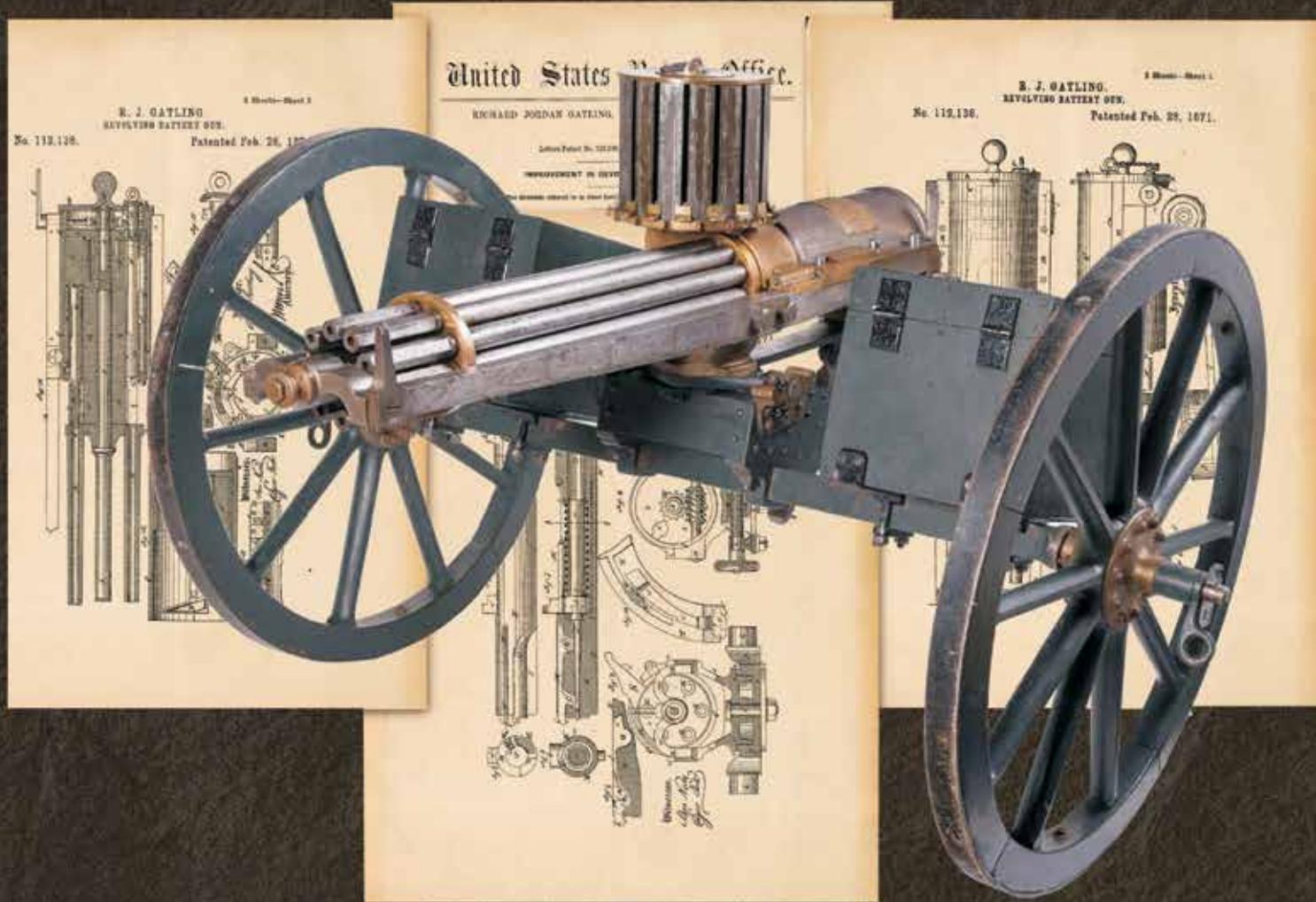

CRNOGORSKO NAORUŽANJE MONTENEGRIAN WEAPONS

*ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori
(1870-1916)*

UNIVERZITET CRNE GORE
ISTORIJSKI INSTITUT UNIVERZITETA CRNE GORE

CRNOGORSKO | MONTENEGRIAN
NAORUŽANJE | WEAPONS

*Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori
(1870-1916)*

Univerzitet Crne Gore

Историјски институт Црне Горе

Branko Bogdanović, stručni saradnik
Dr Radoslav Raspopović, naučni savjetnik

CRNOGORSKO NAORUŽANJE

MONTENEGRIAN WEAPONS

*Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori
(1870-1916)*

Izdavač

Univerzitet Crne Gore
Cetinjska br. 2, Podgorica
www.ucg.ac.me

Za izdavača

Prof. dr Danilo Nikolić, rektor

Glavni i odgovorni urednik

Predsjednik Uređivačke komisije Istorijskog instituta
dr Radoslav Raspopović

Recenzija

Akademik Mihailo Vojvodić
Dr Milić Milićević, naučni savjetnik

Lektura

Sonja Živaljević

Prevod

Dr Olga Pelcer Vujačić, naučni saradnik

Grafičko oblikovanje

Vesko Zindović

Štampa

Art-grafika

Tiraž

500 primjeraka

Objavlјivanje ove univerzitetske publikacije odobrio je Uređivački odbor na Univerzitetu Crne Gore
odlukom br. 01-385 od 29. 09. 2020. godine

© Univerzitet Crne Gore, 2020.

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukovanje
publikacije, odnosno njenog dijela, bilo kojim sredstvom ili na bilo koji način.

CRNOGORSKO | MONTENEGRIAN NAORUŽANJE | WEAPONS

Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori

(1870-1916)

PODGORICA
2020.

Sadržaj

PREDGOVOR	7
INTRODUCTION	11
UVOD	15
POGLAVLJE 1: Hladno oružje	31
Jatagani	31
Sablje austrijskog tipa M1854 i M1861	43
Sablje ruskog tipa M1865, M1881 i M1910	49
Nož-bajonet podoficirski M1870 za pušku 11 mm sistema Werndl	61
Nož-bajonet M1866 za pušku 11 mm sistema Chassepot	63
POGLAVLJE 2	73
Revoleri 11,2 mm sistema Gasser M1870 i M1870/74	73
Municija 11,3x36 mmR M1870	92
Revolveri 3" (10,67 mm) Smith & Wesson M1874	96
POGLAVLJE 3: Na putu ka ostragpunećim puškama	107
Spredpuneće perkusione puške 14,8 mm M1854 i M1850/56	107
POGLAVLJE 4: Prve ostraguše	117
Jednometne ostragpuneće puške 14,8 mm sistema Krnka M1866/1867	117
Jednometne ostragpuneće puške 13,9 mm sistema Wänzl M1866	128
Puške zaplijenjene u Veljem ratu	132
Jednometne ostragpuneće puške 11 mm sistema Werndl M1877	144
Jednometne ostragpuneće pješadijske puške 4" (10,67 mm) sistema Berdan №2 M1870	152
POGLAVLJE 5	163
Višemetne puške 7,62 mm sistema Mosin M1891 (moskovke)	163
Oružje iz savezničke pomoći	177
POGLAVLJE 6: Mitraljezi	191
Mehanički mitraljezi 10,67 mm sistema Gatling-Gorlov	191
Mitraljezi 7,62 mm sistema Maxim M1906	195
Mitraljezi 7,62 mm sistema Maxim M1912	203
Turski mitraljezi 7,65 mm sistema Maxim M1909	213
Mitraljezi sistema Colt-Browning M1895/1914	214
Mitraljezi 8 mm sistema Schwarzlose M1907/12	218
POGLAVLJE 7	223
Ručne bombe	223
POGLAVLJE 8	229
Oružne radionice i skladišta	229
Vojno-zanatska škola	243
SAŽETAK	253
ABSTRACT	255
IZVORI	257
GLOSSAR	265
REGISTAR LIČNIH IMENA I GEOGRAFSKIH POJMOVA	269

CRNOGORSKO NAORUŽANJE (1870-1916)

Predgovor

Među balkanskim zemljama, i Crna Gora se isticala različitim istorijskim posebnostima. Neke su bile posljedica geopolitičkog položaja, socijalnih prilika, statusa *hasa* u okviru Osmanskog carstva ili karaktera plemenskog načina života formiranog tokom petovjekovne osmanske vladavine. Dopunjavale su ih druge, nastajale u procesu prevladavanja odnosa utemeljenih na plemenskom separatizmu, odnosno sa uspjesima u nacionalnooslobodilačkoj borbi Crnogoraca i početkom stvaranja novih formi društvenih odnosa koji su se zasnivali na radu prvih organa centralne državne vlasti. Taj put je Crnoj Gori definitivno donio potpunu faktičku slobodu, od vremena velikih pobjeda na Martinićima i Krusima u doba vladike Petra I Petrovića Njegoša, ali ju je istovremeno vodio u odvojenost od ostalog slovenskog svijeta, u „političku osamu“ u uslovima okruženosti moćnim susjednim neprijateljskim državama - Osmanskom carevinom, u čijem sastavu je zvanično i dalje bila, i Mletačkom Republikom. Tako se tokom vijekovima duge osmanske vlasti održavao i poseban sistem društvenih vrijednosti, koji je svojom strukturom patrijarhalnu Crnu Goru na poseban način učinio prepoznatljivom na istorijskoj mapi Balkana.

Istorijski kontekst na kome su se konstituisale karakteristične forme odnosa u okviru crnogorskog patrijarhalnog plemenskog društva počivao je na stalnoj borbi za očuvanje narodnog opstanka. U okviru najvažnijih vrijednosnih sadržaja crnogorskog plemenskog društva, sloboda i njeno očuvanje imali su najistaknutije mjesto. U narodnoj samosvijesti, učestvovanje u borbi protiv neprijatelja predstavljalo je mjeru lične hrabrosti ili viteštva pojedinaca, ali preko njih i dostojanstva i hrabrosti bratstava ili plemena. Pokazani junački podvizi ili pobjede izvojevane u borbi za slobodu smatrani su

najvišim stepenom individualnog ili kolektivnog doprinosa i utkivani u vjekovima stvaranu moralnu vertikalnu, izražavanu sintagmom *čojstvo i junaštvo*. Ta vertikala kao neprekinuta nit je u kolektivnoj svijesti Crnogoraca i narodnom pamćenju povezivala podvige ovjenčane oreolom ratničke slave, ali i visokih moralnih i etičkih vrlina.

Biti junak značilo je biti ratnik, biti hrabar, neustrašiv, ali nadasve častan, a sve je to pripadalo karakternim osobinama koje su bile izvor nadahnuća, epskog zanosa i patrijarhalne heroike, utkanih u kolektivnu svijest Crnogoraca.

Ostatи upamćen, prepoznat i poštovan po junačkim djelima i ratničkoj hrabrosti, bila je ne samo duhovna inspiracija nego i visoko cijenjena kolektivna vrijednost, neophodna za sticanje ličnog statusa i prava propisanih normama patrijarhalno-plemenskog načina društvenog života. Na Opštecrnogorskom zboru mogao je učestvovati svaki Crnogorac koji je kao ratnik učestvovao u borbama. Sa druge strane, svako ko je primljen u Opštecrnogorski zbor smatrao se Crnogorcem. Ali, i jedno i drugo podrazumijevalo je imati oružje. Zato je posjedovanje oružja u stalnim ratnim i društvenim previranjima i borbama predstavljalo uslov odbrane i očuvanja najvažnijih vrijednosti: vlastitog života i života članova svoje porodice, bratstva ili plemena, put za preživljavanje, a onda i za dostizanje ugleda i visokog stepena kolektivnog poštovanja.

Oružje je vremenom postalo neodvojivo od ratnika. Dio svakodnevica, u kojoj se Crnogorac ni u miru nije mogao zamisliti bez oružja. Oružje je kao široko rasprostranjen simbol opstanka i slobode bilo opšteprisutan predmet „za ličnu upotrebu“ svakog Crnogorca, pa je vremenom preraslo u važan „detalj“ muške narodne nošnje. Kako one svakodnevne, tako, posebno, svečane.

Sem toga, u zemlji u kojoj su sve do ustanovljenja državne vlasti „rat i organizacija za rat“ (koji se, osim protiv neprijatelja, vodio i „radi osvete, proširivanja već nedovoljne plemenske oblasti... ili prosto radi pljačke“) bili „redovne funkcije narodnog života“ i „stalna grana privređivanja“, oružje koje je pritom korišćeno imalo je posebnu društvenu funkciju.

U dugom trajanju oružane borbe za opstanak naroda, sticanje i očuvanje slobode, oružje je kod Crnogoraca dobilo status kulnog simbola. Od prvobitne često iracionalno visoke vrijednosti osvojenog ratnog trofeja, posebno ako je ono bilo oteto od neprijatelja, poseban odnos prema oružju i ljubav prema njegovom posjedovanju širila se i na ono koje je dobijano kao nagrada, poklon, po pravu primogeniture, ili jednostavno, sa modernizacijom ustrojstva crnogorske vojske, kao dio, ne uvijek kompletne, vojničke preme. Tako se vremenom kulnna simbolika oružja prenijala sa ličnog naoružanja i na različite nove vrste i sisteme oružanja, a ljubav preme njemu je počivala ne samo na odnosu prema naoružanju kao takvom, već i zbog vjere u njegovu moć da očuva slobodu zemlje i bude važno sredstvo za odbranu i dalju uspješnu borbu protiv neprijatelja.

I mada je hodom vremena i kasnijim modernizacijskim procesima, posebno poslije sticanja nezavisnosti 1878., polako mijenjana svijest i način života naroda u Crnoj Gori, prihvatanje novih društvenih standarda nije potrlo raniji značaj koji je u kolektivnoj svijesti crnogorskog naroda ili ličnom odnosu Crnogoraca prema njemu, imalo oružje. Ono je ostalo ne samo važan istorijski ili porodični simbol, već je nezaobilazan činilac u ispisivanju novih stranica istorije Crne Gore, sve do prestanka njenog postojanja u Prvom svjetskom ratu.

Kulnni značaj koji je oružje imalo u istoriji Crne Gore i za nacionalnooslobodilačku borbu Crnogoraca, bio je jedan od motiva za nastanak ove knjige. I kao što je svako kazivanje o istoriji Crne Gore priča o njenom ratovanju, oružju, „borbi neprestanoj“, može se reći da važi i obrnuto. Da je

svaka knjiga o crnogorskom naoruženju, poput ove koju stavljamo na uvid javnosti, istovremeno i kazivanje o tokovima istorije Crne Gore.

Svjesni toga, naša namjera je bila da na tekstualno koncizan način, uz bogato ilustrovani materijal, čitaocima ponudimo knjigu o crnogorskom naoružanju, iz vizure i postupkom koji do sada u crnogorskoj istorijskoj naučnoj literaturi nije praktikovana. Imajući u vidu da bi ona mogla biti jedan od podsticaja, ili predložak za realizaciju dugo prisutne ideje o osnivanju muzeja oružja ili vojnog muzeja u Crnoj Gori, sadržajem knjige nastojali smo da potkrijepimo razloge za to. Navedimo da je i zbog toga, primjera radi, velika pažnja posvećena i vojno-tehničkom aspektu u smislu konstrukcija, tipova i vrsti naoružanja sa izvornim porijeklom rješenja, koji je do sada zanemarivan, a često je stvarao zabune pa i pogrešno navođenje modela i sistema crnogorskog oružja.

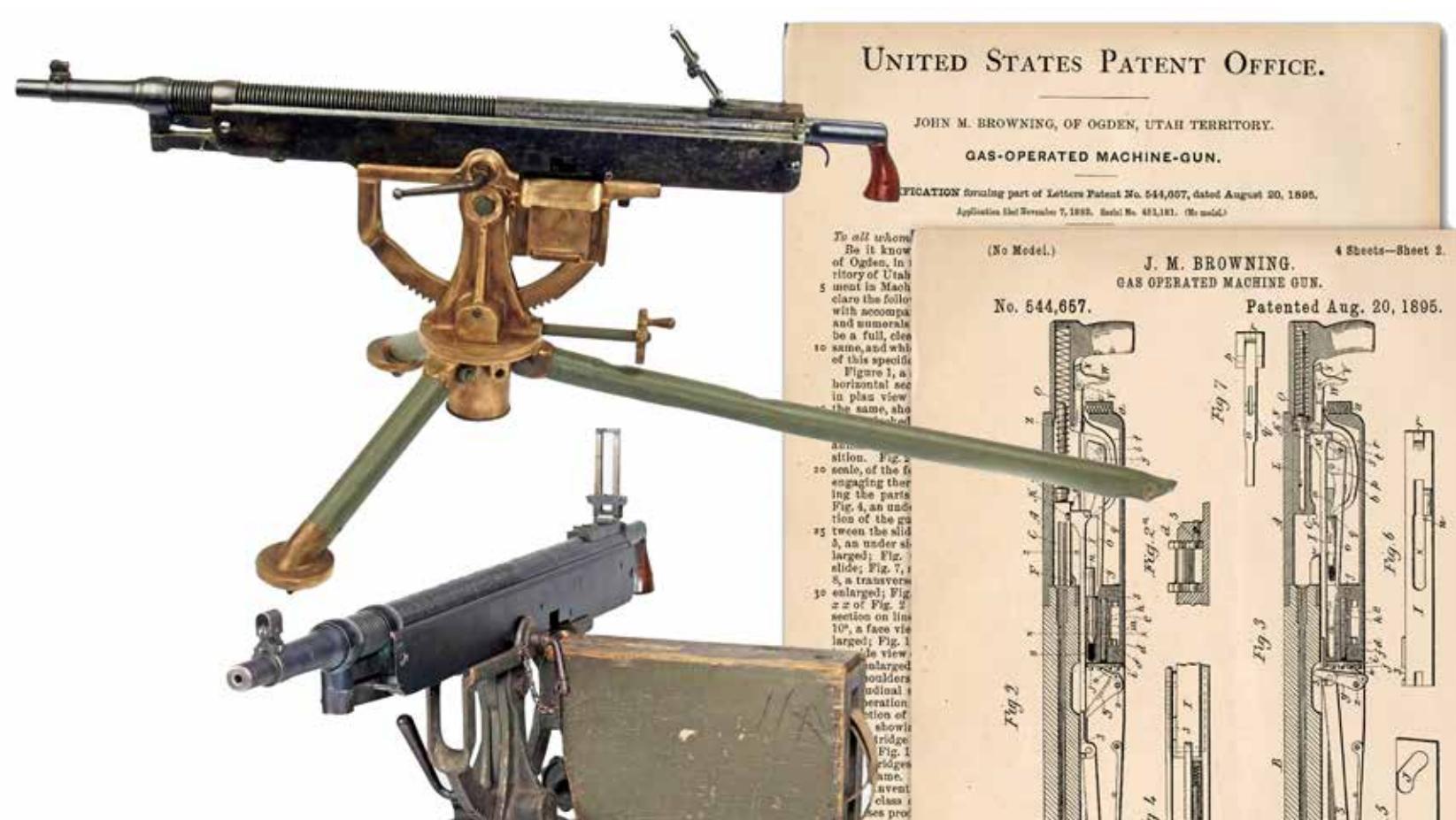
Osim što je metodološki pristup poseban, knjiga zaslužuje posebnu pažnju i zbog činjenice da je nastala na bazi do sada nekorišćenog arhivskog materijala. Riječ je o arhivskim dokumentima koji, iako su crnogorske provinijencije, još uvijek se ne nalaze u arhivskim ustanovama u Crnoj Gori, već u arhivima država nastalim na prostoru nekadašnje Austrougarske monarhije. Zašto je to tako, objasnili smo u poglavlju koje slijedi.

Knjiga je, dakle, osim na materijalima iz Državnog arhiva i Narodnog muzeja Crne Gore i arhivske zbirke Istorijskog instituta UCG, sazdana i na dokumentima iz stranih arhiva: Arhiva Srbije, Beograd, arhiva Vojnog muzeja, Beograd, Vojnog arhiva Ministarstva odbrane Republike Srbije, Beograd, *Archiwum Głównego Akt Dawnych* (Centralnog arhiva starih akata), Varšava, arhiva *Vojenský historický ústav* (arhiva Vojno-istorijskog instituta), Prag, *Devlet arşivleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri* (Centralnog državnog arhiva, bazične kolekcije Osmanskih arhiva), Istanbul, *Российский государственный архив военно-морского флота* (Ruskog državnog arhiva vojno-pomorske flote), Sankt Peterburg, *Российский государственный военно-исторический архив* (Ruskog državnog vojno-istorijskog arhiva), Moskva.

Mada smo svjesni visokih kvaliteta koje posjeduje, na pretendujemo da ovom knjigom u izučavanju ove veoma značajne teme o crnogorskom naoružanju 1870-1916. kažemo posljednju riječ. Naprotiv, bili bismo veoma zadovoljni ukoliko bi ona podsticajno djelovala u pravcu pisanja mnogo sveobuhvatnije „istorije o crnogorskom naoružanju“. Ako naša knjiga posluži kao inspiracija za dalje naučne iskorake, u nekim budućim poduhvatima, mogli bismo smatrati da trud koji smo uložili nije bio uzaludan.

Na kraju, prijatna nam je obaveza da izrazimo zahvalnost na podršci kolegama u Istorijском institutu i na Univerzitetu Crne Gore, kao i zaposlenim u arhivskim ustanovama u kojima smo radili, a koje smo naveli. Naročitu zahvalnost dugujemo i recenzentima, akademiku Mihailu Vojvodiću i dr Miliću Milićeviću, na dragocjenim primjedbama i sugestijama.

MONTENEGRIAN WEAPONS (1870-1916)

Introduction

Among the Balkan countries, Montenegro stood out with various historical features. Some were the result of geopolitical position, social circumstances, the status of the *has* among the Ottoman Empire, or the character of the tribal way of life formed during the five centuries of Ottoman rule. They were accompanied by others, created in the process of overcoming relations based on tribal separatism, namely with the successes in the national liberation struggle of Montenegrins and the beginning of creating new forms of social relations based on the work of the first central state authorities. This path definitely brought Montenegro comprehensive *de facto* freedom, from the period of the great victories on Martinići and Krusi in the time of Bishop Petar I Petrović Njegoš, but at the same time it led to separation from the rest of the Slavic world, to "political solitude" surrounded by powerful neighboring enemy-states, the Ottoman Empire, being officially still a part of it, and the Venetian Republic. Thus, during the centuries-long Ottoman rule, a special system of social values was maintained, which, with its structure, made patriarchal Montenegro recognizable in a special way on the historical map of the Balkans.

The historical context on which the characteristic forms of relations within the Montenegrin patriarchal tribal society were constituted, rested on the constant struggle for the preservation of the people's survival. Within the most important values of the Montenegrin tribal society, freedom and its preservation had the most prominent place. In the people's self-consciousness, participation in the fight against the enemy was a measure of personal courage or chivalry of individuals, but also through them, the dignity and courage of fraternities or tribes. Demonstrated heroic deeds or victories won in

the struggle for freedom were considered the highest degree of individual or collective contribution and were woven into the centuries-old moral vertical, expressed by the phrase chivalry and heroism. This vertical, as an unbroken thread, connected in the collective consciousness of Montenegrins and the people's memory, crowned those achievements with a halo of warrior glory, but also of high moral and ethical virtues.

To be a hero meant to be a warrior, to be brave, fearless, but above all honorable, and all this belonged to the character traits that were the source of inspiration, epic enthusiasm and patriarchal heroism, woven into the collective consciousness of Montenegrins.

To be remembered, recognized and respected for heroic deeds and warrior courage, was not only a spiritual inspiration but also a highly esteemed collective value, necessary for acquiring personal status and rights prescribed by the norms of the patriarchal-tribal way of social life. Every Montenegrin who took part in the fighting as a warrior could take part in the All-Montenegrin Assembly. On the other hand, everyone who was admitted to the All-Montenegrin Assembly was considered a Montenegrin. But both meant having weapons. That is why the possession of weapons in constant war and social turmoil and struggles was a condition for defending and preserving the most important values: one's own life and the lives of members of one's family, brotherhood or tribe, a way to survive, and then to achieve reputation and a high degree of collective respect.

Weapons over time became inseparable from warriors. Part of everyday life, in which a Montenegrin could not imagine himself even in peace without weapons. Weapons, as a widespread symbol of survival and freedom, were a common object "for personal use" of every Montenegrin, so over time it grew into an important "detail" of men's folk costumes. Both everyday costume, and, especially, festive one.

In addition, in a country where, until the establishment of state power, "war and organization for war" (which, apart the one against the enemy, was also waged "for revenge, expansion of an already insufficient tribal area... or simply for plunder") were "regular functions of the people's life" and "a permanent branch of business", the weapon that was used in this process had a special social function.

In the long duration of the armed struggle for the survival of the people, the acquisition and preservation of freedom, the weapon gained the status of a cult symbol among Montenegrins. From the original often irrationally high value of the war trophy, especially if it was stolen from the enemy, a special attitude towards weapons and love for their possession extended also to one received as a reward, a gift, by right of primogeniture, or simply with modernization of the structure of the Montenegrin army, as part of, not always complete, military preparations. Thus, over time, the cult symbolism of weapons was transferred from personal weapons to various new types and systems of weapons, and the love for them rested not only on the attitude towards the weapons as such, but also because of the belief in its power to preserve the country's freedom and be an important means of defense and further successful fight against the enemy.

Although the course of time and later modernization processes, especially after gaining independence in 1878, slowly changed the consciousness and way of life of the people in Montenegro, the acceptance of new social standards did not abolish the earlier importance of weapons in the collective consciousness of the Montenegrin people or personal attitude towards it. It remained not only an important historical or family symbol, but it was an unavoidable factor in writing new pages in the history of Montenegro, until the end of its existence in the First World War.

The cult significance that weapons had in the history of Montenegro and for the national liberation struggle of Montenegrins, was one of the motives for the creation of this book. And just as any recount of the history of Montenegro is a story about its war, weapons, "constant fighting", it can be said that the opposite is also true. That every book about Montenegrin weapons, like the one we are making available to the public, is, at the same time, a story about the history of Montenegro.

Aware of that, our intention was to offer readers a book on Montenegrin weapons in a textually concise way, with richly illustrated material, from a point of view and procedure that has not been the case in the Montenegrin historical scientific literature so far. Bearing in mind that it could be one of the incentives, or a template for the realization of the long-standing idea of establishing a museum of weapons or a military museum in Montenegro, we tried to emphasize the reasons for that with the content of this book. Let us state that because of that, for example, great attention is paid to the military-technical aspect in terms of constructions, types and sorts of weapons with the novel origin of the solution, which has been neglected so far, and often created confusion and even misstatement of Montenegrin models and systems of weapons.

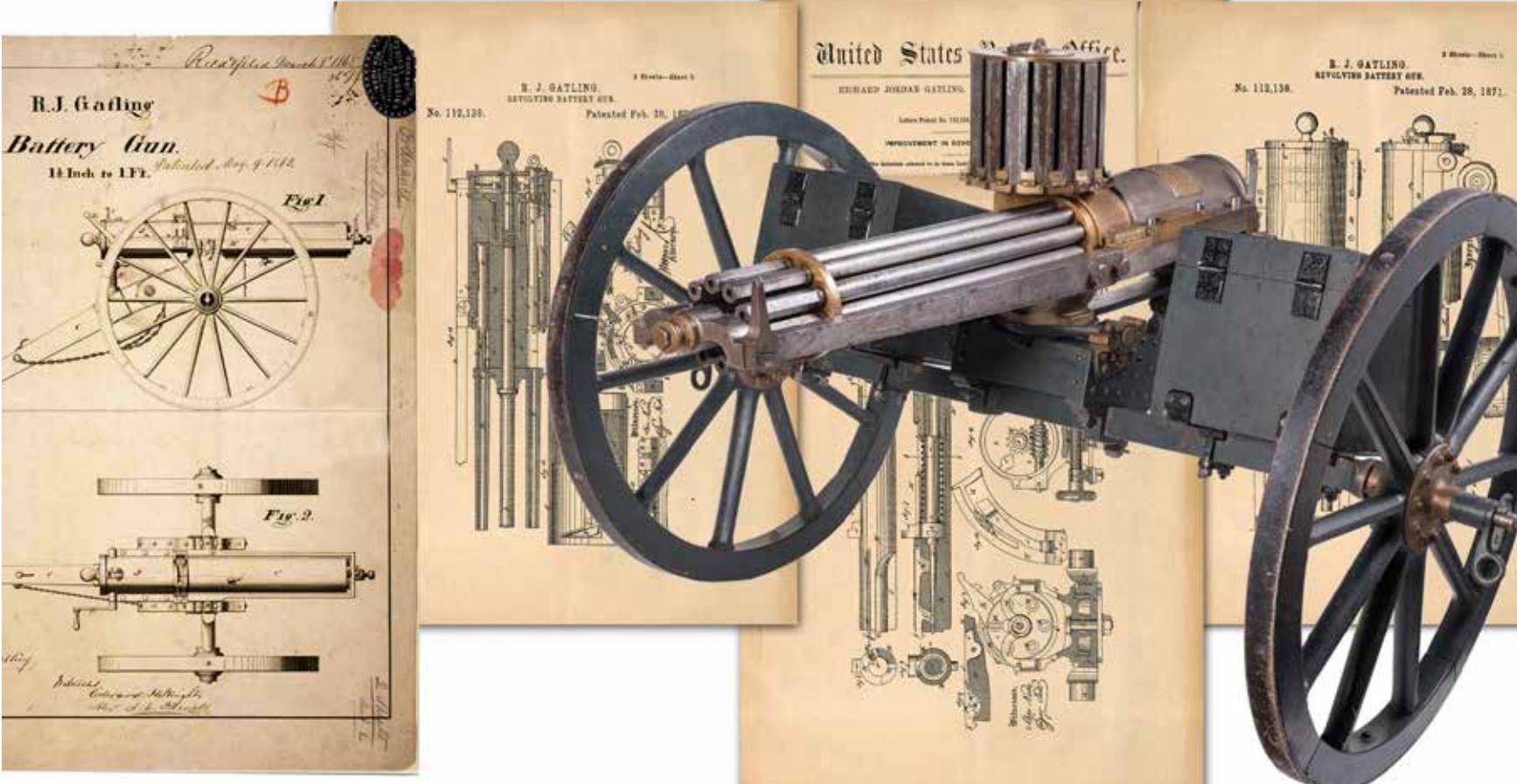
Apart from the fact that the methodological approach is special, this book deserves special attention due to the fact that it was created on the basis of hitherto unused archival material. These are archival documents which, although of Montenegrin provenance, are still not in the archival institutions in Montenegro, but in the archives of the states created on the territory of the former Austro-Hungarian monarchy. The reason for this we have explained in the chapter that follows.

Therefore, in addition to materials from the State Archives and the National Museum of Montenegro and the archive collection of the Historical Institute, University of Montenegro, the book is based on documents from foreign archives: Archives of Serbia, Belgrade, Archives of the Military Museum, Belgrade, Military Archives of the Ministry of Defense, Belgrade, *Archiwum Główne Akt-Dawnych* (Central Archive of Old Acts), Warsaw, Archive *Vojenský historický ústav* (Archive of the Military History Institute), Prague, *Devlet arşivleri*, *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri* (Central State Archives, Archive of the Ottomans), Istanbul, *Российский государственный архив военно-морского флота* (Russian State NavyArchives), St. Petersburg, *Российский государственный военно-исторический архив* (Russian State Military History Archive), Moscow.

Although we are aware of the high qualities it possesses, we do not believe this study of the very important topic on Montenegrin armaments in the period from 1870 to 1916 is the last word on this subject. On the contrary, we would be very pleased if it had a stimulating effect in the direction of writing a much more comprehensive "history of Montenegrin weapons". If our book serves as an inspiration for further scientific steps, in some future endeavors, we could consider that the work we invested was not in vain.

Finally, we have a pleasant responsibility to express our gratitude for the support from our colleagues at the Historical Institute and the University of Montenegro, as well as the employees of the archival institutions where we worked, which we already mentioned. We also owe special gratitude to the reviewers, academician Mihailo Vojvodić and dr Milić Milićević, for their valuable remarks and suggestions.

CRNOGORSKO NAORUŽANJE (1870-1916)

Uvod

U Crnoj Gori se oduvijek gajio poseban kult oružja. Ono nije posmatrano samo sa stanovišta njegove osnovne namjene, već je u patrijarhalnom crnogorskom društvu imalo više različitih značenja. Za Crnogorce oružje je bilo simbol: časti, hrabrosti, dostojanstva, plemenskog ili porodičnog prestiža. Oružje je njegovom imaoču obezbjeđivalo i svojevrsni statusni položaj u porodici i društvu, naročito ako je naslijedeno, osvojeno u borbi, junačkim podvigom, ili je svojim izgledom moglo da izazove poštovanje ili čak divljenje zbog rijetkosti, načina izrade ili ukrašavanja.

Do sredine XIX vijeka, u većini evropskih država oružje je izrađivano u zanatskim radionicama. Specifičnim karakteristikama je upućivalo na zanatsku tehniku praktikovanu u regiji gdje je živio vlasnik radionice. No, nerijetko se na osnovu tipova ornamenata i načina ukrašavanja,

izvedenih po želji naručioca, mogao steći zaključak o osobenostima nacionalne kulture i civilizacijskom krugu kojem je budući vlasnik oružja pripadao. Ukršavanjem oružja, kao specifičnim oblikom primijenjene umjetnosti, čuvani su motivi iz istorijskog pamćenja naroda sa pojedinih prostora, odnosno etnologije ili etnografije zemlje iz koje je naručilac bio.

O značaju oružja za unutrašnje društvene prilike i status crnogorske države najbolje govori činjenica da je ona, iako uvijek ograničenih finansijskih mogućnosti, u specifičnim uslovima neprestane oslobođilačke borbe i „ratne privrede“, uspijevala da posjeduje najmoderne tipove oružja. Razvoj ratne opreme, posebno do prve polovine XIX vijeka, više je praćen sticanjem putem ratnog plijena nego kupovinom novih vrsta oružja. No, bez obzira na način na koji je to činje-

no, Crna Gora je uspijevala da prati razvoj ratne tehnike i da posjeduje najnovije sisteme oružja.

Nažalost, raskošne zbirke oružja, koje to potvrđuju i koje su stvarane do gubitka državne samostalnosti Crne Gore 1918. godine, nepovratno su devastirane.

U dugoj istoriji nacionalnooslobodilačke borbe Crnogoraca, stečeni trofeji su prvo čuvani u Cetinjskom manastiru, koji je, između 1701. i 1704, obnovio vladika Danilo I Petrović-Njegoš (1670-1735).¹ Kada je Petar II Petrović-Njegoš (1813-1851) 1838. godine, za potrebe Senata i državne administracije, a prema nacrtnima ruskog državnog savjetnika, sekretara ruskog poslanstva u Beću, Jakova Nikolajevića Ozereckovskog (Яков Николаевич Озерецковский, 1804-1864), poslije druge posjete Rusiji 1837.² podigao novu državnu kuću - *Biljardu*, uz ustanovljene državne institucije, u nju je iz Cetinjskog manastira preselio i zbirku ratnih trofeja. U prostorijama Biljarde ona je dalje dopunjavana, najčešće primjercima kasnije zaplijenjenog oružja, opreme i insignija.

Tokom posjete Cetinju, njemački pjesnik Hajnrich Stiglic (*Stieglitz, Heinrich Wilhelm August*, 1801-1849) unutrašnjost Biljarde je opisao na sljedeći način: *Vladičina dnevna soba više (je) ostavlja(la) utisak ukusno uređenog ratničkog šatora (Kriegerzeltes) nego sjedišta jednog crkvenog poglavara. Zidovi su ukrašeni kružnom galerijom starog i novog hladnog oružja, uglavnom zaplijenjenog od Turaka, koje je, prema starinskom običaju, donošeno poglavaru zemlje poslije svakog pohoda; pojedini primjeri opreme, manje ukrašeni od turskih, podsjećaju na poslednje sukobe na zapadnoj granici zemlje.*³

Za vrijeme vladavine knjaza Danila (1826-1860), obilježene stalnim borbama, zbarka ratnih trofeja se toliko uvećala da je prerasla u svojevrstan muzej, poznat kao *Sahrana oružja* i *Arsenal*.⁴ Kada se knjaz Nikola Petrović (1841-1821) 1876. godine preselio u novi dvor čija je izgradnja

Knjaz i kralj Nikola I Petrović (1841–1921), vladar koji je modernizovao crnogorsku vojsku. Foto Marubi, Skadar.

započeta 1863, *Arsenal* je ostao u Biljardi (*starom dvoru*). Ovo potvrđuje i Gustav Raš (*Gustav Heinrich Wilhelm Rasch*, 1825-1878) koji je 1871. godine pisao: *U zgradi bivše knjaževe palate (Dvora, Biljarde) sada se nalazi Gimnazija (Lehrerakademie), Djevojački institut (carice Marije Aleksandrovne, koji je iste, 1871, preseđen u novu zgradu), Državna štamparija i "Muzej" (Museum) – (koji) bih prije nazvao "Salon ratnih trofeja" (Trophäensaal) – gdje su izloženi trofeji – simboli crnogorske hrabrosti iskazane u borbama sa Turcima, (kao što su) zarobljene topovske cijevi, turske zastave, sablje, uniforme i odličja; poslednji eksponati su turske zastave oteute u bici na Grahovu.*⁵

Poslije Veljeg rata (1876-1878), zbarka trofejnog oružja (sa karakteristikama postavke voj-

Biljarda - Stari dvor, Cetinje, 1877.
Rad Thomas Taylor (1844–?), Yriarte Carlo, *Il Montenegro*, Milano, 1878.

nog muzeja) preseljena je u prostorije stare vojne Laboratorije. Laboratorija ili pogon za proizvodnju municije podignut je na tadašnjoj periferiji Cetinja, u podnožju Škrke, u vrijeme boraka srpskih instruktora u Crnoj Gori, krajem šezdesetih godina XIX vijeka.⁶ Prvi izvor koji pouzdano potvrđuje preseljenje zbirke u Laboratoriju potiče iz 1886. godine. *Ministar vojni, vojvoda Ilija Plamenac* (1821-1916), naime, kaznio je globom od 20 talijera prestonasljednika Danila (1871-1939) jer je svjetlost jučer iz Laboratorije digla nekoliko komada oružja.⁷ Muzej u Laboratoriji je u junu 1895. opisao i profesor Dragutin Franić: ... U oružani čuvaju se brojni trofeji iz raznih bitaka. Cijela jedna strana unutrašnjeg zida prekrivena je svakovrsnim puškama, što su ih Crnogorci neprijateljima pootimali. Pušaka je svake veličine i vrsti. Ima ih urešenih zlatom i dragim kamenjem.

S druge strane zida sami džeferdari i sablje sva-ke ruke. Ima ih vrlo dragocjenih od srebra, zlata i drugih uresa, ima i upravnih, krivih, širokih i britkih, pak svake vrste i veličine. Tu je i sablja Mehmed-paše, koji je bio potučen u Podgorici kod Careva laza (1712). S treće strane zida visi opet na stotine zlatnih, srebrnih i mijedenih kolajna i redova, što ih Crnogorci neprijateljima s prsiju pootkidaše... S četvrte strane dvorane naslagani su kovčezi puni fišeka.⁸

Italijanski novinar, slikar, fotograf i vicedirektor milanskog lista *L'illustrazione Italiana*, Eduardo Ksimenes (Eduardo Ximenes, 1852-1932), 1897. je snimio jednu od rijetkih fotografija dijela postavke u Arsenalu i sliku objavio u svojim novinama od 12/24. januara iste godine. Fotografija je priložena uz tekst povodom proslave dva vijeka vladavine dinastije Petrović-Njegoš,

koja je svečano obilježena na Cetinju, 3/15. maja 1897. godine, odnosno uz pozdravni telegram gradonačelnika Firence, markiza Pjetra Toridanija (*Pierro Torrigiani*, 1846-1920) koji je objavljen u istom broju lista. U legendi se navodi da su svi trofeji stečeni u borbama s Turcima izloženi u *Arsenalu*, a posebno se apostrofira zastava zarobljena tokom oslobođenja Ulcinja.⁹

Postavka u *Laboratoriji* posljednji put je dopunjena nakon završetka balkanskih ratova.

Još jedna crnogorska zbirka oružja nastala je pred balkanske ratove. Na Cetinju je, naime, 23. oktobra/5. novembra 1911. godine, u prisustvu kralja gospodara Nikole I, knjaza našljednika Danila, predsjednika Vlade Lazara Tomanovića, ruskog poslanika Sergeja Arsenjeva (*Сергей Васильевич Арсеньев*, 1854-1922), sekretara Nikolaja Obnorskog (*Николай Александрович Обнорский*), vojnog atašea Nikolaja Potapova (*Николай Михайлович Потапов*, 1871-1964) i turskog vojnog poslanika Asim bega (*Mustafa Asim Turgut*, 1870-1937), svečano otvoren, *u onom dijelu Biljarde gdje je ranije bilo Ministarstvo vojno*, Nikolajevski kraljevski kadetski korpus.¹⁰ Na čelo Korpusa postavljen je ruski puškovnik Vladimir Nikolajević Jegorjev (*Владимир Николаевич Егорьев*, 1869-1948).¹¹ Jegorjev je 4/17. aprila 1912. Ministarstvu vojnom podnio predlog o osnivanju *malog istorijskog muzeja*. Ideja je bila da se prikupe razne vrste starinskog oružja i oruđa iz vojnih skladišta. Naglašeno je da bi toj zbirci obavezno trebalo dodati ondašnju

Dio postavke u Arsenalu 1897. godine, foto *Eduardo Ximenes* (1852-1932).
Trofei Di Guerra Nell'arsenale Di Cettinije, L'Illustrazione Italiana, Nr. 4, Anno 24, Milano, 24 Gennaio (januar) 1897.

sablju i pušku moskovku sa priborom, kojom je tada bila naoružana crnogorska vojska. Po uzoru na druge zemlje, razlog za osnivanje muzeja ovakvog tipa, bio je da *kadeti korpusa bolje proniknu i izdržljivost njihovih djedova i očeva*, koji su *uspjeli da sačuvaju nezavisnost Crne Gore protiv vazda veće i bolje naoružane turske vojske*. Predlog Jegorjeva je 7/20. aprila usvojen, a *artiljerijsko-inženjerijski odsjek je izdao nalog vojnom slagalištu na Cetinju da izda „po jedan egzemplar svih vrsta oružja počinjući od kremenjača i njihove municije“*. Slični zahtjevi su upućeni i vojnim slagalištima u Nikšiću, Podgorici, (na) Lesendru i u Starom Baru. Između ostalog, od vojnog muzeja odnosno slagališta na Cetinju je traženo da dostavi po jednu pušku Verdlovu, berdanku i moskovku "s priborom i prinadležnosti i sa 6 fišeka, vojnički nož, sablju sa metalnim nožnicama i žutim balčakom, sablju podoficirsku (rusku), sa-

Potpisivanje *Odredbi o polaganju oružja*,
Cetinje, Grand hotel, 12/25. januara 1916. godine:
sjede (slijeva nadesno) brigadir Jovo Bećir, major Hanibal fon
Praunperger, komandir Petar Lompar, FML Viktor Veber,
stoje majori Johan Šupić i major Gustav Hubka.
AT, OeStA, KA, BS, 139

blju oficirsku (ruska) i vojničku trubu s kitama". Iz podgoričkog vojnog skladišta se tražilo "po jedna od ponajboljih pušaka Šnajderove, Venclove i Krnke sa po 10 fišeka". Nikšićko slagalište oružja bilo je u obavezi da pošalje "jednu od najboljih starih kubura, a Lesendra jednu špagaricu i 20 fišeka od kremenjače". Najviše materijala se očekivalo iz Starog Bara, odnosno njegovog vojnog skladišta (između ostalog komplet starinskog oklopa, po jedna od svih vrsta starih sabalja i noževa...). Vojno slagalište iz Bara je uputilo sve traženo oružje, čak i više od toga - čitavu zbirku. Sve je spakovano u pet paketa, vrlo vrijednih primjeraka koji čine čitavu kolekciju od devetnaest primjeraka, među kojima je, izvjesno, bilo i takvih koji su zasluživali epitet muzejskih eksponata.¹²

Nepovratno rasturanje vojnoistorijskog blaga, neprocjenjive vrijednosti za Crnu Goru, započeto je tokom Velikog rata. Iz zemlje je prvo iznijeta, uslovno rečeno, privatna zbirka Danila Petrovića. Prijestolonasljednik Danilo je, naime, iz *Laboratorije* uzeo jedan dio (*prilično valjan i odabran*) starog oružja i osnovao svoju privatnu zbirku. Kao što je navedeno, početak stvaranja ove kolekcije datira još iz 1886. godine. U kratkotrajnom mirnom razdoblju, Danilo je zbirku dopunio i primjercima iz balkanskih ratova (zatvarač turske puške mauzer, makaze za sječenje žice...). No, početkom avgusta 1915, *ljekarski konzilijum koji su činili B(ožidar) Perazić, S(tanko Špirov) Matanović i K(onstantin) Marulis, zaključio je da zbog hroničnog colitisa (zapaljenje debelog crijeva) sa appendicitisom (zapaljenje crvuljka), koji se pogoršava, Njegovo Kralj. Visočanstvo Nasljednik Danilo mora otici na stručno i radikalno liječenje u stručnim*

zavodima u inostranstvu. Na osnovu ovog mišljenja, Nj. Kr. Visočanstvo je 5. avgusta 1915. sa Njelim Kralj. Visočanstvom Knaginjom Milicom, preko Peći i Soluna, otputovao u Italiju.¹³ Danilo se od 5/18. avgusta 1915. nalazio u inostranstvu, odakle se nije vratio u Crnu Goru, a tamo je ponio i svoju privatnu zbirku oružja.

Više autora, prvenstveno zahvaljujući pionirskom radu dr Jovana Vukmanovića (1906-1994), već je pisalo o ovoj zbirci i njenoj sudbinii. Danilo je, naime, 1939. godine beogradskom Vojnom muzeju prodao 81 predmet za 15.150 švajcarskih franaka. Nažalost, tokom Drugog svjetskog rata gubi se trag većini eksponata ove dragocjene zbirke. Manji dio je uspio da identificuje sam Vukmanović, a dio, 1968, dr Đurđica Petrović, dok se ostatku zbirke gubi trag.¹⁴

Crnogorci!

Montenegriner! Црногорци!

Austro-Ugarske može prestat poljskome Vuču poslje, da mi nai približno
osimog nepristojne vojke i nemoće vratiti Austro-Ugarsku.

Zahtijevajući, koja se učišči slobodni općini, najviše je crnogorska vlast
Vuču poslje, a novim poslji, koji traje dan i godinu dana, te je tako Vuču oslobađa
dovolja na svih posljepi preparam.

Mi vam Vuču nepristojne vlastnosti poslje i spremi!

All members of the Vuču government:

1. da vam oružje, koje ješte imate sposje, kajmice, štakore, balašice i slatki,
poljoprivredne i poljoprivredne, prodati nepljivo austro-ugarskoj
vojsci. Po naravu njenih vlastnosti Vuču se pri dana vam oružje (bez
posljedje), koja Vuču je učišči od starta, te ga stope, mora
biti izvaditi;
2. da nepljivo austro-ugarskoj vojni poljoprivredni, gdje može da ima ukrivač
oružja, posetiši i kopaju, napok;
3. da se svake struje i predstojnice vlastite prema austro-ugars-
kim vojnicima.

Napomenjuju Vuču, moga anata, da se les učišči svaki biti nepljivo ili
objekt oružja koj se li posjepi učišči svih svih, ali ješte. O kriši se tak i dnevni
da digne oružje na nos.

Napomenu, ako učišči svih svih austro-ugarskih vlastnosti crnogorsku Vuču,
da vama potedit Vuču poslje, da vama poslje, da vama poslje da se nepljivo
potreba, da vama, da vama budi resnik, poljoprivredni Vuču a nepljivo Vuču, koiko
bi se stvarala plod, i učišči da svaki nepljivo crnogorsku Vuču, ali ješte pre
svih nepljivo.

Montenegrini! Prikupljanje Vuču oružja, da bude Montenegrini svih poljskem
vlasti, koja Vuču daješte svaki je i da je slatki.

Vrhovni zapovjednik
i kr. četa, koji operišu
preko Crne Gore.

Die österreichisch-ungarischen Truppen ziehen ungerich durch Ihre Land, um
die nordostliche Flanke des großen und mächtigen Reichs Österreich-Ungarn vom
Friede zu entzagen.

Die montenegrinische Regierung hat in unverantwortlicher Zeitnahme Euer
Land in einen ungünstigen, harte das Städte Jahr während Krieg positioniert
und so Euren Frieden, dem ehrlichen Unterfangen untergraben.

Wir werden Euch, Brüderliche Bewohner, schützen und retten!

We wissen aber ferner:

1. Auslieferung aller bei Euch weh befindlichen Waffen zum Gewehr,
Pistole, Dolche, Bandiere u. dgl. erlaubt gewissest; an die siedische
österreichisch-ungarischen Truppen; aus besonderer Gnade werden Euch bei
der Abgabe jene Waffen (oder Munition) belassen, die Ihr ehrlich habt
und die nur als Waffenstock von Euch gehabt werden.
2. Austrag an die nächsten österreichischen Truppen über den Frieden jenseit Waffen,
Munition und Geschützen, von denen Verhältnisse der Kommission halb
schließlich.
3. jedoch Friedliches und unverkennbares Verhalten gegenüber den öster-
reichischen Truppen.

Wir achten Euch wahrnehmend vor Kommission bringen, soll jeder, der diese zweite
Forderungen nicht voll erfüllt, oder es gar wegen selbst einer Waffe gegen uns in-
genommen, unentbehrlich sofort entlassen, oder gehängt wird.

Hilf uns komponieren wir Euch bei Erfüllung dieser notwendigen militärischen
Forderungen die Schenkung von Hals und Kopf, die Festschrift in der Arbeit und den
Lebensraum, die möglichste Unterstützung beim Beibehalten der Verpflichtung zur
Rückkehr der Hongroren, und möglichst keinen Montenegrinern ohne Kasarze (durch
unsere Freunde zu erwarten).

Montenegrini! Ich bittet Euch blaujeli sei, unsoe nepljivo Truppen, da
sack des erstaunten Frieden bringe, duktular und Slogane zu sata.

Der Höchstkommandierende
der über Montenegro operierenden
k. u. k. Streitkräfte.

Autro-Ugarske, tamo prestat nepljivo Vuču poslje, da ješte pre
svih srušite nepljivo vlasti i molim zapovjednik Autro-Ugarske.

Montenegrinici, mija je voda voditi nepljivo, moguća je preparam
kako Vuču poslje u nepljivo rat, tamo traje vod vodit, to je tako
Buduči zapovjednik doma na jedi nepljivo kroviste.

Mo želite Vuču, zapovjednik stanovnik, zapovjednik i slično!

All members of the Vuču government:

1. da ste oružje, koje ješte imate (putem, putuju, bilje, kampanje i
slično) izvršavate po nepljivo vlasti, preko nepljivo
autro-Ugarske vojske. No nepljivo vlasti ostavite Vuču je
tako da ste oružje (bez preparam), mija je voda vodit, to
da nepljivo autro-Ugarske vojske preparam;

2. da nepljivo autro-Ugarske vojske preparam, tamo želite da voda
nepljivo vlasti, vukšanje i tkoš, vukšanje;

3. da se svaki nepljivo i preparam kroviste krovite preko autro-
Ugarske vlasti.

Buduči zapovjednik Vuču, možete, da želite vlasti vukšanje, tamo strafite
ili objekt vlasti ne je Štakore, vlasti vukšanje, tamo vlasti vukšanje, tamo
da tko i drugi da zove preparam na vukšanje.

Buduči, mija učišči vlasti vukšanje, tamo strafite, obdarjuje
Vuču, da želite vlasti vukšanje, tamo strafite, da želite vlasti vukšanje, tamo strafite
da tko i drugi da zove preparam na vukšanje.

Montenegrini! Buduči Vuču vlasti, da buduči blaujeli menja nepljivo
svaki vlasti, mija je voda voditi vukšanje, tamo strafite.

Vrhovni zapovjednik:
i pr. četa, koji operišu
preno Prile Gorje.

Proglas Crnogorci. Der Höchstkommandierende der über
Montenegro operierenden k. u. k. Streitkräfte, Sarajevo.
Boljanić, 2/15. januar 1916. OeStA.

Prikupljanje oružja od naroda na
Cetinju, januar 1916. Većinu oružja
na fotografijama čine jednometne
martinke, berdanke i verndlovače.
AT, OeStA, KA, BS, 255, 256, 372.

Skladište prikupljenog oružja u Podgorici, januar 1916.
AT, OeStA, K, BS, 432.

Kulturno-istorijsko blago Crne Gore je najveći udarac pretrpjelo krajem 1915. i početkom 1916, nakon što je njena vojska desetkovana a zemlja okupirana.

Događaji su se odvijali sljedećim redom. Nakon demoralizacije koju je pad Lovćena izazvao u vojsci i narodu, vlada je na sjednici od 29. decembra 1915/11. januara 1916. donijela odluku o otpočinjanju pregovora o primirju. Istoga dana su predstavnicima austrougarske Vrhovne komande (*Armeeoberkommando*) u Njegušima premijer Lazar Mijušković, ministar pravde Marko Radulović, ministar unutrašnjih dela Risto Popović i ministar vojni Radomir Vešović, uručili pismeni zahtjev za šestodnevno primirje i prijem crnogorskih parlamentaraca radi pregovora o miru.¹⁵ Istovremeno, u namjeri da se u posljednjem momentu pokuša osigurati politička budućnost zemlje, komandi 47. pješadijske divizije (*k.u.k. 47. Infanterie division*) u Njegušima je 31. decembra 1915/13. januara 1916, uručena rukom pisana poruka kralja Nikole caru Francu Jo-

zefu kojom se traži *častan mir* (*ehrenvollen Frieden*). Poruka je odmah, telegrafski, proslijedena u Beč.¹⁶ I u pismu ruskom imperatoru Nikolaju II izloženi su razlozi koji su naveli Crnogorce da pod navalom neprijatelja traže zaključenje primirja, a od Rusije je zahtijevano da ne osudi takav korak i ne liši Crnu Goru pokroviteljstva.¹⁷

Austrijska komanda je 29. decembra 1915/11. januara 1916. odgovorila da je preduslov za prekid operacija i započinjanje bilo kakvih razgovora o miru *potpuna predaja oružja od strane crnogorske vojske bez ikakvih pregovora i predaja srpskih trupa koje su se zatekle na crnogorskoj teritoriji*.¹⁸ Uz dopis austrijske komande stigao je i odgovor Franca Jozefa da je zadovoljan što je (crnogorsko kraljevsko) *Veličanstvo pristalo da obustavi uzaludan otpor*, a da će uslove mira saopštiti Vrhovna komanda.¹⁹

Pred očitom katastrofom, vlada je u četiri tačke i više verzija formulisala svoje predloge uslova pod kojima je Crna Gora bila spremna

Generalni vojni gubernator feldmaršallajtnant Viktor Veber (Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau, 1861–1932). OeStA.

Načelnik Komisije za popis kulturno-istorijske građe, Alfred Mel, 1917. (Alfred Mell, 1880–1962). OeStA.

da stupi u pregovore o miru. U najgoroj varijanti, ponuđeno je da Crna Gora demobiliše vojsku pod austrijskom kontrolom, da prikupi i predala oružje, te da *bude okupirana, ali da narod i vojska ostanu na svojim domovima*.²⁰

U to vrijeme, najvjerovaljnije po nalogu Stjepana Sarkotića (*Stephan Freiherr Sarkotić*

von Lovćen, 1858–1939),²¹ u Sarajevu je štampan proglaš *Crnogorcima*, u kome je obećano da će austrougarske čete *miroljubive stanovnike zaštiti i spasiti*, ali pod uslovom da sve oružje (puške, kubure, bodove, handžare i slično), *pokupljeno po pojedinim mjestima*, predaju *najblžoj austro-ugarskoj četi*. Po naročitoj milosti ostaviće (im se) pri tom ono oružje (bez municije), koje (im je) ostalo od starine, te ga štuju samo kao ures...²²

No, komandant 47. pješadijske divizije, feldmaršallajtnant Viktor Veber (*Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau, 1861–1932*) i načelnik štaba major Johan Šupić (*Johann Schuppich*) sastali su se sa crnogorskom delegacijom 2/15. januara i predali joj zvanične austrijske uslove za otpočinjanje pregovora o miru, koji se nijesu razlikovali od onih uručenih 11. januara:

Po najvišem nalogu Nj. V. cara i kralja C. Kr. Vrhovna komanda ostaje pri zahtjevu bezuslovnog polaganja oružja cjelokupne crnogorske oružane moći i izdavanja svih srpskih trupa, koje se još nalaze na

Lijovo: komandir Petar Martinović, brigadir knjaz Petar Petrović, kapetan Petar Lekić i poručnik Mrgud Vujović na trofejnim topovima ispred Arsenala, poslije 1910; desno: austrougarski vojnik pozira na istom mjestu nakon okupacije, 1916. MCC; AT, OeStA, KA, BS, 13.

Cetinjski manastir, 1877. Rad Tomasa Tejlora,
Yriarte Carlo, *Il Montenegro*, Milano, 1878.

crnogorskom zemljištu.²³ Bez mogućnosti izbora, crnogorska vlada je u nastavku pregovora, uz odgovor da u pogledu srpskih trupa ne može ispuniti tražene zahtjeve (načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande srpski pukovnik Petar Pešić je Crnu Goru napustio 4/17. januara), pristala na bezuslovno polaganje oružja. Način predaje tek je trebalo ugovoriti. Zahtjevi koje je u pogledu *potpune predaje oružja kraljevske crnogorske vojske* austrougarska Vrhovna komanda izložila 6/18. januara 1916, bili su krajnje teški i ponižavajući. Osim predaje sveg ratnog naoružanja koje se u zemlji nalazilo, bez obzira na njegovu vrstu i porijeklo, austrijskim trupama trebalo je da se preda i crnogorska vojska i sve za oružje sposobno stanovništvo koje se nije nalazilo u oružanim jedinicama. Trebalo je da oni budu internirani dok god traju pregovori o miru.²⁴

U naredbi koju je 6/18. januara izdao načelnik Štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, divizijar Janko Vukotić, navodi se da je kralj Nikola, opirući se ponižavajućim uslovima preda-

je, odlučio da se posljednja „obrana da na Skadar”.²⁵ U slučaju neuspjeha, vojska bi se povlačila ka Draču radi uspostavljanja veze sa saveznicima. No, istom naredbom, *svakom* (vojniku) *na najpovjerljiviji način* (je trebalo) *objasniti da ko neće da odstupi na odbranu Skadra, pod gornjim uslovima, niko ga neće ni primoravati, nego mu je dozvoljeno ostati kod svoje kuće*.²⁶ Sadržaj ove naredbe unio je pometnju u ionako rastrojenu vojsku; već su se bili pronijeli glasovi da će se odsudna bitka desiti na Carevom lazu, ali i da je vlada započela pregovare o miru. Usred ovakve situacije, kralj Nikola je 6/19. januara napustio zemlju i prešao u Skadar; ovdje je ostao do 8/20. januara, nakon čega se sjutradan prebacio u Medovu, odakle je italijanskim brodom prebačen u Brindizi.

Nakon Nikolinog odlaska, vlada je donijela odluku da se vojska raziđe sa položaja. Radi izvršenja vladine odluke, načelnik Štaba crnogorske vojske Janko Vukotić je *Naredbom cijeloj crnogorskoj vojsci* br. 128 od 9/21.

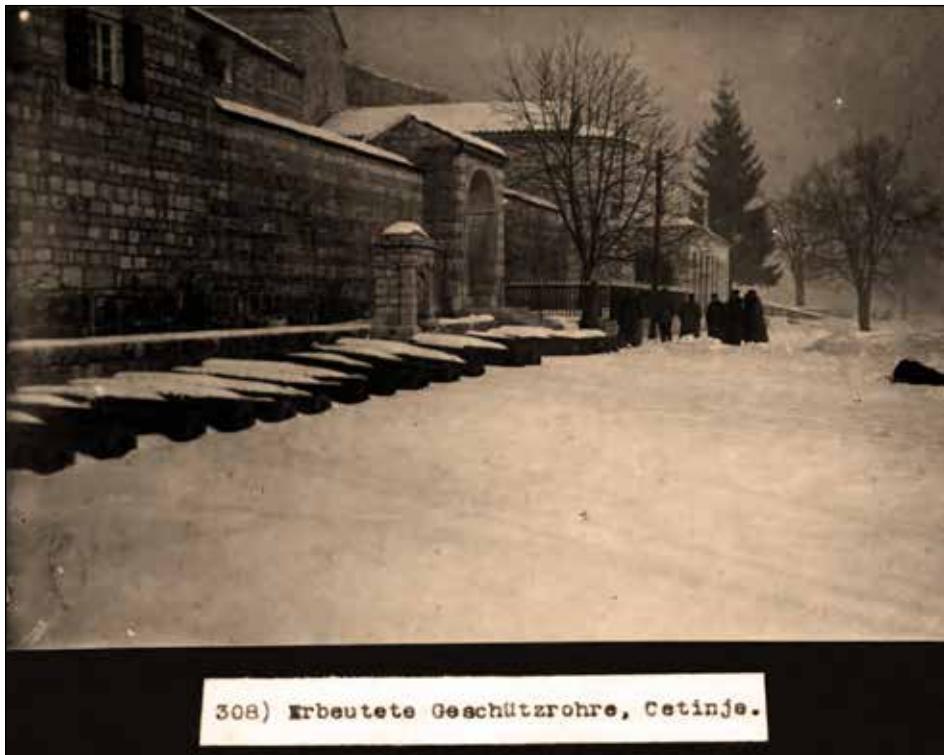
januara, zapovijedio komandantima da sve saopšte područnim jedinicama i vojsku odmah raspuste kućama.²⁷ Istim aktom dužnosti je razriješen i sâm načelnik Štaba Vrhovne komande. Izvršenjem ove naredbe crnogorska vojska je prestala da postoji. Maksimalno iscrpljeni i dezorganizovani, crnogorski vojnici su se razišli kućama. Tako je prestalo postojanje organizovane oružane sile, odnosno, u Crnoj Gori je od tog trenutka egzistiralo civilno stanovništvo – odnosno, narod. No, vojnici, sada civili, zadržali su svoje službeno streljačko oružje.

Krnja vlada, koja je pretendovala da na osnovu Ustava vrši vlast u zemlji u odsustvu kralja Nikole, smatrala je da ima ovlašćenje da nastavi započete pregovore o miru. Na zahtjev austro-ugarske komande, 10/22. januara su na Cetinje, sa punomoćima radi potpisivanja *Odredaba o polaganju oružja* (koja su, s obzirom na Naredbu br. 128, bila čisto formalne prirode), otputovali brigadir Jovo Bećir i komandir Petar Lompar. Konačno, 12/25. januara 1916. godine, u cetinjskom hotelu *Grand*, u prisustvu majora Gustava von Hubke (1873-1962) i Hanibala fon Praunspergera (*Hannibal von Praunsperger*),²⁸ *Die k.u.k. Delegierten Weber*²⁹ i *Schuppich* sa austrougarske, general (brigadir Jovo) Bećir i major (komandir Petar) Lompar sa crnogorske strane, potpisali su *Odredbi za polaganje oružja crnogorske vojske* (*Die Bestimmungen über die Waffenstreckung Montenegros*).³⁰ Prema ovom dokumentu, Crnogorci su bili dužni da sve ratno naoružanje, municiju i pribor, uključujući topove, mitraljeze, ručne bombe, bombe itd... u privatnom ili državnom vlasništvu, predaju c. i. k. vojnim komandama. Svaki Crnogorac je morao lično predati oružje u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Danilovgradu, Šavniku, Andrijevici ili Goranskom... Oficiri su mogli zadržati sablje. Vatrenim oružjem su mogli biti opremljeni neophodni policijski i žandarmerijski organi u svim okruzima i granične straže prema Albaniji. Pored toga, u pograničnim područjima

prema Albaniji i djelimično prema Sandžaku, predstavnici vlasti su imali pravo da nose revolvere. Svaki Crnogorac koji je bio ovlašćen da nosi oružje, morao je uvijek imati uza se dozvolu ovjerenu od strane crnogorskih vlasti.³¹ U Odredbi o polaganju oružja crnogorske vojske više se nije spominjalo ni oružje (bez municije), koje (je) ostalo od starine, kako je obećao Stjepan Sarkitić.

Prve dane okupacije obilježilo je prikupljanje vojnog i civilnog oružja. Austrougarska Vrhovna komanda je pred početak operacija u decembru 1915., a na osnovu detaljnog izvještaja bivšeg vojnog atašea Gustava Hubke,³² računala da crnogorska vojska u operativnoj upotrebi ima najviše 53.000 pušaka.³³ No, prema evidenciji Vojnog generalnog guvernmanna u Crnoj Gori (*Militär-Generalgouvernement in Montenegro*), prikupljeno je više od 65.000 komada raznog oružja, a vojne vlasti su procjenjivale da je kod stanovništva ostalo još oko 20.000 pušaka. Skrivanje oružja je spadalo među najteža krivična djela. Zbog posjedovanja zabranjenog oružja vojni sudovi (*Feldgerichte*) su po Vojno-krivičnom zakonu (*Militärstrafgesetz*) izricali kazne od pet do 20 godina teške tamnice (*schweren Kerker*).³⁴ Štaviše, poslije pokušaja pobune i začetka komitskog pokreta, juna 1916., svim aktivnim, penzionisanim i oficirima narodne vojske koji nijesu internirani, oduzete su sablje, čije je posjedovanje bilo odobreno *Odredbama za polaganje oružja crnogorske vojske* od 12/25. januara.

Austrougarska okupacija je imala tragične posljedice i na stanje arhivske građe. U periodu od 1916. do 1918., naime, stradali su cetinjska Biblioteka i Muzej, odakle je odnesen dio vrijednije građe. Uzveši u obzir da je sjedište Generalnog guvernmanna bilo u Vladinom domu (podignut 1910. prema projektu italijanskog arhitekte Koradinija), gdje se nalazila i građa Državne arhive, logično je da je ona bila dostupna okupacionim vlastima. Uvidom u poslijeratno stanje, došlo se

308) Erbeutete Geschützrohre, Cetinje.

Trofejne topovske cijevi ispred Cetinjskog manastira, 1916.
AT-OeStA, KA, BS, 308.

do zaključka da su Austrijanci građu odnosili nakon vrlo stručnog probiranja.³⁵ Ovo je tačno utoliko što je dokumentacija izdvajana ne samo stručno nego i namjenski. Materijal koji se čuva u arhivama država nastalom na prostorima bivše Austrougarske monarhije ukazuje da su se organi Guvernmana usredstvili uglavnom na dokumentaciju vezanu za naoružanje vojske i stanovništva, što im je omogućavalo sprovođenje drakonskih mjera protiv vlasnika neprijavljenih pušaka, revolvera i drugog ubojnog materijala. Upravo na osnovu uvida u arhivsku građu, okupacioni aparat je i mogao prikupiti tako velike količine oružja i dati procjenu koliko se još nalazi u narodu.

Prema nekim mišljenjima, Austrijanci nijesu dirali eksponate izložene u cetinjskom *Arsenal* (*Laboratoriji*). Ovdje nije navedeno da nije dirana ni ograda oko crkvene porte podignuta 1897. godine od 1544 cijevi pušaka zaplijenjenih od

Turaka u bitkama na Grahovcu, Vučjem dolu i Fundini.

Za odabir kulturnoistorijskog blaga na okupiranim teritorijama (*Generalgouvernement Lublin, Militär-Generalgouvernement in Serbien* i *Militär-General-Gouvernement Montenegro*) Beč je, naime, formirao posebne vojno-civilne stručne komisije. Tako je neposredno nakon pada Beograda (26. septembar/9. oktobar 1915), po nalogu Vrhovne komande austrougarske vojske, formirana *naučna komisija* (*wissenschaftliche Kommission*) sa šefom Generalštaba Hugom Kerhnaveom (*Hugo Kerchnawe, 1872-1949*) na čelu. Jedan od važnih članova ovog tima bio je predstavnik bečkog Vojnog muzeja (*Heeresmuseum Wien*), restaurator, artiljerijski inženjer, dr jur. Alfred Mel (*K. u. k. Dr. jur. Artillerie ingenieur, Alfred Mell, 1880-1962*). Alfred Mel je, inače, poslije Prvog svjetskog rata, do 1934, napredovao do mesta glavnog kustosa bečkog Vojno-istorijskog muzeja.

skog muzeja i ovu dužnost je obavljao do 1949. godine. Tokom okupacije Jugoslavije 1941-1945, od nacističkih vlasti je bio zadužen da popiše i prenese u Rajh sve, po njegovoj procjeni istorijski vrijedne eksponate, iz zbirki Vojnog muzeja u Beogradu.

Komisija u Beogradu je radila od 17/30. novembra do 3/20. decembra 1915. godine.³⁶ Godinu nakon okupacije Crne Gore, Beč je i na Cetinje poslao komisiju sa istim zadatkom, samo što se sada na njenom čelu nalazio lično Alfred Mel. Mel je, u saradnji sa okupacionim upravnikom *Arsenal*, vojnim činovnikom artiljerijske službe (do rata na službi u bečkoj Fabriци artiljerijske opreme – *Artillerie zeugsoffiziale, Artilleriezeugsfabrik in Wien*), Rudolfom Milom (*Rudolf Mühl*)³⁷ i mjesnim komandantom (*Stadtskommandant*) majorom Martinom (Matom) Verkljanom (oficir *b.-h. Inf.-Rg. Nr. 2*, do rata zapovjednik Varaždinskog pješadijskog puka br. 16), do 16/29. oktobra 1917, sastavio spisak od 160 predmeta na sedam i po kucanih strana. Sravnjivanjem sa fondom sadašnjeg muzeja konstatovano je da su svi muzejski predmeti koji su navedeni u pomenutom spisku, oružja, zastave i odlikovanja, sačuvani i da se nalaze u Državnom muzeju na Cetinju.³⁸ No, u vrijeme kada je Mel radio popis u Arsenalu, zbirka kadetskog korpusa iz Biljarde, kao i trofejne topovske cijevi, odavno su bili preneseni u Beč. Komisija u Arsenalu je, naime, radila nakon Ratnih izložbi (*Kriegsausstellung*), održanih u bečkom Prateru (*K. k. Prater Kaisergarten, Wien*) od maja do oktobra 1916. i 1917. godine. U počasnoj Sali ratnih trofeja 1916. je najvećim dijelom bio izložen zaplijenjeni artiljerijski materijal i stare topovske cijevi, ali i *crnogorske uniforme, oficirske bluze, revolveri, podoficirske sablje, stare puške, četne (sa bijelim krstom na crvenom polju) i bataljonske zastave, crnogorske stragušće sistema Krnka, mitraljezi Maksim, mitraljezi Getling, crnogorski desetocijevni mitraljezi Nordenfeldti, mitraljezi Kolt-Brauning M1914*.³⁹ Na-

redne, 1917. godine, u Prateru su od *materijala zaplijenjenog od Crnogoraca (Montenegrinisches Beutemateriale)*, opet uz topove, bile prikazane i *stare i nove kape, (crnogorske) raskošno porodično oružje..., od koga i jedna veličanstvena šaška Kubanske kozačke vojske... Grbovi za kape perjaničke garde, sablje, puške i bajoneti... Verndl i Krnka puške, oba modela sa monogramima Nikole I, bajoneti francuskog tipa Školskog bataljona (Vojničke škole), sablje austrijskog i ruskog tipa...*⁴⁰ Eksponati popisani u katalozima izložbi u potpunosti odgovaraju nalozima od 7/20. aprila 1912. o vrsti oružja koje je trebalo izdvojiti za *mali muzej Nikolajevskog kraljevskog kadetskog korpusa*. Ovo potvrđuje i poslijeratna izjava predsjednika cetinjske opštine Toma Miloševića da su *mobilje i sve stvari iz Korpusa opljačkane ulaskom austrougarskih trupa u Cetinje, 1916. g.* Ne zaboravimo da su *Odredbama za polaganje oružja crnogorske vojske* od 12/25. januara 1916. austrougarskim vlastima uglavnom predate puške *moskovke* i minimalan broj *berdanki* i *verndl-lovača* koje su se tada nalazile u naoružanju crnogorske vojske. Formacijsko oružje kao što su zastarjele jednometke („krnka“, „vencl“, „verndl“, koje je kralj Nikola tako ljubomorno čuval, odbijajući da ih proda) i sprijedpuneće puške, oba tipa revolvera, zastarjeli mitraljezi i sve vrste sablji, čuvani su jedino u Biljardi.

Sistematsko odnošenje ovog materijala objašnjava činjenicu da je danas u zbirkama Crne Gore daleko rjeđa krnka ili verndl sa žigom NI (*Werndl- als auch Krnkagewehre, beide mit Nikitas Monogramm*) nego najraskošnije oružje iz XVIII i XIX veka. Konačno, Mel u spisak nije unio eksponate i stokove zaplijenjenog materijala u eksterijeru Arsenalu. Sva oruđa, uključujući sprijedpuneće merzere i topovske cijevi iz XVIII i prve polovine XIX vijeka, uskladištene u dvorištu Arsenalu, kao i cijevi koje su bile izložene ispred manastira, prenijeta su u Beč. Prema riječima Rista Dragičevića, okupator *nije poštedio*

Feldmarschallajtant Viktor Veber sa štabom na trofejnim topovskim cijevima ispred Cetinjskog manastira, 1916.
AT, OeStA, KA, BS, 559.

*istorijske topove, koji su kao ratni trofeji decenijama bili poređani ispred Cetinjskog manastira...
Takođe (je odnio) desetine topova koje su Crnogorci zaplijenili u toku Balkanskog rata, (kao i) topove koje su Crnogorci oteli sa turskih utvrđenja u Spužu i Žabljaku na kojima su bili poznati Njegoševi stihovi... Ovo potvrđuju katalozi iz kojih se vidi da su zaplijenjeni crnogorski topovi i stare cijevi činile glavninu postavki Ratnih izložbi 1916. i 1917. godine.*

U suštini, zbog ovakve okupacione politike od 1916. do 1918, ali i nebrige u periodu od 1918. do 1945, pa i dugo poslije Drugog svjetskog rata, do danas je u najmanjem broju sačuvano for-

macijsko oružje, koje je najviše i doprinijelo vojničkoj slavi Crne Gore. Oružje zanatske izrade, naslijeđeno, nagradno i zaplijenjeno od Turaka, danas se u muzejima nalazi u znatno većem broju. To se posebno odnosi na dinastičke predmete koje okupator u oba svjetska rata zaista nije dirao.

Temom crnogorskog naoružanja bavilo se više autora, uključujući Dušana Vuksana, Pera Šoća, Rista Dragičevića, Branka Babića, Bobana Batričevića i Srđu Martinovića. Ovaj rad je pokušaj da se na osnovu nove istorijske grude, iz inostranih arhiva, ova oblast dopuni i proširi.

Endnote

- ¹ Vlada Crne Gore, Ministarstvo kulture, sporta i medija, *Menadžment plan istorijskog jezgra Cetinja*, Podgorica, 2009, 42.
- ² Isto, 43.
- ³ Stiegliz Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart und Tübingen, 1841, 44: ...Den Wandschmuck bildet eine rings umherlaufende Galerie blanker Waffen, meist Türkeneute, ältere und neuere, wie sie, getreu althergebrachter Sitte, nach jedem Streifzuge noch heutzutage dem Obersten im Wolke dargebracht wird; einige Armaturen, schmuckloser als die türkischen, erinnerten auch an die letzten westlichen Gränzstreitigkeiten...
- ⁴ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/otudjivanje_kulturnih_dragocjenosti_iz_cg_stanko_roganovic.html : Stanko Roganović, *Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore*, preuzeto iz nedjeljnika Monitor. Prema austrijskoj i ruskoj terminologiji *Zeughaus*, Цејххаузъ, ("Цајхаяц"), označava skladište oružja i/ili municije. Austrijski car Ferdinand I je 1551, u Gracu, podigao prvu zasebnu zgradu za čuvanje (*Verwahrung*) ratnog materijala, nazvanu *Zeughaus* (nem: zgrada za smještaj oruđa i pribora). P.Krenn, *Die Handfeuerwaffen des oesterreichischen Soldaten*, Graz, 1985, 10. Arsenal (od arapskog *dar as-sināa*=radionica) je objekat u kome se vrši proizvodnja, reparacija i čuvanje oružja i oruđa. No, u nemačkim i domaćim izvorima iz XIX i prve polovine XX vijeka se termin *Arsenal* koristi za objekat za skladištenje i čuvanje oružja (*Oružehranilnica, Sahrana oružija*). *Военный Энциклопедический Словарь*, Москва, 1983, 48; Kosta Milovanović, *Artillerija*, Beograd, 1879, 125; *Vojna enciklopedija* 1, Beograd, 1958, 229.
- ⁵ Gustav Rasch, *Türken in Europa*, Prag, 1873, 305-306.
- ⁶ Opširnije u poglavljju 8.
- ⁷ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/otudjivanje_kulturnih_dragocjenosti_iz_cg_stanko_roganovic.html: Stanko Roganović, *Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore*, preuzeto iz nedjeljnika Monitor.
- ⁸ Franić Dragutin, *S djacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku*, Donja Tuzla, 1901, 197.
- ⁹ *Trofei Di Guerra Nell'arsenale Di Cettinije, L'illustrazione Italiana*, Nr. 4, Anno 24, Milano, 24 Gennaio 1897, 52, 62; *Глас Црногорца* бр. 2, год. XXVI, , Цетиње, 11 јануар 1897, 1.
- ¹⁰ Uredba o ustrojstvu Nikolajevskog kadetskog korpusa donijeta je 20. aprila/3. maja 1911. Svrha njegovog osnivanja prema čl. 1 bila je da se pruži: *mladićima, poglavito sinovima zaslužnih oficira koji se predopredijele za vojničku službu u oficirskom zvanju, takvo obrazovanje i vaspitanje koje će im:*
- a) osigurati ulazak i uspješan svršetak kursa u russkim vojnim školama, i*
- b) spremiti ih za dalju službu u oficirskom zvanju u crnogorskoj vojsci. Crnogorski zakonici, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, Knjiga V, priredili: dr. Branko Pavićević i dr Radoslav Raspopović, Podgorica 1998, 187-200.*
- ¹¹ *Глас Црногорца* бр. 46, год. XL, Цетиње, 25. Октобар 1911, 2-3; Геруа Борис Владимирович, *Воспоминания о моей жизни*, Том 1, Париж, Танаис, 1969, 239-240. *Глас Црногорца* бр.

- ¹² http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pohara_kulturno_istoriskog_bлага_cg.htm: Jovićević Marija, *Pohara kulturno-istoriskog blaga Crne Gore*, feljton, *Pobjeda*, Podgorica, 2011.
- ¹³ Глас Црногорија бр. 38, год. XLIV, Цетиње, 8. август 1915., 1.
- ¹⁴ Petrović dr Đurđica, *Oružje iz zbirk kneza Danila Petrovića-Njegoša u Vojnom muzeju u Beogradu*, *Vesnik Vojnog muzeja* br. 13-14, Beograd, 1968, 233-245.
- ¹⁵ ÖStA Wien, KA, NFA, 3. Armee, (Op.AK. B. u. J), 1916, Op.Nr. 274.
- ¹⁶ M. Schwarte (Hg.): *Der große Krieg 1914/1918*, Bd. V. *Der österreichisch-ungarische Krieg*. Leipzig 1922, 190.
- ¹⁷ Историјски институт Универзитетете Црне Горе (ИИУЦГ), Архивска збирка (А3), Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ¹⁸ ÖStA Wien, KA, NFA, AOK 1916, Op.Nr. 20.478/I.
- ¹⁹ ÖStA Wien, KA, NFA, 3. Armee, (Op.AK. B. u. J), 1916, Op.Nr. 425.
- ²⁰ Др Новица Ракочевић, Црна Гора у I свјетском рату 1914-1918, фототипско издање, Подгорица 1997, 176.
- ²¹ Proglas je potpisana sa *Vrhovni zapovjednik c. i kr. četa, koje operišu preko Crne Gore*.
- ²² Na sačuvanom proglašu nalazi se žig *Etappensstabskommando Boljanić* (Doboj) i rukom dopisan datum prijema, 2/15. januar 1916. godine (15/I, 16).
- ²³ Др Новица Ракочевић, Црна Гора у I свјетском рату 1914-1918, 176; ÖStA Wien, KA, NFA, 3. Armee, (Op.AK. B. u. J), 1916, Op.Nr. 512.
- ²⁴ ИИУЦГ, А3, Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ²⁵ "Kralj je riješio, a u sporazumu sa Komandom i Vladom, i računajući na pomoć saveznika, da potonju odbranu dade u Skadar. Ne uspije li se tu, vojska bi se imala povlačiti ka Draču i doći u vezu sa saveznicima a odatle prema razvoju događaja". Isto. ИИУЦГ, А3, Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ²⁶ ИИУЦГ, А3, Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ²⁷ *Операције црногорске војске у првом свјетском рату*, Војно-историјски институт, Београд 1954, 533.
- ²⁸ Hubka je do rata bio vojni ataše na Cetinju. Praunsperge je oficir 2. bosansko-hercegovačkog pješadijskog puka (*b.-h. Inf.-Rg. Nr. 2*), do rata na službi u Varadžinskom pješadijskom puku br. 16 (*Warasdiner Infanterieregiment Giesl v. Gieslingen Nr. 16*).
- ²⁹ Feldmarschallajtnant *Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau* je od 13/26. februara 1916 do 27. juna/10. jula 1917. obavljao dužnost generalnog vojnog gubernatora (Militär-Generalgouverneur) Crne Gore. Na toj dužnosti ga je zamijenio generalmajor, političar *Heinrich Karl Maria Graf Clam-Martinic* (1863-1932).
- ³⁰ ИИУЦГ, А3, Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ³¹ *Neues Wiener Journal* Nr. 7990, Jhrg. 24, Wien, 28. Januar 1916, 3: *Alle im Lande befindlichen Kriegswaffen samt Munition und Zubehör inklusive Geschütze und Maschinengewehre, Handgranaten, Bomben etc... ob Privat- oder Staatbesitz, werden den k. u. k. Militärischen Kommanden übergeben... Art der Waffenblieserung: Jeder Montenegro*

- riner liefert die bei sich befindlichen Waffen und dergleichen in nachstehenden Orten ab: Podgorica, Niksic, Kolasin, Danilovgrad, Savnik, Andrijevica, Goransko.... Offiziere dürfen ihre Seitenwaffen behalten. Mit Schusswaffen können ausgerüstet werden: die notwendigsten Polizei- und Gendarmerieorgane aller Bezirke, Grenzwache gegen Albanien. Weiters wird es gestaltet, dass in den Grenzgebieten gegen Albanien und teilweise gegen Sandschak Vertrauensleute der Behörden Revolver tragen. Jeder zum Tragen von Waffen berechtigte Montenegriner muss stets eine von der montenegrinischen Regierung auf die Person ausgestellte Legitimation bei sich tragen... Cetinje, 25. Januar 1916.
- ³² Hubka Gustav, *Eindrücke und Erfahrungen auf dem montenegrinisch-türkischen Kriegsschauplatz 1912/13*, Evidenzbureau des k.u.k. Generalstabes, Ebd. Res. Nr. 683 v. 1913.
- ³³ Österreich-Ungarns letzter krieg 1914-1918, Dritter Band, Das Kriegsjahr 1915, Wien, 1932, 565.
- ³⁴ Cetinjske novine/Cetinjer Zeitung br. 3, 24. avgust 1916, 3; Cetinjske novine br. 16, 8. oktobar 1916, 3.
- ³⁵ Pejović Snežana, *Arhivska građa 20. vijeka i istoriografija u Crnoj Gori*, Atlanti, br. 19, Trst 2009, 291; *Državni arhiv Crne Gore – Austrougarska okupacija*.
- ³⁶ Bogdanović Branko, *Artillerija u Prvom srpskom ustanku*, Vesnik Vojnog muzeja br. 43, Beograd, 2016, 96-98; Born Robert, Störtkuhl Beate, *Apologeten des Vernichtung oder "Kunstschützer"?*, Köln, Wimar, Wien, 2017, 256.
- ³⁷ Schematismus für das K. U. K. Heer und für die K.U.K. Kriegsmarine für 1914, Wien, 1914, 930.
- ³⁸ Roganović Stanko, *Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore*, Okupator odnio zvona i topove, Monitor online, 21. avgust 2009.
- ³⁹ Offizieller katalog der Kriegsausstellung Wien 1916, Mai-Oktober K.K. Prater Kaisergarten, Wien, 1916, 25, 27, 30-32: ...Trophäenhalle/Ehrenhalle... montenegrinische Uniformen, Offiziersbluse, montenegrinischen Revolvern..., montenegrinische Unteroffiziersäbel und ältere Gewehre... Montenegrinische Kompagnie (weisses Kreuz auf rotem Grund)- und Bataillonsfahne. Montenegrinischer Hinterlader System Krnka, Montenegrinische Maxim-Maschinengewehr, Montenegrinische Gatlingmitrailleusengeschütz, Montenegrinische zehnläufige Nordenfeld-Mitrailleuse, Montenegrinisches Colt-Browning-Maschinengewehr Model 1914...
- ⁴⁰ Provisorischer führer durch die Kriegs-ausstellung Wien 1917, Kaisergarten –K.K. Prater, Mai-Oktober 1917, Wien, 1917, 6:...Alte und neue Kappe, seine kostbare Familienwaffen... Unter diesen ware wieder ein alte Russland als geschenk gekommener prachtvollen Kosakensäbel in der Form der Kubanenkosaken zu nennen.. Kappenabzeichen der Garde Perjaniki, Säbel, Gewehre und Bajonette.. Werndl- als auch Krnkagewehre, beide mit Nikitas Monogramm, die Seitengewehre des Lehrbataillons sind wieder französisch, die Säbel teils aus unserer Monarchie, teils aus Russland stammend...

HLADNO ORUŽJE

Poglavlje 1

JATAGANI

Sve do druge polovine XIX veka Crnogorci su raspolagali isključivo oružjem zanatske izrade, stranog porijekla. Po popularnosti i rasprostranjenosti svakako je na prvom mjestu bio dugi nož – jatagan.

Na popularnost jatagana u Crnoj Gori uticao je geopolitički položaj zemlje, koji nije pružao mogućnosti za nabavku veće količine modernog vatrenog oružja, ali i konfiguracija terena i taktika borbe, koji su prednost davali sukobu u rasutom stroju, izbliza, u kojoj je do izražaja dolazila hrabrost i umješnost boraca u rukovanju bodno-sječnim oružjem.⁴¹

Džon Vilkinson (*Sir John Gardner Wilkinson*, 1797–1875) je na osnovu sopstvenog uvida, ali i iskustava ruskog oficira Vladimira Bronevskog (*Владимир Богданович Броневский*, 1784–1835) koji je neposredno učestvovao u operacijama admirala Senjavina (*Дмитрий Николаевич Сенявин*, 1763–1831) sa Petrom I Petrovićem Njegošem (1748–1830) protiv Francuza,⁴² među prvima opisao crnogorsku umješnost u borbi jataganom. Vilkinson je, istovremeno, zabilježio i da je *crnogorsko oružje inostrane proizvodnje*, odnosno, *da je najveći broj oduzet od Turaka*.⁴³ Tako je nastala krilatica da su crnogorske oruž-

nice (bile) u Turskoj. Iz istog (turskog) izvora poticala je i ljubav prema raskošnom oružju, odlici društvenog i imovnog statusa vlasnika. Crnogorci (su bili) u opće veoma poneseni za lijepijem oružjem i odijelom; s toga ih (je) ima(lo) kojima (je) vrijedi(lo) oružje i odijelo više nego čitavo imanje.⁴⁴

Sablja je u Crnoj Gori bila rijeda od jataganja. Prvenstveno kao atribut konjanika, na crnogorskom vojištu je bila nepraktičnija od dugog noža. Nakon reformi sprovedenih 1837, formiran je elitni odred *perjanika* od 30 ljudi na konjima, koji je imao vojnopolicijske i funkciju tjelesne garde. Perjanici su birani iz najuglednijih kuća, a godišnje su primali sumu u visini od ondašnjih 10 dolara za iz-

Odjeća guvernera (lijevo) i stanovnik Crne Gore (desno), početak XIX vijeka. Jacques Louis Vialla de Sommières (1764–1849), *Voyage historique et politique au Monténégro*, Paris, 1820.

Sprijedpuneće puške zanatske izrade sa mehanizmima tipa *miquelet*, kraj XVIII., početak XIX vijeka, odozgo nadolje: šišana, tančica ili arnautka, džeferdar.

državanje konja.⁴⁵ To je, vjerovatno, bila jedina stalna formacija koja je mogla nositi sablje. Sablja je uglavnom predstavljala stalešku privilegiju vojvoda i, po ruskom uzoru, znak priznanja za izrazite vojne zasluge. Kao primjere ovakve prakse navedimo zaplijenjenu tursku sablju kojom je knjaz Danilo I, za zasluge u bici na Grahovcu, na-

gradio vojvodu Mirka Petrovića-Njegoša (1820–1867); na sjećivu tipa *k'lč* (*Kılıç*), sa dva široka i tri uska oluka pri teluću, zlatom je tauširana posveta „ГРАХОВАЦ 1 МАЯ 1858 ДАНИЛ И КНЯЗ ЦРНОГОРСКИ“. Takođe zaplijenjenom turskom sabljom, samo sa sjećivom tipa *šamšir* (*şemşir*, *şimşir*) poslije boja kod Martinića, 24.

Pištolj *alla morlacca* ili *albanski*, sa *miquelet* mehanizmom, *cjelina*, Balkan, početak XIX vijeka.

Pištolj *ledenica*, sa *miquelet* mehanizmom, *cjelina*, Boka Kotorska, početak XIX vijeka.

Pištolj *poluledenica*, sa *miquelet* mehanizmom, Prizren, početak XIX vijeka.

Pištolj *zlatka*, sa *miquelet* mehanizmom, *cjelina*, Boka Kotorska, početak XIX vijeka.

maja/5. juna 1877,⁴⁶ darovan je vojvoda Ilija Plamenac. Na sjećivu je zlatom tauširana posveta: „24 МАЈА 1877. ГОД У ПОБЈЕДНОМ БОЈУ У МАРТИНИЋИМА СВОМЕ КОМАНДАНТУ ВОЈВОДИ ИЛИЈИ ПЛАМЕНЦУ / ДАРОВА ОВУ САБЉУ ЦРНОГОРСКА ВОЈСКА“.

Vijesti o jataganu kao omiljenom oružju Crnogoraca daleko se češće sreću u istorijskim izvorima. Iz dopisa koji je car Jozef II (*Joseph II*, 1741–1790) 4/16. oktobra 1781. uputio držav-

nom vicekancelaru Johanu Kobenclu (*Johann Ludwig Graf von Cobenzl*, 1753–1809), saznajemo da je pukovnik Njemačko-banatskog graničarskog puka, Franc Paulić (*Franz von Paulich*, 1772–1839) sa dva oficira, u civilnom odijelu, upućen „*kao komisija*“ u Crnu Goru. Po povratku sa misije, 29. jula/10. avgusta 1782, Paulić je podnio opširan izvještaj u kome detaljno opisuje naoružanje Crnogoraca: *Oružje čini teška, duga puška sa glatkim cijevi, okovana sa više mesinga-*

Pribor: 1. *pripojasnica* (kutija za sitnice); 2. *fišeklja*; 3. *potprašnica* (za posipanje baruta u čanak i falju); 4. *ćila* (dozator baruta); 5. *mazalica* (kutija za namašćenu krpu za čišćenje i podmazivanje oružja); 6. *ocilo sa iglom i odvijačem*; 7. *harbijja* (arbija, šipka za nabijanje punjenja u cijev) sa mašicama.
Balkan, XIX vijek.

Jatagani bjelosapci.
Balkan, početak XIX vijeka.

nih prstenova. Puška ima kratki, zakrivljeni kundak ravnih obraza (bočnih strana). Za pojasm (svako) nosi jedan pištolj i veliki nož (jatagan) a rijetko koji dugo, jednooštircno sječivo sa gvozdenim branikom (sablju); dalje, svaki ima dvije kartuše (fišeklje) kapaciteta po 30 patrona, koje se nose na remenu preko grudi, tako da se jedna nalazi spreda a druga pozadi; na unutrašnjoj strani kartuše, do tijela, nalaze se predice kroz koje je provučen i pričvršćen remen; na ovaj način, povlačenjem remena ulijevo ili udesno, naprijed će se naći jedna od kartuša iz koje se vade patroni

radi punjenja oružja; nakon što se fišeklja isprazni, povlačenjem remena se u prednji položaj dovodi druga.⁴⁷ Vuk Karadžić 1837. donosi sličan opis: (Crnogorci se) preko haljine po slabinama opasuju vunenijem obično crvenijem pojasmom, a preko ovog pripasuju kožnu ešarpu (silaj, bensilah, belsilahi) za koji zadjenu pištolj, (kuburu) i handžar (jatagan). O pojasu ili o zasebnom remenu vise dvije male pocinkovane fišeklje; jedna slična kutija za novac ili druge sitnice; mazalica (Delbüchse)⁴⁸ iz koje, s vremenom na vrijeme, čiste oružje od korozije; kresivo (ocilo), koje je tako na-

Jatagan sa srebrnim okovima,
Boka Kotorska, početak XIX vijeka.

pravljeno da može poslužiti i kao izvijač i kao šilo da pročačka falju na pušci... Osim pištolja i handžara, uobičajeno oružje Crnogoraca je i duga puška. Svojstveno vatrenom oružju je: kod pištolja – masivni, šiljati završetak rukohvata (jabuka) okovan mesingom, a kod puške – tanak kundak, okovan mesinganim ili gvozdenim limom. Ovakvo oružje se u Srbiji povezuje sa Albanijom i naziva arnautskim. Kundak u male puške je vrlo tanak i samo okovan tučanom ili gvozdenom te nećkom (limom). Lijepo i dobro oružje jedina je stvar do čega Crnogorac mnogo drži, i u čemu on gleda svoj nakit. I kod njih se zaista i nalazi tako oružje koje se može nazvati pravim naktom. Često se mogu vidjeti kod prosto odjevenog Crnogorca pištolji okovani najfinijim, umjetnički ukrašenim srebrom, koje se zbog svog sjaja zovu ledenicama. Isto tako se mogu vidjeti u Crnoj Gori najljepše puške sa damasciranim i srebrom intarziranim cijevima, kao i handžari (jatagani) okovani u srebro.⁴⁹

Samo tri godine kasnije, putopisac, geolog i geograf Ami Bue (Ami Boué, 1794–1881), donosi skoro identičan opis crnogorskog oružja: *Preko gornje odjeće uobičajeno se nosi pojaz od crvene*

tkanine, a za njim zadenut pištolj i handžar odnosno dugi nož (coutelas, jatagan). O pojazu ili, češće, o posebnom kožnom kaišu, sa jedne strane vise dvije male kutije (Vischeklouk, fišeklije) iznutra obložene kalajem. Jedna je za patronе, barut, kugle i sačmu; druga, koja visi uz prvu, manjih je dimenzija i koristi se za nošenje srebrnog novca, kresiva i drugih sitnica. Kresivo je napravljeno tako da istovremeno služi i kao odvijač i igla za čišćenje falje pištolja. Pored toga, Crnogorac nosi sličnu, malu kutiju (Masalitza, mazalica) za čišćenje oružja. Katkad se mazalica kači o kožni remen i postavlja bočno na leđima. Pojas ili kaiš za kutije nazivaju se Sila ili, na slovenskom, pripojasnice (Pripojasnitzе).⁵⁰ Crnogorac ne brine o svom spoljnjem izgledu osim da ima dobro i lijepo oružje. Nikada ne izlazi bez svog albanskog pištolja, jatagana i veoma duge albanske puške. U Crnoj Gori se nalaze prelijepе puške sa damasciranim cijevima i srebrnim ukrasima, pištolji umjetnički ukrašeni srebrom, poznati kao ledenice (Ledenitze), kao i jatagani ukrašeni na isti način. To dragocjeno oružje ponekad je i u rukama siromašnih ljudi pošto je većinom oteto od Turaka.⁵¹ Ništa manje nije eksplicitan ni Spiridon

Detalj srebrnog rukohvata (*kabzi, haršme i parazvane*) i usta kanija jatagana, Boka Kotorska, početak XIX vijeka.

Detalj srebrnog rukohvata jatagana,
Carigrad, kraj XVIII vijeka.

Gopčević, unoseći u svoja zapažanja i svojstvenu dozu ironije: *Oružje koje je dobijao već u desetoj godini, za Crnogorca je predstavljalo omiljeno blago, čija se krađa najstrože kažnjavala. Lično sam uvjeren da bi se neki više brinuli zbog gubitka omiljenog oružja nego sopstvene supruge.* Opiisujući taktiku koja se primjenjivala čak i u ratu 1876-1878, Gopčević navodi da su Crnogorci juršali uz glasne povike, sa blistavim handžarima u rukama, oštrim kao brijač, bijesno zamahujući

ka omraženim nevjernicima, ubijajući ih sve do konačne pobjede.⁵² Džon Vilkinson je, za razliku od prethodnika, prvi pravilno zabilježio naziv za crnogorski *dugi nož za sječu i bod – jatagan.⁵³*

Navedeni opisi ukazuju koliko su, sve do sredine 19. vijeka, Crnogorci bili privrženi tradicionalnom hladnom oružju i priviknuti na borbu prsa u prsa. Pri tome, zbog raskošne opreme, u Crnoj Gori su bili najpopularniji jatagani – rad majstora iz Boke, Herceg Novog, Risna, Skadra i Prizrena. No, srebrom ukrašeno oružje na kome su se preplitali uticaji sjevernoitalijanskih radiionica i turskog baroka, uglavnom su služili kao dio muškog ukrasa, a kasnije folklora. U borbi su korišćeni jatagani manje luksuzni ali zato efikasniji, *belosapsi* i *crnosapci*. Za razliku od onih *paradnih*, kod kojih su *haršma*, *parazvana* i *kabze* (korice) činili cjelinu od livenog ili kujundžijski obrađenog srebra, sa nijelom, koralima (*merdžanima*) i ukrasnim stakлом (*dragim kamenjem*), borbeno oružje je imalo *kabze* od bjelokosti (*belosapsi*), mrkog roga, pa čak i drveta (*crnosapci*), a *haršma* i *parazvana* najčešće su izrađivani od mesinganog lima.

Još u vrijeme prodora Omer-paše Latasa (*Ömer Lütfi Paşa, Mihailo Latas, 1806–1871*) u Crnu Goru, c. k. konjički potpukovnik Đorđe Stratimirović (1822–1908) je u svom izvješaju sa Cetinja od 22. januara/3. februara 1853, naveo kako knjaz Danilo Petrović tvrdi da *nizam ne može da izdrži napad handžarom.⁵⁴*

U bici kod Grahovca, od 28. aprila/10. maja do 1/13. maja 1858, Crnogorci su zaista bezumno jurišali na osmanski *nizam* naoružan savremenijim belgijskim štucevima Minijevog (*Clau-de-Etienne Minié, 1804–1879*) sistema M1846. Istina, kako 13/25. maja 1858. navodi Čulić u pismu okružnom komesaru u Kotoru Stefanu Dojmiću, dio ovih pušaka još uvijek je bio sa sistemom vatre na kremen (*Alla miscie, M1822/40*).⁵⁵ Najpotpuniji i najsažetiji prikaz bitke na Grahovcu dao je sekretar knjaza Danila, Anri Delari (*Henri*

Crnogorac sa oružjem u planini, 1877.
Rad Théodore Valerio (1819–1879),
Yriarte Carlo, Il Montenegro,
Milano, 1878.

Delarue, 1821–1861), koji je po (knjaževom) na-ređenju, uputio francuskom konzulu u Skadru, Ekaru (*Hyacinthe Louis Hecquard, 1814–1866*). U izvještaju se navodi da je u utorak, 29. aprila (11. maja) u sedam sati ujutro po oblačnom vremenu, otomanska pješadija napala kolone našeg lijevog krila. U početku naše su se kolone lagano pomakle, zatim su otvorile živu puščanu vatru na Turke sve dok se nijesu latili svojih handžara i na njih jurišali... Videći to, desno krilo, isto tako jurnu handžarom u ruci. To isto uradi i centar, kojim je komandovao Đuro Kusovac. Ova kolona koju je sačinjavala garda Vašeg Visočanstva, napala je nožem konjicu. Malo zatim nastao je opšti metež, a dim od turske artiljerije i pušaka pade na bojno polje kao gusti sloj magle.⁵⁶

No, koliko slavljena kao veličanstvena pobeda, bitka na Grahovcu je predstavljala i prvo otrežnjenje; borba jataganima sa reorganizovanom osmanskom vojskom Bosanskog vilajeta, naoružanom modernim puškama sa bajonetom, donijela je nepotrebne žrtve. Kotorski katihe-ta Vuk Popović-Rišnjanin je u pismu iz Kotora, 3/15. maja 1858, Vuku Karadžiću slikovito opisao kako je na Grahovcu crnogorske borce *bajuneta militarska nagradila bodimičke*.⁵⁷

Promijenivši mišljenje, knjaz Danilo, a poslije njegove smrti knjaz Nikola (1841–1921), pokušavali su da, promjenom mentaliteta i običaja, modernizacijom vojne organizacije i streljačkog naoružanja, tradicionalnu taktiku borbe prilagode savremenim uslovima ratovanja. Proces je išao sporo, a za jatagane je "labudovu pjesmu"

Crnogorac (Montenegriner),
foto Lüschwitz Koreffski,
Mostar 1904 (dopisnica).

Jan Vaclik (Jan Václík, 1830–1917), češki pravnik i publicista, sekretar knjaževa Danila i Nikole, crnogorski diplomat, u crnogorskoj nacionalnoj nošnji sa ordenom knjaza Danila. Foto Pierre Lanith Petit (1831–1909), Paris.

predstavljala Velika istočna kriza odnosno rat 1876-1878. godine.

Neki od posljednjih slavnih juriša jataganima zabilježeni su kod Vučjeg dola (16/28. jula 1876), Fundine ("druga Vučjedolska pobjeda", 2/15. avusta 1876. godine) i već pominjanih Martinića (24. maja/5. juna 1877). Prvi glas o pobjedi kod Vučjeg dola predstavlja je telegram knjaza Nikole upućen knjaginji Mileni 16/28. jula u 11 s. po p. (23,00 h).⁵⁸ Prema izvještaju iz *Glavnog kneževog stana u Hercegovini* od 18/26. jula, vojnici u šančevima zbacili su sve sa sebe; mnogi su i same puške ostavili, pa su golijem noževima i sabljama udarili na Turke. Nastala je strahovita sječa.⁵⁹ Slične vijesti prenijela je i austrougarska štampa: *Bašibozuk, uključujući i hrabre Hercegovce muhamedanske vjere iz Korjenića, prvi se dao u bijeg, povukavši za sobom uspaničeni nizam. Crnogorci su prekinuli vatru iz pušaka i posegli za jataganima, nakon čega je nastupio pravi pokolj.*⁶⁰ Kod Martinića, 24. maja/5. juna 1877, *Piperski bataljon, izmetnuvši puške*

Darovani jatagan Novaka Miloševa Vujadinovića (1835–1892). Zbirka oružja kralja Nikole, in. br. 478, fotografija iz fonda Narodnog muzeja Crne Gore.

samo jednom, potegnu noževe i učini juriš posred Turaka, poćera ih niz Garević, dok ih sijekući ne doćera do Prentine glavice.⁶¹

Sličan juriš, izведен tokom boja na Fundini, izrođio je i jednu legendu – Novaka Miloševa Vujadinovića (1835–1892). Prema prvom izvještaju iz *glavnog stana g. Boža Petrovića* od

4/16. avgusta 1876, *tjelohranitelj Knjažev Novak Milošev posjekao je 17 Turaka živijeh...*⁶² Za podvig Novaka Miloševa brzo se pročulo i van Crne Gore, prvenstveno zahvaljujući stranim predstavnicima i misijama, koje su spekulisale o broju turskih glava posjećenih tokom bitke. Običaj odsijecanja glava, preuzet takođe od Osmanlija, zabilježio je još Vilkinson. Bazirajući se na sjećanjima Bronevskog, on je naveo primjer iz borbi kod Dubrovnika, 5/17. juna 1806, kada je

Natpsi na sječivu jatagana Novaka Miloševa Vučadinovića.

glava odsječena i francuskom brigadnom generalu Fransoa Delgorgu (*Delegorgue François Joseph Augustin*, 1757–1806). Crnogorci su, naime, glave odsijecali svakom neprijatelju sa oružjem u rukama ukoliko se nije predao prije početka bitke. Admiral Senjavin je, navodno, imao muke da Crnogorce sprijeći u ovom običaju, a djelimično je, uz pomoć vladike Petra I (1748–1830), uspio tek kada je za svakog živog zaobljenika ponudio po jedan dukat. Prilikom posjete Cetinju 1844., Vilkinson je na Tablji video 20 turskih glava nabijenih na kolčeve, a u podnožju kule – ostatke još nekoliko, koje su, vremenom, pale sa zidina. U razgovoru sa Petrom II Petrovićem (1813–1851), Britanac je iznio svoj negativan stav prema *divljačkom običaju odsijecanja glava i isticanja ovih trofeja pobjede i osvete na kolce*. Vladika se saglasio sa njim, ali je napomenuo da se Turci samo na taj način mogu odvratiti od napada na Crnu

Goru.⁶³ Običaj isticanja glava na Tablji je, navodno na inicijativu knjakinje Darinke, ukinuo knjaz Danilo, a na vrhu kule je postavljeno zvono teško 15 centi (1500 kg) – poklon jednog zemunskog trgovca.⁶⁴

Izvještaj o običaju odsijecanja protivničkih glava i tokom rata 1876–1878, imao je dvojak efekat. Knjaz Nikola je *izdao naredbu, da se ne smiju sjeći turske glave, kao što je to bio običaj.., tako je istu objavio vojvoda Miljan* (Vukov Vešović, 1820–1886) *glavarima vojničkijema, a ovi vojsci. Zapovjedi Njegove Svjetlosti primio je svaki vojnik i sveto se nje drža(o)*.⁶⁵ Generalstabni kapetan I klase Vilhelm Sauervald (*Wilhelm Sauervald, Ritter von Hochland*, 1839–1908), koji je u crnogorskoj komandi boravio od 3/15. juna 1877, zabilježio je i nastojanje kneza Nikole *da lagano ukloni i staru crnogorsku taktiku, koja se sastojala u plahovitom napadu sa handžarima*

(jataganima)... Knjaz je preporučio svojoj vojsci što trajniju upotrebu vatrenog oružja. Ako bi protivnik posljednjim bio uzdrman, onda se mogao lako jednim zaobilaznjem poduhvatiti, s boka, a tada bi juriš sa golim handžarima bio vrlo umješan i upola uspešniji.⁶⁶ S druge strane, u Rusiji je crnogorska taktika i podvig Novaka Miloševa primljen sa ushićenjem. U duhu svoje tradici-

Posveta na ušima rukohvata Novaka Miloševa Vučadinovića.

je nagrađivanja vojničkih zasluga *počasnim* odnosno *zlatnim* oružjem, slovenofilske organizacije su prikupile sredstva i za Novaka Miloševa naručile izradu raskošnog, *zlatnog* jatagana. U nekim izvorima se navode dosta detaljni podaci o darivanju i samom izgledu jatagana: *Glas i slava pobjede Crnogoraca na Fundini doprla je i do Rusije, koja je tražila da joj se dostavi ime najvećeg junaka. Knjaz se odlučio da dostavi ime Novaka Miloševa. Novak je pozvan da posjeti Petrograd. Odazvao se i pošao tamo u društvu sa vojvodom Božom Petrovićem i Petrom Vukotićem. Novak je izazvao div-*

Tablja, crtež, Wilkinson, Gardner John,
Dalmatia and Montenegro,
London, 1848.

Vojnik i podoficir dalmatinskog odjeljenja na konjima (gore i desno) i vojnici 82. bokokotorskog bataljona zemaljskih strijelaca austrijskog Landvera 1882. godine (lijevo). U naoružanju imaju jatagan M1869, revolvere Gasser M70/74 i puške Werndl M1869. The H. J. Vinkhuijzen (1843-1910) Collection of Military Uniforms, NYPL.

ljenje Rusa. Odlikovan je velikim carskim ordenom. Od strane ruskih rodoljuba poklonjen mu je jatagan sa 74 draga kama. Na njemu je bio natpis: Hrabrom Novaku Miloševu od Rusa.... Novak Milošev je dobio od braće ruskih rodoljuba, u znak svoga junačkoga djela vrlo lijep i skupocjen počasni jatagan, sa drškom od čista i pozlaćena srebra i skupocjene kosti. Na krilima drške ozgo stoje grbovi ruski i crnogorski, a sa strane istijeh natpis: Hrabrom Novaku Miloševu od Rusih – za 2. avgust 1876. Skupocjene korice su postavljene plavom kadivom i zlatnjem grivnama okovane. Na koricama (je bilo) prosuto 58 dragulja. Uz jatagan je slijedila i originalna diploma na kojoj su, pored uporednog ruskog i srpskog teksta, imena lica koja su dala dobrovoljne priloge za izradu ovog jedinstvenog i dragocjenog jatagana. Na diplomi su imena 84 priloženika, od kojih su sedam generala, jedan inžinjer, jedan ljekar, jedan umjetnik, jedan arhitekta, više oficira (od pukovnika

do poručnika), sedam žena (većinom supruge viših oficira) pa čak i jedan knjaz i jedan baron. U spisku priloženika koji se navode azbučnim redom, pored ovih visokih ličnosti nalazi se i jedan crkvenjak, pa čak i jedan običan seljak-zemljoradnik Kuzmen.⁶⁷

No, kapetan Sauervald, kao neposredni očevidac, iznio je nešto drugačiji tok stvari. Austrijski kapetan je 20. jula/1. avgusta zabilježio kako su juče (19/31. jula 1877) ruski predstavnici predali knjazu.... počasni handžar za čuvenog kabadahiju Novaka Miloševa, koji su mu poklonili ruski kavaljeri, i juče mu ga svečano u ime njihovo predali. Novak Milošev je prošle godine u jednom boju u Kučima posjekao svojim handžarem devetnaest Turaka. Počasni handžar nosi na obje strane oštice ove riječi u starosrpskom pismu: "Oružanog neprijatelja udaram, a palog štitim....". Ručica od handžara je od čistog zlata, a obje strane balčaka pokazuju ruskog i crnogorskog orla. Spoljne strane krila nose opis (ćirilicom) junačkih djela Novaka Miloševa. Kanije su od crvene čoje, bogato ukrašene sa 74 dijamanta.⁶⁸ Znači, Novak nije pozvan u St. Peterburg sa vojvodom Božom Petrovićem i Petrom Vukotićem, nego mu je, godinu dana nakon bitke, oružje uručeno na Cetinju. Darovano oružje je činio jatagan sa starim sječivom kavkasko-osmanske provenijencije. Na ušima srebrnih kabzi sa pozlaćenim bordurama, ugravirana je posveta: "Храбромъ / Милошь Новакъ / отъ / / Русскихъ" – "За 2 Август / 1876г. / /въ сражени / при Кучъ.. Na sječivu, na kome su se već nalazili natpisi arapskim pismom (od kojih se može razlučiti Ali i Allah), nagnadno je tauširan natpis "КОЛЕИ ДУШМАНА УБОИ, АКО ЛИ ЛЕЖИ НЕ БИЮ" / "РУБЛЮ ВРАГА ВЪБОЮ, ЛЕЖАЧАГО НЕ БЫЮ".

Početkom oktobra 1892, *Глас Црногорца* je sa rezignacijom obavijestio čitaoce da je kučki alaj-barjaktar, proslavljeni

Jatagan streljačkih bataljona M1869.

junak, koji je na Fundini posjekao 17 neprijateljskih glava, preminuo u najboljoj muškoj snazi. Ovo je onaj Kuč čije je Fundinsko junaštvo bilo nagrađeno iz Rusije dragocjenijem jataganom, dijamantima osutim.⁶⁹ No, u to vrijeme sudbina samog jatagana nije spominjana.⁷⁰ Staviše, knjaz Nikola je tri godine ranije, 1889, oficirima zabranio nošenje ukrasnog, trofejnog oružja - starih iskićenih i srebrom ukrašenih jatagana, kratkih pušaka (*kubura*) i sabalja.⁷¹

Jatagan M1869 dalmatinskog odjeljenja na konjima.

SABLJE AUSTRIJSKOG TIPOA M1854 i M1861

Crnogorsko-turski rat 1852–53. godine ukazao je na nedostatke narodne vojske. Poučen stečenim iskustvom, knjaz Danilo je pristupio prvom pokušaju njenog savremenog ustrojstva. Ukinuo je dotadašnje titule knjazova i uveo plemenske kapetane koji su upravljali kapetanijama kao administrativno-teritorijalnim jedinicama. Istovremeno, izvršen je popis vojnih obveznika koji je pokazao da Crna Gora raspolaže sa 9700 ljudi sposobnih za oružje. Vojni odredi čiji su borci regrutovani u granicama jednog plemena, bez obzira na njegovu veličinu, zadržali su staru fizionomiju. Jedina novina je što su posebnom uredbom izdijeljeni na *stotine* i *desetine*

vana tri srpska podoficira. Naime, 9/11. februara 1866. godine, po naređenju knjaza Mihaila Obrenovića (1823–1868), u Crnu Goru su, radi obuke domaćih kadrova u rukovanju artiljerijskim materijalom, upućeni kapetan I klase Milutin Jovanović, *наредник Алекса Ђорђевића, едан поднаредник за лабораторијске роте Панта Пејовића* (који ће имати уредити спрему за муницију топова) и *едан штаб трубач Тодор Којић*.⁷² Zadovoljan radom srpskih instruktora, knjaz Nikola je 17/29. juna 1866. knjazu Mihailu poručio da je dvojicu podoficira i štabs-trubača nagradio *офичирским сабљама* i predložio ih za prevremeno unapređenje.⁷³ No, modernizacija i

Oficirske sablje sa čeličnim kanijama (austrijski tip)
M1850 (gore) i M1861 (dolje).

ne, na čelu sa *stotinašima*, odnosno *desetarima*. Poslije 1858. broj vojnika je povećan na 13.400, sa oko 50 kapetana, 150 barjaktara, 150 stotinaša i 1 270 desetara. Prema planu o modernizaciji, jedan od bitnih atributa starješina trebalo je da predstavlja unifikovana oficirska sablja; do tada cijenjena samo po funkcionalnosti i vrijednosti, ona je time dobila i određeni hijerarhijski značaj. Dodjela ovog znaka oficirskog dostojanstva zabilježena je 1866., kada su sabljama počastvo-

unifikacija naoružanja, koja je obuhvatila i obavezni čin proizvođenja starješina dodjelom oficirske sablje, sprovedena je tek nakon usvajanja Uredbe o organizaciji vojske od 1/13. januara 1871. godine. *U četvrtak* (25. februara/9. marta 1871) položile su novopostavljene starješine vojničku zakletvu. Taj svečani čin obavio je cetinjski proto g. Stevo Kapičić (protoprezviter cetinjski Stevan Kapičić). Pošto su izašli iz crkve, svi su dobili oficirske sablje. Radost je bila očevidna i u vojsci i u stanovništvu. Svuda se čula jedina i

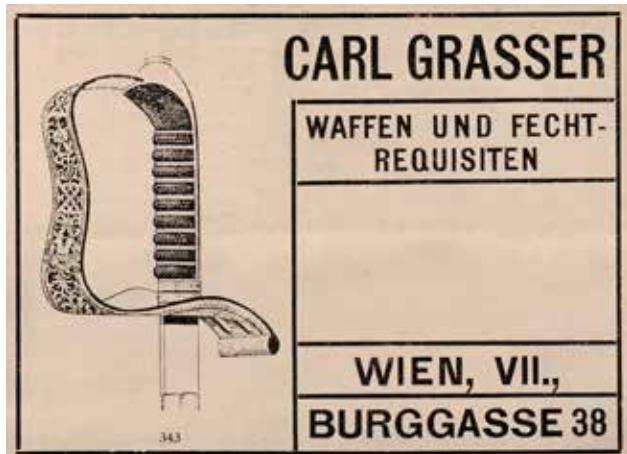

Detalj sablje M1850.

Detalj sablje M1861.

svesrdna želja; *Dabogda ih dugo i zdravo nosili, a na junačkome međdanu s njima sebi obraz osvetlali, i srpsku željenu slobodu izvojevali!*⁷⁴ Nakon završetka tekućeg kursa vojničkih starješina za 1871. godinu (započet 10/22. februara), gospodar je 18/30. marta razdao sablje svijema oficirima,

Reklama Karla Grasera, Beč.

koji ih prije ne dobiše... Poslije toga... nazdario je jedan komandir Hercegovcu, Lazi Tripkoviću, trgovcu sada u Biogradu, koji je podario Crnoj Gori 500 pušaka i 200 sabalja i artije za milion fišeka.⁷⁵ U skladu sa novom Uredbom, knjaz Nikola je na Cetinju, 29. juna/11. jula, kao drugi atribut oficirskog dostojanstva, pred iskupljenim

*mnogobrojnim narodom razdje(l)io vojničkim komandirima i podkomandirima nove čelenke (grbove, oznake činova nošene na kapi), pozdravljajući jednoga po jednoga, i želeći im da ih sa srećom nose i da se pri prvoj prilici dostojnjima takovog odlikovanja pokazu.*⁷⁶

Što se tiče vojnika, rješenje za zamjenu jatagana kao omiljenog sredstva za blisku borbu, knjaz Nikola je našao uvođenjem revolvera u naoružanje svakog borca.

Mašo Vrbica (1833–1898), kao školovani oficir, početkom avgusta

1866. godine je dobio zaduženje da uz pomoć beogradskog lifieranta Lazara Trifkovića (Tripkovića) u Beču nabavi *nišane i municiju za adaptirane puške sprednjače*.⁷⁷ Roba, koju je isporučio oružar iz bečkog predgrađa Otakring, Tomas Sederl, do 23. decembra 1866/4. januara 1867. transportovana je u Kotor, a do 10/22. januara 1867. prenesena je na Cetinje. Transport je organizovao i do Cetinja dopratio lično Lazar Trifković. Prilikom primopredaje municije i puščanog pribora, Trifković se obavezao da Crnogorcima o svom trošku (u visini od 3000 dukata) nabavi nešto deficitarnog vojnog materijala, uključujući i 200 do 500 sabalja. Ovaj poklon priključen je uz veliki transport od 5.000 pušaka koje je Srbija za Crnu Goru nabavila u Hamburgu; materijal je iskrcan u Kotoru 26. aprila/6. maja, a na Cetinje je stigao do 4/16. maja 1867. godine.⁷⁸ Trifkovićev poklon činile su austrijske pješadijske oficirske sablje M1854 i/ili M1861.

Prema do sada objavljenoj građi, Crna Gora je samostalno nastavila nabavku oficirskih sabalja sa kajasima kod bečkog lifieranta Lešhorna tek poslije 1880. godine.⁷⁹ No, prema novoj arhivskoj građi, saznajemo da su sablje sa kajasima kupovane još u vrijeme boravka Todora Dende u Austriji radi prijema pušaka sistema Krnka.⁸⁰

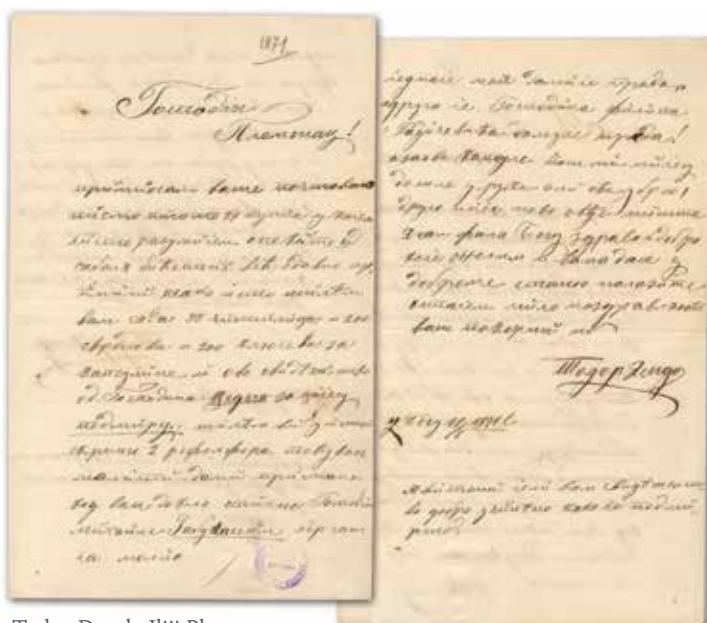

Todor Denda Iliji Plamencu,
Beč, 8. juni 1870, nabavka sabalja.
CASG, MV, I-86-10, 11.

Denda je, naime, 8/20. juna 1870. iz Beča obavijestio Iliju Plamenca da je *prijeh neko-liko dana ... one kaiše platio i poslao.. to jest na nekome preko* (crnogorskog zastupnika u Kotoru, Petra) *Ramadanovića...*⁸¹ *Sablje su već blizu gotove a dopuštenje tek ako danas izade do 3 dana sve će biti u redu, ali oni kaiši za sablje po onoj mjeri što je oni fabrikant s (Ilijom Plamencem) smjerio to jest 32 cola (840 mm) oni će biti štograd kratki, naikraća sorta. Žuta mqed (mesing) ide na svu prešu od 10 (1 t) do 15 centi (1,5 t) na nedjelju...*⁸² Iz pisma je očito da se isporuka novog kontingenta sablji očekivala 11/23. juna 1870. a da su kajasi, ranije naručeni prema zahtjevima Ilike Plamenca, bili u fazi izrade – presovanja predica i alki. Dužina kaiša se odnosila na prednji visak, koja je, prema austrijskim propisima, iznosila 600 mm, što ukazuje

da je bečki fabrikant raspolađao samo domaćim kajasima, kraćim od onih predviđenih crnogorskog naružbinom. Skoro godinu kasnije, 11/23. avgusta 1871, Denda je obavijestio Plamencu da je primio njegovo pismo od 29. juna/11. avgusta, iz koga je shvatio da je vojvoda primio temnjake za sablje (*u kojem čisto razumijem one kite od sabalja bićete ih već davno primili*).⁸³

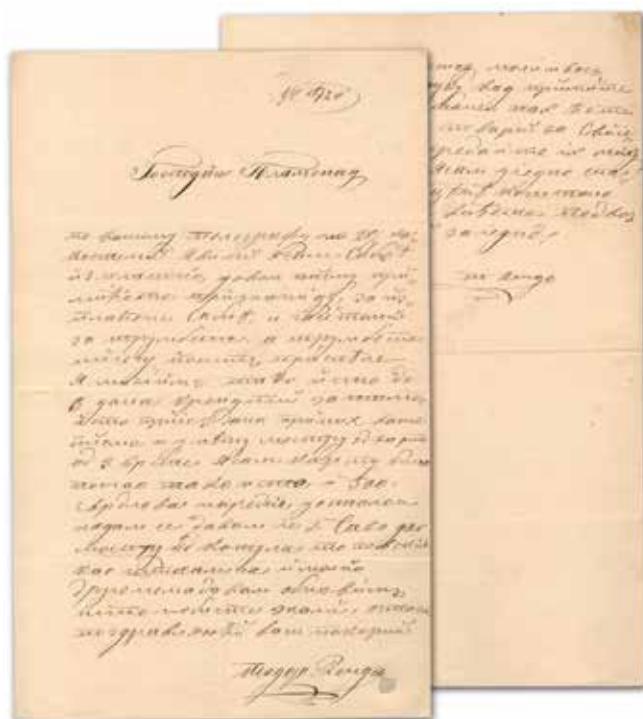
Sljedeća narudžbina uslijedila je 1872. godine. U prepisci između Dende i Plamenca od 20. jula/1. avgusta 1872, saznajemo da su *sablje po istu cijenu kao i prije po f. 8* (8 forinti) *u karte, a kite su i kaiši skupljci no prijede, kaiši po f. 1,60* (1 forint i 60 novčića) *a kite po f. 1.* (jednu forintu). Denda je u pismu napomenuo vojvodi da je *iste stvari davno ... poslao, a ... želio je da mu Plamenac ...na ovo pismo po telegrafu odgovori prvo jeste li sablje primi(o) u ruke dajih mo(že) isplatiti..*⁸⁴ Iz Dendinog pisma od 1/13. avgusta jasno je da su sablje u Crnu Goru stigle do 28. jula/9. avgusta: *Po telegrafu od 28. jula kako ste mi javili ja sam sablje isplatio, u ovom pismu prićete priznanicu za isplaćene sablje, i gajtani za trumbete, a trumbete koje su poslate prispjeće ja mislim tako isto do 3 dana krenuti za tamo...*⁸⁵

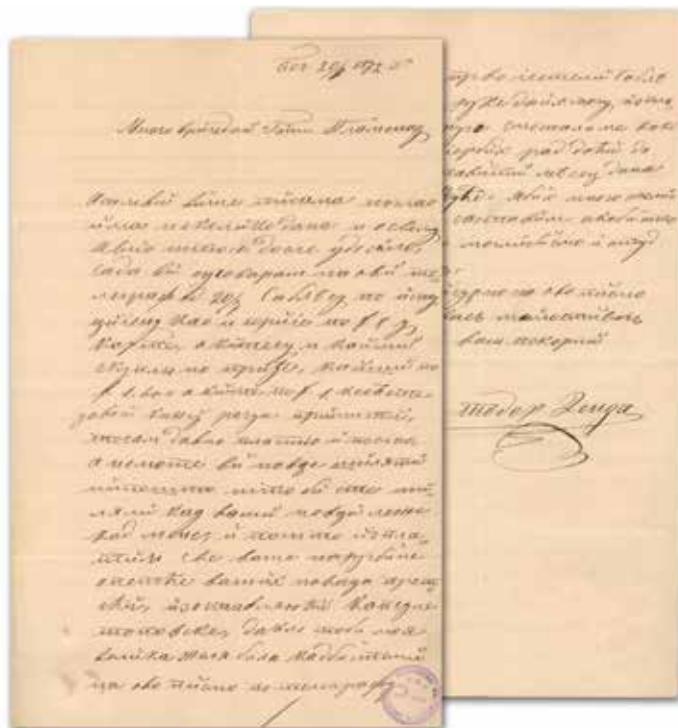
Todor Denda Iliji Plamencu,
Beč, 11. avgust 1871, nabavka temnjaka za sablje.
CASG, MV, I-86-14/II-1.

Krajem 1880. je uz 20.000 pušaka sistema Werndl nabavljeno sljedećih 300 sabalja M1861 (isplaćene u januaru 1881), a 1883 – još 25 sabalja, uz koje je Lešhorn isporučio svilene kite crveno-plavo-bijele boje.⁸⁶ Na drškama kićanki ovih temnjaka svilenim koncem bio je izvezen monogram knjaza Nikole, što znači da je ova kvantitativno mala nabavka bila predviđena za specijalne namjene (darivanja, odlikovanja).⁸⁷

Uvidom u sačuvanu arhivsku građu, očito je da je Crna Gora temnjake i kajase za sablje, čija je cijena, vremenom, višestruko rasla, sve vrijeme nabavljala u Beču, od Johana Martina Lešhorna (*Johann Martin Leschorn*). Tako je Ilija Plamenac 2/14. avgusta 1889. obavijestio Jovana Pipera⁸⁸ da obični *kaiši* za četne oficire vrijede 2 florina a poluzlatni, namijenjeni potkomandirima i komandirima – 4 florina i 76 novčića. Svilene oficirske *kite* (temnjaci) vrijedjele su 1 florin i 40 novčića, srebrne, potkomandirske – 5 florina i 65 novčića a zlatne, komandirske i brigadirske – 9 florina i 50 novčića.⁸⁹

Todor Denda Iliji Plamencu,
Beč, 1. avgust 1872, nabavka sabalja.
CASG, MV, II-3, 4.

Todor Denda Iliji Plamencu,
Beč, 10. juli 1872, nabavka sabalja, kajasa i temnjaka.
CASG, MV, I-86-12, 13.

Johan Lešhorn je, naime, 1859. godine od Dvora Njegovog carskog i kraljevskog Apostolskog Veličanstva (*Hofstaat Seiner kais. und kön. Apost. Majestät*) dobio pravo da u Beču, na trgu Stok im Ajsen br. 623 (*St. Stock-im-Eisen 623*), pokrene fabriku za izradu pozamanterijske robe. U isto vrijeme, u sokaku Gertner br. 86 (*Gärtnergasse 84*), radnju za prodaju pozamanterijske robe držao je Karl Halmajer (*Karl Josef Hallmayer*). Nakon Halmajerove smrti, 1860. godine, njegova udovica Rozalija (*Rosalie*) radnju je prodala Lešhornu. Johan Martin je proširenu firmu registrovao na svoje i ime supruge Vilhelmine (*Wilhelmine*) pod novim nazivom - *Lešhorn Joh. M., K, c(carsko) k(raljevska) državno ovlašćena fabrika pozamanterijske robe, zlatnih i srebrnih traka i prediva, ranije udovice Hallmayer (Leschhorn J. M, vorm. Hallmayer's Witwe, k.k. landesbf- Gold. u. Silberborten-Spinnen u. Posamantirwarenfabrikant)*. Lešhorn je 1881. fabriku i stvarište preselio u ulicu Kertner br. 8 (*Kärtnerstr.*

Peta crnogorska brigada 1869.
Foto Pietro Marubi (Pjetër Marubi, 1834 – 1903)

Grupa oficira sa sabljama M1861.

Rukom kolorisana dopisnica,
foto Nicolo G. Goulli, Cetigne.

Oficir u uniformi iz 1896. godine,
sa sabljom M1861.

Oficiri u uniformi iz 1896. godine, sa sabljama M1861.
Crnogorski vojnici (ushtar malazez), Balkanski rat, foto Marubi, Skadar.

8) i vodio je samostalno, pod nazivom *Leschhorn Johann Martin, Posamentierwaaren-Fabrikant*.⁹⁰ Kako je Lešhorn proizvodio samo *kajase (kaiše za sablje, opasače sa viskovima)* sa potrebnim prstenovima (alkama), predicama i šnalama (od bronce, mesinga ili srebra), kao i temnjake (*kite*) od zlatne i srebrne srme, svile i kože, postavlja se pitanje od koga je kupovano samo oružje.

Austrijsko Ministarstvo rata je Uredbom Z.6025 od 5/27. novembra 1850. godine, naime, za sve pješadijske oficire usvojilo jednoobraznu sablju M1850 (*Infanterie Offizierssäbel Muster 1850*).⁹¹ Sjećivo od niskolegiranog opružnog čelika (*Federstahl*) bilo je jednooštarično, sa dvoostričnim vrhom u osi, blago povijeno (visina krivine 14 mm), obostrano žlebljeno jednim širokim olukom. Sjećivo se izrađivalo u 5 dužina, od 790 do 860 milimetara. Drvena ručica sa 9 ispupčenja, presvlačena je *ražinom* kožom (*Fischhaut*). Gvozdena nakrsnica, koja se produžavala u zatvoreni branik u obliku slova B („B“ *Bügelgefäß*), imala je dva proreza za temnjak. Kanije (*korce, Scheide*) su takođe izrađivane od gvozdenog

lima, a odlikovale su se sa dva prstena za vješanje, prekrivena okruglim rozetama, o koje su, na strani teluća, bile pričvršćene ušice za pokretne alke. Radi unifikacije sa konjičkim oružjem, 1861. godine su izvršene minimalne izmjene; na kanijama su ostala dva prstena (bez ukrasnih rozeta), s tim što se na gornjem, sa zadnje strane, nalazila fiksna predica, a na donjem, na teluću, fiksni prsten. Sablja M1861 (*Infanterie Offizierssäbel Muster 1861*) ostala je u opremi austrougarskih oficira sve do 1918. godine. Oficiri su oružje nabavljali o svom trošku, u specijalizovanim radnjama. Proizvodna cijena sablje M1850 bila je 1, a M1861 – 1,2 guldena (forinti).⁹²

U vrijeme kada je Crna Gora počela sa nabavkama istog oružja, ono se u Beču moglo naručiti samo kod sljedećih proizvođača (*Schwertfeger*) i lifieranata: Franca Junga (*Jung M. G., Franz, kasnije Jung Eduard, Waffenfabrikant, Lerchenfelder Straße 25, Kärtnerstrasse 20*), Bernharda Ohliga i sinova (*Ohligs Bernhard Wilhelm & Söhne, Schwertfeger und Schiessgewehr Fabrik, Tiefer Graben 15*),⁹³ Antona Stribernija

(*Stribermy Anton auch Uniformirungs Gegenz. Fab. Gew. Graben 24*), Andreasa Grasera (*Grasser Andreas, kasnije Grasser Carl, Waffen und Fecht-Requisiten, Burggasse 32*), Davida Cajtlera (*Zeitler David, Neudeggergasse 13, kasnije Zeitler Ludwig, Sanettystrasse 3*), Hajnriha Zelinke (*Zelinka Heinrich, Beingasse 22*), fabrikanta iz Mircušlaga Johana Blekmana, koga je u prestonici zastupao Gustav Fihtner (*Johann Heinrich August Bleckmann, Waffenfab. in Neunkirchen und Mürzzuschlag, Adlge. Bei Gustav Fichtner, Blankengasse 4*) i Gustava Fihtnera (*Gustav Fichtner, Waffenhandler, Agent und Commissionshandler, Blankengasse 4*, VI, Getreidemarkt 13, Nibelungengasse 13).⁹⁴

*Blankengasse 4, VI, Getreidemarkt 13, Nibelungengasse 13).*⁹⁴

Račun dostavljen senatoru *Iiji Plamencu* 10/22. maja 1871, ukazuje da su sablje austrijskog tipa nabavljane od bečkog trgovca oružjem Gustava Fihtnera (*Gustav Fichtner, Waffenhandler, Agent und Commissionshandler, Blankengasse 4*).⁹⁵ Fihtner je, naime, kao zastupnik Johana Blekmana, vlasnika prve austrijske livnice čelika, imao odlične kontakte kako sa porodicom Gaser, tako i sa Tomasom Sederlom. Crnogorske predstavnike je najvjerovaljnije upravo Tomas Sederl povezao sa Fihtnerom kao najpovoljnijim lifornantom sabalja.

SABLJE RUSKOG TIPA M1865, M1881 i M1910

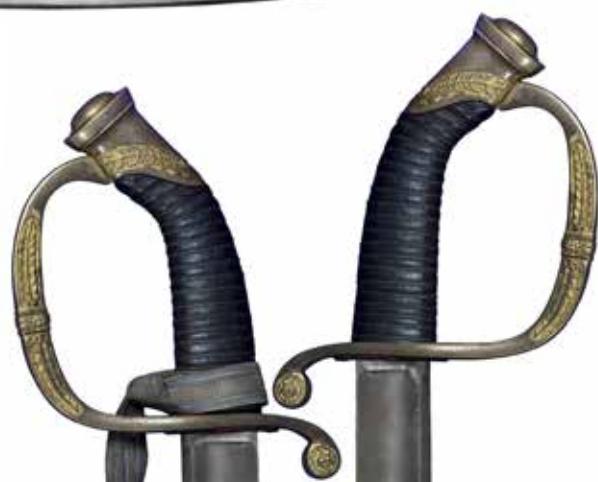
Prvo odstupanje od austrijskih modela oficirskih sabalja zabilježeno je aprila 1886. godine. U vrijeme se predsjednik Senata (*Državnog savjeta*), vojvoda Božo Petrović (1845–1927)

Ruski ministar rezident na Cetinju, Kimon Argiropulo (*Кимон Этмануилович Аргиропуло*, 1842–1918), u januaru 1894. je svojoj vlasti izložio najnužnije potrebe crnogorske vojske u

Sablja ruskog tipa M1865.

zatekao u Beču, kao usputnoj stanici na putu za Njemačku radi kupovine novih topova.⁹⁶ Korišteći ruska sredstva, vojvoda je u austrijskoj prestonici naručio 39 oficirskih sabalja ruskog tipa (*Сабля пехотная офицерская обр. 1865. г.*) sa čeličnim kanijama, od kojih je dio imao pozlaćene balčake.⁹⁷ Ova skromna narudžbina označila je početak prodora ruskog tipa sablje u opremu crnogorske vojske.

Detalj sablje ruskog tipa M1865.

pogledu naoružanja. Nakon sagledavanja svih političkih aspekata, rusko Ministarstvo inostranih djela je 25. maja/6. juna 1894. izvjestilo svoju misiju na Cetinju da je imperator Aleksandar III (1845–1894) 28. marta/9. aprila odobrio isporuku oružja Crnoj Gori. Pri tome, uz državni poklon *berdanki*, Crnoj Gori je Imperator lično darovao 500 konjičkih karabina istog sistema i 500 oficirskih sablji (*šaški*) M1881. Kako je prema projektu Ministarstva vojnog iz 1895. crnogorskoj vojsci bilo potrebno 900 sabalja, knjaz Nikola je u St. Peterbugu naručio i 300 podoficirskih šaški M1881 (u Rusiji kategorizovanih kao vojničke, *шашка драгунская, солдатская, обр. 1881 г.*) po jediničnoj cijeni od 4 rublje i 50 kopejki.⁹⁸ Prispjeće ovog transporta brodom *Rostov* u Bar, 13/25. avgusta 1895, detaljno je obrađeno u dijelu o pušakama 4,2" *Berdan №.2.*

Kako ova isporuka nije pokrila sve potrebe, posebno podoficirskog sastava, 1904. godine je u Rusiji, navodno, kupljeno još nekoliko stotina vojničkih

Anosov, 17966–1851), tzv. *булата* (čelik). Sječivo je bilo jednooštarično, blago zakrivljeno, sa dvoostričnim vrhom u osi, obostrano žebljeno jednim širokim olukom. Širina sječiva iznosila je 23 mm, a izrađivalo se u 4 dužine – 28, 29, 30 i 32 *дюйма* (710, 735, 762 i 813 mm). Drška je izrađivana od crnog roga, sa kosim kanelurama. Balčak je činila mesingana kapa sa posebnom, bočno kaneliranom glavom, donji prsten rukohvata i jednostavna nakrsnica, povijena ka teluću, sa prstenastim završetkom za provlačenje temnjaka, koja se produžavala u zatvoreni branik sa jednom granom. Drvena kanija je bila presvučena crnom kožom, sa mesinganim priborom koji je činio donji okov, prsten sa ušicom i alkom na konveksnoj strani i okovom usta sa bočnom predicom (od 1888. godine gornji okov je imao udubljenje ispod predice). Vojnička (u crnogorskoj vojsci – podoficirska) šaška minimalno se razlikovala od oficirske: drška je izrađivana od drveta prirodne

Divizjar u uniformi M1910 sa sabljom M1865 u kožnim kanijama.

Šaška (sablja ruskog tipa) oficirska M1881.

šaški M1881.⁹⁹

U ruskoj vojsci je uredbama №.№.151, 217 i 222 iz 1881. godine kod svih dragonskih, konjičkih i pješadijskih oficira dotadašnje oružje zamjenjeno šaškom obr. 1881 goda. Sječivo je, po pravilu, rađeno u Zlatoustovskom zavodu od čelika po principu Pavela Anosova (Павел Петрович

боје, a kapa se završavala jednostavnom kalotom (bez posebne kape) sa zavrtnjem za sjedinjavanje sa krsnicom (trnom) sječiva.

U ruskoj vojsci je, naime, pod rukovodstvom specijaliste za oružje, pukovnika Aleksandra Gorlova (Александр Павлович Горлов, 1830–1905), sprovedena unifikacija sablji za sve rodo-

Detalj oficirske šaške M1881.

ve i činove. Gorlov se opredijelio za kavkaski tip sječiva i kaniju (sa prstenovima za kajase na konveksnoj strani), tako da se oružje nosilo o kaišu preko ramena, oštricom okrenutom na gore. Ovakav način nošenja oružja se na Kavkazu, kao brdovitom i ispresijecanom vojištu, kroz vjekovno iskustvo, pokazao najpraktičnijim. Zbog navedenih karakteristika, koje su od-

Kapetan u uniformi M1910 sa podoficirskom šaškom M1881.

Šaška vojnička (sablja podoficirska) M1881.

stupale od dotadašnjih klasičnih sablji, oružje je, po kavkaskom uzoru, i u ruskoj vojsci ponijelo opšti naziv *šaški*.

Ruska iskustva uticala su da se *kavkaski* (poznat i kao *staroslovenski*) način nošenja sablje usvoji u Crnoj Gori i prije isporuke šaški, znači, i za austrijske modele iz 1861. godine. U dopisu Ministarstva vojnog Jovanu Martinoviću od

12/24. decembra 1892, naime, navedeno je da se *sablje nose o desno rame, jer se uviđelo da su oficiri preopterećeni bili oko pasa, a uz to nadosmo pri našoj krševitoj prirodi da je mnogo lakše nositi sablje o ramenu nego oko pasa.*¹⁰⁰

Tokom 1908. godine crnogorska vojska je sprovedla obimne reforme koje su 20. avgusta/2. jula 1908. kulminirale *Uredbom o formaciji cje-*

lokupne vojske Knjaževine Crne Gore. Dvije godine kasnije, 29. aprila/12. maja 1910, usvojen je *Zakon o ustrojstvu vojske*, a na osnovu njegovog člana 213, 3/16. oktobra 1910, i *Propisi o uniformi oficira sviju rodova vojske* (sada već Kraljevine Crne Gore). Samo nekoliko dana kasnije, 12/25. oktobra, izdati su i *Propisi o uniformi vojno-građanskih činovnika*.¹⁰¹

Neposredno nakon donošenja Uredbe o formaciji, u zemlji je započeta razrada projekta moderne, jednoobrazne uniforme zaštitne boje. Prema nekim autorima, pomoć u ovom poslu pružio je i ruski vojni ataše, generalštabni potpukovnik Nikolaj Potapov.¹⁰² Uz uniformu zaštitne boje usvojena je i nova oficirska sablja koja je detalja predstavljala kopiju ruske oficirske šaške M1881/1909. Nova ruska oficirska šaška se, u stini, od modela iz 1881. godine razlikovala samo po livenim floralnim motivima na rukobranu i kapi i glavi sa rozetom. Na prednjoj strani kape nalazio se i medaljon sa monogramom vladara kome je oficir prvi put položio zakletvu (AII, AIII, NII). Kod crnogorskog oružja, u medaljonu je bio postavljen monogram kralja Nikole I

– NI pod krunom. Ista razlika mogla se uočiti i na sjećivima; dok se na ruskim cizelirao monogram aktuelnog imperatora, na crnogorskim se nalazio monogram kralja Nikole I pod krunom. Prema kvalitetu izrade sačuvanih sabalja, očito da je oružje poticalo iz ruskih radionica. Nažlost, nema sačuvanih podataka koliko je sabalja M1910 naručeno u Rusiji.

Detalj vojničke šaške M1881.

Grupa oficira sa russkim vojnim agentom Nikolajem Potapovom, artiljerijskim poručnikom knjazom Petrom Petrovićem i brigadirom Mitrom Martinovićem ispred Manastira, Cetinje, 1909. godine. Oficiri imaju sablje M1881, revolvere Gasser M1870/74 i Smith & Wesson M1874. Zbirka M. Marković.

Sablja oficirska/podoficirska iz kontingenta od 300 komada naručenih 1894, prispjelih u zemlju poslije 1910.
Zbirka Kiril Barišnikov.

Detalji sablje sa monogramom kralja Nikole I i oznakom godine i proizvođača.
Zbirka Kiril Barišnikov.

Sablja oficirska, M1910. Zbirka V.M. Beograd.

Detalj balčaka sablje M1910.

Monogram kralja Nikole I na kapi balčaka.

Detalji sječiva sablje M1910.

Prestolonasljednik Danilo sa sabljom M1910.

Prestolonasljednik Danilo u uniformi generalnog inspektora vojske sa sabljom M1910.

Od 1867. do 1916. godine oficirske sablje su, *de jure*, bile vlasništvo crnogorske države. Pravo dodjele ovog znaka oficirskog dotojanstva imao je isključivo knjaz, bilo lično, preko ministra vojske ili podređenih organa. Gubitkom čina, penzionisanjem ili smrću, oficir, odnosno njegova porodica, bili su dužni da oružje vrate upravnoj vlasti. Novi oficir koji je preuzeo dužnost u jedinici, preuzeo je (tj. nasleđivao) sablju svog prethodnika. Ovi strogi propisi donekle su izmijenjeni 1896. godine, nakon osnivanja stalnog kadra, odnosno otvaranja oficirske i podoficirske škole. Naime, 1896. godine oficiri prvog bataljona stajaće vojske dobili su sablje M1865 (nabavka iz 1886) za parade, a oružje M1881 (nabavka iz 1895) – za svakodnevnu upotrebu. Ovo je predstavljalo vjernu kopiju ruskog pravila iz 1863. godine, prema kome su sablje na paradi nošene u čeličnim, a u službi – u kožnim kanijama. Iste

godine podoficiri bataljona stajaće vojske zaduženi su vojničkim sabljama M1881. Niži činovi su bili dužni da oružje nose kada izlaze iz *Voenog stana* bez puške, prilikom dežurstva i na nedeljnoj službi. Sablje su prvi put postale nepotpuno vlasništvo oficira; penzionisani oficiri mogli su da zadrže oružje, ali bez prava nošenja i otuđivanja. Novopostavljeni oficiri *de facto* više nijesu nasljeđivali oružje prethodnika nego su po njega morali ići na Cetinje. U crnogorskoj vojsci, vjerojatno u nedostatku određenih tipova sabalja, nije pravljena velika razlika između podoficirskih i oficirskih varijanti oružja; dešavalo se da i oficiri zaduže vojničku, odnosno podoficirsku varijantu sablje M1881. Zlatne i srebrne *kite* nošene su samo prilikom izlaska pred vladara, za parade i praznike. Na službi i na putu oficiri svih činova nosili su obične, kožne temnjake. U to vrijeme četni oficiri imali su obične, kožne kaiševe

sa portepeom, vrijedne 2 florina. Potkomandiri i komandiri nosili su oružje na raskošnijim, poluzlatnim kaiševima (4.fl.76.x).¹⁰³

Situacija se promjenila nakon donošenja propisa o uniformama od 3/16. i 12/25. oktobra 1910. godine. Prema novim pravilima, ruski tip sablje postao je sastavni dio mirnodopske i ratnodopske uniforme aktivnih i rezervnih oficira. Vojno-sanitetski činovnici su uz paradnu, poluparadnu, službenu i svakodnevnu uniformu dužili čelične, odnosno, austrijske sablje M1861. Konačno, tehničko-administrativni činovnici nisu imali pravo nošenja sablje i epoleta. Osim toga, ukinute su i razlike u kaiševima i *kitama* kod oficira. *Sablje sa zlatnim kaišem i kitom* postale su sastavni dio *paradne, poluparadne i svakodnevne mirnodopske uniforme* za sve oficire specijalne službe, aktivne vojske i rezerve i penzionisanih oficira sa pravom nošenja uniforme (kada su pod barjakom). *Sablja s kožnim kaišem i kitom* nosila se uz *službenu mirnodopsku*, dok se *sablja o kožnom remniku zaštite boje s kitom iste boje* nosila samo uz ratnodopsku uniformu M1910. Penzionisani oficiri sa pravom nošenja uniforme nosili su onu uniformu koja je bila propisana na dan penzionisanja.¹⁰⁴ Vojno-sanitetski činovnici su uz paradnu, poluparadnu, službenu i svakodnevnu uniformu nosili čeličnu sablju (M1861) sa *kaišima o pasu i srebrne kite*. Znači, po srebrnim temnjacima i čeličnim sabljama o pojasu prepoznavali su se vojno-građanski činovnici.¹⁰⁵ Oružje se, inače, skidalо pri *pričešću, pristupanju sv. Plaštenici, ulasku u oltar, na isporučest, pri krštenju (kum), u sudovima, narodnoj skupštini, kancelarijama, đeveri i kum na vjenčanju, na balovma i igrankama*.¹⁰⁶ Bukvalno tumačеći propise o uniformama iz 1910 – sablju je ponovo trebalo nositi o pasu. No, prema sačuvanoj likovnoj dokumentaciji, očito je da je ovo oružje sve do 1916. godine i dalje nošeno o kaišu preko ramena, bez obzira da li je u pitanju bio austrijski (čelični) ili ruski model.

Brigadir Janko Vukotić sa sabljom M1910.

Na osnovu sačuvane arhivske grade, 25. oktobra/6. novembra 1911. godine u opremi oficira i podoficira četiri divizije crnogorske vojske nalazilo se ukupno 896 sabalja svih modela, austrijskog i ruskog tipa, uključujući i onaj iz 1910. godine. Stanje se, vjerovatno, bitnije nije izmijenilo sve do 1916. godine.¹⁰⁷

NOŽ - BAJONET PODOFICIRSKI M1870 za pušku 11 mm sistema Werndl

Crna Gora je sve do prispjeća ruskih *berdanki* i *moskovki*, puške nabavljala bez noževa-bajoneta. Opravdanje za ovakvu politiku leži u tradicionalnoj taktici koja se u bliskom boju oslanjala na jatagane i, kasnije, revolvere. Čak i nakon prispjeća ruskog oružja, njihovi nepraktični bajoneti sa cjevčicom i četvorobridim sječivom, koji su se prema pravilu nosili stalno postavljeni na cijevi, iz čisto praktičnih razloga nijesu bili omiljeni među Crnogorcima. Isti stav zabilježen je i u Srbiji, gdje su vojnici često odbacivali bajonetne *moskovki*; puška sa postavljenim bajonetom je, naime, bila nepraktično duga, otežavala je kretanje, posebno po brdovitom i posumljenom terenu. Konačno, borba bajonetom

zident na Cetinju, Aleksandar Jonin (Александр Семёнович Ионин, 1837–1900), 7/19. januara 1881. obavijestio načelnika Azijatskog departmana ruskog ministarstva inostranih dijela, Nikolaja Girsa (Николай Карлович Гирс, 1820–1895), da su 1880. godine puške nabavljene bez bajoneta.¹⁰⁹ U službenom opisu *verndllovače* takođe se ne spominju bajoneti.¹¹⁰ Ovo je sasvim razumljivo pošto noževi nijesu nabavljeni kao pribor puške nego kao bodno-sječno oružje koje je, u nedostatku sablji, trebalo da označava status nižih činova crnogorske vojske. Nakon preoštravanja u riječkoj radionici, bajoneti sistema *Werndl* su 1883. godine podijeljeni podoficirima crnogorske vojske.¹¹¹

Podoficirske bajonet za pušku Werndl M1870.

zahtijevala je posebnu obuku, kojoj u Crnoj Gori nikada nije poklanjana potrebna pažnja.

No, u odjeljku o jednometnom oružju sistema *Werndl* navedeno je da je do kraja 1880. godine, uz puške, isporučeno i 3.000 odgovarajućih bajoneta.¹⁰⁸ Zanimljivo je da je ruski ministar-

Bajoneti za puške verndl su, naime, po svojoj jataganskoj formi sječiva, kod Crnogoraca budili asocijaciju na omiljeno oružje predaka. S druge strane, opredjeljenje Austrije za ovakav tip noža proisticao je iz vjekovnih iskustava sa *Freicorpsem*, opremljenim zanatskim oružjem,

uključujući i jatagan, ali i trenutnim trendovima u Evropi, nastalim na bazi francuskih iskustava iz sjeverne Afrike. Ne treba ispuštiti izvida da je Beč, prema zakonu o Landveru (*Landwehr*) od 1/13. maja 1869, predvidio da se zemaljski streljački bataljoni (*Landesschützen-Bataillonen*) br.79 (Zadar), 80 (Split), 81 (Dubrovnik), 82 (Kotor), kao i dalmatinsko odjeljenje strijelaca na konjima (*Berittene schützen in Dalmatien*), naoružaju (između ostalog i) unfikovanim, fabrički proizvedenim jataganim M1869 (*Hanyar* M1869, usvojen uredbom br. 1607 od 29. aprila/11. maja 1869).¹¹²

Uzveši u obzir namještu bajoneta kupljenih 1880. godine, Crna Gora se opredijelila za podoficirski bajonet sistema Werndl M1870 (*Unteroffizier-Säbelbajonet M1870 für Handfeuerwaffen System Werndl*).

Nož je imao konveksno-konkavno sječivo, sa dvooštiričnim vrhom bliže teluću, obostrano žlebljeno jednim širokim olukom. Držak su činile dvije nareckane korice od tvrde kože ili ebonita, fiksirane za krsnicu pomoću tri nitne. Na zadnjem dijelu desne korice, zavrtnjem je bila pričvršćena duga lisnata opruga brave, koja je prelazila na glavu. Na lijevoj strani gvozdene glave nalazilo se dugme brave, a na gornjem dijelu – T žljeb za ispust cijevi. Na kljunu glave je zavrtnjem bila pričvršćena pokretna pljosnata alka za temnjak. Čelična nakrsnica je na strani teluća imala otvoreni prsten za cijev koji se regulisao zavrtnjem, a na suprotnoj strani – kuku za slaganje oružja u kupe, povijenu ka oštrici. Gvozdene kanije imale su jezičak za visak.

Detalj podoficirskog bajoneta Werndl M1870.

Nož – bajonet podoficirski M1870 sistema Werndl

Ukupna dužina, mm: 705–715

Dužina sječiva, mm: 575–585

Maksimalna širina sječiva, mm: 32

NOŽ – BAJONET M1866 za pušku 11 mm sistema Chassepot

Broj podoficirskih noževa nabavljenih u Beču, kao i sabalja dobijenih iz Rusije 1895, nije mogao pokriti sve potrebe, pogotovo podoficirskog sastava crnogorske vojske. Kako se oružje u dogledno vrijeme nije moglo dobiti iz Rusije, donijeta je odluka da se rješenje potraži na drugoj strani.

bijedi potrebna finansijska sredstva, crnogorski vladar je insistirao da odgovor i ponudu dobije što prije. Nikola je iz Pariza krenuo 1/14. decembra, a u St. Peterburg je stigao tri dana kasnije.¹¹⁵ Odavde je preko francuskog ambasadora u Rusiji, Luja Montebela (*Louis-Gustave Lannes de*

Bajonet za pušku Chassepot M1866.

Knjaz Nikola je u pravnji vojvode Šaka Petrovića-Njegoša (1854–1914), Lazara Mijuškovića (1867–1936) i adžutanta Jovana Popovića-Lipovca (1856–1919), 12/25. novembra 1901, otpuštovao u Francusku.¹¹³ Iz pisma francuskog ministra rata Lui Andrea (*Louis Joseph Nicolas André*, 1838–1913) ministru inostranih djela Teofilu Delkaseu (*Théophile Delcassé*, 1852–1923) od 4/17. decembra 1901, saznajemo da je Nikola tokom boravka u Parizu pokrenuo pitanje mogućnosti da mu Treća republika pokloni jednu bateriju topova 75 mm (*canon de 75 mm modèle 1897*), a da za sopstvena sredstva kupi 40.000 šatorskih krila (*toile de tente Mle.1897*) ili 30.000 kupastih šatora i – 40.000 bajoneta (*sabre-baionnette*) za puške 11 mm M1866 (*Fusil modèle 1866*) sistema Chassepot.¹¹⁴ Kako je iz Francuske direktno putovao za Rusiju, gdje je želio da obez-

Montebello, 1838–1907) ponovo zatražio ponudu za bajonete. Delkase je 14/27. decembra 1901. ambasadi u St. Peterburgu odgovorio da se topovi ne mogu isporučiti (još uvijek su tretirani kao *vojna tajna*), a da šatora i krila nema na vojnim skladištima, ali se mogu nabaviti po jediničnoj cijeni od 7 franaka za krilo i 120 franaka za šator. Konačno, 40.000 bajoneta, od kojih je polovina sa bruniranim (*bronze*) kanijama, moglo se ustupiti po jediničnoj cijeni od 50 santima.¹¹⁶ Kako knjaz tokom boravka u inostranstvu nije uspio da završi pregovore oko nabavke, vojvoda Gavro Vuković je od francuskog ambasadora u Crnoj Gori, Fernanda Suara (*Fernand-Arthur Souhart*, 1854–1937), zatražio da se, prije donošenja konačne odluke, dostavi na uvid jedan primjerak šatora vrijedan 7 franaka i jedan uzorak bajoneta M1866. Suar je 4/17. marta 1902. iz Dubrovnika

Detalji bajoneta *Chassepot* M1866.

ovaj zahtjev proslijedio Parizu.¹¹⁷ Uzorci su do juna iste godine stigli na Cetinje i podnijeti na uvid knjazu. Konačno, odlučeno je da se nabavi samo 40.000 bajoneta sa bruniranim kanijama, te da se oni predaju crnogorskom generalnom konzulu u Marseju, Anriju Lucatiju, koji će organizovati transport od Barija do Bara. Ambasador je zahtjev 25. juna/8. jula telegrafski proslijedio svome Ministarstvu inostranih djela.¹¹⁸ Suar je povodom Dana Bastilje, 1/14. jula, odlikovan Danilovim krstom I reda, a 11/24. jula je otputovao u Francusku.¹¹⁹ Tokom svog boravka u Parizu, 3/16. septembra, Suar je ministru Teofilu Delkaseu predložio da se bajoneti, svakako zastarjeli i jeftini, Crnoj Gori poklone. Ovaj očito politički gest je prihvaćen i ministar rata Lui Andre je 7/20. septembra obavijestio Delkasea da je predsjednik Emil Lube (*Émile Loubet*, 1838–1929) potpisao saglasnost na besplatno ustupanje bajoneta i njihov transport do Marseja.¹²⁰

Radi pojednostavljenja i ubrzanja isporuke, vojvoda Vuković je Francuze zamolio da se bajoneti u Marseju ne prepakuju iz originalnih sanduka, s tim što se Crna Gora obavezala da će ambalažu, nakon prijema oružja, uredno vratiti u Francusku. Pariz je prihvatio i ove zahtjeve, ali se isporuka noževa odužila zbog naknadnog bruniranja 20.000 kanija. Konačno, oružje je ukrcano na brod *Lugano* kompanije *Dampfschiffs-Rederei Union Hamburg*¹²¹ i, preko Barija upućeno u Bar, gdje je stiglo do 15/28. maja 1903. godine. Transport je crnogorsku vladu koštao 3.583 francaka.¹²²

Tokom 1903. godine svi noževi su naoštreni u Vojnoj radionici Obod na Rijeci. Nakon toga, 38.961 nož M1866 razdijeljen je u osam brigada narodne vojske, a 630 komada - bataljonu stajće vojske, perjanicima i žandarmima. Osim toga, bajonet M1866 dužili su svi pitomci Vojničke

Komandiri Prve pionirske čete na vježbi 1905. godine.
U sredini komandir Petar Martinović sa sabljom M1881,
desečari (1 zvjezdica na jaki), poluvodnici (2 zvjezdice) i
vodnici (3 zvjezdice) nose bajonete šaspo M1866.

škole i baterije, pioniri i vojna muzika, kao i svi koji su makar i privremeno živjeli u *Vojnom stanu*.¹²³

Ovo arhaično oružje je svojim konveksno-konkavnim sjećivom asociralo na tradicionalni jatagan (kao i nož Werndl M1870). Upravo zbog izgleda, noževi šaspo trebalo je da označavaju status nižih činova i pojedinih kategorija vojnika. Tako je Andrija Radović, predsjednik Ministarskog savjeta, 3/16. februara 1907. godine (u svojstvu zastupnika vojnog ministra) proizveo 145 poluvodnika u vodnike. Kako u tom trenutku na raspolaganju nije imao propisne podoficirske sablje, Radović je novim vodnicima podijelio – noževe (bajonete).

U Francuskoj je konveksno-konkavno sjećivo za bajonete usvojeno pod uticajem Fili-

pa Orleanskog (*Ferdinand-Philippe d'Orléans*, 1810–1842), a na bazi njegovih iskustava iz Alžira, gdje se upoznao o efikasnosti flise i jatagana. Tako je nastao bajonet M1840 (*sabre baïonnette Mle1840*), iz koga je razvijen i nož za pušku šaspo M1866. Jednosjeklo sečivo noža bilo je konveksno-konkavne forme, sa telućem u obliku slova T, dvooštrenim vrhom u osi i obostranim širokim žlijebom. Drška, izlivena od bronze, sa horizontalnim urezima, vezivana je za rep sjećiva pomoću dvije zakovice. Zadnja zakovica istovremeno je fiksirala i oprugu zuba brave, koja se nalazila na desnoj strani rukohvata. Dugme brave je bilo na lijevoj strani, a na gornjoj se nalazio žlijeb T forme za ispust na cijevi. Čelična nakrsnica je iznad teluća formirala rascijepljeni prsten za cijev puške, čiji se prečnik mogao regulisati po-

Crnogorska vojna muzika.
 Svi muzičari nose bajonete šaspo M1866.
 Foto Nicolo G. Goulli, Cetigne, dopisnica rukom kolorisana.

moću zavrtnja. Na donjoj strani, nakrsnica je formirala kuku savijenu ka sječivu, a služila je za slaganje pušaka u kupe. Kanije su bile gvozdene, brunirane, sa jezičkom za visak i kuglicom na vrhu.

Nož – bajonet M1866 sistema Chassepot

Dužina noža, mm: 700 – 715

Dužina sječiva, mm: 570 – 575

Maksimalna širina sječiva, mm: 30

Maksimalna debljina sječiva, mm: 9

Masa, g: 640

Endnote

- ⁴¹ Bogdanović B, *Pregled hladnog naoružanja crnogorske vojske 1850-1914*, Glasnik Cetinjskih muzeja knj. X, Cetinje 1977, 179.
- ⁴² Zapiski Morskako Officera R.I.N. St. Petersburgh: 1836, 2nd ed.; *Memoirs of a Naval Officer, during the Caampaign in the Mediterranean, 1805-1810, under Admiral Siniavin*. St. Petersbuegh. 1836. *British and Foreign Review* Vol. XI, No. XXI, London, 1840, 109-160.
- ⁴³ ...Montenegrin... arms are of foreign manufacture .... A very great number of his weapons have been taken from the Turks... Wilkinson, Sir John Gardner, *Dalmatia and Montenegro; with a Journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations*, Vol. I, London, 1848, 431-432.
- ⁴⁴ Crna Gora, bilješke arhimandrita N. Dučića, Beograd, 1874, 94; Dragičević, R., *Nekoliko arhivskih podataka o crnogorskoj narodnoj nošnji i oružju*, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, II, Cetinje, 1962, 49.
- ⁴⁵ Wilkinson, n. d, 462.
- ⁴⁶ Глас Црногорца бр. 28, god. VI, Cetinje 30. maj 1877, 1-2.
- ⁴⁷ Einer Pistolle und grossen Messer in dem gürttel, und bey eterlchen auch in einem mit eisernem Handkorb versehenen Haudegen; ferner in zwey kleinen Kartuschen, die bis 30 Patronen fassen und an einen um dem leib geschnalten Riehm beyde knap an einander rückwärts am Kreutz liegend getragen warden; an der inner, gegen den leib gekehrten seithe hat jede Kartusche eine Schleiffe, durch welche der um den Leib geschnalte Riehm gezogen ist, solchhergestalt ziehen auf den Riehmen eine Kartusche rechts, die andere links vor sich, wenn sie Patronen heraus nehmen und laden wollen; wehrendem Schiesen bleibt eine Vorgezogene Kartusche so lange vorne, bis sie Patronen ausgeleert ist, als dann wird sie zuruk, und die andere vorgeschoben... Đorđević, D-r Vladan, *Ispisi iz bećkih arhiva, dokumenti za delo "Crna Gora i Austrija"*, Beograd, 1913, 99. Jatagan je po tipologiji veliki ili dugi nož. Rajković Ljubinka, Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, I, Beograd, 1954, 107. Haudegen je termin za konjičko oružje sa jednooštiričnim sjećivom i dvooštiričnim vrhom. Boeheim Wandelin, *Handbuch der Waffenkunde*, Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1890, Graz, 1966, 285.
- ⁴⁸ Stefanović Vuk, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Wien, 1818, 382.
- ⁴⁹ Ueber dem Rock um die Lenden tragen sie moistens einen rothen schafwollenen Gürtel und über diesem vorn eine lederne Scharpe, worin eine Pistole und ein Handschar stecken. An dem Scharpenriemen, oder gewöhnlicher an einem besondern, hangen zwei kleine mit Zinn eingeglegte Patrontaschen und daneben noch eine anliche kleinere Tasche, worin Geld und andere kleine Gegenstände verwahrt warden; weiter tragt er an sich eine Delbüchse, um die Waffen zum Schuss gegen Rost von Zeit zu Zeit einschmieren zu können; einen Feuerstahl, der so gemacht ist, das er auch als Schraubenzieher und zum Zündlochraumen verwender warden kann... Auser Pistole und Handschar gehört zur gewöhnlichen Bewaffnung des Montenegriners eine lange Flinte. Eigenthümlich ist an diesen Waffen, das das Ende des Griffes der Pistole massiv von geben Messing und sehr spizig und der Schaft der Flinte sehr dünn und mit Messing oder Eisenblech beschlagen ist. Beide Schafte, sowohl von der Pistole als von

der Flinte, benennt man in Serbien albanesisch Arnautski. Schöne und gute Waffen sind die einzigen Dinge, worauf der Montenegriner grosen Werth legt, und worin er seinen Schmuck sucht. Es gibt bei dieser Nation aber auch in der That Waffenstücke, die der Bezeichnung Schmuck werth sind. Man sieht oft beim einfachst gekleideten Mann emit feinsten Silber eingelegte und damit aufs kunstlichste beschlagene Pistolen, die wegen ihres Glanzes Ledeniće (Eiszapfen) genant warden. Eben so sieht man in Montenegro die schönsten damascirten Flinten mit silbereingelegten Röhren, auch mit Silber beschlagene Handschare.... Stefanović Vuk, Montenegro und die Montenegriner, Stuttgart und Tübingen, 1837, 110 -118. Vuk ne pravi razliku između jatagana i handžara; jatagan je dugi nož sa jednoštričnim, konveksno-konkavnim sjećivom, a hanžar je bodež sa dvoštričnim, zakriviljenim sjećivom i drškom u obliku slova T (inače standardno oružje osmanske regularne pješadije – janičara, a nosio se u čizmi.) Petrović dr Đurdica, Prilog upoznavanju načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrsta oružja izrađenog na Kosovu i Metohiji, Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX veku, Beograd, 1974, 6-8; Ljubinka Rajković, n. d; Handschar, Chandschar, hanğar, Khanjar, bezeichnet einen traditionellen arabischen Krummdolch. Die Klingen sind fast ausschließlich handgeschmiedet, zweischneidig. Heuser Fritz, Şevket İlhami, Türkisch-deutschsches Wörterbuch = Heuser-Şevket Türkçe-Almanca lugat, Istanbul 1942, 135; Kadri Hüseyin Kazım, Türk Lügati, İstanbul, 1928.

⁵⁰ Bue je pogrešno protumačio naziv: *pripojasnica* je naziv za fišekliju, palasku. Vjerovatno je mislio na pojus, *silav -Sila*.

⁵¹ Sur la redingote, on porte presque généralement une écharpe d'étofe rouge (Pojas), et un pistolet et un Andschar, ou coutelas. A cette écharpe, ou plus communément à une lanière de cuir particulière,

pendent d'un côté deux petites gibernes (Vischeklouk) garnies intérieurement en étain. L'une est pour cartouches, la poudre, les balles et la grenade (sachma); l'autre, placée très près, est plus petite et sert à mettre de l'argent, un briquet, de l'amadou et d'autres objets. Le briquet est fait de manière à servir en même temps de tournevis et de broche pour nettoyer la lumière des armes au feu. De plus, le Monténégrin a encore une petite boîte semblable avec de l'huile (le Masalitza) pour graisser les armes. Quelquefois cette dernière est aussi attachée à la lanière decuir; alors elle se trouve placée latéralement sur le dos. Les ceintures à gibernes s'appellent Sila, ou en slave Pripojasnitze... Le Monténégrin n'a d'autre ambition de toilette que d'avoir de bonnes et belles armes. Il ne sort jamais sans son pistolet albanais, son coutelas et le très long fusil Albanais. On trouve dans ce pays de beaux fusils damassés avec des ornements en argent, des pistolets artistement plaqués en argent, et appelés Ledenitze (tuyau de glace), ainsi que des coutelas enjolivées dans le même genre. Ces armes précieuses sont quelquefois entre les mains de pauvres gens, parce que le pluspart ont été prises sur les Turcs. Boue Ami, La Turquie d'Europe, Tome deuxième, Paris, 1840, 218-220.

⁵² Die Waffen, welche er mit seinem 10 Jahre erhält, sind sein liebstes Gut, dessen Diebstahl auch mehr bestraft wird, als jeder andere und ich bin überzeugt, Manscher würde sich über den Verlust seiner Lieblingswaffe mehr grämen, als über den seiner Gattin. Stürzen sie mit lautem Geschrei, den blitzenden Handschar, der wie ein Raisemesser scharf ist, in der Hand schwingend, über die verhassten Ungläubigen und wüthen und morden so lange bis der Sieg errungen". Gopčević Spiridon, Montenegro und die Montenegriner, Leipzig, 1877, 91.

⁵³ The arms of Montenegrins consist of.. Yatagans (sometimes called Hanjar, or Khanjar; a name

- taken from the Turkish, as well as Yatagan, or more properly Yatakan), or long knives for cut and thrust.* Wilkinson, n.d, 431-432.
- ⁵⁴ Đorđević d-r Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 75.
- ⁵⁵ Lainović A, *Pobjeda na Grahovcu 1858. godine u spisima savremenika*, Cetinje 1958, 62.
- ⁵⁶ Rovinski Pavle, *Crna Gora u prošlosti i danas*, tom II, dio 2, glava XV, St. Peterburg, 1901, 127.
- ⁵⁷ Lainović A, n.d., 94.
- ⁵⁸ *Глас Црногорца бр. 35, god. VI, Cetinje, 19. juli 1876, 1.*
- ⁵⁹ *Глас Црногорца бр. 36, god. VI, Cetinje, 22. juli 1876, 1; Глас Црногорца бр.. 37, god. VI, Cetinje, 26. juli 1876, 1; Глас Црногорца бр. 39, god. VI, Cetinje 2. avgusta 1876, 2.*
- ⁶⁰ *Fremden-Blatt* Nr. 211, Jahrg. XXX, Wien, 2. August 1876, 3; *Neue Freie Presse* No. 4287, Wien 2. August 1876, 2.
- ⁶¹ *Глас Црногорца бр.28, god. VI, Cetinje 30. maj 1877, 1-2.*
- ⁶² *Глас Црногорца бр.40, god. VI, Cetinje 5. avgust 1876, 2.*
- ⁶³ *They cut off the heads of those enemies whom they take with arms in ther hands, and spare only those who surrender before the battle... The Russian commander-in-chief had much difficulty in persuading them not to cutt off the heads of their prisoners. He finally succeeded, not only this (chiefly by paying them a ducat for every prisoners)... with the assstance of the Vladika... These savage sentiment are kept alive y the barbarous custom, adopted by both parties, of cutting off the heads of wounded, and the dead.. trophies of victory and revenge on a rock, immediately above the convent, is a round tower, pierced with embrasures, ut without cannon; on which I counded the heads of twenty Turks, fixed upon stakes, round the parapet, the trophies of Montenegrin victory, and below, scattered upon the rock, were the fragments of other skulls, which had fallen to pieces by time...* Wilkinson, n. d, 434, 438, 442, 476, 502, 511-512.
- ⁶⁴ Marija Delić, *Darinka Petrović – glamurozna crnogorska knjeginja*, Revija Istorija, br. 26, Beograd, 2012; Gustav Rasch, *Die Türken in Europa*, 1873, 256-257.
- ⁶⁵ *Глас Црногорца бр. 38, god. VI, Cetinje 29. juli 1876, 2.*
- ⁶⁶ Vukičević Milo, *Sauervalдов дневник*, Beograd, 1931, 45.
- ⁶⁷ Babić dr Branko, *Crnogorsko barjaktarstvo*, Cetinje 2010; Isto, *Portal Montenegrina, Kulturna istorija Crne Gore* ISSN 1800-8046.
- ⁶⁸ Vukičević Milo, *Sauervalдов дневник*, 34-35.
- ⁶⁹ *Глас Црногорца бр.. 40, god. XXI, Cetinje 3. oktobar 1892, 4; Глас Црногорца бр. 41, god. XXI, Cetinje 10. oktobar 1892, 4.*
- ⁷⁰ Danas se jatagan čuva u zbirci Narodnog muzeja Crne Gore, fond Zbirka oružja Kralja Nikole, inv. br. 478.
- ⁷¹ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi u modernom naoružanju crnogorske vojske*, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, Knj. 5, Cetinje 1972, 296.
- ⁷² MCC, AO, f. za 1866. godinu.
- ⁷³ Todor Kojić se u Srbiju vratio 1868, Aleksa Đorđević 1870, a Panta Pejović – 1872. godine. Panta Pejović i Aleksa Đorđević su unaprijedjeni u oficirske činove Uredbom № 1204 od 8/20. marta 1869. godine. Popović Petar, *Odnosi između Srbije i Crne Gore u XIX veku, 1804-1903*, Beograd, 1987, 286.
- ⁷⁴ *Crnogorac* br 6, godina I, Cetinje, 27. februar 1871, 24.
- ⁷⁵ *Crnogorac* br. 4, godina I, Cetinje, 13. februar 1871, 15; *Crnogorac* br. 10, godina I, Cetinje, 27. mart 1871, 39-40. U izvorima broj sabalja i pušaka dobijenih od Lazara Trifkovića varira. Vladan Đorđević i Ljubomir Poleksić (*Crna Gora i Austrija 1814-1894*, 228; *Kratak pregled istorijskog*

- razvoja crnogorske vojske*, 80) navode 500 pušaka i 500 sabalja, dok se u *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860–1910*, Cetinje, 1910, 53, spominje 500 pušaka i 300 sabalja.
- ⁷⁶ *Crnogorac* br. 24, godina I, Cetinje, 1. juli 1871, 96.
- ⁷⁷ Bogdanović Branko, *Artiljerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800. do 1916*, *Istoriski zapisi* br. 3-4, godina LXXII, Podgorica 1999, 42.
- ⁷⁸ Isto.
- ⁷⁹ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi...*, 295; Martinović Srđa, *Crnogorska vojska od 1854–1916.*, Cetinje, 2018, 577-578.
- ⁸⁰ Todor Tošan Savin Denda, samouki puškar, porodica iz Mirilovića (naselje u današnjoj opštini Bileća) prešla u Grahovo. Denda N, *Bratstvo Denda iz Mirilovića*, Izdanje autora, Zemun 2003, 182.
- ⁸¹ Prema crnogorskom godišnjaku *Orliću*, prvog plaćenog državnog zastupnika u Kotoru Crna Gora je imenovala 1870. godine. Na ovu dužnost određen je Petar Ramadanović, koji ju je obavljao sve do 1906. godine. Tada je na njegovo mjesto imenovan Velimir Ramadanović. Radoslav Raspopović, *Istorijska diplomacija Crne Gore*, Podgorica 209, 187-188.
- ⁸² Centralni arhiv starih akata Varšava (CASA), *Ministarstvo vojno* (MV), dio I fasc. 86/10-11.
- ⁸³ CASA, MV, dio I fasc. 86/14; dio II/1.
- ⁸⁴ CASA, MV dio I fasc. 86/13-14.
- ⁸⁵ CASA, MV, dio II/2-3. Nije jasno da li su tada nabavljenе signalne trube za 10 trubača koje je od 1/13. marta 1866. obučavao Todor Kojić ili za Vojnu muziku odnosno Vojničku bandu, formiranu na Cetinju decembra 1871.
- ⁸⁶ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 295; MCC, PR 1881, f. XXXIX *računi plaćanja oružja, municije i pribora za puške*, MV 1883, F. 16, 232, 263.
- ⁸⁷ Zbirka Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- ⁸⁸ Jovan Piper, zanatlija iz Kotora, koji je u vrijeme rata 1876-1878. izrađivao vojne zastave za Crnu Goru. Babić Branko, *Crnogorsko barjaktarstvo*.
- ⁸⁹ DACG, MV, 1889, f. 30.
- ⁹⁰ Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels-und Gewerbe Adressbuch fur die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Amgebung. Jahrgang 1859, Wien, 1859, 468; Lehmann, Jahrgang 1859, 268; Lehmann, Jahrgang 1860, 49; Lehmann, Jahrgang 1861, 401; Lehmann, Jahrgang 1870, 530; Hof-und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für 1882, Wien, 1882, 29.
- ⁹¹ Dolleczek Anton, *Monographie der k. u. k. österr.-ung. blanken und Handfeuer-Waffen*, Wien 1896, reprint Graz, 1970, 28, 44.
- ⁹² Isto.
- ⁹³ Poznata i kao B.W.Ohligs-Hausmann, kada je u vlasništvo zavedena i supruga Ana (Anna), rođena Hausman.
- ⁹⁴ Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels-und Gewerbe Adressbuch fur die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Amgebung. Jahrgang 1859, Wien, 1859, 468; Lehmann, Jahrgang 1859, 268; Lehmann, Jahrgang 1860, 49; Lehmann, Jahrgang 1861, 401; Lehmann, Jahrgang 1870, 530; Hof-und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für 1882, Wien, 1882, 29. Fihtner je do 1870. godine radio u Gracu, a u austrijskim arhivama je zabilježen po velikim narudžbinama baruta. AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 22-784.
- ⁹⁵ CASA, MV, dio II/7; Lehmann's, Jahrgang 1870, 134, 607, 665, 688; Lehmann's, Jahrgang 1871, 480, Lehmann's, Jahrgang 1880, 1024.
- ⁹⁶ Bogdanović Branko, *Artiljerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800 do 1916*, *Istoriski zapisi* br. 3-4, god. LXXII, Podgorica 1999, 51.
- ⁹⁷ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 295; DACG, *Ministarstvo unutrašnjih djela*, 1887, f. 46, 418. Sablja M1865 je u suštini bila oficirska dragonska sablja M1841 u gvozdenim kanijama konjičke salje

- M1827. Приказы военогого министра, 1865, №. 358; Приказы по военному ведомству 1881, №. 151.
- ⁹⁸ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 295; DACG, MV, OVO, 1903, f. 1, 756.
- ⁹⁹ *Isto.*
- ¹⁰⁰ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, DACG, MV, *Topništvo* 1892, f. 8, 163, 609.
- ¹⁰¹ *Uredba o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore i djelokrugu nadležnosti i vlasti više vojne uprave, komanda i starješina u vojsci*, Cetinje, 1908; *Propisi o uniformi oficira sviju rodova vojske*, Cetinje, 1910; *Propisi o uniformi vojno-građanskih činovnika (dodatak Propisima o Uniformi Oficira sviju rodova vojske)*, Cetinje, 1910.
- ¹⁰² Ružić A. Jevto, potpukovnik, *Crna Gora u ratovima 1912-1918. i u poratnoj istoriji*, Vindzor, Kanova, 1955, 21-24.
- ¹⁰³ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 295-296.
- ¹⁰⁴ *Propisi o uniformi oficira...*, 4, 6-7, 15.
- ¹⁰⁵ *Propisi o uniformi vojno-građanskih činovnika*, 2, 3, 6, 7, 15.
- ¹⁰⁶ *Propisi o uniformi oficira*, 15.
- ¹⁰⁷ DACG, MV, *Pješadijski odsjek (PO)*, 1911, f. 2, 25. jun 1911; DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 4006, Br. ods. 1219, 25. jun; 16 DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 3940, Br. ods. 1203, 4. jul; 17 DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 7420, Br. ods. 1823, 25. oktobar.
- ¹⁰⁸ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 73.
- ¹⁰⁹ Muzeji Cetinje, Cetinje (MCC), *Prinovljeni rukopisi (PR)*, 1881, f. XXIX, 12.
- ¹¹⁰ Dio I, *Opis oružja, B) Berdanke – V) Verndlove – G) Crnogorskog revolvera*, Cetinje, 1915, 41-62.
- ¹¹¹ DACG, MV, 1883, f. 16, 742, 743, 744; MCC, PR 1881, f. XXXIX, *računi plaćanja oružja, municije i pribora za puške*; MV, 1883, f. 16, 232, 263.
- ¹¹² Bogdanović Branko, *Bokeljski streljački bataljon* 1869-1894. godine, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, knj. XII, Cetinje, 1979, 145-156; Streljački bataljoni su inkorporirani u landverski Dalmatinski pješadijski puk br. 23 (*Dalmatinisches Landwehr-Infanterie-Regiment Nr.23*) kao lanver bataljoni: *Landwehr-Bataillon Zara* Nr. 79, *Landwehr-Bataillon Spalato* Nr. 80, *Landwehr-Bataillon Ragusa* Nr. 81 i *Landwehr-Bataillon Cataro* Nr. 82. *Schematismus für K.k. Landwehr und der K.k. Gendarmerie der in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Lander für 1894*, Wien, 1894, 367-376.
- ¹¹³ *Глас Црногорца* бр. 47, god. XXX, Cetinje subota 17. novembar 1901, 1.
- ¹¹⁴ *Archives du ministere des Affaires étrangères*, Paris (AMAE), fol. 101.
- ¹¹⁵ *Глас Црногорца* бр. 49, god. XXX, Cetinje, 1. decembar 1901, 1; *Глас Црногорца* бр. 51, god. XXX, Cetinje 15. decembarr 1901, 1.
- ¹¹⁶ AMAE, fol. 101, 105.
- ¹¹⁷ AMAE, fol. 105, 106/7.
- ¹¹⁸ AMAE, fol. 113/14.
- ¹¹⁹ *Глас Црногорца* бр. 27, god. XXXI, Cetinje, 6. Juli 1902, 3; *Глас Црногорца* бр. 28, god. XXXI, Cetinje, 12. juli 1902, 3.
- ¹²⁰ AMAE, fol. 115, 117, 126, 128.
- ¹²¹ Izgradnja trgovačkog broda pod imenom *Boliviana* započeta 1900. godine u brodogradilištu *British Maritime Trust Ltd, West Hartlepool*, za kompaniju *Furness, Withy & Co. Ltd, Middleton, West Hartlepool*. Porinut 4/17. marta, isporučen u junu 1900. godine. Tokom 1901. prodat njemačkoj kompaniji *Dampfschiffs-Rhederei Union* iz Hamburga, koja ga je preimenovala u *Lugano*. Dimenzija 112,9x15,6x8,5 m, opremljen parnom mašinom od 320 KS. WREK site, *Lugano SS (1901-1906) Asmund SS (+1930)*.
- ¹²² Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 297.
- ¹²³ *Isto.*

Poglavlje 2

REVOLVERI 11,2 mm sistema Gasser M1870 i M1870/74

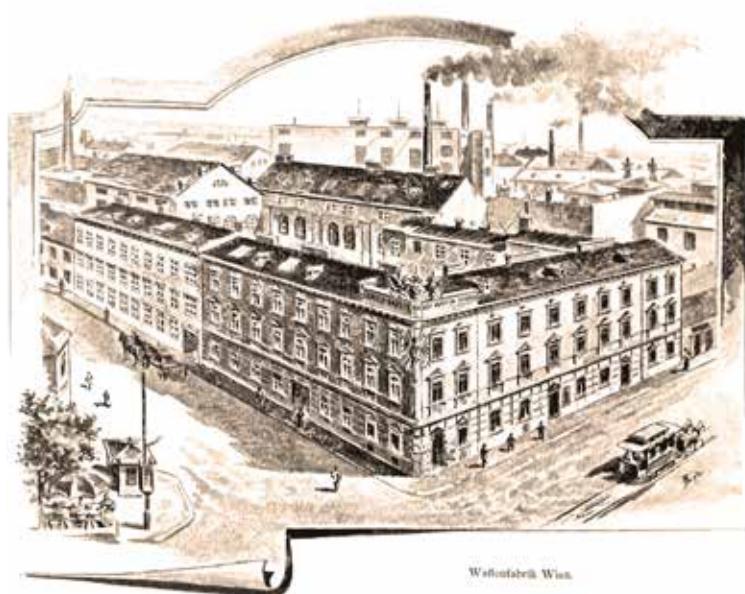
Uzveši u obzir planinsko, ispresijecano vojiste, kao i specifičnu taktiku ratovanja, gdje se prednost davala ofanzivnom nastupanju i bliskoj borbi, sasvim je razumljivo da su Crnogorci, sve do druge polovine 19. vijeka, obavezno bili naoružani pištoljima (kuburama) i jataganima. Ova praksa je vremenom prerasla u običajno pravo, a pištolji i jatagani su postali sastavni dio tradicionalne nošnje i folklora. No, u 19. vijeku, pištolji zanatske izrade, najrazličitijeg porijekla,

uglavnom sa mehanizmima tipa *Miquelet*, predstavljali su svojevrsni anahronizam, zastarjelo, neefikasno i nesigurno oružje. S druge strane, jatagan kao omiljeno oružje Crnogoraca za rješavanje sukoba u bliskoj borbi, trebalo je takođe zamijeniti nečim modernijim i efikasnijim. U želji da osavremeni vojsku ali i održi tradiciju, knjaz Nikola se odlučio da svakog borca opremi modernim, ali u materijalnom smislu pristupačnim revolverima. Istina je da su pojedinci ovo

oružje već nabavljali na komercijalnom tržištu, što je dovelo do pojave često nesigurnih i svakako nejednoobraznih revolvera. Mogućnost da se upozna o novim sistemima, cijenama, uslovima nabavke, ali i eventualnoj finansijskoj podršci prilikom kupovine tipiziranih revolvera, ukazala se najavom Svjetske izložbe u Beču, 1873. godine (*Wiener Weltausstellung*, od 19. aprila/1. maja do 21. oktobra/2. novembra 1873). Knjaz je, naime, bio obaviješten da će u vrijeme izložbe u Beču boraviti i ruski imperator Aleksandar II (Александър II Николаевич, 1818–1881). Planirano je da ruski vladar i ministar inostranih djela, Gorčakov (Александр Михайлович Горчаков, 1798–1883), pod maskom posjete izložbe, sa austrougarskim carem Francem Jozefom potpiše konvenciju koja će prerasti u tzv. *Savez tri cara* (konvencija je potpisana 25. maja/6. juna 1873. u Šenbrunu)¹²⁴. Boravak Aleksandra II u Beču pružao je mogućnost Knjazu da sa vlaadaocima dvije velike sile razgovara o eventualnoj finansijskoj pomoći za izgradnju puteva, ali i za nabavku naoružanja.

Leopold Gasser (1836-1871).

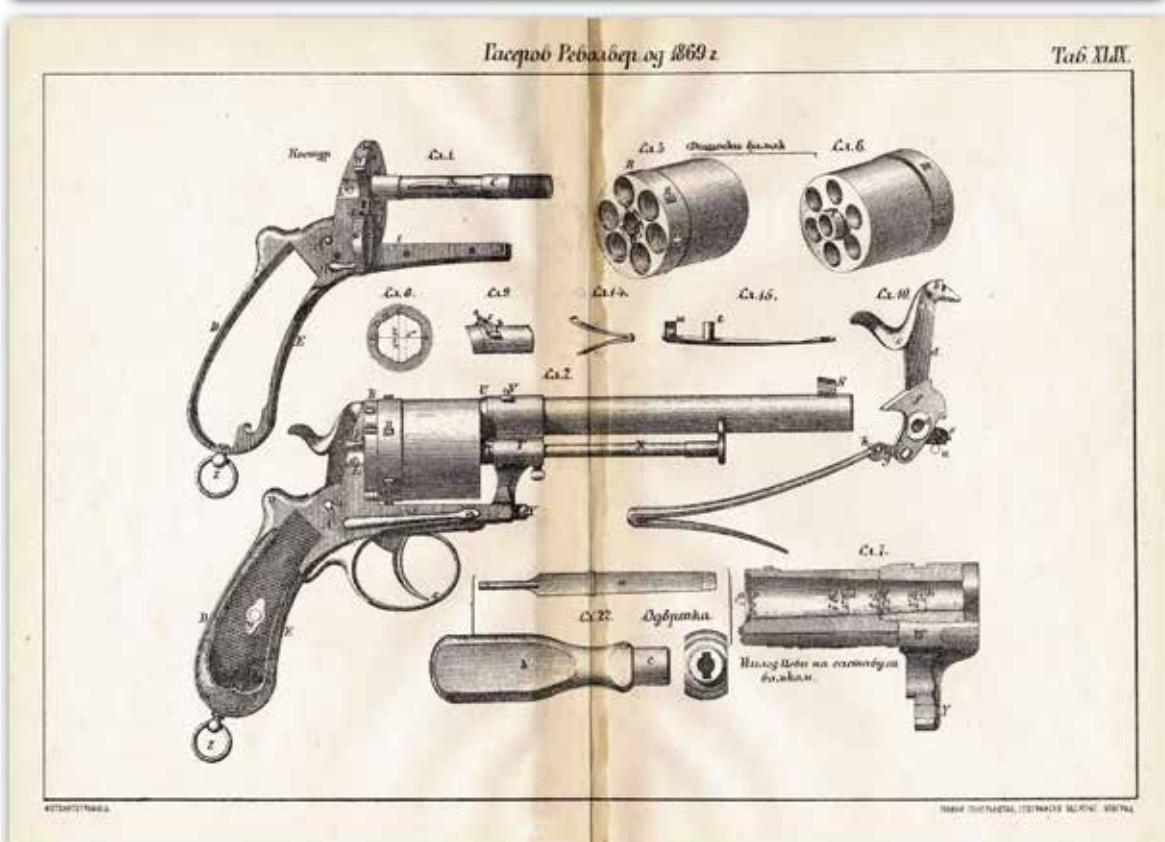
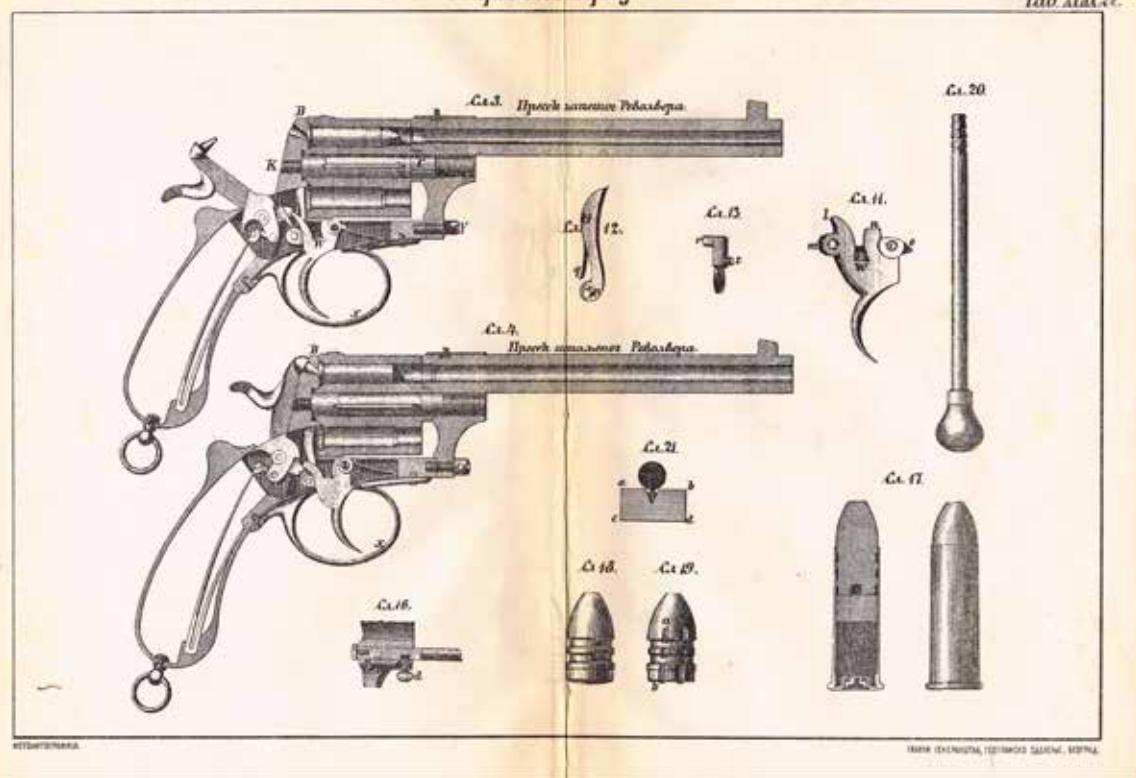

Fabrika Leopold Gasser's k. u. k. privilegierte Hof- und Armee-Fabrik, Ottakring, Beč

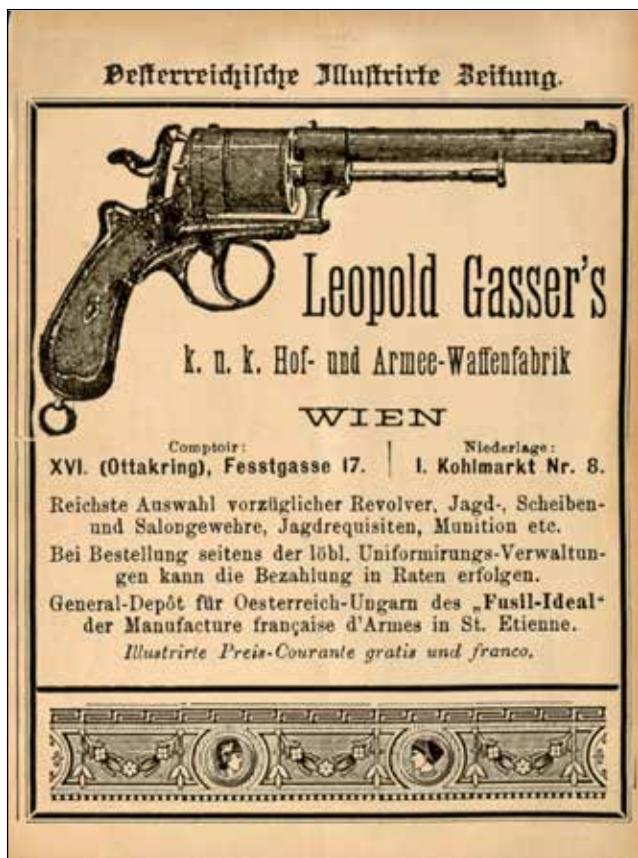
Knjaz Nikola i knjeginja Milena sa čerkama Zorkom i Milicom su na Svjetsku izložbu krenuli 14/26. aprila 1873. iz Kotora, parobrodom carske mornarice *Taurus I* (*SMS Taurus I*).¹²⁵ Iskrcali su se u Dubrovniku, odakle su vozom, preko Napulja, Rima, Firence i Milana, produžili za Beč. U pratnji su se nalazili potpredsjednik Senata, vojvoda Petar Stevanov Vukotić (1826–1907), prvi adutant *pukovnik Stanko Radonjić* (1842–1889) i dva tjelohranitelja.¹²⁶ Na bečku Zapadnu stanicu (*Westbahnhof*) su stigli su 12/24. maja, a dočekali su ih sekretar Jovan Sundečić (1825–1900), serdar Bajo Bošković, (1835–1876) i ministar vojni vojvoda Ilija Plamenac, koji su u austrougarsku prestoniku doputovali ranije. U ime Austrou-

Гаубиц Револвер ог 1869 г.

Таб III.α.

Пресек и изгледи револвера система Гассер М1870 (ознака модела на сртежима према години патента).
К. Миловановић, Артиљерија, 1879.

Reklama firme Gaser za revolver M1874.
Österreichische Illustrierte Zeitung Nr. 4, Wien, 1899

garske, na peronu se nalazio knjažev lični domaćin i pratilac, Nikoli dobro poznati major Gustav Temel (*Gustav Freiherr von Thömel*, 1829–1902). Delegacija je, po već ustaljenom običaju, odsjela u hotelu *Kod zlatnog jagnjeta*, u kome ih je dočekao i pozdravio generalni direktor izložbe, baron Vilhelm Švarc-Senborn (*Wilhelm Freiherr von Schwarz-Senborn*, 1815–1903).¹²⁷ Temel je Knazu nakon prvog susreta uručio 30.000 forinti kao prvu ratu subvencije iz austrijskog dispozicionog fonda za izgradnju puta od Kotora do Rijeke.¹²⁸ Tokom prvog dana boravka, 13/25. maja, Nikola je posjetio ministra inostranih poslova grofa Andrašija (*Julius Graf Andrássy von Csík-Szent-Király und Kraszna-Horka*, 1823–1890).¹²⁹ Kod cara Franca Jozefa je primljen 14/26. maja.¹³⁰ Sjutradan je posjetio i ministra-predsjednika knjaza Adolfa Auersperga (*Adolf Carl Daniel von Auersperg*, 1821–1895) a izložbu je obišao 15/27. i 19/31. maja.¹³¹ Crnogorska vladarska porodica je napustila Beč 29. maja/10. juna 1873. godine.¹³² Do Trsta je stigla 2/14. juna, odakle je privatnom jahtom cara Franca Jozefa *Grajf* (*SMS Greif*)¹³³

Plan Svjetske izložbe u Beču, 1873.
Illustrierte Zeitung Nr. 1556,
Leipzig, 1873.

prebačena u Kotor (3/15. juna) a sjutradan je prišpela na Cetinje.

Prilikom posjete Svjetskoj izložbi, Nikola se najduže zadržao na štandu firme Leopold Gaser (*Section II. Allgemeine Bewaffnung etc, Gruppe XVI. Heereswesen, B. Handfeuerwaffen, Oesterre-*

Crnogorski službeni revolveri 11.2 mm sistema Gasser M1870 (gore) i M1870/74 (dolje) sa monogramom knjaza/kralja Nikole I (NI) na osnovi cijevi.

ich). Pažnju je posebno obratio na austrijski vojni revolver sistema Gaser (*Armeerevolver Patent Gasser*), koji je 1870. godine uveden kao službeno oružje konjičkih, artiljerijskih i intendantskih podoficira, konjanika koji nijesu naoružani karabinom i bataljonskih trubača lovačkih trupa. Crnogorski knjaz je, naime, još 1871. godine čuo za ovaj revolver i, pismom od 29. jula/10. avgusta zatražio od Teodora Denda da mu pošalje jedan primjerak na uvid. Denda je 11/23. avgusta obavijestio Nikolu da je uz posredstvo Tomasa Sederla od

Gasera nabavio oružje i da mu dva *refolfera* šalje preko Mihaila i Filipa Radulovića.¹³⁴ No, Knjaz je na izložbi detaljno informisan da se *revolver bazirao na sistemu Lefoše (Lefaucheux-Systeme)* ali je konstruisan za centralno paljenje i dejstvo (jednostrukom i) dvostrukom akcijom. Doboš je imao 6 komora. Ožlijebljena cijev od livenog čelika, dužine 7 cola (7 Zoll - 19,3 cm), bila je kalibra 5 linija (5 Linien - 11 mm), koji je odgovarao metku za karabin sistema Verndl (Werndl). Oružje, ukupne dužine 12,4 cola (32,7 cm), imalo je prilično veliku masu od 2 funte i 13 lota (2 Pfund 13 Loth - 1,321 kg), što se nije moglo izbjegći zbog kalibra, odnosno, uniformnosti municije (sa karabinskom). No, ovo je svakako bilo odlično, jednostavno i izdržljivo oružje. Prilikom testiranja испалjeno je 500 hitaca sa pojачa-

Tugend

Извините Торагий Мамоновъ
за отсутствие вчера
вашего письма. Я не зналъ
что вы напечатали въ газете
о моемъ отъходѣ изъ Томска.
Я не имѣлъ времениъ напечатать
ваше письмо въ газетѣ и
запечаталъ его въ конвертѣ
и послалъ въ Томскъ. Но вчера
въ Томске я не зналъ о томъ
что вы напечатали въ газете
о моемъ отъходѣ изъ Томска.
Приложите письмо въ газетѣ
къ письму въ Томскъ и
я послалъ бы вамъ въ Томскъ
ваше письмо въ конвертѣ.

Мохнатъ Дюгъ

Todor Denda Iliji Plamencu o isporuci partije Gaserovih revolvera, Beč, 10. juna 1875. AIIKG.

nom municijom (1,94 umjesto 1,3 grama crnog baruta) bez ikakvih posljedica. Šest metaka se ispaljivalo za 10 sekundi, pri čemu trzanje oružja nije pričinjavalo smetnje. Prilikom gadanja sa rastojanja od 150 koraka (150 Schritt - 100 m), pogoci su bili grupisani u krugu od 24,5 cola (24,5 Zoll - 64,5 cm).¹³⁵

U suštini, Knjaz je imao uvid u konstrukciju bećkog oružara iz Otakringa, Leopolda Gasera (*Leopold Gasser*, 1836–1871), patentiranu 4/16. septembra 1869. (patent br. 19/700); revolver je austrijska vojna komisija pozitivno ocijenila 29. avgusta/10. septembra iste, a u naoružanje armi-je zvanično je uveden Ukazom br. 3520 od 22. avgusta/3. septembra 1870. godine.¹³⁶

Karakteristike ovog oružja, uključujući i mogući popust prilikom nabavke, kao i obećanje da će dobiti finansijska sredstva, opredijelile su Nikolu I za Gaserov revolver M1870. Knjaz je tokom boravka u Beču, uz Temelovu podršku, sa direktorom firme *Leopold Gasser's k. u. k. privilegierte Hof- und Armee-Fabrik, Ottakring, Festgasse 17/Kohlmarkt 8*,¹³⁷ Johanom Gaserom (*Johann Gasser, 1847–1896*), zaključio preliminarni dogovor o isporuci 7.000 revolvera, a detalje oko konačnog ugovora prepustio je vojvodi Ilijii Plamencu.¹³⁸ Plamenac je 4/16 juna 1873. utanačio taktičko-tehničke karakteristike oružja, način i rokove isporuke, kao i konačnu cijenu. Naručeni revolveri bili su identični sa austrijskim vojnim modelom, sa izuzetkom cijevi. Vojvoda je, naime, zahtijevao da crnogorski contingent bude opremljen cijevima nestandardne dužine od 237 mm (9 bečkih cola).¹³⁹ Jedino opravdanje za ovaku odluku vidimo u želji da se novo oružje što više približi dužini pištolja (kubura), uobičajenih kod Crnogoraca. Rukohvat rama (*rukodrž ručice*) je imao čekirane drvene korice (*kore*). Na

Omoti bileta prodatih Gaserovih revolvera za 1896. i 1897. godinu.
CASG, MV.

Bileti prodatih revolvera za 1896. i 1897. godinu.

zadnjem gornjem dijelu cijevi (*osnovici*) kalibra 11,2mm,¹⁴⁰ punciran je monogram knjaza Nikole "NI" pod krunom. Sa lijeve strane osnovice utisnut je naziv konstruktora odnosno proizvođača a sa desne – serijski broj. Oznaka konstruktora odnosno proizvođača na modelima 1870 je

glasila "L. GASSER / PATENT" a na kasnijim isporukama - "L. GASSER / PATENT / WIEN / OTTAKRING". Na modelima 1870/74. naminjenjenim komercijalnom tržištu utiskivani su inicijali novog vlasnika fabrike u Otakringu, "L.G." (Leopold Gaser) kao i zaštitni znak fabrike sa

Revolveri 11,2 mm sistema Gasser M1870 sa monogramom NI latinskim i arapskim pismom (za pripadnike muslimanskih bataljona?).

oznakom novog materijala: jabuka prostrijeljena strijelom i natpis "GUSS-STAHL" (liveni čelik).

Dužina šestometnog revolvera iz prve serije, kalibra 11,2mm, bila je 378 mm a masa – 1500 grama. Na revolveru se nalazila sigurnosna kočnica (*naslona šušta oroza*) koja je obezbjeđivala oroz u zapetom (kod jednostrukog dejstva obarače) i sigurnosnom položaju (da igla, *kljun orozov*, ne dodiruje kapislu). Gaser je 1870. godine austrijskoj vojsci revolvere prodavao za 15,50 guldena, tržišna, maloprodajna vrijednost iznosila je 28 guldena, a prema ugovoru od 4/16. juna 1873., Crna Gora isto oružje dobijala za 19 guldena.¹⁴¹

U dopisu od 24. februara/8. marta 1875., ruski generalni konzul u Dubrovniku, Aleksandar Jonin, obavijestio je izvanrednog poslanika pri Porti, Nikolaja Ignatjeva (Николай Павлович Игнатьев, 1832–1908), da svi naručeni revolveri još nijesu stigli u Cetinje.¹⁴² Oružje je, naime,

u Crnu Goru dopremano sukcesivno, u manjim partijama. Prva tranša od 1.200 jedinica, u manjim partijama, isporučivana je od sredine do kraja 1875. godine. Primjera radi, Todor Denda je 10/22. juna obavijestio Iliju Plamenca da će Gaser do 8/20. septembra poslati 450, a za tri nedelje docnije još 50.¹⁴³ Tokom 1876. u Cetinje je stiglo još 2.900 komada, a posljednji kontingent je prispio u vrijeme nastavka neprijateljstava sa Turskom, 1877. godine.¹⁴⁴ Zanimljivo je da je tokom rata 1876–1878 bečki trgovac Anton Ig. Krebs, vlasnik stovarišta u Volcaille br. 1 (*Wollzeile No. 1*), u *Glasu Crnogorca* preporučivao sva ke vrste revolvera, fišeka, Verndlovih karabinki, pušaka, s više metaka po najjeftiniju cijenu, pri čemu je na reklami dominirao crtež Gaserovog sistema. No, sumnjiva reputacija trgovca dovela je do toga da su njegove reklame nakon samo dva broja povučene iz novina.¹⁴⁵

Revolver sa utisnutim datumom 20/4. 1888, ciriličnim natpisom KNJAŽEV:/CRNOGOR./VOJENA/RADIONICA./RIJEKA OBOD. i brojem 6.

Nakon rata 1876-1878, Cetinje nije odmah obnovilo narudžbinu popularnih *levora* (*livora*, *revovera*, *levovera*) kod *Gasera*, isprobavajući kako belgijske kopije, tako i usavršeni revolver istog sistema, koji je počeo da izrađuje stalni crnogorski snabdjevač, Tomas Sederl. Sederl je, naime, preko oružara koji je radio na prijemu

oružja u Beču, Teodora-Todora Dende, 1879. godine u Crnu Goru posao 384 svojih revolvera sa priborom. No, prodato ih je samo oko dvadeset a ostatak je vraćen u Beč.¹⁴⁶

U međuvremenu, konstrukcija Gaserovog revolvera je poboljšana. Kod osnovnog modela (M1870), naime, ram sa rukohvatom (*osnovica*

Oficiri crnogorske vojske (u sredini artiljerijski poručnik, knjaz Petar Petrović-Negoš), naoružani revolverima sistema Gasser M1870/1874. Cetinje, 1909. Zbirka M. Marković.

ručice) izrađivan je izlivanjem, od kovanog mekog gvožđa (*Eisenweichguss*, čelik sa manje od 0,5% ugljenika). Zbog loših karakteristika materijala, kao i veze rama (*ručice sa osnovicom*) sa cijevi običnim zavrtnjem (*čivijom*) i osovine doboša (*cilindra*) sa zadnjom pločom (*otpornom pločom*), zazor između doboša (*cilindra*) i zadnje ploče (*otporne ploče*) vremenom se povećavao preko dozvoljene tolerancije od 1 mm, tako da igla oroza (*klijun orozov*) nije mogla izvršiti opaljenje kapsle. Firma *Gaser* je 1874. godine osvojila proizvodnju svih djelova od livenog čeliča (*Tiegelgussstahl*), pri čemu je cijev za ram (*osnovicu*) sada fiksirana konusnim zavrtnjem (*čivijom*) u konusnom otvoru (*iščivijanoj rupi*), što je obezbjedjivalo tačno centriranje ose cijevi sa osama ležišta metka (*fišeka*) u dobošu (*cilindru*).¹⁴⁷

Civilni revolveri Gasser M1870 i M1870/74 sa koricama ukrašenim srebrom, nijelom i koralima.

Proizvodnja novog oružja, pod oznakom M1870/74, započeta je od serijskog broja 60.061. No, austrijska vojska je proizvodnju revolvera M1870/74 povjerila i firmi *Thomas Sederl, Waffenfabrikant in Ottakring*. Sederl ne samo da je osvojio proizvodnju standardnog revolvera

Revolveri 11,2 mm sistema Gasser i Gasser-Sederl (drugi odozgo) sa koricama od bjelokosti i srebra. Službeno, ovakav tip oružja smjeli su da nose samo perjanici.

M1870/74, nego je razvio kako sopstveni model sa zatvorenim ramom, tako i model sa olakšanim zapinjanjem na principu Konrada Kromera (*Konrad Ritter von Kromar*, 1840–1919). Sederlova ponuda iz 1879. odnosila se na standardne modele 1871/74, ali i na modele sa zatvorenim ramom. Na ovo upućuju sačuvani primjeri sa standardnim crnogorskim žigom „NI“ pod krunom.

Vojvodu Iliju Plamenca je sekretar Vojne kancelarije, Jovan Martinović (1851–1922), 30. jula/11. avgusta 1879. izvijestio kako Johan Gasser upozorava da revolveri njihovog sistema ali tuđe produkcije nijesu kvalitetnim te da je njegova fabrika spremna da Crnu Goru snabdijeva potrebnim količinama originalnih, usavršenih modela, po jediničnoj cijeni sniženoj (sa 19) na

14 florina (guldena) sa jednogodišnjom garantijom i plaćanjem odloženim za godinu dana.¹⁴⁸ Vjerovatno iz finansijskih razloga, Crna Gora se tek tri godine kasnije opredijelila za originalne Gaserove revolvere novog modela. Ilija Plamenac je 27. jula/8. avgusta 1882. obavijestio *K. u. k. privilegierte Hof-und Armee-Fabrik Gasser* da prihvata njihovu ponudu prema uslovima iz 1879. godine.¹⁴⁹ Dalji kontingenti revolvera bili su sa cijevima normalne dužine (7 Zoll - 19,3 cm) i standardnim monogramom „NI“ pod krunom.

Postavlja se pitanje da li se, bar u prvo vrijeme, zaista radilo o novom modelu iz 1874. godine. Ilija Plamenac se, naime, 10/22. novembra 1894. obratio fabrici u Otakringu povodom ojačavanja udarne opruge (*udarne šušte*) i centriranja doboša (*cilindra*) odnosno *ležišta fišeka*

i cijevi, što bi značilo da tek devedesetih godina 19. vijeka počinje isporuka novih modela.¹⁵⁰ Na činjenicu da je poslije 1894. godine Crna Gora dobijala samo oružje M1870/74 ukazuju i serijski brojevi revolvera prodavnih vojnicima u periodu od marta 1896. do kraja maja 1897. godine, a koji su se kretali od 156.600. do 157.200.¹⁵¹ Prema Hajdukovićevim bilješkama, ovo je dio kontingenta od 2.800 revolvera, koliko je prodato od 9/21. marta 1896. do 11/23. novembra 1899. godine.¹⁵²

Pravo nabavke revolvera, isključivo od firme *K. u. k. privilegierte Hof- und Armee-Fabrik Gasser*, imalo je samo Ministarstvo vojno. Oružje su iz Beča do Trsta željeznicom prevozili ovlašćeni posrednici, kompanija Širović i Damjanović (*Sirovich e Damianovich, Lazzaretto Vecchio 17, Trieste; Andrija Širović, 1836–1903*); tovar je ukrcavan na brodove tršćanskog *Austrijskog Lojda* (*Österreichischer Lloyd, Lloyd Austriaco*) i transportovan do Kotora, odakle je, na konjima, prebacivan na Cetinje. Prema novim dokumentima, izgleda da je oružje čuvano uglavnom u *Vojnoj oružnoj radionici i laboratoriji* na Cetinju, iako je bilo predviđeno i skladištenje u Rijeci Crnojevića.¹⁵³ Revolveri su kupovani u Beču po jediničnoj cijeni (u zavisnosti od perioda) od 14 do, kasnije, 13 florina i 50 novčića, a prodavani su borcima za 18, odnosno, od 1896, za 15 florina i 36 novčića. Pravo prodaje vojnicima takođe je bilo u isključivoj nadležnosti Ministarstva vojnog, a prodaja je vršena u cetinjskoj Vojnoj laboratoriji.

Bez obzira na to što je svaki borac revolver plaćao, oružje je tretirano kao nepotpuno vlasništvo kojim vlasnik nije mogao slobodno da raspolaže. Država je uvela niz restriktivnih mjera u pogledu otuđivanja, nasledstva i ostalih vidova promjene vlasničkog statusa, što je detaljno obrađeno u više radova.¹⁵⁴ Zanimljivo je da su kaznene odredbe u pogledu čuvanja revolvera uvedene i prije nabavke gasera, osmom tačkom

disciplinskog dijela Uredbe o organizaciji vojske od 1/13. januara 1871. godine.

Postupak prodaje bio je regulisan naredbama dostavljanim komandirima i kapetanima i *Pravilnikom za kupovinu i čuvanje revolvera* od 14/26. marta 1894. godine.¹⁵⁵ Za kupovinu revolvera bio je potreban *bilet*, odnosno, *uvjerenje* ili dopis nadležnog oficira da vojnik ima pravo na nabavku (ukoliko bi vojnik izgubio *bilet*, oficir je jemčio njegovo pravo na kupovinu).¹⁵⁶ Ukoliko se plaćanje vršilo poštanskim putem, uz *uvjerenje* se prilagao i kupon-uputnica o izvršenoj uplati. Tako je *of.(icir) Janko Matov* 10/22. oktobra 1896. iz Danilovgrada, na adresu Laboratorije, odnosno, na ruke Iliji Hajdukoviću, poštom uputio *forinti 15 i 36 novčića za jedan levor naminjen Neši Ž. Čebiću iz bataljona Kom. Krsta Boškovića...* (III bataljon III brigade). Na pismu je olovkom dopisan broj prodatog *levora* – 157117 (u Laboratoriji je na svim zahtjevima obvezno upisivan broj izdatog oružja). Uz pismo je bio priložen poštanski kupon br. 638 od 16/28. oktobra 1896 na 15,36 forinti. I komandir Milo Đurašković (kasnije brigadni đeneral) je 30. septembra/12. oktobra 1896. obavijestio Hajdukovića da mu poštom šalje 15,36 forinti za *levorver za vojnika Marka Nika iz 3 čete oficera Mac Ljuce*.¹⁵⁷ Istu praksu potvrđuju i pismena *Uvjerenja* komandira izdata vojnicima, koja se čuvaju u fascikli *Bileti za prodate revolvere u mjesec Maj 1897.*¹⁵⁸

Osim žitelja Crne Gore, samo u izuzetnim slučajevima, a po odobrenju ministra vojnog, gaser su mogli kupovati i *stranci*, posebno *prekograničari* iz beranske oblasti (*Berane kaza, Čepke Sancağı*, od 1913. okrug Crne Gore). Prodaja je vršena kupcima koji su dolazili direktno na Cetinje ili od vlasti pograničnih oblasti.¹⁵⁹ Da su revolveri prodavani u *Turskoj*, potvrđuje i molba za dozvolu kupovine jednog *levora*, koju je ministru vojnom vojvodi Iliji Plamencu uputio Gliga Janov iz *Turske iz Gusina* (Gusinje, tada

Knjaževi ordonans-ađutanti: muhamedanac (H. beg Mušović) i pravoslavac (M. Gazivoda). Plave pantalone, crvena, vezena jaka, čizme sa visokim sarama. *Montenegrinische Armee, Wien, 1900*, fig.8.

kazâ Gosine, Kosova vilâyeti). Na molbi je na Cetinju, 15/28. oktobra 1896, V(jovoda) P(lamenac) dopisao: *Ilijâ* (Hajduković), *prodaj tome jedan levorver*.¹⁶⁰ No, problem je predstavljala ilegalna prodaja oružja sunarodnicima preko granice, koju su obavljali vojnici, uprkos strogim zabranama. Ovakvi slučajevi posebno su bilježeni u kazi Berane, Pljevaljskom sandžaku (*Taşlıca Sancağı*), Skadarskom (*İskodra Vilayeti*) i Kosovskom vilajetu. Štaviše, prema izvještaju crnogorskog poslanika u Carigradu, *crnogorski gaser* je postao izuzetno popularno oružje u evropskom dijelu Osmanske imperije (*Rumeli Eyaleti*), a počeo je da se pojavljuje čak i u Carigradu.¹⁶¹ Primjera radi, samo u Kosovskom vilajetu je 9/21. februara 1911. zabilježeno 31.517 revolvera.¹⁶²

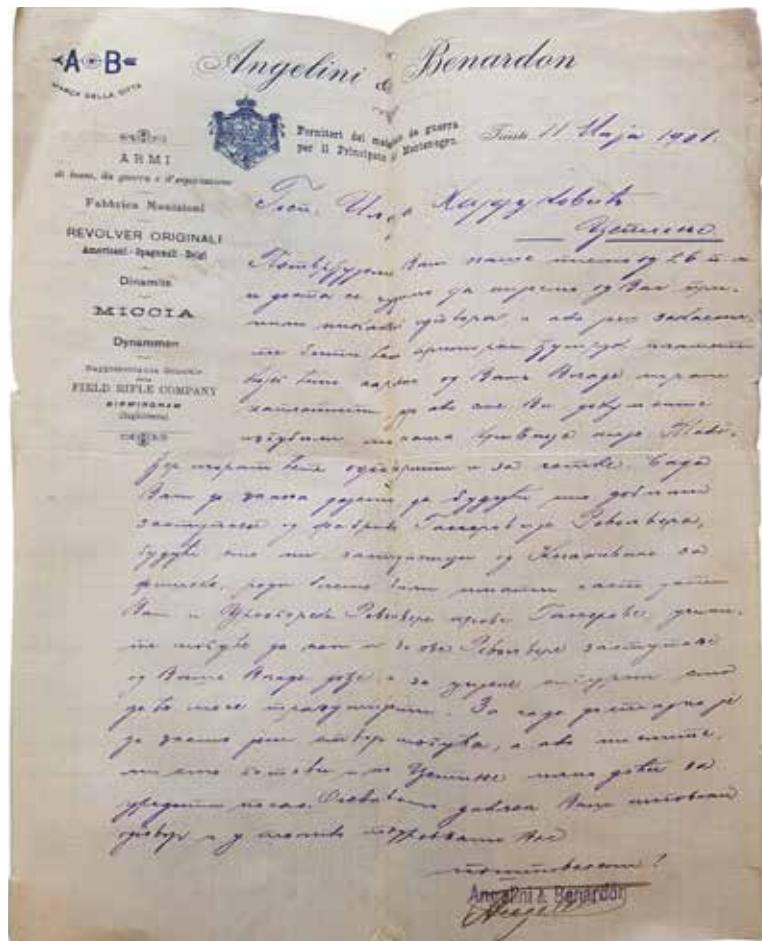
Nepoznalicu čine crnogorski revolveri M1870 koji su, uz standardni monogram „NI“, imali i žig na staroturskom (arapskom) pismu (ئى). Pitanje je da li su arapski žigovi utiskivani na oružju namijenjenom komercijalnom tržištu Osmanske imperije ili borcima crnogorskih muslimanskih bataljona.¹⁶³ Neposredno nakon Velike istočne krize, 1880, naime, izvršena je reforma crnogorske vojske, prema kojoj je muslimansko stanovništvo, umjesto regularne vojne obaveze, bilo dužno da plaća porez – *nizamiju*. Radi vođenja evidencije i uredne naplate poreza, Muslimani su raspoređeni u Podgorički, Barski, Ulcinjski, Mrkojevički i Krajinski bataljon.¹⁶⁴ No, nije jasno da li su ovi poreski obveznici imali pravo kupovine revolvera. Tek prema *Uredbi o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore* od 20. avgusta/2. septembra 1908, muslimansko stanovništvo je

Broj	Krona	Kruška
643	Rev. glatki, držak od stakločvorani, mrežica, držak od crnogvine legata parafin, držak od crnogvine doseni kasti	28— 31— 37— 43—
643 A		29— 30—
643 C		33—
643 E		41—

Broj	Krona	
640	Rev. glatki, držak od stakločvorani, mrežica, držak od crnogvine legata parafin, držak od crnogvine doseni kasti	29— 30— 33— 41—
640 A		29—
640 C		33—
640 E		41—

Katalog trščanske firme Angelini & Benardon sa reklamom za crnogorske revolvere, prave Gasserove. Trst, 1901.

Ponuda revolvera Gasser firme Angelini & Benardon Ilijii Hajdukoviću, 11 maj 1901. CASG.

podleglo vojnoj obavezi, ali četiri muslimanska bataliona (nijesu imala) zasebnih okruga, nego se obraz(ovalo) iz nekolika batalionska okruga.¹⁶⁵ Zakonom o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru od 29. aprila/12. maja 1910, potvrđeno je da je, u skladu sa članom 122 Ustava, sva-ki crnogorski državljanin dužan služiti u vojski.¹⁶⁶ Muslimani su raspoređeni u Cetinjski i Podgorički divizijski, Primorski i Zetski brigadni i 7 bataljonskih okruga.¹⁶⁷

Shodno islamskom ukusu, korice (kore) ili kompletan rukohvat rama (rukodrž ručice) revolvera često su u zanatskim radionicama Kosovskog i Skadarskog vilajeta – prvenstveno u Prizrenu (Prizren, Īpek Sancağı, od 1877 - Prizren Vilayeti), Peći (Īpek, Īpek Sancağı) i Skadru

(Īskodra, Īskodra Vilayeti), izrađivane od srebra ukrašenog nijelom i koralima ili od bjelokosti. U Prizrenu, puškari Mula, Ibro i Jusuf su iz Skadra nabavljali gotove cijevi a sami su izradivali cilindre i ostale djelove, te vršili montažu revolvera. Zabilježeno je da su se između 1906. i 1908. godine crnogorski revolveri, u zavisnosti od ukrašenosti, u Peći prodavali za 3-5 bijelih medžidija (12,6–21 kruna), a ponекад i za 2 lire (43,4 krune). Štaviše, u Debru (Debre, Debrei Bâlâ Sancağı) je lokalni tufegdžija Rasim Kosovrasti izradio i fiševe za crnogorske revolvere.¹⁶⁸ Moda luksuznih revolvera je ubrzo proširena i na Crnu Goru, gdje je inače postojao kult raskošnih skadarskih i kotorских pištolja (kubura) ledenica. Zbog velike popularnosti ovakvih revolvera, belgijske radionice, ali i austrijski zavodi Leopold Gaser i Tomas Sederl počeli su produkciju komercijalnog oružja sa cizeliranim gravurama i ručicama od slonovače i sedefa. Tršćanska firma Angelini i Benardon (Angelini & Benardon, A&B) prodavala je crnogradske revolvere

prave Gasserove, dugačke bez šine (ne sastavljene) na 6 hitaca, propisani model za kraljevinu Crnu Goru, poniklovane, narezbane za 31 krunu, poniklovane, bogato narezbane, držak od ebanovine za 37 kruna, kao i poniklovane, bogato narezbane, držak od slonove kosti za 48 kruna (praktično trostruko skuplje od standardnog modela). Leopold Ulrich (Leopold Ulrich), naslednik Leopolda Gasera, trgovac oružjem, municijom, lovačkim, sportskim i priborom za mačevanje (Gasser's Leopold Nachfolger Leopold Ulrich, Waffen-und Munitionsverschl. und Hdl. m. Jagd- Fecht – und Sportartikeln), koji je od Mihaela Gasera krajem 1903. otkupio firmu u ulici Kolmarkt br. 8, standardne revolvere M1870/74, „sivog finiša“, prodavao je za 28-33 krune, niklovano ili oruž-

Crnogorac naoružan gaserom M1870.
Bojište kod Skadra, početak aprila 1913.
Foto S. Černov, AS.

Crnogorac naoružan gaserom M1870.
Bojište kod Skadra, početak aprila 1913.
Foto S. Černov, AS.

Crnogorac naoružan gaserom M1870.
Bojište kod Skadra, početak aprila 1913.
Foto S. Černov, AS.

je brunirano *englesko-plavo* – za 38, a *niklovane, gravirane revolvere, s koricama od bjelokosti*, za 48 do 54 krune.¹⁶⁹ Austrijski proizvođači i trgovci su velike količine gasera sa *korama od bjelokosti*

i žigosanim monogramom „NI“ sa krunom, ilegalno dostavljali u Kosovski i Skadarski vilajet, a skadarski preprodavci su ih nudili Crnogorcima. Guverner Primorske oblasti, vojvoda Simo Popović (1846–1921), tokom 1891. godine je u više navrata obavještavao Cetinje o zaplenama ovakvog oružja. Revolveri su švercovani parobrodima Austrijskog Lojda (*Österreichischer Lloyd, Lloyd Austriaco*), iz Trsta, via Piran (*Prano transito*), do skrivenih mesta na ulcinjskoj obali. Tako je samo 22. avgusta/3. septembra 1891. zaplijenjeno *Revolvera...s bijelim koricama 29 (a) s duplom cijevi (9 cola) 208... (ovo) su (bili) crnogorski levorveri s šifrom NI.... Revolveri su sasvim novi paketirani iz fabrike Gaserove sa njegovim štambiljom na svakom zamotku od revolvera. Uz oružje, zaplijenjeno je i 22.000 fišeka od levorvera (45 kašeta), s žigovima na dancetu čahura LA i BM (Berndorfer Metallwaren Fabrik).*¹⁷⁰

Naredbom ministra vojnog br. 65, izdatom još 1/13. februara 1885, zbog nepotrebnih troškova (i petostruko veća cijena) i uniformnosti vojnog oružja, strogo je bilo zabranjeno nabavljati revolvere od skadarskih trgovaca, kao i uopšte oružja sa *bijelim koricama*. Ovakve korice (kore)

Kopija regularnog crnogorskog gasera M1870 sa monogramom NI, namijenjena komercijalnom tržištu.
Proizvodnja Max Fliegenschmidt, Liege.

su se morale zamijeniti standardnim, drvenim čekiranim, u Vojno-oružnoj radionici u Rijeci, po cijeni od 1 florina i 20 novčića.¹⁷¹

Crnogorcima je, u principu, bila ograničena nabavka nepropisnih revolvera, odnosno, komercijalnog oružja belgijske proizvodnje ili gasera drugih modela (petometnih, sa zatvorenim ramom, kalibra 9mm, kraćih cijevi, sistema Gaser M1877, M1877/79, sistema Sederl M1879, M1880 i M1882). Pravo kupovine ovakvog oružja eventualno je imao onaj ko već posjeduje regularni model M1870 ili M1870/74. No, i u tom slučaju revolveri su se nabavljali po posebnoj dozvoli Artiljerijskog odjeljenja Ministarstva vojnog (Naredba iz novembra 1899) i mogli su se nositi samo van vojne službe, na radovima, ili držati kod kuće.¹⁷² Privrženost Ministarstva vojnog prvobitnom prozvođaču i modelu posebno

je došla do izražaja nakon smrti Johana Gasera, u vrijeme kada se firma *Leopold Gaser* nalazila u vlasničkom previranju. Kompanija iz Trsta, inače *dobavljač ratnog materijala za Knjaževinu Crnu Goru, Angelini i Benardon (Angelini & Benardon, Fornitori del Materiale da guerra per il Principato del Montenegro, A&B)*, dopisom od 28. aprila/11. maja 1901. je Iliju Hajdukoviću *do znanja dala da, budući je dobila zastupanje od fabrike Gaserovije Revolvera, (a) budući (da su) zastupnici od Knjaževine za fiševe, radi bi bili imati čast dati ... i Crnogorske Revolvere prave Gaserove, te mu predlažu da učini moguće da im i za ove Revolvere zastupanje od (crnogorske) Vlade dođe, a za cijene (su) sigurni da će se dogоворити. Za (t)ada dostadno je da znaju je li stvar moguća, a ako misli (Vlada), (oni) su gotovi i na Cetinje lično doći za urediti posao".¹⁷³*

Reklame dvije firme – nasljednice fabrike Leopolda Gasera:
Rast i Gaser i Leopold Ulrich, obje pokrenute 1903. godine.

Hajduković je 1/14. maja, pismom br. 219, tršćansku kompaniju obavijestio da što se tiče revolvera Gaserovih da su oni postali zastupnik (Gaserove) kuće, u tome (crnogorsko) Visoko ministarstvo nema posla. No, (crnogorsko) Visoko ministarstvo ima lično ugovor s Gaserom već dugo godina te dobavlja revolvere lično od Gaser-a, tako da se Angelini i Benardon Ministarstvu ne obraća niti u ime toga dolazi na Cetinje, jer nema rašta, počem Ministarstvo niti želi ugovor mijenjati sa kim drugijem.¹⁷⁴

Usljed neograničenog povjerenja u kvalitet revolvera proizvedenih u fabrici Leopolda Gaser-a, zabranjena je izrada istog oružja u Crnoj Gori.¹⁷⁵ Kako ćemo vidjeti, domaće radionice su bile snabdjevene rezervnim djelovima i sposob-

ne da obavljaju popravke revolvera. No, u tehnološkom smislu, izrada kompletog oružja u Crnoj Gori svakako nije bila moguća. Naredba je uslijedila vjerovatno kao posljedica pokušaja da se od oštećenih revolvera i rezervnih djelova kompletira novo oružje. Na ovakav zaključak upućuje nas jedini do sada poznati primjerak revolvera M1870 (u privatnoj kolekciji) sa natpisom koji kao proizvođača navodi radioniku Obod u Rijeci Crnojevića. Oružje ima cijev dužine 215 mm (dužina između M1870 i M1870/74 - 8 Zoll), sa 6 žlebova. Na njemu ne postoji ni jedna standardna oznaka austrijskog proizvođača, kontrole ili serinski broj, nema sigurnosnu kočnicu (*naslonu šuštu oroza*) tako da može dejstvovati samo dvostrukom akcijom, na orozu su vidne intervencije a *kore* su glatke, bez čekiranja. Na lijevoj strani *osnovice cijevi* punciran je natpis „КЊАЖЕВ: / ЦРНОГОР. / ВОЈЕНА / РАДИОНИЦА. /

РИЈЕКА ОБОД.“ i broj „6“, a sa unutrašnje – „20/4/1888“ (datum izrade/prepravke?)¹⁷⁶

Nakon završetka rata 1876–1878, više puta je skretana pažnja na nemaran odnos prema revolverima, ali i *na starinski način nošenja za silav*, koji je oružje izlagao znoju i kiši.¹⁷⁷ Nažalost, u nedostatku futrola (*kesa*), gaseri su nošeni za pojasom i u vrijeme Prvog svjetskog rata, sve do 1916. godine. Istina, Propisima o uniformi oficira od 3/16. oktobra 1910, u ratnodopsku uniformu zaštitne boje spadao je i *revolver u kesu zaštitne boje*, ali vojnicima one nikada nijesu podijeljene.¹⁷⁸ Što se tiče bezbjednosnih aspekata, jedinu garanciju da ne dođe do nesrećnih slučajeva slučajnim opaljenjem (padom na tlo, jačim udarcem), predstavljala je naredba kojom se strogo

Zaplijenjene crnogorske oficirske gasere M1870/74 (cijev 135 mm) austrougarska vojska je 1916. uvela u naoružanje Landvera.

Merkblätter über eigene und fremdländische Hand- und Faustfeuerwaffen, Wien, 1918.

zabranjuje stavljati u cilindar više od 5 fišeka“. Tako se *kljun orozov* uvijek nalazio pred praznim ležištem *fišeka*.¹⁷⁹

Što se tiče održavanja, u arhivi je ostao za-bilježen niz kvarova za koje je teško utvrditi da li su nastali uslijed nemara, korišćenja privatno laborisane municije ili zamora materijala.

Svaki vojnik je imao mogućnost da oružje o svom trošku uputi na popravku u Vojno-oružne

radionice. Tako se Filip Dragović iz Morače 3/18. maja 1901. obratio direktno ministru vojnom, Iliji Plamencu, povodom oštećenog *levolver(a)* od puca(nja), (kod koga se) *slomila ploča kroz koju prolazi udarač* (*hrt otporne ploče*). Za popravku mu je traženo 9 fforina i 50 novčića, ali je on, kao *siromah*, molio da mu se popravka obavi besplatno. Po naredbi ministra vojnog, predmet je pro-slijeden Iliji Hajdukoviću.¹⁸⁰

Vojvoda Gavro Vukotić 1886, za pojasom gaser M1870.
Album *Crna Gora u vrijeme kralja Nikole I*, NBS, 54, 105.

Upravi vojno-oružnih Radionica Cetinje je 3/16. aprila 1914, pod R.2703/O.508, dostavljena naredba ministra vojnog od 2/15. aprila (br. R.2700/O.507), da se svim borcima oružje popravlja besplatno do 1/13. juna tekuće godine. Na osnovu ove naredbe, 16/29. aprila 1914. vojnim oružnim radionicama Podgorica, Nikšić i Kolašin naloženo je da do navedenog perioda revolvere *crnogorske i ruske* popravljaju besplatno.¹⁸¹ Naredba se odnosila i na oružje predato radionicama i prije 2/15. aprila 1914. godine. Primjera radi, na revolveru Lazara Popovića, primljenom još 17/30. juna 1913, popravljeni su *petica (osnovice) cijevi, šipka i čivija* (zavrtanj zatvorca (*čivija kapka prozora*) u vrijednosti od 7,9 perpera. No, Artiljerijsko-inžinjerijski odsjek

je 16/29. aprila 1914. naložio da se, na osnovu uredbe o besplatnim intervencijama na oružju, popravka ne naplati.¹⁸²

Tačan broj revolvera sistema Gaser koji je crnogorska država nabavila u periodu od 1873. do 1904. godine nije moguće precizirati. Branko Babić navodi podatke koje su dali Ilija Hajduković i Ilija Plamenac, a prema kojima se ovaj broj nalazio između 18.000 i 20.000. Naveden je i spisak crnogorske vojske iz 1905, koji ukazuje da je u naoružanju, ne računajući oficirski kor, bilo 13.035 revolvera.¹⁸³ Kako je ovo bio period kada je, zbog gašenja fabrike *Leopold Gaser* i prispjeća ruske posiljke revolvera, obustavljena nabavka gasera, najrealnija je procjena Ilije Hajdukovića.

Važno je napomenuti da se, uslijed velike popularnosti *crnogorskih revolvera*, na komercijalnom tržištu širom Evrope pojavilo oružje pod nazivom i ugraviranim natpisom *Montenegro*, *Montenegrin* ili *Vero Montenegro*. To su bile austrijske i, većinom, belgijske kopije originalne Gaserove konstrukcije, često za zatvorenim ramom, izbacem čaura u osi cilindra, kapaciteta 5 ili 6 metaka, sa cijevima različitih dužina. Ovi revolveri su po kvalitetu zaostajali za originalom, ali su, zbog nižih cijena, bili pristupačniji kupcima. U svakom slučaju, oružje *Montenegrin* nikada nije bilo u naoružanju crnogorske vojske. Nešto drugačije su tretirani originalni gaseri razvijeni iz austrijskog službenog oficirskog revolvera 9 mm *Gasser-Kripatschek* M1872, ali u kalibru 11,2 milimetara, sa cijevima dužine 120–135 mm (5 Zoll), glatkim ili kaneliranim cilindrom. Ovo oružje su, zbog manje mase, kupovali i crnogorski oficiri. Nakon okupacije Crne Gore, austrougarska vojska je zaplijenjene revolvere ovog tipa, pod nazivom *11 mm Montenegrinischer Revolver*, kao i one iz domaćih radnji i skladišta prodavnica, uvela u naoružanje Landvera (*Landwehr Revolver*).

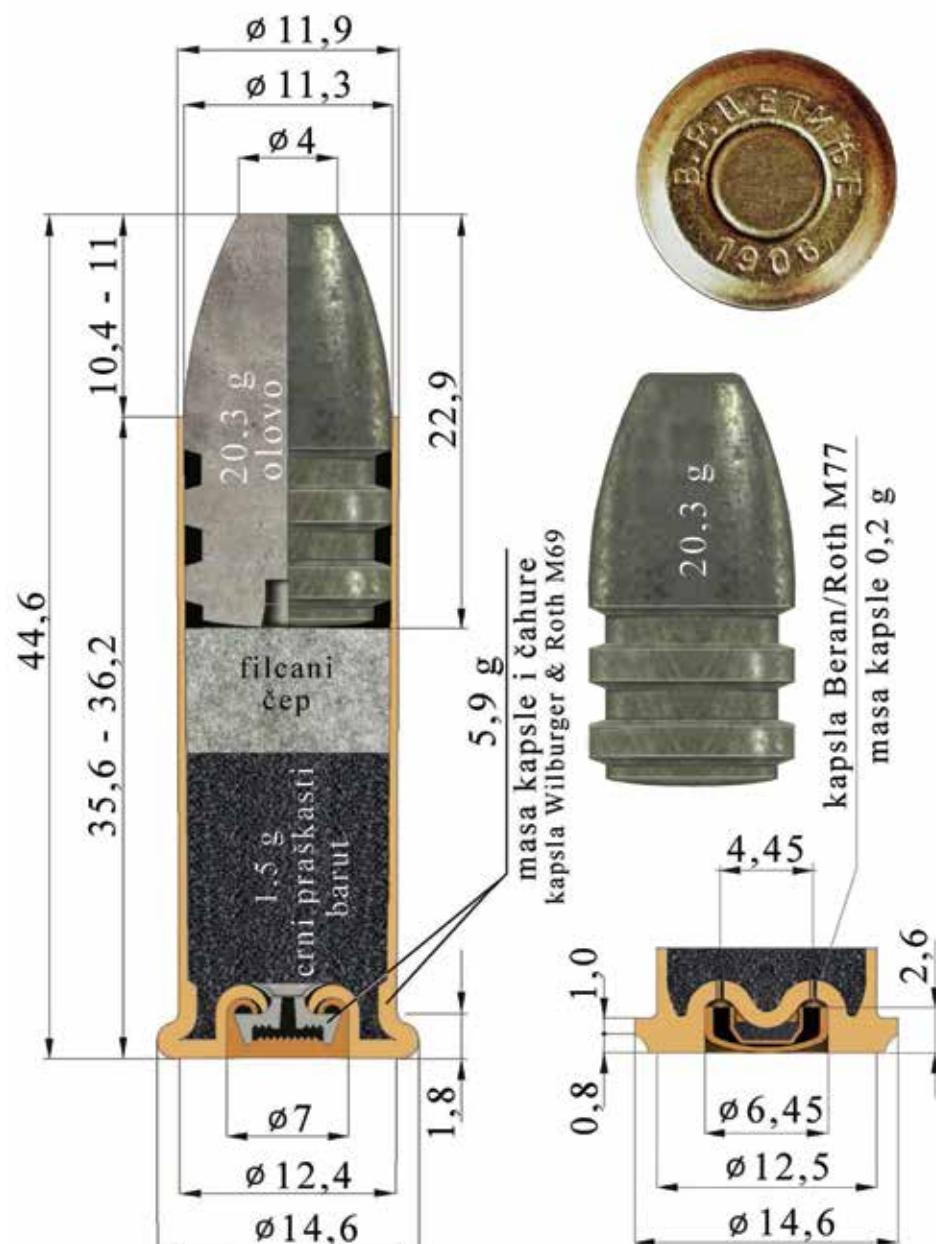
MUNICIJA 11.3x36mmR M1870

Revolver Gasser M1870 je razvijen oko municije sa centralnim paljenjem 11.3x36mmR M70 (dužina čaure 35,6 mm, dužina metka 46,6 mm), koja je bila predviđena i za karabine sistema Werndl M1867 (11,3x36mmR M67). Razlika se ogledala u materijalu čaure, masi barutnog punjenja (kod revolvera 1,4-1,5 g, kod karabina 2,1-2,2 g crnog baruta) i dužini olovnog zrna (kod re-

volvera 22,9mm, kod karabina – 35,6 mm). Zbog razlike u dužini zrna, u čauru revolverskog metka ubacivan je kartonski čep debljine 6,6 mm. Tokom 1882. godine u Austrougarskoj je usvojen novi revolverski metak 11x29mmR M82 sa dužinom čaure 29 mm, sa 1,5 grama baruta, ukupne dužine 38 mm, tako da nije bilo potrebe za kartonskim čepom.

Metak 11.3x36mmR M1870
sa žigom Vojne radionice Cetinje

Presjek metka 11.3x36mmR M1870 sa kapsislom Wilburger & Roth M69 i Berdan/Roth M77.

Katalog čaura firme *Georg Roth, Wien.*
Čaura za revolver *Gasser M1870* pod brojem 287.

Katalog firme Angelini & Benardon,
Trst i Lindener Zündhütchen- und Tonwarenfabrik
Aktiengesellschaft Hanover, od kojih je Crna Gora
nabavljala djelove za municiju.

Crna Gora je do 1882. godine gotovu municiju M1870 kupovala u Beču, kod firme *Georg Roth Aktiengesellschaft Fabriken für Geschosse, Hülsen, Zünder und Zündhütchen, Wien, Erdbergerlände 28.*¹⁸⁴

Nakon potpisivanja drugog ugovora (1882), od firme *Leopold Gaser* dobijeni su kalupi za izlivanje zrna, a kod *Georga Rota* su naručene *mjerice za sisanje baruta iz ruke* (*dozer, Schießpulver Maßnahme*) i *gradus za mjerjenje jačine* (pritsika) *baruta* (*krešer, crusher, gasdruckmesser*).¹⁸⁵ Crna Gora se, nai-me, odlučila na domaće kompletiranje mu-nicije (isključivo M1870) u Vojnoj radionici na Cetinju.¹⁸⁶ U radionici su izlivana zrna, a čaure i kapsle su kupovane od austrougarskih jemačkih firmi *Georg Rot, Hirtenberger Pa-Zündhütchen- und Metallwarenfabrik Keller n) & Comp.* Hirtenberg, *Lindener Zündhüt- und Tonwarenfabrik Aktiengesellschaft Hanover, ütchen- und Patronenfabrik, vormals Sellier Aktiengesellschaft Prag* kao i preko tršćanske ke kuće *Angelini i Benardon*.¹⁸⁷ Pri tome, nepoznatica da li su čaure naručivane sa već im ciriličnim nazivom cetinjske radionice i go-izrade „В.Р. ЦЕТИЊЕ / 1...“ na dancetu ili su osani u Crnoj Gori.

Promet municijom (*fišecima od levorvera*) je bio u isključivoj nadležnosti Ministarstva vojnog odnosno Uprave Vojne laboratorije u Cetinju. *Fišeci* su se prodavali preko ovlašćenih trgovaca u unutrašnjosti, poput *Abdule Braće Šurda* iz Ulcinja, Sava Pejovića iz Podgorice i Jovana A. Ljumovića iz Virpazara. Prodajna cijena metka bila je 5 novčića, a mogli su se kupiti u pakovanju sa 5 ili 10 komada.¹⁸⁸

Durl Šurla (Abdula Braća Šurda, Abdula Fratelli Siurda, Dulcigno, Montenegro) iz Ocinja (Ulcinj) je 25. aprila/8. maja 1900. preuzeo 4000 fišeka u vrijednosti od 371 krune odnosno 200 fijorina. Fiške je u Ulcinju prodavao po jediničnoj cijeni od 5 novčića. Kompletan kontingenat je rasprodao do kraja aprila 1901. i 2/15. maja je Vojnoj radionici novčanom

Sav. 245

sab. 1906
organiza

Spisane su je lae 28.05.1906.
izdati učilištu u Zagrebu i učilištu
časopisa "Ljubljana" u Ljubljani.
Učilište je u Zagrebu učilište
časopisa "Zagreb" u Zagrebu.
Ljubljana je u Ljubljani.
Zagreb je u Zagrebu.

Ja, organizacija je lae 28.05.1906.
je učilištu u Zagrebu i učilištu
časopisa "Ljubljana" u Ljubljani.
stoje u Zagrebu u 1906. godini.
je 28.05. u Zagrebu je ja lae učilištu
časopisa "Ljubljana" u Zagrebu.
Ljubljana je u Zagrebu.
Zagreb je u Zagrebu.

Ja, organizacija je lae 28.05.1906.
je učilištu u Zagrebu i učilištu
časopisa "Ljubljana" u Ljubljani.
je u Zagrebu u Zagrebu.
Ljubljana je u Zagrebu.
Zagreb je u Zagrebu.

Prepiska Ilije Hajdukovića i Sava Pejovića
iz Podgorice oko prodaje municije, 25. maj 1901.
CASG; MV, 20180808_100002.

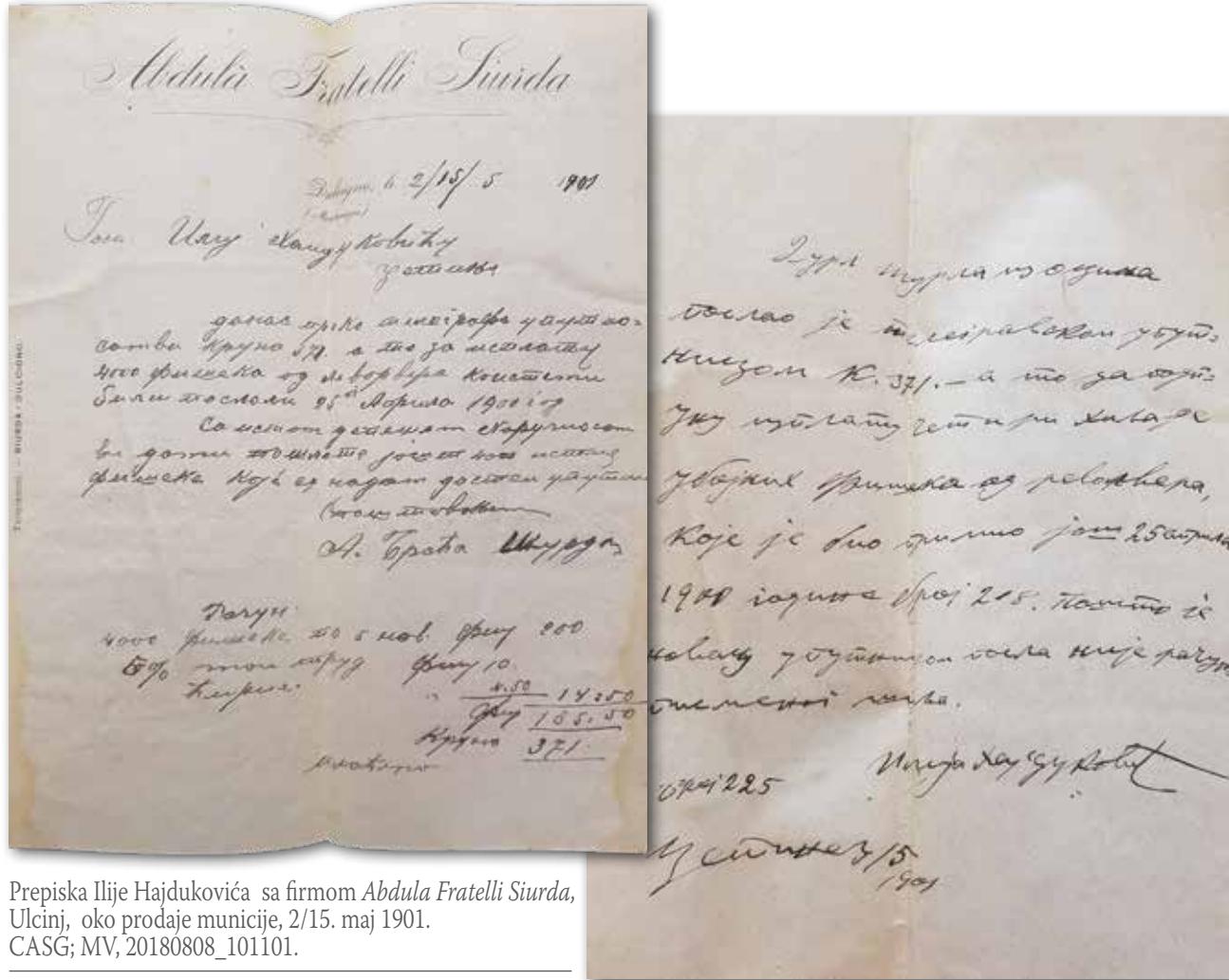
uputnicom isplatio dug i naručio novu tranšu od 4000 metaka. Iz obračuna se vidi da je u ukupnu cijenu bilo uračunato 185,5 fijorina za *fiske*, 10 fijorina na osnovu provizije od 5% i 4,5 fijorina za *ćiriju*. Ilija Hajduković ga je 4/17. maja 1901. obavijestio da je primio novac i preko Virpazara mu uputio novu količinu municije.¹⁸⁹

Jovan Ljumović iz Virpazara je 7/20. decembra 1900. i 5/18. maja 1901. godine preuzeo po 4.000 fišeka od revorvera u po dve kašete (sanduka). Laboratoriji na Cetinju je 5/18. maja 1901. isplatio 189,04 od 200 fijorina (odbitak 10. novčića na ime provizije od 5%, 76 novčića za čiriju i 20 novčića za 4 kašete). Ilija Hajduković je 12/25. maja 1901. izvijestio Ljumovića iz Vira da je primio 378 kruna (189,04 fijorina) za prodatih 4000 fišeka od 7. decembra 1900. godine.¹⁹⁰

Savo Pejović iz Podgorice je u tri navrata naručio po 4000 fišeka: 13/26. januara, 28. marta/10. aprila i 25. maja/7. juna 1901. godine. Pejović je 17/30. maja Laboratoriji poslao 142 krune i 82 helera i *jedan bilet od g. upravnika Ilike Hajdukovića u kom se sadrži kruna 200* (ukupno 342 krune i 82 helera) za prvi kontingent od 13/26. januara. Prema priloženom računu, podgorički trgovac je za 4.000 fišeka, vrijedna 400 kruna, Hajdukoviću poslao 382 krune, što znači da je prilikom preuzimanja municije, u januaru, položio avans od 39 krune i 20 helera. Za drugi kontingent je 28. maja/10. juna Laboratoriji isplaćeno još 382 krune. Pejović je, naime, od ukupne vrijednosti odbijao 12 kruna na ime provizije od 3% i 6 kruna za *ćiriju*. Fiške je u Podgorici prodavao po utvrđenoj cijeni od 10 (*novčića* precrtano a dopisano) helera, ali je radio za nešto manju proviziju u odnosu na braću Šurda i Jovana Ljumovića.¹⁹¹

(pp. 250)
only slightly
superficial
surface area of lake 111.382 -
a 1000 sq. meters contains 1000 kilograms
of water or 1 cubic meter contains
approximately 1000 kilograms of water.
Average depth 2.75 m.

Prepiska Ilije Hajdukovića i Sava Pejovića
iz Podgorice oko prodaje municije, 28. maj 1901.
CASG; MV, 20180808 095905.

Prepiska Ilije Hajdukovića sa firmom *Abdula Fratelli Siurda*,
Ulcinj, oko prodaje municije, 2/15. maj 1901.
CASG; MV, 20180808_101101.

Već je navedeno da je u evropskom dijelu Osmanskog carstva zabilježena i privatna proizvodnja municije. Ova praksa se pojavila i u Crnoj Gori, što je strogo sankcionisano.¹⁹² Privatno laborisana municija dovodila je do oštećenja oružja, pa i nesrećnih slučajeva.

Revolver 11,2mm Gasser M1870

Kalibar, mm: 11,2
Municija: 11.3x36mmR M70
Dužina cijevi, mm: 237
Broj žlijebova: 6 uvijanje ulijevo
Ukupna dužina, mm: 378
Kapacitet doboša, metaka: 6
Način dejstva: dvostruko dejstvo obraće
Masa praznog revolvera: g. 1500

biska Ilij Hajdukovića sa firmom *Abdula Fratelli Siurda*,
nj, oko prodaje municije, 3/16. maj 1901.
SG; MV, 20180808_101049.

Revolver 11,2mm Gasser M1870/74

Kalibar, mm: 11,2
Municija: 11.3x36mmR M70
Dužina cijevi: mm 193
Broj žlijebova: 6 uvijanje ulijevo
Ukupna dužina: mm 327
Kapacitet doboša, metaka: 6
Način dejstva: dvostruko dejstvo obraće
Masa praznog revolvera: g. 1321

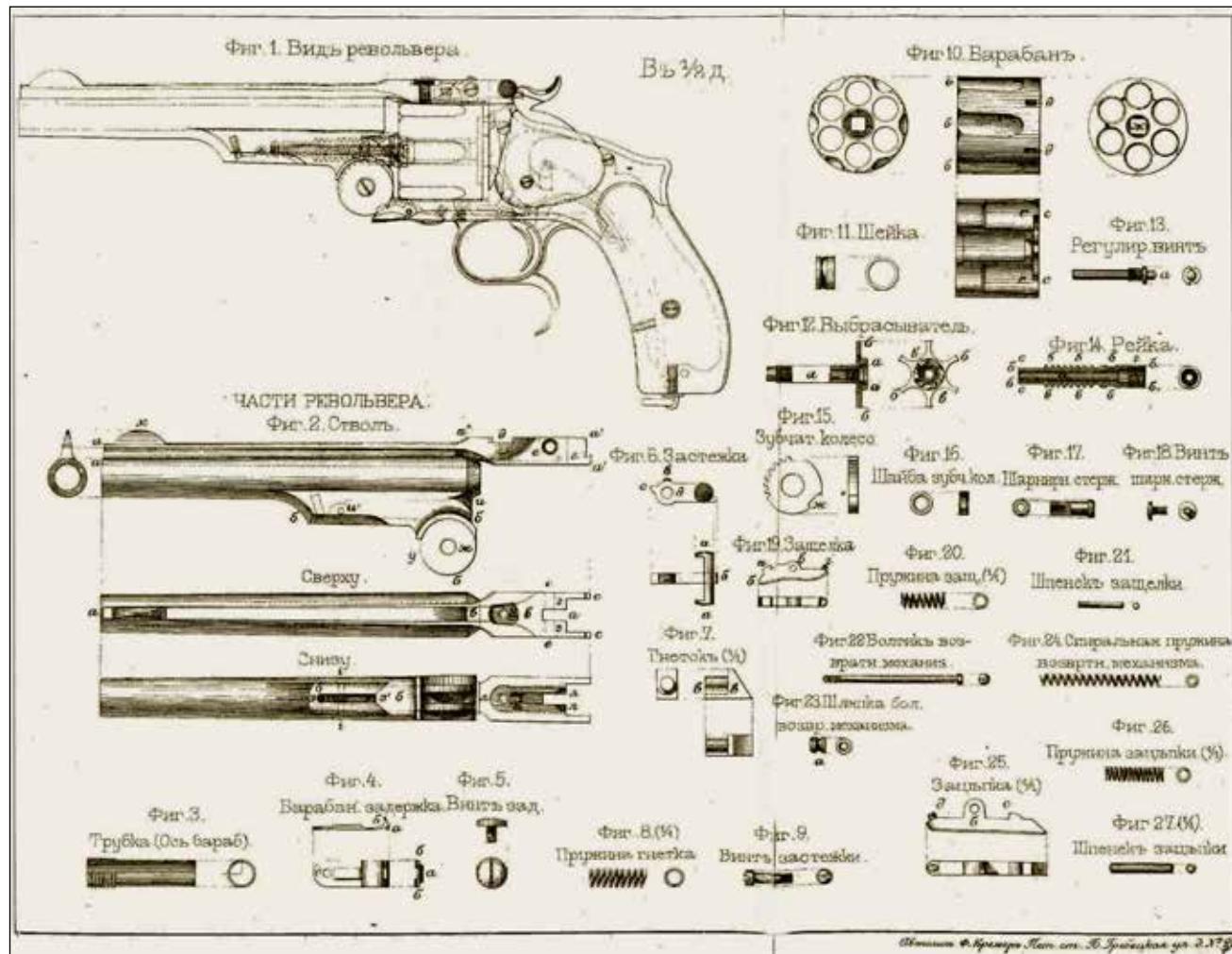
REVOLVERI 3" (10,67 mm) Smith & Wesson M1874

Bez obzira na dugogodišnju saradnju sa firmom *Leopold Gaser*, iz prepiske ministra inostranih djela Rusije Vladimira Lamsdorfa (*Владимир Николаевич Ламздорф*, 1845–1907) sa ministrom-rezidentom u Cetinju, Pjotrom Vlasovom (*Петр Михайлович Власов*, 1850–1904) od 12/25. avgusta 1902, saznajemo da je knjaz Nikola preko bivšeg vaspitača knjaza Mirka, pukovnika Sumarokova (*Николай Сергеевич Сумароков*, 1854–?), još 1897. godine zatražio od Rusije da mu u vidu poklona dostavi 20-25 hiljada revolvera Smit i Veson (*Smith & Wesson*).¹⁹³ Knjaz je, naime, imao informacije da je ukazom imperatora Nikolaja II od 13/26. maja 1895, u naoružanje ruske armije uveden revolver 3" (7,62 mm) sistema Nagan (*Nagant*). U ovome je video priliku da na vrijeme obezbijedi dalje snabdijevanje vojske revolverima (nejasan rasplet spora oko vlasništva u bečkoj fabrici), ali i da oružje dobije

besplatno, pogotovo što je odgovarajućom municipaljom raspolažao i crnogorski dobavljač iz Trsta, *Angelini i Benardon*. Konačno, Knjaz se lično uvjerio da je ruski vojni revolver sistema Smit i Veson još na Svjetskoj izložbi u Beču 1873. dobio zlatnu medalju za kvalitet i inovativno rješenje. Zahtjev je u St. Peterburg stigao u jeku međunarodne krize oko Krita, tako da je isporuka oružja mogla imati međunarodne implikacije. Osim toga, zamjena starih modela revolvera u ruskoj vojsci još uvijek je bila u toku; proizvodnja oružja sistema Smit i Veson u Tulskom oružnom zavodu (*Императорский Тульский оружейный завод Главного артиллерийского управления*) je obustavljena upravo 1897, a izrada nagana započeta je tek naredne godine, tako da na skladu s tima još uvijek nije bilo dovoljno starog oružja.¹⁹⁴ Kako molba nije ispunjena, Crna Gora je zahtjev obnavljala više puta, s tim da je imala

Brod ROPiT *Junona* kojim su revolveri *Smith & Wesson* do 17. novembra 1904. dopremljeni u Bar.

Tehnički crtež revolvera Smita i Vesona.

Revolver 3" (10,67 mm) *Smith & Wesson* M1874.

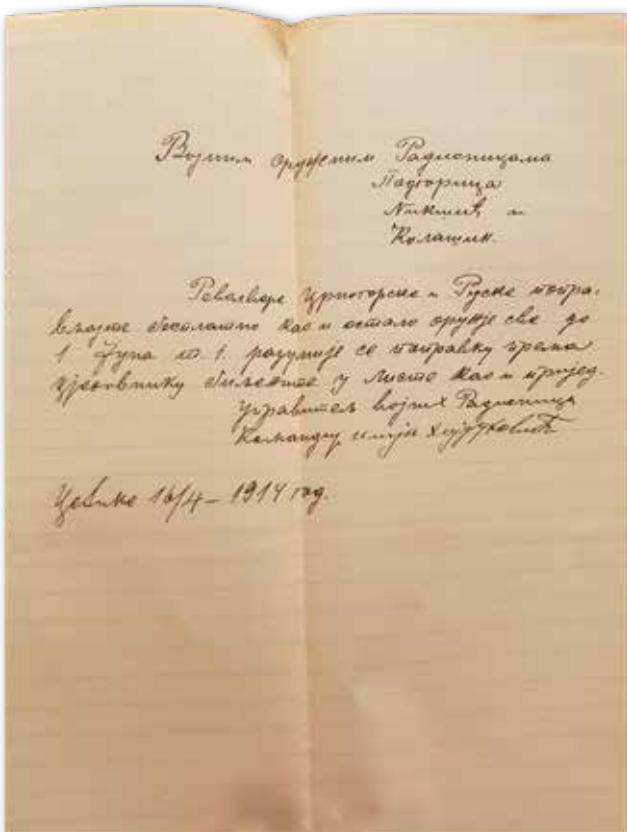

Revolver 3" Smith & Wesson M1874,
proizvodnja *Ludwig Loewe & Co.*, Berlin.

podršku ruskih ministara-rezidenata, a od 1903. i vojnog ataše Nikolaja Potapova. Treba imati u vidu da su ruski predstavnici bili zadovoljni tekućim reformama crnogorske vojske, a St. Peterburg je istovremeno želio da potisne narastajući uticaj Italije i Austro-Ugarske na Cetinju.¹⁹⁵ Ovo je primjetno i iz učestalih promjena ministra-rezidenata. Kimon Argiropulo, koji je na Cetinju služio od 1884., 27. avgusta/8. septembra 1897. je dužnost predao Konstantinu Gubastovu (*Константин Аркадьевич Губастов*, 1845–1919), postavljenom ukazom od 19/31. jula iste godine.¹⁹⁶ Gubastov je u Crnu Goru stigao 26. septembra/7. oktobra 1897. i na položaju ministra-rezidenta se nalazio do 4/16. novembra 1900., kada je oputovao na odmor sa obavezom da u januaru 1901. preda dužnost Pjotru Vlasovu.¹⁹⁷ Vlasov je u Cetinje stigao 26. januara/8. februara 1901. godine, a dužnost je preuzeo 2/15. februara. No, već 17/30. avgusta 1902. za predstavnika u Crnoj Gori je naimenovan dotadašnji poslanik u Carigradu, Aleksandar Ščeglov (*Александр Николаевич Щеглов*, 1875–1953), a Vlasov odlazi na dužnost u Teheran. Ščeglov je knjazu Ni-

koli akreditive predao 12/25. novembra 1902. i obavljao je poslove poslanika do 15/28. januara 1905. godine, kada je razriješen na lični zahtjev. Na njegovo mjesto je određen dotadašnji agent u Kairu, Pjotr Maksimov (*Пётр Васильевич Максимов*, 1852–1915), koji je dužnost ministra-rezidenta na Cetinju obavljao do 1909. godine.¹⁹⁸ U međuvremenu, tačnije, 6/18. novembra 1899., pukovnik Nikolaj Sumarokov je konačno dobio i oficijelnu dužnost time što je naznačen za člana misije Carske ruske vlade na Cetinju *bez osobenog naznačenja* (tajni savjetnik) a 10/23. juna 1903. je stigao i novi vojni agent (ataše) Nikolaj Potapov.¹⁹⁹

Ruski car je 1/14. jula 1902. odobrio poklon od 25.000 revolvera sa 500.000 metaka, za koji bi Crna Gora platila samo mesing za izradu čaura u visini od 3.000 rubalja (6 rubalja na 1.000 metaka).²⁰⁰ No, Cetinje na ovu vijest nije reagovalo skoro godinu dana, da bi knjaz Nikola 1903. godine zahtjev proširio i na 2 miliona metaka 7.62×54mmR za *moskovke*.²⁰¹ No rusko Ministarstvo inostranih djela je 18/30. oktobra 1903. obavijestilo svoje Ministarstvo vojno da zbog

Nalog Ilije Hajdukovića od 16. aprila 1914. vojnim oružnim radionicama Podgorica, Nikšić i Kolašin da besplatno popravljaju ruske (Smit i Veson M1874) revolvere.
CASG, MV, 20180808_094622.

komplikovane političke situacije na Balkanu slanje vojnog materijala, pogotovo municije, nije poželjno, sa čim se složio i ministar vojni Aleksej Kuropatkin (Алексей Николаевич Куроваткин, 1848–1925).²⁰² Konačno, 30. aprila/13. maja 1904. Ministarstvo inostranih djela je zaključilo da je trenutak za otpremanje materijala povoljan, a Vladimir Lamzdorf je 15/28. aprila o tome obavijestio Ščeglova, napominjući mu da odluku saopšti i knjazu Nikoli.²⁰³ O važnosti odluke govori činjenica da je donijeta u vrijeme Rusko-japanskog rata, u kome ruska vojska nije imala sjajne pozicije. Obradovan viješću, Knjaz je izjavio da Crna Gora preuzima troškove transporta, a radi prijema materijala u Rusiju je uputio artiljerijskog komandira Danila Gatala.²⁰⁴ Imperator Nikolaj II je 2/15. septembra 1904. naložio da se, u duhu naredbi od 1/14. jula 1902. i 1/14. septem-

bra 1903, iz državnih magacina odvoji za transport 25.000 revolvera sa 1.250.000 metaka i 2 miliona metaka 7.62×54mmR M1891.²⁰⁵

Sredinom septembra 1904, tovar je brodom *Junona* (Юнона)²⁰⁶ iz Odese upućen za Bar.²⁰⁷ Prema tajnom raportu №.167 ruskog vojnog atašea, pukovnika Potapova, načelniku odjeljenja 2. Uprave (obavještajna služba) Generalštaba, Vitaliju Celebrovskom (Виталий Платонович Целебровский, 1854–1908) od 4/17. novembra 1904, revolveri su u Crnu Goru stigli oko 1/14. novembra 1905. godine.²⁰⁸ Početkom marta 1905, ministar vojni vojvoda Iliju Plamenac obavijestio je Potapova da će se prilikom diobe revolvera od vojnika naplaćivati po 2 krune kako bi se pokrili troškovi transporta od 55.000 kruna. Potapov se oštro usprotvio, navodeći da je oružje poklon ruskog Imperatora, da bi ovakav čin predstavljao eksploraciju stanovništva i uvredu za Rusiju, te da se navedeni troškovi moraju pokriti iz rezervnog vojnog fonda koji je St. Peterburg darovao Ministarstvu vojnom. Plamenac je tvrdio kako je fond u nadležnosti Knjaza i da se čuva samo za rashode u slučaju rata. No, ataše je znao da je fond od 500.000 kruna već nemamenski trošen i upozorio je ministra da je on dodijeljen Ministarstvu vojnom a ne Knjazu, te da je predviđen za sve tekuće rashode kada je u pitanju naoružanje. Plamenac se saglasio da knjaza Nikolu obavijesti o ruskom insistiranju na besplatnoj podjeli revolvera, a Potapov je 26. februara/11. marta 1905. o razgovoru obavijestio svoj Glavni štab.²⁰⁹ U duhu preporuka Potapova, iste, 1905. godine započeto je besplatno razdavanje *russkih revolvera* (Smit i Veson M1874) vojnicima I klase aktivne vojske koji nijesu posjedovali *revolvere Gasserove*.²¹⁰ Propisi o držanju i pravu na vlasništvo novih revolvera uglavnom su se oslanjali na one koji su važili i za gasere. Tako je još 5/18. januara 1905. predviđena kazna od 30 kruna za izgubljeni ili oštećeni smit-veson, da bi nešto kasnije globa bila povećana čak do 100 kruna.²¹¹ Zbog potpuno drugačije konstrukcije i načina rukovanja, ruski

Turski luksuzni revolveri .44 RF *Henry Smith & Wesson No.3*, zaplijenjeni tokom Veljeg rata.

revolveri su za vojnike predstavljali nepoznanicu koja je mogla dovesti do nesrećnih slučajeva ili oštećenja oružja. Da bi se to spriječilo, 25. juna/8. jula 1905. godine izdato je i *Uputstvo o rukovanju ruskim oružjem*, a komandirima je naređeno da ga se strogo pridržavaju, te da na skupovima pri pregledu oružja redovno uvježbavaju i provjeravaju obučenost vojnika.²¹² Raspisom ministra vojnog upućenog komandama divizija 3/16. avgusta 1911, *ruske revolvere* počeli su da dobijaju vojnici obje klase aktivne vojske, kao i rezerva, pod uslovom da je borac mogao posjedovati samo jedan od dva državna modela oružja.²¹³

Municija (*fišeci*) za *ruske revolvere* bili su raspoređeni u 10 slagališta, kao i po brigadama. Prema evidenciji od 22. januara/4. februara 1910 godine u trupi se nalazilo 125.650, a u skladištima – 822.231 fišeka .44 *Russian* (11x25mmR).²¹⁴

Ruski revolveri, zbog već tradicionalne privrženosti gaserima, ali i složene konstrukcije i slabije zaustavne moći zrna, nikada nijesu stekli povjerenje i popularnost kod crnogorskih vojnika. Prema raspoloživim podacima, tokom balkanskih i Prvog svjetskog rata, vojnici, osim puške sa bajonetom, nijesu ni nosili revolver bez obzira na tip. Za ovo su postojala dva raloga: velika težina i nedostatak futrola i nepostojanje pogodnog pojasa na novoj uniformi M1910 za koji bi se oružje, po tradicionalnom običaju, zataklo.

Crnoj Gori su 1904. godine poklonjeni revolveri sistema Smit i Veson M1874 tip III.

Američki konstruktor Danijel Veson (*Daniel Baird Wesson*, 1825–1906) je 1869. godine završio rad na jednom od svojih najuspješnijih rješenja revolvera – *44 American First Model*. Oružje je bilo razvijeno oko unitarnog metka

.44/100 S&W (.44 S&W American) sa mesinganom čaurom i centralnim paljenjem. Cijev sa cilindrom se radi punjenja preklapala u podužnoj ravni, pri čemu je automatski zvjezdasti izbacac ekstrahovao ispučane čaure. Jedna od slabijih tačaka je bila mogućnost samo jednostrukih akcija obarače.

Ruski pukovnik Aleksandar Gorlov, koji se u to vrijeme nalazio u SAD radi ispitivanja i prijema pušaka sistema Berdan, bio je impresioniran Vesonovim rješenjem i jedan usavršeni primjerak je ponio u domovinu, na uvid Artiljerijskom komitetu. Poslije uporednih testova, Komitet je u aprilu 1871. godine donio odluku da se u naoružanje ruske vojske uvede .44 Smit i Veson pod oznakom *revolver kalibra 4,2 linije* (10,67

Knjaz Mirko naoružan revolverom *Smith & Wesson M1874*. Album *Crna Gora u vreme kralja Nikole I*, NBS, 54, 25.

mm) *Smit-Veson prvog modela* (4,2-линейный револьвер Смит-Вессон 1-го образца). Gorlov je 1/13. maja iste godine sa američkom firmom *Smith & Wesson Revolver Company, Springfield Massachusetts, USA*, potpisao prvi ugovor o isporuci 20.000 revolvera sa municijom do kraja sljedeće godine. Prvi model se odlikovao cijevima dužine 203 mm, a na gornjoj šini je nosio natpis proizvođača na engleskom. No, tokom proizvodnje, na revolveru su vršena stalna poboljšanja, tako da je ruska komisija od izrađenih 25.179, до 16. oktobra 1872. prihvatile 20.014 jedinica. Kapetan Kasaverij Ordinec, zadužen za prijem oružja, na revolveru je unio izmjene u vidu skraćivanja cijevi na 178 mm i uvođenja *mamuze na braniku* obarače (*језићка макље*) za oslonac srednjeg prsta, čime je olakšano okidanje. Tako je nastao *drugi tip* ruskog Smit-Vesona.

Konačno, u Springfieldu je 27. oktobra 1874, sa fabrikom *Smit i Veson* potpisana ugovor o proizvodnji *trećeg modela*, odnosno, modela 1874. (обр. 1874). Cijev je, naime, ponovo skraćena, sada na 165 mm, a na šini je počeo da se utiskuje naziv proizvođača na ruskom jeziku: "Смит и Вессон, оружейная фабрика Г. Спрингфилд Америка №....." (serijski broj). *Treći model* unoši malu zbrku u ruskom sistemu označavanja. Naredbom Ministarstva vojnog № 69 iz 1880. godine, naime, *treći model* je zvanično propisan za sve robove kopnene vojske i ratnu mornaricu, *prvi model* je privremeno dodijeljen konjici i konjičkoj artiljeriji, a *drugi model* – žandarmeriji i intendantskoj službi. Prema ovoj naredbi, *treći model* je počeo da se označava i kao M1880 iako je tokom proizvodnje na lijevoj strani rama, pri oruzu, i dalje utiskivana oznaka „обр. 1874“.

Krajem osamdesetih godina 19. vijeka, Rusija je od firme *Smit i Veson* otkupila licencu i dalju proizvodnju *trećeg modela* povjerila njemačkoj kompaniji *Ludwig Loewe & Company Commandit-Gesellschaft auf Actien*. Do tog trenutka, u Springfieldu je za St. Peterburg bilo proizvedeno

Dvorski ljekar dr Božidar Perazić (1863-1954) u uniformi, naoružan sabljom M1861 i civilnim (neformacijskim) revolverom Smith & Wesson 32 Safety Hammerless Revolver, 1st Model M1887.

oko 131.000 revolvera sva tri tipa. Oružje nje-
mačke proizvodnje razlikovalo se samo po natpisu
na šini cijevi, koji je glasio „Людвиг Лёве и Ко
Берлинъ Германия №.....“ (serijski broj). Nje-
mačka fabrika je ruskoj vojsci ukupno isporučila
oko 90.000 primjeraka.

Od 1886. godine proizvodnja *trećeg modela*
konačno je startovala i u domaćem Zavodu
za proizvodnju oružja u Tuli (Императорский
тульский оружейный завод, natpis na cijevi
„Императорский Тульский оружейный завод
№...“). Producija je obustavljena 1897, nakon
usvajanja novog oružja 7,62 mm sistema Nagant
M1895, a u zemlji je ukupno izrađeno 31.435
Smit-Vesona *trećeg modela*.

Od ukupno izrađenih 254.435 revolvera
Smit i Veson sva tri modela, Crnoj Gori je po-
klonjeno 8%, i to najbrojnijih tipova -.44 Smit i
Veson M1874 model III, uglavnom proizvodnje
belinske fabrike.

Revolver .44 Smith & Wesson M1874 (M1880)

Metak: .44 Russian (11x25mmR)

Kalibar, mm: 10,67

Ukupna dužina mm 275

Dužina cijevi, mm: 167 / 6,5 дюйм (M1871
№.1 – 203, M1872 №.2 – 178)

Broj žljebova: 5, uvijanje udesno, korak

Kapacitet cilinda, metaka: 6.

Način dejstva: jednostruko dejstvo obarače
Masa, g. 1100 (M1871 №.1 – 1220, M1782
№.2 – 1140)

Brzina gađanja, metaka/min: 12.

Endnote

- ¹²⁴ Riječ je o Prvom trojecarskom savezu zaključenom 25. maja (6. juna) 1873. tokom posjete ruskog cara Aleksandra II Francu Jozefu. Sporazum je potpisana u Šenbrunu (blizu Beča). Sporazumu je pristupila Njemačka 11 /23. oktobra 1873.
- ¹²⁵ Krstarica i obalska topovnjača C. i k. Ratne mornarice, građena od 1849. u Veneciji, porinuta 1851. godine. Naoružana topovima 1x12 funti i 4x12,5 funti, parni pogon 100 KS, sa bočnim točkovima, dužina 413,5 stopa (126m), širina 21 stopa (6,5m), gaz 12 stopa (3,6m). Rudolf Agnster, Elmar Samsinger, *Österreich in Istanbul*, Wien 2010, 99.
- ¹²⁶ *Glas Cnogorca* br. 1, god. 1, 21. april 1873, 3.
- ¹²⁷ Ujvari Hedvig, *Zwischen Bazar und Weltpolitik*, Wien, 2004, 562; *Neues Wiener Blatt* Nr. 56, 25. maj 1873.
- ¹²⁸ Đorđević Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd 1924, 355.
- ¹²⁹ Zircus Renz, *Große Fuhrmannsgasse 419*) (*Das Freie Blatt* Nr. 147, Wien, 27. Mai 1873.
- ¹³⁰ *Das Freie Blatt* Nr. 145, Wien, 25. Mai 1873; *Wiener Zeitung* Nr. 123, 27. Mai 1873; *Die Presse* Nr. 144, 26. Jhrg, 26. Mai 1873, 2-3.
- ¹³¹ *Wiener Abendpost* Nr. 120, Wien, 26. Mai 1873, *Neues Wiener Blatt* Nr. 59, 28. maj 1873; *Neues Wiener Blatt* Nr. 63, 1. Juni 1873; *Wiener Zeitung* Nr. 126, 30. Mai 1873, 991-992.
- ¹³² *Wiener Zeitung* br. 135, 11. Juni 1873, 1169.
- ¹³³ Parni brod sa bočnim točkovima, 1260 tona, izgrađen 1857. pod imenom *Jupiter*.
- ¹³⁴ CASA, MV, dio I f. 86/14.
- ¹³⁵ *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873*, Braunschweig, 1874, 63-64.
- ¹³⁶ Gabriel Erich, *Die Hand-und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, Wien, 1990, 124-125. U Srbiji, upravo prema zaključku vojne komisije, revolver gaser je u 19. veku označavan kao Gaserov revolver od 1869 g. Milovanović Kosta, *Artiljerija*, Beograd, 1879, tabla XLIXa.

- ¹³⁷ Godinu dana nakon smrti konstruktora i osnivača fabrike, Leopolda Gasera (28. decembar 1870/9. januar 1871), 19. juna/1. jula 1872, kompanija iz Otakring-Beča je prevedena u vlasništvo supruge Leopoldine (*Leopoldine*) i mlađeg brata, Johana (*Johann Gasser*, 1847-1896). Johan je upravljao fabrikom do 1896. godine. Nakon njegove smrti, ostavinsku raspravu oko vlasništva je vodio prokurista Jozef Kohout (*Josef Kohout*). Sudskom odlukom od 3/15. maja 1899, vlasništvo nad *Aкционарским društvom za fabričku proizvodnju oružja Leopold Gaser* (*Gasser Leopold fabrikmas-siger Betreib d. Waffen Erzg. Offenen Gesellschaft*, OG) podijeljeno je između Hansa (*Hans Gasser*) i Eugenije Gaser (*Eugenie Gasser*), ali je isključivo pravo raspolažanja i upravljanja imao treći brat Leopolda i Johana, Mihael Gaser (*Michael Gasser*). *Leopold Gaser* OG je 1903. podijeljen na OG *Hans Gaser* (*Offenen Gesellschaft Hans Gasser*) koju je zastupao Franc Šajnig (*Franz Scheinig*), izvršni direktor *Električnog i tramvajskog preduzeća* iz Linca (*Tramway- und Elektrizitäts-Gesellschaft in Linz*), te OG *Eugenija Gaser* (*Offenen Gesellschafterin Eugenie Gasser*) na čelu sa ovlašćenim zastupnikom, bečkim advokatom dr Ignjacom Klofekom (*Ignaz Klofek*). Pravo vođenja i odlučivanja ostalo je u nadležnosti Mihaela Gasera. Konačno, Mihael je krajem 1903. godine firmu u ulici Kolmarkt br. 8 prodao Leopoldu Ulrihu (*Leopold Ulrich*), koje je od 1906. samostalno vodi pod nazivom *Naslednik Leopolda Gasera*, *Leopold Ulrich, trgovac oružjem, municijom, lovačkim, sportskim i priborom za mačevanje* (*Gasser's Leopold Nachfolger Leopold Ulrich, Waffen-und Munitionsverschl. und Hdl. m. Jagd- Fecht - und Sportartikeln*). Mihael Gaser je, inače, još od 1877. počeo da saraduje sa Augustom Rastom (*August Rast*, 1846-1922); 1884. su protokolisali firmu za proizvodnju šivačih mašina *Rast und Gasser*. Mihael je 1903. kompaniji

- prodao dio "OG Hans Gaser" radi preorijentacije na proizvodnju revolvera 8mm M1898, te je tako nastala *Austrijska fabrika šivačih mašina i c. i k. fabrika vojnog oružja Rast i Gaser* (*Österr. Nähmaschinen – und k. u. k. Armee-Waffenfabrik Rast & Gasser*). *Lehman's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst handels- und Gewerbe-Adressbuch für die k.k. Reich Haupt- und Rezidenzstadt Wien* 1874, 637; *isto*, 1895, 275; *isto*, 1896, 284; *isto*, 1897, 285; *isto*, 1898, 319; *isto*, 1899, 329; *isto*, 1900, 344; *isto*, 1903, 379; *isto*, 1904, 393; *isto*, 1905, 393; *isto*, 1906, 393.
- ¹³⁸ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi u modernom naoružanju crnogorske vojske*, *Glasnik Cetinjskih muzeja* V, Cetinje 1972, 286. U starijim izvorima samo se navodi da je 1876. nabavljen 4000. Gaserovih revolvera. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 55; Poleksić Ljubomir, *Kratak pregeled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik sv. X*, god. XLVII, Beograd 1931, 81.
- ¹³⁹ Po austrougarskom zakonu od 11/23. jula 1871 - 1 Wiener Zoll-26,340053 mm. U Opisu crnogorskog revolvera navodi se zaokruženo 240 mm. *Dio I, Opis oružja, B) Berdanke – V) Verndlove – G) Crnogorskog revolvera*, Cetinje, 1915, 87.
- ¹⁴⁰ U Austrougarskoj, prema Propisu od 19. avgusta/3. septembra 1870, kalibar revolvera je označavan 11mm. Dollecsek Anton, *Monographie der k. u. k. österr.-ung. blanken und Handfeuer-Waffen*, reprint Graz, 1970, 122; Gabriel Erich, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, Wien, 1990, 123-125. U Crnoj Gori, kalibar je označavan prema unutrašnjem presjeku cijevi – 11,2mm. *Dio I, Opis oružja, B) Berdanke – V) Verndlove – G) Crnogorskog revolvera*, Cetinje, 1915, 85. Inače, metak M1870 bio je identičan sa karabinskim metkom Werndl M1867, s tom razlikom što su čaure izrađivane od mesinga umjesto od bakra i punjen je manjom količinom baruta. Maksimalni prečnik zrna iznosio je 11,3mm.
- Krenn Peter, *Die Handfeuerwaffen des österreichischen Soldaten*, Graz, 1985, 44-46.
- ¹⁴¹ Богданович Бранко, *Револьверы Гассера – неизвестная история*, Оружие, 5, Москва 2013, 1-3; Dollecsek Anton, n.d. 122. Gulden (*Gulden, 100 krajcara-kreuzer*) je 1858. godine u Austriji usvojen kao novčana jedinica. Od Nagodbe 1868, u ugarskom delu Monarhije nazvan je forintom (*forint*) a u Hrvatskoj - florinom. Novčanom reformom iz 1892, gulden je zamjenjen krunom (*Krone*, 1 kruna - 100 helera, *Heller*) po kursu 2 krune za 1 gulden. U Crnoj Gori je do 1. maja 1901. bio u upotrebi fijorin (florin, gulden), kada je zamjenjen krunom, pri čemu je "1 kruna imala vrijednost od 50 novčića (krajcara), pa po tome 2 krune su vrijedele koliko dotadašnji stari florin". Ukazom od 11. aprila 1906, uveden je domaći perper koji je činilo 100 para (100 para = 100 helera). Ugričić Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd, 1967, 77-78.
- ¹⁴² Muzeji Cetinje, Cetinje (MCC), Prinovljeni rukopisi (PR), 1875, f.XXIII, br.14.
- ¹⁴³ ИИУЦГ, А3, писмо Тодора Денде Пламенцу, Беч, 10/6 1875.
- ¹⁴⁴ Богданович Бранко, *Револьверы...*
- ¹⁴⁵ Глас Црногорца бр. 38, god. VI, Cetinje, 20. juli 1876, 2.
- ¹⁴⁶ DACG, MV, 1879, f. 2, 446.
- ¹⁴⁷ Nazivi u zagradi su prema terminologiji iz *Opisa oružja G) Crnogorskog revolvera* iz 1915. godine.
- ¹⁴⁸ DACG, MV, 1879, f. 2. Istina je da je Sederlov revolver bio identičnog ako ne i boljeg kvaliteta.
- ¹⁴⁹ DACG, MV, 1882, f. 12, 476.
- ¹⁵⁰ DACG, MV, 1894, f. 48, 426.
- ¹⁵¹ Brojevi 156694, 156791, 156838, 156851, 156921, 156932, 156933, 156967, 157014, 157025, 157028, 157046, 157110, 157117, 157129, 157197. CASA, MV, 20180806-114538, 20180806-114721, 20180806-114650, 20180806-114546, 20180806-114658, 20180806-114739, 20180806-114630, 20180806-114557, 20180806-114731, 20180806-

- 114721, 20180806-114621, 20180806-114710, 20180806-114710, 20180806-114323, 20180806-114721, 20180806-114640.
- ¹⁵² Babić Branko, *Revolveri, sablje*, 288.
- ¹⁵³ Богданович Бранко, *Револьверы...*; CASA, MV, 20180806-122259. Prema svim Uvjerenjima (*biletima*) iz fonda CASA, MV, zahtjevi i odobrenja za prodaju revolvera upućivani su *Upravitelju vojnih radionica, potkomandiru* (čin iz 1907) *Iliji Hajdukoviću*, a u iznimnim slučajevima i ministru vojnom.
- ¹⁵⁴ Babić Branko, *Revolveri, sablje*, 288-291; Богданович Бранко, *Револьверы...*; Martinović Srđa, *Crnogorska vojska od 1854-1916.*, Cetinje, 2018, 516.
- ¹⁵⁵ DACG, MV, 1879, f. 2, 409; DACG, MV, 1880, f. 4, 926; MV, 1880, f. 5, *Računi od prvih revolvera*; MV, 1887, f. 25, 687; MV, 1894, f. 47, 225; DACG, MV, 1898, f. 47, 255.
- ¹⁵⁶ CASA, MV, 20180806-114640.
- ¹⁵⁷ CASA, MV, 20180806-114323, CASA, MV, 20180806-114330, CASA, MV, 20180806-114721.
- ¹⁵⁸ CASA, MV, 20180808-101717.
- ¹⁵⁹ DACG, MV, 1896, f. 53, 879; *Ministrarstvo inostranih djela* (MID), f. 97, 1800.
- ¹⁶⁰ CASA, MV, 20180806-114338.
- ¹⁶¹ DACG, MV, 1889, f. 29, 119.
- ¹⁶² Državni arhiv Skoplje, list Kosovo, 9. februar 1911, br.1655.
- ¹⁶³ U *Opisu oružja... G) Crnogorskog revolvera* iz 1915, ne spominje se posebno označavanje oružja za vojnike druge vjeroispovijesti.
- ¹⁶⁴ Batričević dr Boban, *Pregled razvoja crnogorske vojske 1850-1910*, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, knj. X, 2013. god, 63; DACG, MV, *Nizamija*, f. 1, knj. II/43.
- ¹⁶⁵ *Uredba o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore*, Član 2, Cetinje, 1908, 5.
- ¹⁶⁶ *Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje, 1910, 2.
- ¹⁶⁷ DACG, *Uredba o formaciji...*, 1908. god, knj. 422; Batričević dr Boban, n. d, 69.
- ¹⁶⁸ Petrović dr Đurđica, *Trgovina proizvodima domaćih oružara u jugoslovenskim oblastima pod Turcima u XVIII i XIX veku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 43/44, Sarajevo, 1989, 20; Petrović dr Đurđica, *Oружарската дејност во Македонија во предилиндескиот и во илинденскиот период, Илинден 1903, Институт за национала историја*, Скопје, 1970, 218.
- ¹⁶⁹ Komercijalni katalozi.
- ¹⁷⁰ Lukić Vasilije, *Krijumčarenje oružja iz Austro-Ugarske preko Ulcinja za Albaniju*, *Glasnik cetinjskog muzeja* (GCM), Knj. 5, Cetinje, 1972, 313-322.
- ¹⁷¹ Istoriski institut Podgorica, f. 74, *Memoari vojvođe Ilike Plamenca*; DACG, MV, *Topništvo 1880-1886*, f. 1, 1885.
- ¹⁷² DACG, MV, 1898, f. 68, f. 99, 1422; MV, 1898, f. 68, 99; MV, *Opšte vojno odjelenje, 1904*, f. 3, *naredba*, 909; MV, *Artiljerijsko odjelenje 1907*, f. 9, 542.
- ¹⁷³ CASA, MV, 20180808-101551.
- ¹⁷⁴ CASA, MV, 20180808-101618, CASA, MV, 20180808-101625
- ¹⁷⁵ DACG, MV, 1891, f. 36, 1093; MV, 1901, f. 80, 1285.
- ¹⁷⁶ Богданович Бранко, н.д.
- ¹⁷⁷ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 289; DACG, MV, 1883, f. 15, f. 46; MV, 1891, f. 30, 144.
- ¹⁷⁸ *Propisi o uniformi oficira sviju rodova vojske*, Cetinje, 1910, 4.
- ¹⁷⁹ *Opis oružja G) Crnogorskog revolvera*, 104.
- ¹⁸⁰ CASA, MV, 20180808-100236.
- ¹⁸¹ CASA, MV, 20180808-094617, CASA, MV, 20180808-094622.
- ¹⁸² CASA, MV, 20180808-094534, CASA, MV, 20180808-094548.
- ¹⁸³ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 287.
- ¹⁸⁴ DACG, MV, 1888, f. 27, 200.
- ¹⁸⁵ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 291; DACG, MV, 1884, f. 19, 135; DACG, MV, 1885, f. 21, 22.

- ¹⁸⁶ DACG, MV, *Topništvo*, 1895, f. 11, 15; *Artiljerijsko odjeljenje* 1906, f. 6, 1096.
- ¹⁸⁷ DACG, MV, *Pomoćne krige, Arhiva I. Hajdukovića*, f. I; MV, *Uprava vojnih slagališta* 1888, 1916, f. I; DACG, MV, f. 30, 298, *Ministarstvo vojno Gaseru, Beč, 19. maj 1889*; MV, *Administrativno odjeljenje* 1906, f. 7, 1909, 4623.
- ¹⁸⁸ Martinović Srđa, *Crnogorska vojska 1854-1916*, Cetinje, 2018, 515.
- ¹⁸⁹ CASA, VA, 20180808-101015, 20180808-101049, 20180808-101101.
- ¹⁹⁰ CASA, VA, 20180808-100313; CASA, VA, 20180808-095954.
- ¹⁹¹ CASA, VA, 20180808-100325; CASA, VA, 20180808-100027; CASA, VA, 20180808-100002; CASA, VA, 20180808-095905.
- ¹⁹² DACG, MV, *Topništvo*, 1892, f. 8, 26, *Okružnica komandirima, 18. januar 1892*, 63.
- ¹⁹³ DACG, PR, 1904, f. 52-B, 240, *pismo ministra inostranih djela Rusije P. M. Vlasovu 12. avgust 1902*, 716.
- ¹⁹⁴ *Isto*, 716.
- ¹⁹⁵ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi...*, 292-293.
- ¹⁹⁶ *Глас Црногорца* бр. 35, god. XXXVI, Cetinje 30. avgusta 1897, 1; *Глас Црногорца* бр. 29, god. XXXVI, Cetinje 19. juli 1897, 1.
- ¹⁹⁷ *Глас Црногорца* бр. 44, god. XXIX, Cetinje 4. novembar 1900, 1.
- ¹⁹⁸ *Глас Црногорца* бр. 4 god. XXX, Cetinje, 27. januar 1901, 1; *Глас Црногорца* бр. 5 god. XXX, Cetinje, 2. februar 1901, 1; *Глас Црногорца* бр. 33, god. XXXI, Cetinje, 17. avgust 1902, 1; *Глас Црногорца* бр. 5 god. XXX, Cetinje, 2. februar 1901, 1; *Глас Црногорца* бр. 2, god. XXXIV, Cetinje 15. januar 1905, 1.
- ¹⁹⁹ *Глас Црногорца* бр. 46, god. XXVIII, Cetinje 6. novembar 1899, 1; *Глас Црногорца* бр. 29, god. XXII, Cetinje 5. juli 1903, 1.
- ²⁰⁰ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi...*, 292-293.
- ²⁰¹ *Isto*.
- ²⁰² MCC, PR, 1904, f. 52-B, Kopija Ministarstva inostranih djela Ministarstvu vojnom, 18. oktobar 1903, 1009.
- ²⁰³ Babić Branko, *Revolveri, sablje i noževi...*, 292-293.
- ²⁰⁴ U čin komandira unaprijeden 24. avgusta/6. septembra 1903.
- ²⁰⁵ MCC, PR, 1904, f. 52-B, 27, depeša Šćeglova od 30 aprila/13. maja 1904; MCC, PR, 1904, f. 52-A, 275, Ministarstvo inostranih dijela Šćeglovu sprovodi kopiju tajnog izvještaja Glavne artiljerijske uprave, 7/20. septembra 1904, 3014.
- ²⁰⁶ Tokom 1855 godine u britanskom brodogradilištu *Alexander Denny, Dumartone*, igraden je trgovacko-putnički parobrod sa elisama *Napoleon III*. Brod je porinut 17/30. septembra 1855, ali su ga Britanci 12/25. aprila 1857. prodali ruskom ROPiT, kada je ponio novo ime – *Junona*. Dužina broda 726 m, širina - 72,6 m, 998 brt, snaga parne mašine 750 KS.
- ²⁰⁷ DACG, MV, *Artiljerijsko odjeljenje* 1904, f. 3, 1025.
- ²⁰⁸ Из отчета Н. М. Потапова о своей деятельности в Черногории с 9 августа по 1 ноября 1904 г., об отношении к России различных групп черногорского общества и о мерах к усилению российского политического и военного влияния. 29 октября 1904 г. № 165, Цетиње, 169.
- ²⁰⁹ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Ф. 2000. Оп. 1. Д. 831. А. 87-88. Подлинник.
- ²¹⁰ DACG, MV, OVO, 1905, f. 5, 235; MV, OBO, 1909, f. 17, raspis od 28. februara 1909.
- ²¹¹ DACG, MV, OVO, 1905, f. 5, 203; MV, Raspisi i zakoni, f. 1, Naredba bez broja i datuma.
- ²¹² DACG, MV, OVO, 1905, f. 5, uputstva od 25 juna 1905, 606; MV, Raspisi i zakoni, f. 1, 1888. 203.
- ²¹³ Babić Branko, *Revolveri, sablje...*, 293; DACG, MV, *Artiljerijsko-inženjerski odsjek*, 1911, f. 4, 999.
- ²¹⁴ DACG, MV, *Uprava vojnih slagališta*, f. 1, 22. januar 1910.

NA PUTU KA OSTRAGPUNEĆIM PUŠKAMA

Poglavlje 3

SPREDPUNEĆE PERKUSIONE PUŠKE 14,8 mm M1854 i M1850/56

Prvo savremenije, žlijebljeno perkusionalno ostragpuneće oružje – 200 lovačkih štuceva M1854 (13,9 mm *Jägerstutzen M1854*) sistema Lorenc (*Josef von Lorenz*, 1814–1879), Crnoj Gori je početkom 1865. godine poklonio austrijski car Franc Jozef I (*Franz Joseph I*, 1830–1916).

Austrijski ministar inostranih poslova, Aleksander Mensdorf-Pulji (*Alexander Graf von Mensdorff-Pouilly*, 1813–1871), naime, naložio je svom internunciju (poslaniku) u Carigradu, An-

tonu Prokeš-Ostenu (*Anton Prokesch von Osten*, 1795–1876) da se založi za uspostavljanje mira na tursko-crnogorskoj granici i podrži Crnu Goru u istom sporu. Knjaz Nikola je u Beč poslao svog ađutanta, Mihaila Zegu (1833–1911) da se zahvali bećkom dvoru na podršci. Iz čisto političkih razloga, Franc Jozef je naložio da se Zegi uручи navedeni poklon u oružju. Odmah povratku ađutanta, knjaz Nikola se pismom od 19/31. marta zahvalio grofu Mensdorf-Puliju na

Bitka na Grahovcu, napad Crnogoraca na turski logor i zauzimanje topova 1/13. maja 1858.
Illustrierte Zeitung Nr.780, Bd. XXX, Leipzig, 12. Juni 1858.

gestu austrijskog vladara i, ujedno, zatražio dozvolu da u Beču kupi još 5–6.000 pušaka istog sistema. Kako mjesec dana nije dobio odgovor, 25. aprila/7. maja se ponovo obratio ministru, izrazivši želju da lično posjeti Beč. Kako je 28. aprila/10. maja dobio austrijsku saglasnost za posjetu, na put je krenuo brodom *Andreas Hofer* (*SMS Andreas Hofer*). U Trstu se iskrcao 8/16. maja, odakle je vozom produžio za Beč. U austrijsku prestonicu je stigao 6/18. maja; odsio je u hotelu *Kod zlatnog jagnjeta* (*zum goldenen Lamm, Leopoldstrassen*)²¹⁵ a za adutanta mu je dodijeljen generalštabni kapetan Vojnogeografskog biroa

za inostranstvo (*Landesbeschreibungs-Bureau des Auslandes*), Johan Roskijević (*Johann Roskiewicz*, 1831–1914). Knjaz je u audijenciju kod Franca Jozefa primljen 7/19. maja, a imao je susret i sa ministrom inostranih poslova.²¹⁶ Kako je tokom ovih susreta obezbijedio saglasnost za nabavku pušaka, usredsredio se na pribavljanje finansijskih sredstava, veza sa proizvođačima i logističke podrške, koju je mogla da pruži Srbija.

Knjaz Mihailo Obrenović je 7/19. aprila 1865. obavijestio knjaza Nikolu da bi želio da na proslavi pedesetogodišnjice Takovskog ustanka u Topčideru, na Duhove (23. maja/4. juna), pri-

Turske puške zaplijenjene na Grahovu:
M1822T (gore) i puška br. 6 (*tüfenk* 6) 3. čete (3. *Böyük*) 3. bataljona (3. *Tabur*) 2. puka (2. *Alay*) M1822/46 (dole).
Zbirka V. M. Beograd, inv. br. 5679 i 4799.

sustvjuju i predstavnici Crne Gore. Ovo se uka-zalo kao idealna prilika za razgovore oko načina nabavke oružja, pa je Nikola 29. aprila/11. marta odgovorio da na svečanost šalje svog tasta, pred-sjednika Senata, vojvodu Petra Vukotića (1826–1907).²¹⁷ Vukotić je u pratnji knjaževog adutan-

ta, Mihaila Zege (1833–1911), u Beograd stigao 20. maja/1. juna.²¹⁸ Tokom boravka u Beogradu, dogovorena je srpska logistička pomoć u smislu povezivanja sa odabranim proizvođačem To-masom Sederlom (*Thomas Sederl*, 1816–1896; u Crnoj Gori nazivan *Sajdelom*, *Cedelom* ili, po

Detalji turskih pušaka zaplijenjenih na Grahovu (M1822T i M1822/46).

Brod SMS *Andreas Hofer*, kojim knjaz Nikola u maju 1865. kreće na put u Beč.
Foto Tomaso Burato (*Tommaso Giovanni Marin Burat*, 1840-1910), Žadar (Zara).

pseudonimu, *Marcusom*) iz bečkog predgrađa Ottakring (*Waffenfabrikant in Ottakring*), kao i učešće liferanta Lazara Trifkovića (Tripkovića) u prenosu materijala do Crne Gore. Vukotić i Zega su tokom povratka u Crnu Goru svratili u Beč, gdje su se sastali sa ruskim poslanikom Štakelbergom (Эрнест Густавович Штакельберг, 1814–1870) radi dogovora o novčanoj pomoći, neophodnoj za nabavku pušaka. Nakon dobijenog obećanja da će St. Peterburg obezbijediti potrebna finansijska sredstva, crnogorski predstavnici su 28. juna/10. jula sa fabrikantom Tomasom Sederlom ugovorili isporuku 4000 sprijedpunećih perkusionih pušaka sistema Lorenc M1854/II. Na povratku iz Beča, Petra Vukotića je u Trstu sačekao ruski konzul u Dubrovniku, Konstantin

Dimitrijević Petković (Димитриев-Петкович, 1824–1898), i otpratio ga do Dubrovnika. Tom prilikom Vukotić je konzula informisao o svojim pregovorima sa Štakelbergom, a Petković ga je uputio u detalje oko isplate oružja. Konzul je 28. juna/10. jula 1865. o ovom razgovoru izvjestio i knjaza Nikolu.²¹⁹ Prema austrijskoj štampi, tokom 1865. godine je Crnoj Gori, po jediničnoj cijeni od 25 guldena, Tomas Sederl isporučio 5.000 Lorencovih pušaka. Sederlu je do novembra 1866 uredno isplaćeno 30.000 guldena.²²⁰

Većina kasnijih izvora, vjerovatno po automatizmu, navodi da su puške bile u standarnom austrijskom kalibru 13,9 mm. No, radilo se o oružju u anglosaksonskom kalibru .570/.577 (14,7 mm). Nabavka pušaka je, naime, obavljena u

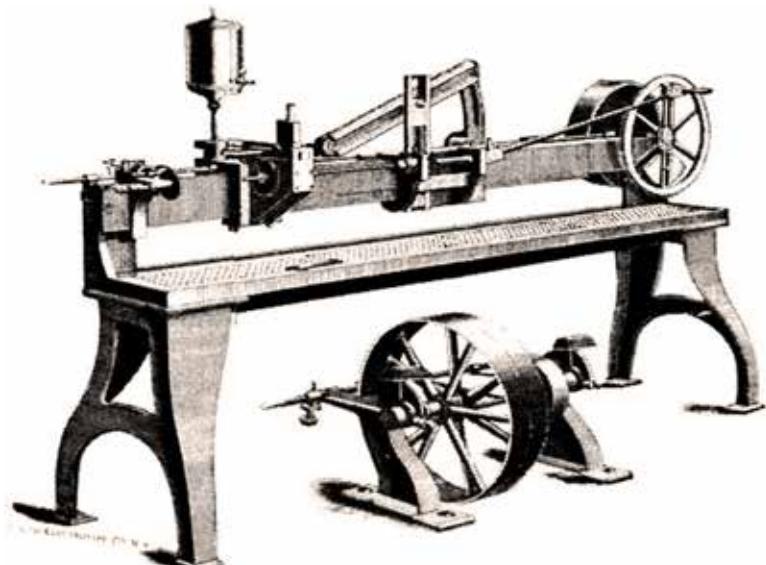
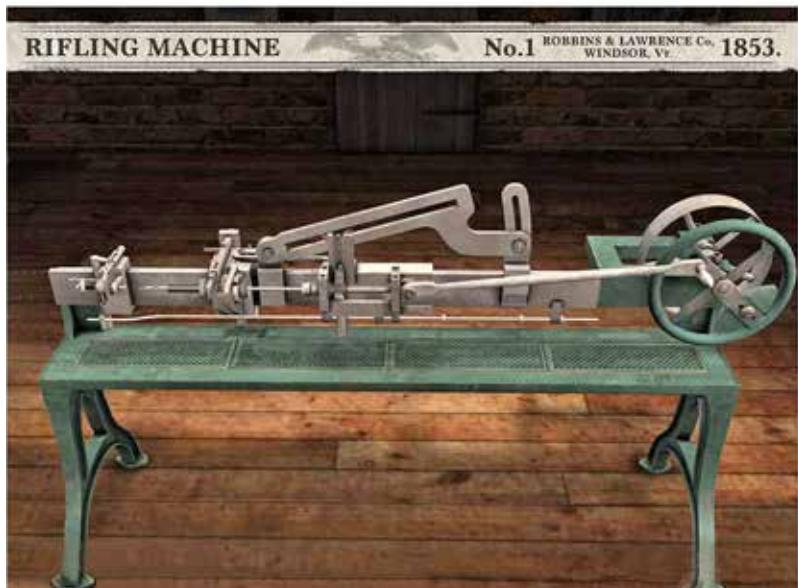
Odozgo nadolje: perkusiona puška M1850/56 (*francuski, belgijski štuc*), austrijska pješadijska puška sistema Lorenz M1854, lovački štuc sistema Lorenz M1854.

koordinaciji sa Srbijom, koja je isto oružje takođe naručila kod Sederla. Predsjednik srpske vlade, Ilija Hadži-Milutinović – Garašanin (1812–1874) 8/20. marta 1867. u pismu knjazu Nikoli navodi da su puške... *koe e Vaša Svetlost u Beču dala praviti* (1865) ... *englezskog kalibra* znači, 14,7 milimetara. *Načalnik voenog Odjelenija pri Popećiteljstvu Vnutreni Dela Knaževine Srbije*, potpukovnik Milivoje Petrović-Blaznavac (1824–1873), 16/28. jula iste godine u pismu artiljerijskom kapetanu Velimiru Stefanoviću (1831–?) takođe navodi da su sprijedpuneće puške, *crnogorske, kalibra engleskog*.²²¹

Knjaz Nikola se u drugoj polovini 1865., povodom tekuće nabavke oružja, dva puta obratio Garašaninu. U prvom pismu mu se zahvalio ...*povodom revnostnoga sudjelovanja* u nabavci oružja, napominjući da je na Cetinje već stiglo 3000 pušaka. No, suština pisma je bila da se od Srbije zatraži pomoć u municiji: kako ...*samo oružje bez potrebne muni-*

Detalji pušaka M1850/56 i M1854.

Mašine za žlijebljenje cijevi, sredina XIX vijeka.

cije ništa ne pomaže..., Garašanin je zamoljen da ...od svojega Visokoga Dvora pomoć 2–3 miliona fišeka izradi za rečene puške. Ubrzo nakon toga, Knjaz se ponovo obratio Garašaninu, obavještavajući ga da je uz one 4.000 pušaka ... još jednu (hiljadu) za svoje novce nabavio.

Austrijski ministar Mensdorf-Pulji u pismu knjazu Nikoli od 26. avgusta/7. septembra 1865, navodi kako je ovo oružje isporučeno iz carskog arsenala. No, bečka štampa je tačno prenijela da je tokom (1865) godine preko 5.000 pušaka ispo-

ručeno Crnoj Gori ne iz carskog Arsenala (k. k. Arsenal) nego od strane fabrikanta oružja iz Otakringa, Tomas Sederla.²²² Postavlja se pitanje zašto je oružje kupljeno od privatnog fabrikanta a ne od zvanične Austrije? Načelnik vojnog Odeljenja Ministarstva unutrašnjih dela Kneževine Srbije znao je da se na stokovima kod bečkog fabrikanta Tomasa Sederla nalaze velike količine pušaka naručenih, a neisporučenih za SAD. U pitanju je bio ostatak kontingenta od 70.048 pušaka Lorenc M1854, koji je, uz saglasnost ministra rata SAD Sajmona Kamerona (*Simon Cameron*, 1799–1889), počasni pukovnik Džordž Skajler (*George Lee Schuyler*, 1811–1890) još 20. jula/1. avgusta 1861. kupio u bečkom Arsenalu i predao Tomasu Sederlu radi adaptacije na američki kalibar .58 (tzv. *Austrian Enfields*).²²³ Ovdje treba napomenuti da je Srbija, zahvaljujući Lazaru Trifkoviću, imala odlične odnose sa Tomasom Sederlom. Tako je i donijeta je odluka da i Crna Gora i Srbija po jeftinijoj od zvanične austrijske cijene, kupe oružje koje je na stokovima u Otakringu ležalo još od 1861. godine.

Početkom 1867. godine, uz Bizmarkovu saglasnost, Srbija je u Hamburgu, od trgovačke kuće *Eduard Lade i Ko.* (*Eduard Ladé & Co, Paris und Hamburg*), kupila 28.000 saksonskih sprjedpunećih perkusionih pušaka M1850/56 u kalibru 0,62 saksonska cola (14,7 mm, što je odgovaralo britanskom kalibru .577). Dio ovih pušaka je bio namijenjen izvozu u SAD i u hamburškoj luci je čekao ukrcavanje radi transporta preko Atlantika. Kako je Građanski rat u međuvremenu okončan, oružje je ostalo bez kupca pa ga je

Srbija dobila po povoljnoj cijeni. Zbog zamršenog porijekla, ove puške su u Srbiji prвobitno nazivane „američkim“ (prema prвobitnom, nesuđenom kupcu) a, kasnije, *francuskim* (prema sistemu *Minie*, na kome su se zasnivale), a u Crnoj Gori – *belgijskim štucevima* (prema proizvođaču, firmi *Mahlerbe* iz Liježa). Stručnjaci kragujevačke Puškarnice su u Hamburgu 5000 pušaka prekontrolisali, zapakovali i, 8/20. marta 1867. uputili u Crnu Goru kao poklon srpske vlade. Oružje je dopremljeno do Trsta, gdje ga je preuzeo Lazar Trifković koji je posjedovao urednu austrijsku tranzitnu dozvolu. Tovar je brodom transportovan do Kotora, odakle je 26. aprila/6. maja prenesen na Cetinje.²²⁴ Osim 5.000 pušaka koje su činile oficijelni poklon srpske vlade, Lazar Trifković je o svom trošku, za 5.000 austrijskih dukata (10.000 guldena), za Crnogorce nabavio, između ostalog ratnog materijala, još 500 belgijskih (saksonskih) štuceva M1850/56.²²⁵ Knjaz Nikola se 28. januara/9. februara zahvalio knjazu Mihailu i obavijestio ga da je *vojene predmete primio u dobrom stanju*. Ostalih 23.000 pušaka je transportovano u Beograd i Kragujevac, radi konverzije na ostragpuneći sistem.²²⁶

Tako je Crna Gora do kraja 1867. godine obezbijedila oko 11.000 kvalitetnih sprijedpunećih perkusionih pušaka. No, nepoznato je da li je planirano da se dio ovog oružja, kao i u Srbiji, konvertuje na ostraguše. U to vrijeme, naime, sve države u okruženju Crne Gore već su prešle na savremene jednometne ostragpuneće

Jägerstutzen 13,9 mm Lorenz M1854

Kalibar, mm: 13,9
Dužina cijevi, mm: 710 (27 Wiener Zoll)
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno
Ukupna dužina, mm: 1095
Broj metaka: 1, sprijedpuneća
Masa, g: 4080

Pješadijska puška 14,8 mm Lorenz M1854/II

Kalibar, mm: 14,8
Dužina cijevi, mm: 946 (36 Wiener Zoll)
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno, korak 2100 mm.
Ukupna dužina, mm: 1335
Broj metaka: 1, sprijedpuneća
Masa, g: 4120

Pješadijska puška 14,8 mm M1850/56

Kalibar, mm: 14,8
Dužina cijevi, mm: 1025
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno, korak 1640 mm.
Ukupna dužina, mm: 1420
Broj metaka: 1, sprijedpuneća
Masa, g: 4300

puške; Srbija se opredijelila za sisteme *Green* i *Peabody*, Austrija za *Wänzl* pa *Werndl* a Otomanska imperija je nabavljala jednometke *Snider* i *Peabody-Martini*, pa čak i višemetke *Winchester* M1866.

Endnote

- ²¹⁵ Prvobitno kao gostonica, izgrađen 1591. godine. U 17. i 18. vijeku bio je sedište poslanika otomanske Porte. Rekonstruisan u luksuzan hotel sa 200 soba 1820. godine. U istom hotelu su se 1874. vjerili srpski knjaz Milan Obrenović (1854-1901) i Natalija Keško (*Natalia Chešco*, 1859-1941). Kasnije naziv promijenjen u *Continental*. Uništen tokom Drugog svjetskog rata. [Geschichtewiki.wien.gv.at/Zum goldenem Lamm](http://Geschichtewiki.wien.gv.at/Zum%20goldenem%20Lamm).
- ²¹⁶ *Neues Fremden-Blatt* Nr.3, Jhrg. I, Wien, 17 Mai 1865, 7; *Die Presse* No. 137, Jhrg. 18, Wien, 19. Mai 1865, 4; *Die Presse* No. 138, Jhrg. 18, Wien, 20. Mai 1865, 4.
- ²¹⁷ Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, Beograd, 1987, 225, 226; DMC, AO, f. za 1865; *Zapisi* 14, Cetinje 1928, 366, 367.
- ²¹⁸ *Srbske Novine* br. 55, god. XXXI, Beograd, 20 maj 1865, 247.
- ²¹⁹ Đorđević, D-r Vladan,, n. d., 230; DMC, AO, f. za 1865.
- ²²⁰ *Neues Fremden-Blatt* No. 23, Jhrg. 2, Wien, 25. januar 1866, 4.
- ²²¹ *Zapisi* 14, Cetinje 1929, 115, J.M.V., *Prilog razvica srpske artiljerije, Ratnik*, sv. XI, god. I, Beograd, novembar 1934, 71.
- ²²² Đorđević dr Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 224; *Neues Fremden-Blatt* No. 23, Jhrg. 2, Wien, 25. januar 1866, 4; *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 53.
- ²²³ Incognitus, *Srpska narodna misao i M. Piroćanac*, Beograd, 1895, 45. *Incognitus* je pseudonim pukovnika Aleksandra Protića (1888–1907). Tokom Građanskog rata, Unija je, uglavnom preko njujorske posredničke kuće *Herman Boker i Ko.* (*Herman Boker & Company*, No. 50 Cliff Street, New York), nabavila 226.924, a Konfederacija, posredstvom trgovca Kaleba Hijuza (*Caleb Huse*, 1831–1905) – 89.000 austrijskih pušaka sistema Lorenc. Oružje, inače u kalibru 13,9 mm, odnosno prema anglosaksonskim standardima – .547, uglavnom je, na zahtjev kupca, prekalibrisano na .58 (14,7 mm). U zavisnosti od kvaliteta zavoda gdje su radovi obavljeni, novi kalibar je varirao od .577 (14,65 mm), do .59 (14,9 mm). Pukovnik Džordž Skajler je 8/20. jula 1861, u ime Sektora za naoružanje Generalštaba SAD, sklopio ugovor sa bečkim *Arsenalom* da sa postojećih stokova otkupi 70.048 perkusionih pušaka Lorenc M1854 po jediničnoj cijeni od \$15,10. Isplata je izvršena preko britanske banke *Braća Baring i Ko.* (*Baring Brothers & Co, London*). Skajler je insistirao da se oružje, inače u izvornom kalibru 13,9 mm, prilagodi američkoj municiji 14,7 mm (.58). Kontrolor

Arsenala, August Rulman (August Ruhlman), tvrdio je da je ovo moguće izvesti u kratkom roku. No, plašeći se političkih implikacija, uprava *Arsenala* je insistirala da se oružje što prije iznese van kruga fabrike. Skajler i Rulman su iz cijelokupnog kontingenta odabrali 50.000 najkvalitetnijih pušaka i u roku od 8 dana, industrijskim kolosijekom, uz pomoć manevarke, prebacili ih u željeznički depo. Pukovnik je odlučio da prekalibraciju kompletног kontingenta oružja, računajući i 20.048 pušaka zaostalih u *Arsenal*u, povjeri obližnjoj fabriци (predgrađe Otakring) Tomasa Sederla. Sederl je uspio da adaptira na američki kalibar 43.000 od 50.000 pušaka preuzetih iz željezničkog depoa, no naručiocu je do kraja rata isporučio samo 39.000. Tako je na stokovima u Otakringu ostalo 4.000 pušaka u američkom (prodati Crnoj Gori 1865) i 27.048 u izvornom, austrijskom kalibru (7000 iz željezničkog depoa i 20.048 kasnije preuzetih iz samog *Arsenala*). Bilby, Joseph G, *Civil War Firearms: their historical background, tactical use and modern collecting and shooting*, Combined Books. Pa. 1996, 62–64; Bruce, Robert V, *Lincoln and the tools of war*, University of Illinois Press, Chicago, Il. 1989; Edwards, William, *Civil War Guns*, Castle, Secaucus, N.J. 1982; Oates, Stephen B, *The Whirlwind of War*, Harpers Collins, N.Y.,

N.Y. 1999; Schwing, Ned, 1998 *Standard Catalog of Firearms*, 8th Ed. Krause Publications, Iola, Wi. 1998; Wiley, Bell Irwin, *The life of Johnny Reb: the common soldier of the Confederacy*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, La. 1996.

²²⁴ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 53.

²²⁵ U Austriji je Beckim ugovorom o kovanom novcu (*Wiener Münzvertrages*) od 12/24. januara 1857. umjesto talira (dukata) uveden gulden sa decimalnom podjelom na 100 krajcara. Konverzijom na novi sistem, 1 gulden je vrednovan kao $\frac{1}{2}$ talira. To znači da je Trifković puške plaćao po jediničnoj cijeni od 20 guldena – nešto niže nego što ih je Crna Gora kupila u Austriji dvije godine ranije.

²²⁶ Bodanović Branko, *Pregled naoružanja crnogorske vojske 1850-1900. godine*, Glas Cetinjskih muzeja, knj. IX, Cetinje 1976, 85; Bodanović Branko, *Artillerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800. do 1916.*, *Istorijski zapisi* br. 3-4/1999, god. LXXII, Podgorica, 1999, 42; Poleksić Lj, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, Ratnik, sv. X, god. XLVII, Beograd, 1931, 80; Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, *Le Monténégro contemporain*, Paris, 1876, 448.

PRVE OSTRAGUŠE

Poglavje 4

JEDNOMETNE OSTRAGPUNEĆE PUŠKE 14,8mm sistema Krnka M1866/1867

U složenoj geostrateškoj i geopolitičkoj situaciji, pred očito sve neminovnjim ratom sa Portom, ali i prema planovima zacrtanim Protokolom tajnog ugovora o savezu i trajnoj pomoći između Srbije i Crne Gore od 23. septembra/5. oktobra i 14/28. oktobra 1866 (bez obzira što su odnosi dvije države zahladnjeli nakon ubistva knjaza Mihaila Obrenovića), pred Knjaževinom se kao imperativ nametala nabavka savremenog oružja.

S tim ciljem, knjaz Nikola je planirao da iskoristi trenutno dobre odnose i sa Rusijom i sa Austrijom. Tako je 5/17. decembra 1868. godine obavijestio zastupnika ministra inostranih djela Srbije, Radivoja Milojkovića (1832–1888), da namjerava da posjeti *barem neke djelove Njemačke i Rusije na nekolike sedmice*.²²⁷ Knjaz Nikola, kneginja Milena, vojvode Đuro Dragov Petrović, Stanko Ivov Radonjić, Ilija Plamenac i serdar Savo Plamenac krenuli su na put u Rusiju bro-

Sylvestr Krnka

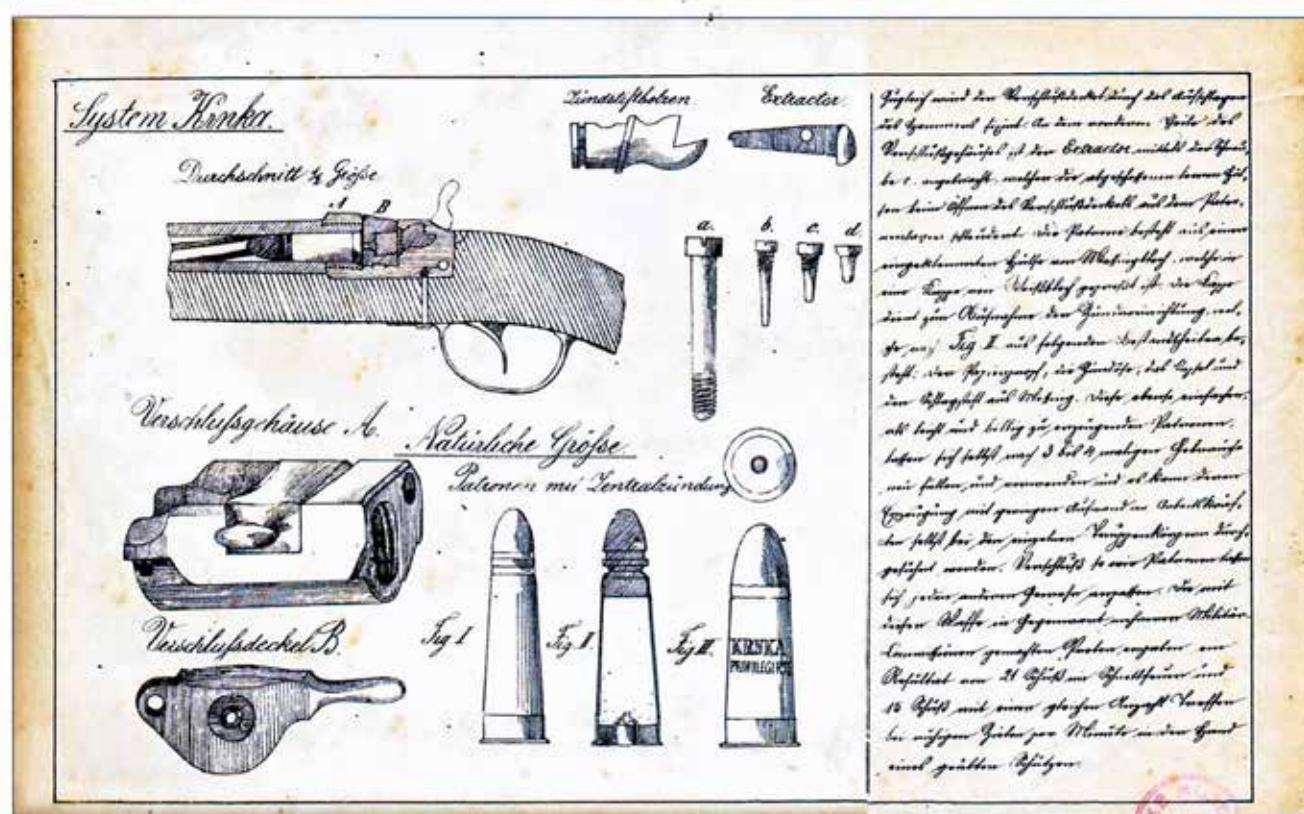
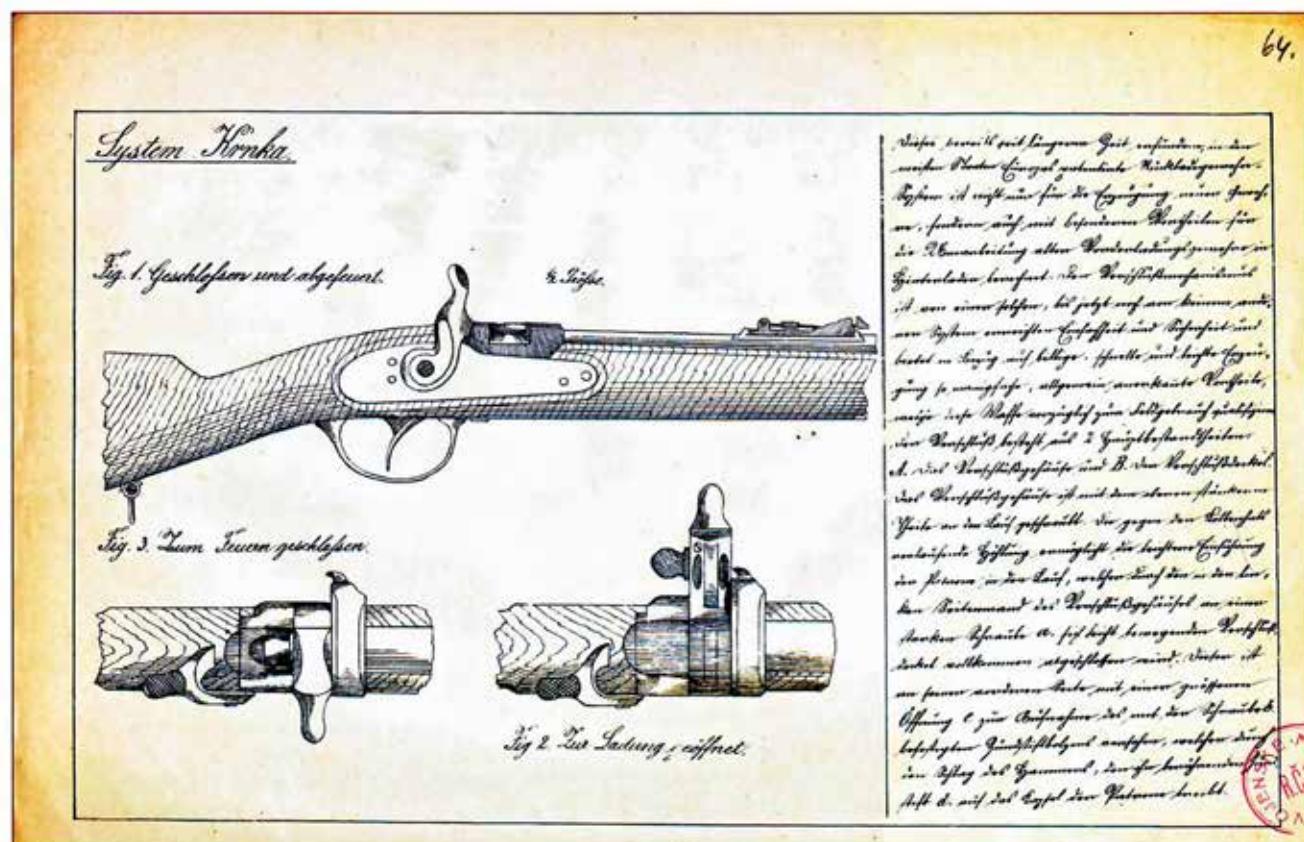
Silvester Krnka (Sylvestr Krnka, 1825–1903).

dom do Trsta a, potom, željeznicom preko Beča, u St. Peterbug, gdje su stigli 27. decembra 1868/8. januara 1869. godine.²²⁸ Knjaza je car Aleksandar II (1818–1881) primio 29. decembra/10. januara. Tom prilikom je ruski imperator crnogorskog knjaza darivao *dragocjenom zlatnom sabljom, sa imenom Njegovog Veličanstva ispisanim bri-lijantima*, a kneginju Milenu je odlikovao orde-nom *Svete Velikomučenice Katarine*.²²⁹ Crnogorska delegacija je iz Rusije za Berlin krenula 28. januara/10. februara. U njemačkoj prestonici je boravila do 2/14. februara. U tom periodu je knjaz Nikola obišao firmu *Ludwig Löwe*, a imao je susrete sa kraljem Vilhelmom I (*Wilhelm I Fried-rich Ludwig von Preußen*, 1797–1888), pred-sjednikom pruske vlade Bizmarkom (*Otto von Bismarck-Schönhausen*, 1815–1898) i turskim poslanikom Aristarhi-bejom (*Gregory "Ligor" Aristarchis, Aristarchi Bey*, 1843–1915).²³⁰ Crno-

gorska delegacija je iz Berlina u Beč stigla 4/16. februara, a knjaz je odsio u omiljenom hotelu *Kod zlatnog jagnjeta*. Kao ordonans-oficir određen mu je austrijski kapetan II klase (*Hauptleute 2 Classe*) pješadijskog puka br. 48 iz Nađkanjiže (*Linien-Infanterie-Regiment Nr. 48 "FML Erzher-zog Ernst Carl", Großkirchen*), Gustav fon Temel, inače budući austrougarski ministar-rezident na Cetinju. Delegacija je u Beču boravila do 7/19. februara 1869 godine.²³¹

Boravak u Rusiji i Austriji se pokazao kao idealna prilika za nabavku ostragpunećeg oružja za crnogorsku vojsku. Knjaz Nikola je, naime, tokom boravka u St. Peterbugu uspio da izdejstvuje novčanu pomoć neophodnu za modernizaciju crnogorskog naoružanja.

S druge strane, upravo za vrijeme Nikoline posjete, u Rusiji se privodio kraju rad na izboru prve konvertovane jednometne ostragpuneće puške. Komisija za izbor oružja (*Оружейная комиссия*, naslednica starog *Комитета об улучшении штуцеров и ружей*) započela je radove još sredinom 19. vijeka. Komisiji je prve informacije o konverzionom sistemu austrijskog podanika češkog porijekla, konstruktora Silvestra Krnke (*Sylvestr Krnka, 1825–1903*), 8/20. aprila 1867. poslao pukovnik Lajb-gardijskog ulanskog puka (*Лейб-гвардии Уланский Его Величества полк*) baron Teokar fon Han (*Теокар Фёдорович фон Ган, 1823–1880*). Han se, naime, u Rumuniji upoznao sa Krnkom i od njega dobio sve podatke o oružju. Pukovnik je nakon povratka „sa odsustva u inostranstvu“, iz Beča u St. Peterburg uskoro donio i jedan egzamplar Krnkinog oružja. Komisija je ispitivanja ovog oružja na Volkovom polju započela u julu iste, 1867. godine. Uporedni testovi sa ostalim predloženim sistemima trajali su dvije godine. Dva dana prije Nikolinog prisjeća u St. Peterburg, tačnije, 30. decembra/11. januara 1869, u rusku prestonicu je sa dva primjera svoje puške doputovao i Silvester Krnka, što je označilo početak završnih testova radi

Crtež sa opisom prvog modela crnogorske krnke. CASG, MV.

opredjeljenja između njegovog i domaćeg sistema mornaričkog poručnika Baranova (*Николай Михайлович Баранов*, 1837–1901). Konačno, 18/30. marta 1869, naredbom cara Aleksandra II, u naoružanje ruske armije je uvedena konvertovana puška kalibra 6" (6 linija, 15,24 mm) sistema Krnka M1869 (*Стрелковая переделочная винтовка системы Крнка образца 1869 г.*).²³²

Knjaza Nikolu je tokom boravka u ruskoj prestonici pukovnik Han upoznao o pušci konvertovanoj po sistemu Krnka i napomenuo mu

da je prerada sprednjača na ostraguše po istom principu jednostavnija, brža i jeftinija (jedinična cijena 6 rubalja) od ostalih inostranih sistema. Od ne malog značaja za Nikolu je bila i informacija da je Krnka sklopio ugovor sa Crnoj Gori poznatim fabrikantom, Tomasom Sederlom, o proizvodnji konverzionih zatvarača ili novih pušaka po njegovom sistemu. Krnka, naime, nije imao političke veze koje bi protežirale njegova rješenja, niti finansijska sredstva i proizvodne pogone u kojima bi

Puška 14,8 mm sistema Krnka M1866/67 (1869). Zbirka VHU, Prag.

Detalji puške krnka M1866/67 (1869).

Monogram knjaza Nikole I (NI) na oružju M1866/67 (1869).

izrađivao zatvarače i puške. To ga je primoralo da krajem 1868. godine stupi u kontakt sa austrijskim kapetanom fregate na raspolaganju, članom Centralne kancelarije ratnog odjeljenja Ministarstva mornarice (*Central-Kanzlei in der Kriegs-Abteilung des Marine-Ministerium, in den Disponibilitats-Stand*) baronom Edvardom Hohenbrukom (*Eduard Schwäger Freiherr von Hohenbruck, 1829–1874*), kao i bečkim puškari-
ma Brunom Bartom (*Bruno Anton Barth*) iz Rih-
nova na Knježnoj (*Reichenau an der Knieschna*)

bez obzira da li se radi o oružju prijavljenom od samog Krnke, Barta ili Hohenbruksa. Ukoliko bi dobio neku narudžbinu iz inostranstva, Sederl se obavezao da će u roku od četiri nedjelje proizvesti deset pušaka za demonstraciju i testiranje u toj zemlji. Fabrikant je u tom slučaju trebalo da plati ostaloj trojici partnera po 20 krajcara od prodajne cijene svake puške transformisane na Krnkin sistem. S druge strane, Bart i Hohenbruk su se istim ugovorom obavezali da Krnkinu konstrukciju patentiraju u Pruskoj, Rusiji, Engleskoj,

Puška 14,8 mm sistema Krnka M1866/67 (1874).
Zbirka VHÚ, Prag.

i Tomasom Sederlom. Četvorica partnera su 22. decembra 1866/3. januara 1867. sklopili ugovor da zajedno eksplatišu ostraguše sistema Krnka. Istim ugovorom Sederl je dobio petogodišnje ekskluzivno pravo na proizvodnju pušaka krnka u svojoj fabrici u bečkom predgrađu Otakring, bilo da je u pitanju domaća ili inostrana narudžbina,

Belgiji, Švajcarskoj, Italiji i SAD, bez prava da patentne zahtjeve podnose pod svojim imenom. Profit od prodaje partneri bi dijelili podjednako. U slučaju proizvodnje pušaka po sistemu Krnka u inostranstvu, odnosno, izvan pogona u Ota-kringu, Sederl bi dobijao po 50 krajcara od svakog primjerka. Inače, Krnka status u zajedničkoj

Detalj puške krnka M1866/67 (1874) sa žigom Leopolda Gasera (L.G.) i godinom (1)875 na tabanu.

kompaniji osigurao *privilegijom* (patentom) br. 3679/497 za svoj sistem zatvarača koji je dobio 17. februara/1. marta 1867. i koji je postao sa stvni dio prvobitnog ugovora sa partnerima.²³³

Dobro obaviješten o odnosima Krnke i Sederla, Nikola se u Beču sastao sa fabrikantom radi pregovora o narudžbini pušaka. Temelj je u

dogovoru sa Sederlom omogućio Knezu da pušku lično isproba na vojnom strelištu *Turski šanac* (*Türkenschanze*, poznatom i kao *Hohenwarth*) u 18. Bečkom kvartu Vering (*Währing*, 18. *Geindebezirke Wien*).²³⁴ Zadovoljan rješenjem, Nikola je početkom februara 1869. potpisao ugovor sa Tomasom Sederlom o izradi 2.500 pušaka sistema Krnka (*prvog sistema*, konstrukcija iz 1866. godine) na sjedinjeni metak 14,8x40 mmR, sa rokom isporuke do kraja maja tekuće godine.

Natpis patenta (*Krnka*), proizvođača (*Th. Sederl*) i monogram knjaza Nikole I (NI) na oružju M1866/67 (1874).

Lovački štuc Lorenz M1854 adaptiran u Rijeci Crnojevića na sistem *Krnka*.
Zbirka M. C. Cetinje.

To, praktično, znači da je Crna Gora sistem Krnka usvojila mjesec dana prije Rusije, a prva se opredijelila i za municiju sa mesinganom čašicom. Radilo se o konstrukciji metka koju je Krnka, u saradnji sa pukovnikom Hanom, predložio 1867., a za koje je 3/15. juna 1868. dobio austrijski patentni list br. 10688/948 (u ugarskom dijelu monarhije konstrukcija je bila zaštićena *privilegijom* br. Z 8404). Krnka je pravo na proizvodnju sjedinjene municije sa centralnim paljenjem u januaru 1869., za 500 guldena, takođe ustupio Ton-

Detalji štuka adaptiranog u Obodu na sistem *Krnka*.

Lovački karabin 11 mm sistem Krnka knjaza Nikole I, poklon Tomasa Sederla, rad graverske radionice Antona Mulača, Beč.
Zbirka V. M. Beograd, inv. br. 4943.

masu Sederlu.²³⁵ Da bi se osigurao da će moći da u potpunosti ispoštuje ugovor, Sederl je od Ministarstva inostranih poslova odmah izdejstvovao dozvolu za izvoz pušaka u Crnu Goru.²³⁶

U znak zahvalnosti za prvi ugovor za proizvodnju pušaka po Krnkinom sistemu, Sederl je za knjaza Nikolu izradio jedan lovački karabin istog sistema, ali u kalibru 11 mm (za metak

Detalji lovačkog karabina sistema Krnka knjaza Nikole I Petrovića.

11,3x35,6mmR Werndl) i dvorskem liferantu njegovog Carskog i Kraljevskog Veličanstva, bečkom oružaru Antonu Mulaču (Kaiserlicher und königlicher Hoflieferant und Büchsenmacher Anton Mulacz, Alser strasse Nr. 38 in Wien), povjerio ukrašavanje oružja duborezom, floralnim motivima i tauširanjem zlatnim nitima. Na cijevi, kućištu zatvarača i medaljonu kundaka ugravirani su natpisi „Patent Krnka“, „Thomas Sederl in Wien“, „Krnka Patent“, „A. Mulačz in Wien“, „Ant. Mulačz / v Vidni“ i „Für Sr. Hoh. (Seine Hochait) / Fürst von / Montenegro“ (Za Njegovo Visočanstvo / Knjaza / Crne Gore). Karabin je Nikoli uručen kao poklon nakon uspješno realizovanog ugovora o isporuci pušaka. Dužina karabina bila je 1200 mm, a dužina cijevi – 700 mm (sa 4 žljeba).²³⁷

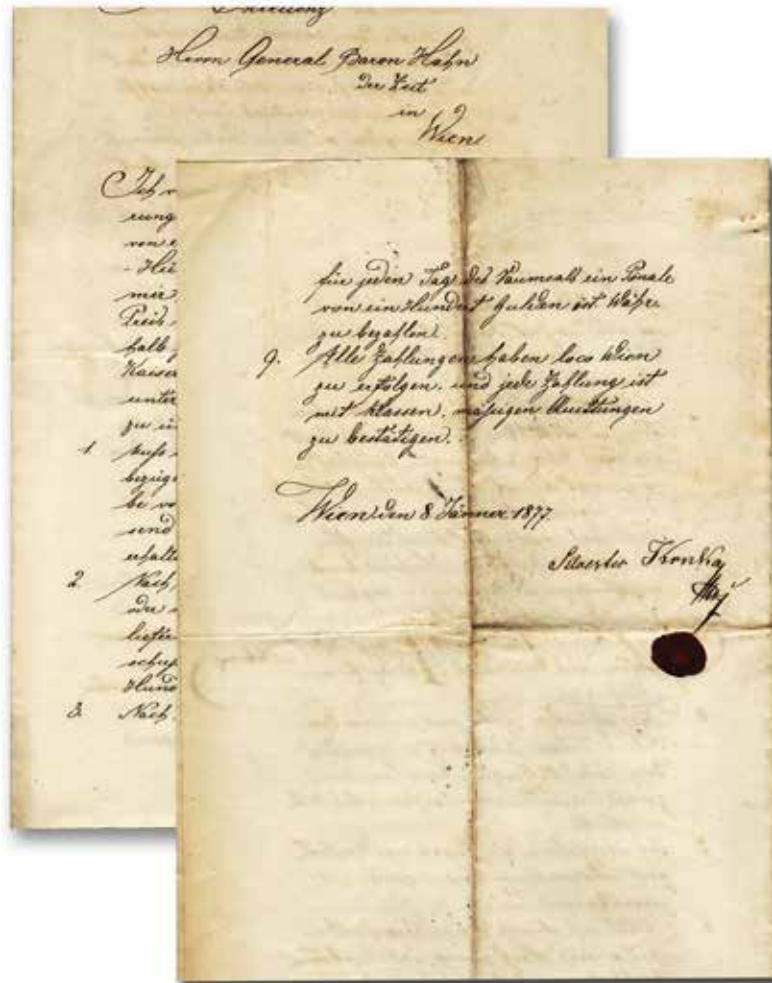
Kapetan Temel je 8/20. februara 1869. izvijestio austrijskog ministra inostranih djela, Fridriha fon Bajsta (Friedrich Ferdinand Graf von Beust, 1809–1886) da je ... (po preporuci ruskog barona Hana) Knjaz (Nikola) zaključio pogodbu s ovdašnjim fabrikantom (Silvestrom) Krnkom da mu u roku od tri mjeseca lifieruje 2.500 ostraguša (kalibra 14,8 mm /.58). Ruski novac za isplatu porudžbine nalazi(o) se već u (ruskom) poslanstvu (u Beču)...²³⁸ Kao jedan od neposrednih očevidaca prijema pušaka, kapetan Jovan L. Vlahović, navodi da je u februaru 1869, na proputovanju kroz Beč tokom povrata iz Rusije, knjaz Nikola, prihvatajući sistem koji mu je predložio konstruktor Tomas Sederl, naručio dvije hiljade pušaka iglenjača ... (fusil a aiguille systeme Tomas Sederl).²³⁹

U Beču su radi realizacije ugovora, izrade oružja i nabavke kako gotove municije tako i uređaja za njenu elaboraciju u Crnoj Gori, ostali Božo Petrović Njegoš (1846–1929), vojvoda

Povelja i orden Danilovog krsta IV stepena kojim je knjaz Nikola I Petrović 18. avgusta 1878. odlikovao Silvestra Krnku.
Zbirka VHU, Prag.

Stanko Ivov Radonjić (1842–1889) i puškar Todor Denda.²⁴⁰ No, Sederl nije uspio da ispoštuje ugovoren i rok. Vojvoda Radonjić je tek u avgustu 1869. obavijestio knjaza Nikolu da je Sederl poslao dva kontingenta od po 1000 pušaka, a da će preostalih 500 biti ekspedovano uskoro, nakon proba ispučavanjem fišeka izrađenih po Krnkiniom principu. Zastoj u isporuci je, naime, nastao upravo zbog municije. Ugovorom iz februara je bilo predviđeno da se iz Krnkine fabrike, uz 2500 Sederlovi pušaka, isporuče i gotovi kompleti bojevih metaka, te da se jedan Crnogorac obuči u laboraciji kako bi se dalja prizvodnja nastavila

Prepiska barona Teokara fon Hana i Silvestra Krnke od 8. januara 1877. oko nabavke municije za puške sistema Knka.
Zbirka VHU, Prag.

u Crnoj Gori. No, austrijsko Ministarstvo spoljnih poslova je *permit* (dozvolu) izdalo samo za puške, pa je na granici zadržana kompletan prva pošiljka. Da situacija bude teža, Austrija je poštrila izvoz oružja zbog Bokeljskog ustanka. Zahvaljujući vezama u bečkoj administraciji, Sederl je naknadno urgirao da se dozvola proširi i na municiju. Stanko Radonjić je i lično posjetio ministra Bajsta, zahvalio mu u ime Knjaza za dotadašnju predusretljivost i dobio obećanje da će biti regulisano i pitanje izvoza *fišeka*. Za to vrijeme, u Krnkinom pogonu se majstor Vladimir (Ilić) obučio u pravljenju municije i samostalno elaborisao metke za testiranje posljednjeg kontingenta od 500 *krnki*. Knjaz Nikola je 9/21. av-

gusta 1869. godine obavijestio *Visoko Knjaževsko Namjestinštvo u Beograd* da je nabavio u Beču 2.500 novih pušaka. Polovina te svote već je unešena u Crnu Goru (do sredine avgusta), a (za) drugu polovinu (se nadao) da će naskoro prisjeti.²⁴¹ Po svemu suđeći, Sederl je kompletan kontingenat pušaka i gotove municije isporučio do 7/19. decembra 1869. godine.²⁴² Dnevni list Crnogorac je 4/16. juna 1871. godine demantovao vijesti da su puške dobijene na poklon od Austrije, navodeći da ih je kupila Crna Gora za svoje rođene novce u jednoj bečkoj fabrici.²⁴³ I Vlahović je zapisao kako su *krajem iste (1869) godine, bez obzira na izvjesne prepreke koje je činila Austrija, sve puške krnka dopremljene (su) u Crnu Goru* a do 1871. podijeljene Gardi.²⁴⁴

Nabavka novog, modernog oružja, diktirala je potrebu da se regulišu propisi oko njegovog čuvanja. U disciplinskom dijelu Uredbe o organizaciji vojske od 1/13. januara 1871. godine, prvi put je ozakonjena odgovornost vojnika prema oružju: 2) *kojemu vojniku oružje ne bude čisto kazniće se globom od fiorina 1; 3) koji vojnik u front dođe bez puške da se kazni sa 2 fiorina globe; 4) koji vojnik ne nosi breme ili ne ide po breme, a krenuo je od svoje kuće na put duži od dva sahata bez puške, da se globi sa 1 fiorinom; 5) koji bi vojnik pošao preko .. granice u tuđu zemlju a bez puške da se globi sa fiorina 4; 6) koji bi vojnik zadržao kod kuće pokvarenu pušku i ne ponio je na popravku u fabriku da se globi sa 2 fiorina; 7) kojemu vojniku izgori puška, a ne ponese je u fabriku, da mu se besplatno opravi, globice se sa 4 fiorina; 8) koi je Crnogorac kupio revolver ili ga sada kupi, pa ga proda preko granice, kazniće se globom od 20 fiorina i suviše*

*sa onoliko novca, za koliko je revolver ovde kupio i sa dva mjeseca tamnica.*²⁴⁵

Većina izvora navodi kako je, u želji da uveća broj ostraguša u naoružanju vojske, Crna Gora 1874. i 1875. godine kod Tomasa Sederla naručila adaptaciju na Krnkin sistem 4.500 lorencovih sprednjaka, nabavljenih 1865. godine. Istovremeno, kod Sederla su kupljeni zatvarači M1867 sa utisnutim monogramom NI pod krunom, koje su Crnogorci iskoristili da u oružnoj radionici u Rijeci Crnojevića na Krnkin sistem adaptiraju 200 lovačkih štuceva, dobijenih od Franca Jozefa 1865. godine.²⁴⁶ No, uvidom u sačuvane primjerke oružja, po svemu sudeći je oružje nabavljeno 1869. godine predstavljalo adaptirane sprednjake na Krnkin sistem iz 1866. a 1874. godine su naručene nove puške M1867. Naime, na puškama sa Krnkinim zatvaračima M1867 ugrađene su nove tabanske dašćice tipa lorenc M1862 – proizvod firme Leopolda Gasera (*Leopold Gasser, Wien-Ottakring*) iz 1874 i 1875. godine, što jasno potvrđuju žigovi „LG/874“ i „LG/875“. Puške su opremljene čeličnim blok-zatvaračem, kućištem i udaračem sistema Krnka M1867 i zadnjim nišanom sa podjelom na preklapači od 300 do 1100 koraka. Svako oružje na glavi kućišta zatvarača nosilo je žig proizvođača „TH. SEDERL“, na gornjoj strani tijela zatvarača – oznaku sistema „PATENT KRANKA“, a na gornjoj strani cijevi, pri kućištu zatvarača, inicijal Nikole I Petrovića (NI) pod krunom i žig bečke komisije za prijem oružja – austrijskog orla. Dimenzije puške takođe odstupaju kako od pješadijskog oružja, tako i lovačkog štuca sistema Lorenc. Dužina puške je, naime, 1220 mm, dužina cijevi žlijebljene sa 4 oluka . 840 mm, kalibar je 14,8 mm a ukupna masa oružja iznosi 4140 grama.²⁴⁷ Štucevi adaptirani u Obodu zadržali su većinu karakteristika *Jägerstutzena* sistema Lorenc M1854. Minimalno je izmijenjen oblik tabanske dašćice (uglavnom proizvodnje 1860. godine), *mali danski* lučni zadnji nišan (*kleine dänischen Bogenvisier*)

zamijenjen je klasičnim, sa preklapačom i gajkom, a na zadnji dio cijevi ugrađen je zatvarač krnka M1867 sa inicijalom „NI“. Adaptirani štuc bio je dug 1100 mm, osmuogaono facetirana cijev dužine 700 mm sa oblim završetkom, žlijebljena sa 4 oluka, kalibra 14,8 mm, a ukupna masa oružja iznosila je oko 4.300 grama.²⁴⁸ Suprotno tome, sačuvana pješadijska puška po formi potpuno odgovara sprednjaku lorenc M1854/II, na tabanskoj dašćici nosi godinu proizvodnje 1860, ugrađeni krnkin zatvarač je prema konstrukciji iz 1866. godine, a na oružju je zadržan i originalni preklopni nišan za distance do 900 koraka (675 m). Ukupna dužina puške je 1330 mm, dužina cijevi sa 4 žljeba – 945 mm, kalibar – 14,8 mm a masa – 4200 grama.²⁴⁹

Zanimljivo je da je, vjerovatno uslijed hroničnog nedostatka sjedinjene municije sa metalnim čaurama, 1875. godine izrađen prototip (ili mala serija) lovačkih štuceva lorenc konvertovanih na krnkin zatvarač ali sa perkusionim paljenjem, na metak sa perforiranom, papirnom čaurom. Jedini primjerak ovog rijetkog oružja čuva se u muzejima Cetinja.

U svakom slučaju, Crna Gora je tokom rata sa Osmanskim imperijom 1876–1878. godine raspolagala sa 7200 ostraguša 14,8 mm sistema Krnka, što svakako nije bilo dovoljno niti proporcionalno daleko bolje naoružanoj turskoj vojsci.

Puška i štuc 14,8mm sistema Krnka M1866/1867

Kalibar, mm: 14,8

Metak: 14,8×35 mmR

Dužina cijevi, mm: 840 (945) (štuc – 700)

Broj žljebova: 4, uvijanje udesno

Ukupna dužina, mm: 1220 (1330) (štuc – 1100)

Broj metaka: 1, zatvarač kladasti, obrtni u poprečnoj ravni

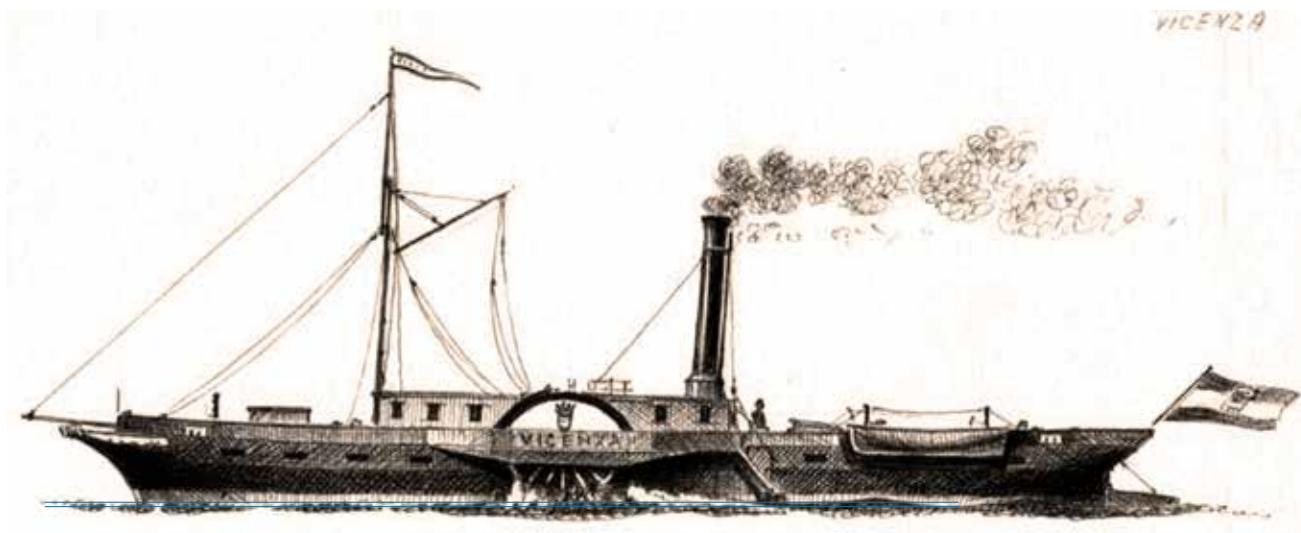
Masa, g: 4140 (4200) (štuc – 4300)

Vo, m/s: 330

JEDNOMETNE OSTRAGPUNEĆE PUŠKE 13,9mm sistema Wänzl M1866

Upravo iz tog razloga, u nekoliko starijih izvora navodi se da je Crna Gora do 1875. godine, uz pomoć Srba u Trstu, nabavila u Austriji i 10.000 *venclovača* sa 4 miliona odgovarajućih fišeka.²⁵⁰ Ovaj podatak vjerovatno proistiće iz činjenice da je tršćanski trgovac Drago Pamučina (1810–1892) odmah na početku sukoba u Hercegovini knazu Nikoli uputio poklon od 500 do 700 ostraguša, a Odbor za pomaganje ustanka iz Trsta je sve vrijeme nabavljao i dopremao u Her-

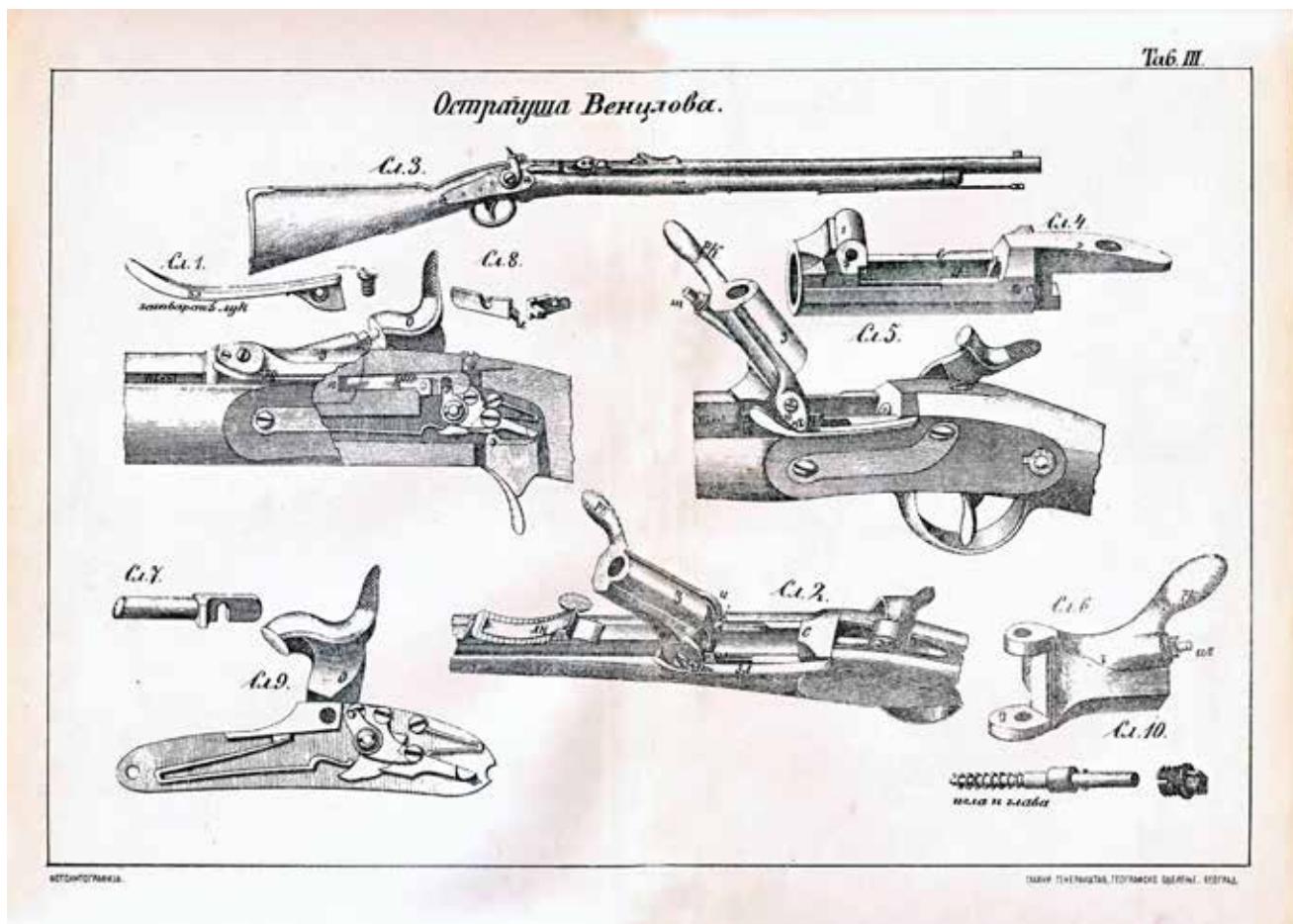
čitav tovar je do kraja aprila uspješno prebačen u Crnu Goru. Materijal je željeznicom prebačen do Trsta, a odatle je, uz pomoć crnogorskih kapetana u službi Austrijskog Lojda, brodom prevezen do Kotora i prenesen na Cetinje. Oružje i transport od Beča do Kotora koštalo je 120.000 guldena. Kako Kneževina nije raspolagala ovim novcem, pomoć je ponovo zatražena od Rusije. Da bi na licu mesta sagledao situaciju, ruski konzul u Dubrovniku, Aleksandar Jonin, odmah

Brod *Vicenca* (SS *Vicenza*, *Österreichischer Lloyd*) kojim su 19. maja 1877. puške sistema Wänzl M1866 dopremljene u Crnu Goru.

cegovinu (uglavnom zastarjelo, sprijedpuneće) oružje.²⁵¹ U suštini, početkom maja 1876. godine vojvoda Ilija Plamenac je, zahvaljujući svojim vezama sa Tomasom Sederlom, uspio da sa bečkih skladišta zastarjelog naoružanja kupi 6.000 jednometnih ostragpunećih pušaka sistema Vencl (Wänzl) M1866 sa 2 miliona odgovarajućih metaka 13,9x32,6 mmR. Kako u to vrijeme Beč još nije uveo zabranu na izvoz ratnog materijala,

je otpotovao u Beč. U svom izvještaju ministru inostranih djela Gorčakovu od 17/29. maja 1876, naveo je da je ruska misija u Beču uplatila avans od 50.000 guldena. No, kako je ostatak novca trebalo isplatiti u roku od tri mjeseca, Jonin je predložio da se ova sredstva obezbijede ili iz dobrovoljnih priloga ili iz ruske državne blagajne. U daljem tekstu, Jonin je upozorio da je ova količina dovoljna samo za početnu fazu rata, pošto

Presjek puške (štuka) sistema *Wänzl* M1866. Kosta Milovanović, *Artiljerija*, Beograd, 1879.

će od 19.000 boraca svrstanih u 29 bataljona crnogorske vojske, nakon ove nabavke, oko 14.000 ljudi biti opremljeno ostragpunećim oružjem (računajući tu i 7200 krnki), te da je neophodno obezbijediti još oko 10.000 ostraguša i 3 miliona odgovarajućih metaka. Za ovo oružje i municiju, ukoliko bi Austrija dozvolila prodaju zastarjelih modela (*Wänzl*) sa stokova bečkog Arsenala, bilo bi potrebno obezbijediti 250.000 guldena, a ako bi to bilo nemoguće, onda je neophodno oko 350.000 guldena za nabavku novih pušaka. To je značilo da bi za adekvatno naoružanje Crne Gore, uz isplatu ostatka duga za puške koje je nabavio Plamenac (70.000 guldena), trebalo obezbijediti ukupno oko 400.000 guldena.²⁵²

Nakon početka primirja i tokom pregovora o miru (20. oktobar/1. novembar 1876–14/26. april

1877), Jonin je 12/24. novembra 1876. otputovao u St. Petersburg kako bi na licu mjesta izdejstvovao finansijsku pomoć neophodnu za bolje naoružanje crnogorske vojske.²⁵³ No, sa Cetinja je još 18/30. oktobra u Rusiju krenuo i tajni savjetnik i upravitelj ruskog Društva za zbrinjavanje ranjenih i bolesnih ratnika u Crnoj Gori, Stjepan Panjutin (Степан Фёдорович Панютин, 1822–1885). Panjutin se 19/31. oktobra u Kotoru ukrcao na brod Austrijskog Lojda koji je plovio za St. Petersburg. Po dolasku u prestonicu, Panjutin je 6/18. novembra državnom kancelaru Gorčakovu predao pismo knjaza Nikole sa molbom da se Crnoj Gori obezbijedi po 3 miliona metaka za tri različita modela pušaka. Gorčakov je zahtjev proslijedio ministru vojnom Miljutinu (Дмитрий Алексеевич Милютин, 1816–1912),

Pješadijska puška i lovački štuc 13,9 mm sistema *Wänzl* M1866.

koji je 8/20. novembra o Nikolinom pismu obavijestio pomoćnika ruskog ministra inostranih poslova Nikolaja Girsu. Miljutin je, naime, Girsu informisao da je prvo zatražio informacije o kojoj municiji se konkretno radi, odnosno, zatražio je na uvid uzorke koje je Panjutin donio sa sobom. Tek na osnovu toga, ministar vojni bi bio u stanju da odredi ukupnu vrijednost narudžbine i tako izdejstvuje vanredni kredit iz državne blagajne. Miljutin je sa pravom pretpostavljao da se patroni mogu nabaviti samo u inostranstvu (kalibar crnogorskog oružja se razlikovao od ruskog), a predložio je da se eventualna isporuka prepusti Slovenskom komitetu koji je imao iskustva sa sličnim poslovima. Girs je u privatnom pismu ministru vojnom objasnio ruske namjere i dostavio mu tri metka dobijena od Panjutina.²⁵⁴ Radilo se o municiji 14,7x35mmR za crnogorske puške krnka M1866/67, 13,9x32,6mmR za puške vencl M1866 i municiji 14,7x40mmR (.58) za zaplijenjene turske puške sistema Šnajder (*Snider*) M1866/67. Girs je 27. novembra/9. decembra šifrovanom porukom obavijestio ruskog ataše na Cetinju, Nikolaja Hartviga (*Николай Генрикович Гартвиг*, 1855–1914), da je Jo-nin uspio da izdejstvuje finansijsku pomoć koja je uključivala i 150.000 rubalja za nabavku municije. Radi nabavke, u Beč su poslani savjetnik Glavne artiljerijske uprave Ministarstva vojnog, general-major Teohar Han (dobro upoznat o crnogorskom oružju još od 1869) i stručnjak za

naoružanje, štabs-kapetan, inženjer Aleksandar fon der Hoven (*Александр Иванович фон дер Ховен*, 1843–1901). Girs je insistirao da radi saradnje sa Hanom i Hovenom, Hartvig izdejstvuje kod knjaza Nikole da u Beč pošalje Iliju Plamenu, koji je već imao poznanstva i iskustva u austrijskoj prestonici.²⁵⁵

Zahvaljujući ruskim sredstvima i vezama Iliju Plamencu, Han i Hoven su u januaru 1877, između ostalog ratnog materijala, u Britaniji kupili milion patrona bokser (*Boxer .58*, sa čaurama od bakarnog lima debljine 0,127 mm omotanog papirom) namijenjenih za zaplijenjene turske puške šnajder M1866), a u Beču – 1,5 milion metaka za crnogorske krnke, 1,4 miliona metaka za puške sistema Vencl, 100.000 čaura za municiju vencl kao i 5500 pješadijskih pušaka vencl M1966. No, kako je februara iste godine, u Tirolu, uslijed havarije željezničke kompozicije, otkriven pokušaj krijumčarenja 4 topa sistema Krup (*Krupp*) za Crnu Goru (nabavljenih u Majncu), zvanični Beč je zaplijenio kompletan kontingent oružja i oruđa i odložio ga u Trstu. Ruska diplomacija je u martu ipak uspjela da izdejstvuje dozvolu da se dio ratnog materijala prebaci u Veneciju i uskladišti u magacin koji je zakupio knjaz Nikola. Početkom maja 1877, uz pomoć službenika crnogorskog porijekla, angažovan je parni brod sa bočnim točkovima tršćanskog *Austrijskog Lojda* (*Österreichischer Lloyd*) *Vičenca* (SS *Vicenza*).²⁵⁶ Na brod su ukrcane puške, municija, dva topa

sa 1000 granata i 5 tona baruta. *Vičenca* je 7/19. maja pristala u Dobroti, gdje su *venclovače* sa municijom uspešno iskrcane i za samo 36 časova prenijete na Cetinje.²⁵⁷ O dostavci pušaka je vicekonzul Giner, koji je zamjenjivao Gustava fon Temela, 24. maja/12. juna podnio svojoj vladu u Beču izvještaj № 23.²⁵⁸ Kako je Jonin 6/18. juna izvijestio Temelovog pomoćnika, kapetana Sauevalda, dio crnogorske vojske, koji nije raspolagao krnkama, naoružan je prispjelim puškama vencl, a veći dio ovog zastarjelog oružja podijeljen je hercegovačkim bataljonima.²⁵⁹

Puške sistema Vencl nijesu bile omiljene među crnogorskim vojnicima, što je i razumljivo jer su, zbog komplikovanog mehanizma, podložnog zastojima, prvenstveno predviđenog za adaptaciju starih sprednjaka na ostragpuneći sistem, poslije samo dvije-tri godine bile izbačene i iz upotrebe austrougarske vojske.

Detalj zatvarača sistema *Wänzl M1866*.

Prema popisu od 10/22. avgusta 1881. godine, Crna Gora je još uvijek raspolagala sa 9041 *venclovačom*, koje su uglavnom bile povučene iz naoružanja.²⁶⁰ Saznavši da se ovo oružje čuva u glavnom Vojnom slagalištu na Cetinju, Ministarstvu vojnom obratio se belgijski fabrikant i trgovac oružjem (*Fabrique d'Armes, Liege*), Viljem Grah (*William Grah 1860–1918*). Grah je dobro znao da su se ovi antikviteti kao upotrebljivo oružje odlično prodavali u Africi i na Bliskom istoku, a posebno su bili traženi od albanских pobunjenika u Kosovskom vilajetu (*Kosova Vilayeti*). Kralj Nikola je lično obavijestio Graha da Crna Gora neće prodavati staro oružje sistema Vencl i zaplijenjeno, sistema Šnajder, pošto želi da ga „sačuva kao uspomenu na slavne dane“. No, uporni trgovac iz Liježa se 8/21. maja 1911. ponovo obratio Ministarstvu vojnom, ovaj put nudeći mogućnost zamjene *venclovača* za savremene puške ili pištolje i revolvere iz sopstvene proizvodnje.²⁶¹ Crna Gora je ipak ostala vjerna očuvanju tradicije, tako da je ovo oružje zadržano u Arsenalu sve do 1916. godine.

Pješadijska puška 13,9 mm *Wänzl M1866*

Kalibar, mm: 13,9
Metak: 14,3x33mmR
Dužina cijevi, mm: 854
Broj žlebova: 4, uvijanje udesno.
Ukupna dužina, mm: 1335
Broj metaka: 1, zatvarač kladasti,
preklopni u uzdužnoj ravni
Masa, g: 4450
Vo, m/s: 406

PUŠKE ZAPLIJENJENE U RATU 1876-1878. godine:

.588 Snyder M1867,
.45 Peabody-Martini M1871/74, 7,65 mm
Peabody-Martini-Mauser M1874/1908,
.44 Winchester M1866

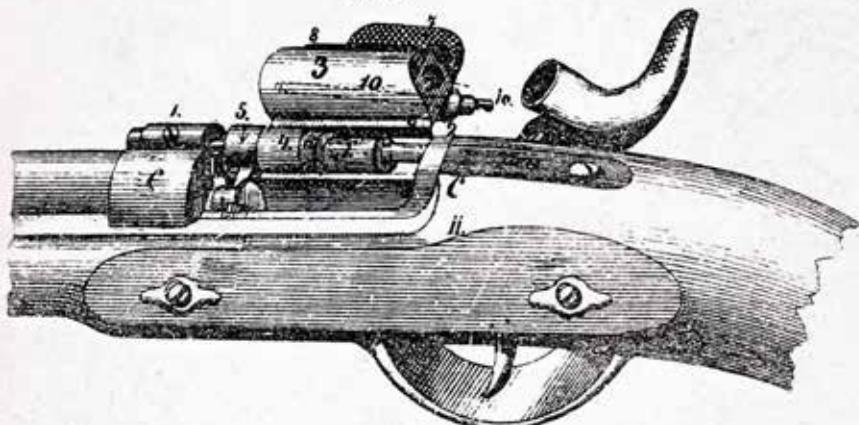
Crna Gora je u ratu 1876-1878. godine uspješne operacije protiv Osmanske imperije vođila bez prekida, od 1876. do 1878. godine. Iako iz tog perioda postoji obimna arhivska i publikovana građa, tačan broj stečenog ratnog plijena nije moguće precizno utvrditi ali, vrsta zaplijenjenog materijala poznata je na osnovu organizacije i naoružanja protivnika.

Osmanska imperija je do 1876. godine reformisala armiju i modernizovala kompletno naoružanje. Reforme su uslijedile prvenstveno nakon iskustava stečenih tokom Krimskog rata. No, poznato je da je u Bosni i Hercegovini (*Bosna Eyaleti*) – prema crnogorskim ratnim planovima glavnom strateškom pravcu operacija – tokom prve polovine XIX vijeka pružan snažan otpor sproveđenju ovih reformi. Situaciju nisu mogle da smire ni regularne trupe iz drugih krajeva carstva. Prema izvještaju od 5/17. jula 1849, tokom sproveđenja Tanzimata (*Tanzimat*, 1839–1876), odnosno, još od Hatišerifa iz Gilhane,²⁶² u Bosni se, naime, nalazilo 6.000 vojnika *nizama* (*altý bin kadar asâkir-i nizâmiye*) iz drugih pokrajina imperije.²⁶³ Djelimično smirivanje stanja nastupilo je nakon energične intervencije snaga sa Omer-pašom Latasom na čelu. Od zapovjednika Rumelijske vojske (*III Ordu*) je 10/22. marta 1861. godine zatraženo odobrenje da se u Bosanskom elajetu (*Bosna Eyaleti*), kao strateškoj tački carstva, osnuje domicilna regularna jedinica (*nizam, Asakiri Nizamiye*) kao i mišljenje o formiranju jednog rezervnog puka ili

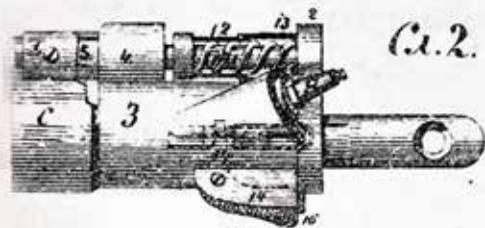
bataljona (*redif*) od muslimana starosti od 18 do 45 godina.²⁶⁴ No, do realizacije ovih zamisli došlo je tek nakon što je 1863. za Portinog inspektora postavljen Dževdet-paša (*Lofçalı Ahmed Cevdet Paşa*, 1822–1895). U dogовору bosanskih pravaka sa Dževdet-pašom, marta/aprila 1864, odlučeno je da se na prostoru Hercegovine (*Hersek Sancağı*), u kazama Nikšić i Kolašin (*Nikşic ve Kolaşin Kazası*) i Korjenićima (*nahiye Koreniçi*), osnuje kordonski bataljon (*Kordon Taburu, Kolonien Militär*), dok je u ostalim krajevima trebalo formirati redovnu vojsku. Zamisao je bila da se formira šest pješadijskih bataljona, raspoređenih u dva puka. Od muslimana iz vilajeta Bosna (*Bosna Vilayeti*) 13/25. oktobra 1864 su formirani 1, 2. i 3 bataljon Prvog puka (*Birinci Alay*) sa pukovnikom Derviš Bejem (*kaymakam Derviş Bey*) na čelu. Vezir Mehmed Fuad (*Vezir-i A'zam Mehmed Fuad*, 1815–1869) je 5/17–14/26. aprila 1865. naredio da se od kadra drugog bataljona započne formiranje i Drugog puka (*Ýkýncý Alay*). U puk su regrutovani mladići od 18 do 20 godina, a trebalo je da služe 3 godine u *nizamu* i 9 godina u rezervi (*redif*). Regruti su bili iz svih 7 bosanskih sandžaka, uključujući Novopazarski i Hercegovački.²⁶⁵ Osmanska armija je 1868. godine na području Bosanskog vilajeta imala 19 bataljona *nizama*, 6 bataljona *redifa* i 18 eskadrona konjice, a u aprilu je formiran i prvi kordonski bataljon (*Kordon Taburu*). Tokom 1869, ovaj broj narastao na 25 bataljona (po 450 vojnika) i 2 konjička puka. Iste godine, III Rumelijska ar-

Острелајуша Снайдер-Диксонова. Таб. XVII.

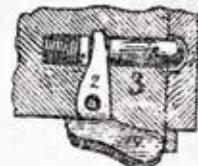
С. 1.

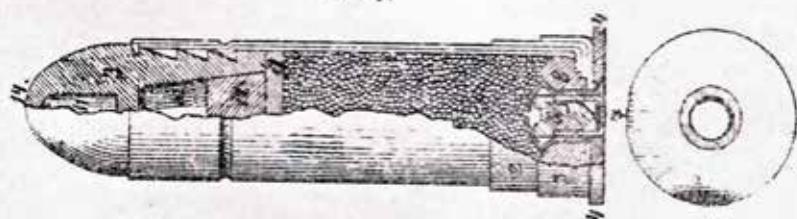
С. 2.

С. 3.

С. 4.

ГЛАВНИ ГЕНЕРАЛШТАБ, ГЕОГРАФСКО ОДЈЕЛЕЊЕ, БЕОГРАД

Presjek puške sistema *Snider M1867*.
Kosta Milovanović, Artiljerija, Beograd, 1879.

mija (*III. Ordu, Rumeli Ordusu*, sedište u Bitolju, *Manastir*), sa Ibrahim-pašom (*Abdükerim Nâdir Paşa*, 1807–1883), u svom sastavu je imala sedam regularnih pješadijskih (*pijade*) pukova (*Piyâde I–VII*), četiri konjička puka (*Ejder Sûvârî I–IV*, organizovani u ulanske – *ejer*, dragonske i

kozačke), šest rezervnih (*redif*) pješadijskih pukova (*Redif I–VI*), dva bosanska nizamska puka (*Bosna Nizâmiye I, II*), jedan artiljerijski puk (*Topçu I*), tri graničarska bataljona u Janjinskom puku (*Hudûd-i Yunâniyye Alayı*), Nikšićki graničarski bataljon (*Nakşîk Hudut Taburu*), sedam

streljačkih bataljona (*Talâ Taburları*) i tvrđavski puk (*İstihkâm Alayı*). Ove jedinice su bile raspoređene u Bitolju (*Manastır*), Ohridu (*Ohri*), Vidinu (*Vidin*), Janjini (*Yanya*), Nikoziji (*Yenişehir*), Beratu (*Berat*), Skoplju (*Üsküp*), Bezdinu (*Bezdin*), Tirani (*Tiran*), Prištini (*Priştine*), Dra-

(*Travnik*) i Novom Pazaru (*Yeni Pazar*).²⁶⁶ Nizam iz drugih pokrajina imperije je 20. avgusta/1. septembra 1869. raspoređen u 10 garnizona (Travnik, Sarajevo, Novi Pazar, Bijeljina, Mostar, Nikšić, Banja Luka, Duga, Trebinje, Sjenica); po jedan bataljon *redifa* iz skopskog, prištinskog i

Puška .588 sistema *Snider* M1867.

mi (*Drama*), Seru (*Serez*), Komotini (*Gümülcine*), Izmiru (*İzmir*), Manisi (*Manisa*), Tiri (*Izmir*, *Tire*), Kuli (*Sokolac*, *Kula*), Ajdinu (*Aydın*), Nazili (*Nazilli*), Milasu (*Milas*), Mugli (*Muğla*), Banja Luci (*Banaluka*), Zvorniku (*İzvornik*), Travniku

prizrenskog sandžaka smješten je u Bijelom Polju, Nikšiću i Kolašinu, dok su bataljoni dva domaća, bosanska puka, stacionirani u travničkom, sarajevskom, novopazarskom, bihaćkom i nikšićkom garnizonu. Eskadroni konjičkih pukova bili su raspoređeni u ravničarskim djelovima Bo-

Detalj zatvarača sistema *Snider*.

Осекачушка Пибоди-Мартини-Хенри.

Presjek puške sistema *Peabody-Martinie M1871/74*.
Kosta Milovanović, Artiljerija, Beograd, 1879.

sne: po dva u Bijeljini i Derventi i po jedan u Banjaluci i Travniku. Bosanski kordonski bataljon je u julu 1870. prerastao u nizamski kordonski puk (*Bosna Nizâmiye Kordon Alayı*) jačine 4 bataljona, sa sjedištima u Hercegovini, Novom Pazaru, Zvorniku i Banjaluci, a 20. marta/1. aprila i 6/18. aprila 1874, formirani su I i II streljački bataljon (*Talîa taburları*). Tako je u vrijeme izbijanja sukoba sa Crnom Gorom, 1876, u Trećoj osmanskoj armiji pod komandom Ali Saib paše (*Gürcü Ali Saib Paşa*, ?–1891), postojalo šest pješadijskih pukova (*Piyâde I–VI*), streljački bataljoni (*Talîa Taburları*), dva bosanska nizamska puka (*Bosna Nizâmiye I, II*), Drugi bosanski redifski puk (2 *Bosna Redif Alayı*), četiri konjička puka (*Sûvârî I–IV*), Nikšićki kordonski puk (*Nakşîk Kordon*

Alayı), Bosanski kordonski puk (*Bosna Kordon Alayı*), Skadarski pogranični bataljon (*İskodra Hudut Taburları*), Grčki pogranični puk (*Yunan Hudut Alayı*) i artiljerijski puk (*Topçu Alayı*).²⁶⁷ No, značajan dio snaga angažovanih protiv Crne Gore činile su neregularne trupe – bašibozuk.²⁶⁸ Ovaj podatak više puta navodi i kapetan Vilhelm Sauervald, koji je od septembra 1876 boravio u štabu Abdul Kerima (*Abdükerim Nâdir Paşa*, 1807–1883), zapovjednika dijela Treće, Rume lijske armije (*III Rumeli Ordusu*) u Beloj Palanci (*Ak-Palanka*).²⁶⁹

Paralelno sa razvojem ustrojstva, Porta se trudila da modernizuje i naoružanje svoje armije. Neposredno po završetku Krimskog rata, 1857. godine, odlučeno je da se vojska tokom

Odozgo nadolje: pješadijska puška .45 Peabody-Martini M1871/74 II tip,
pješadijska puška .45 Peabody-Martini M1871/74 I tip,
puška 7,65 mm Peabody-Martini-Mauser M1874/1908,
metak 11,43x55mmR i 7,65x53 mm.

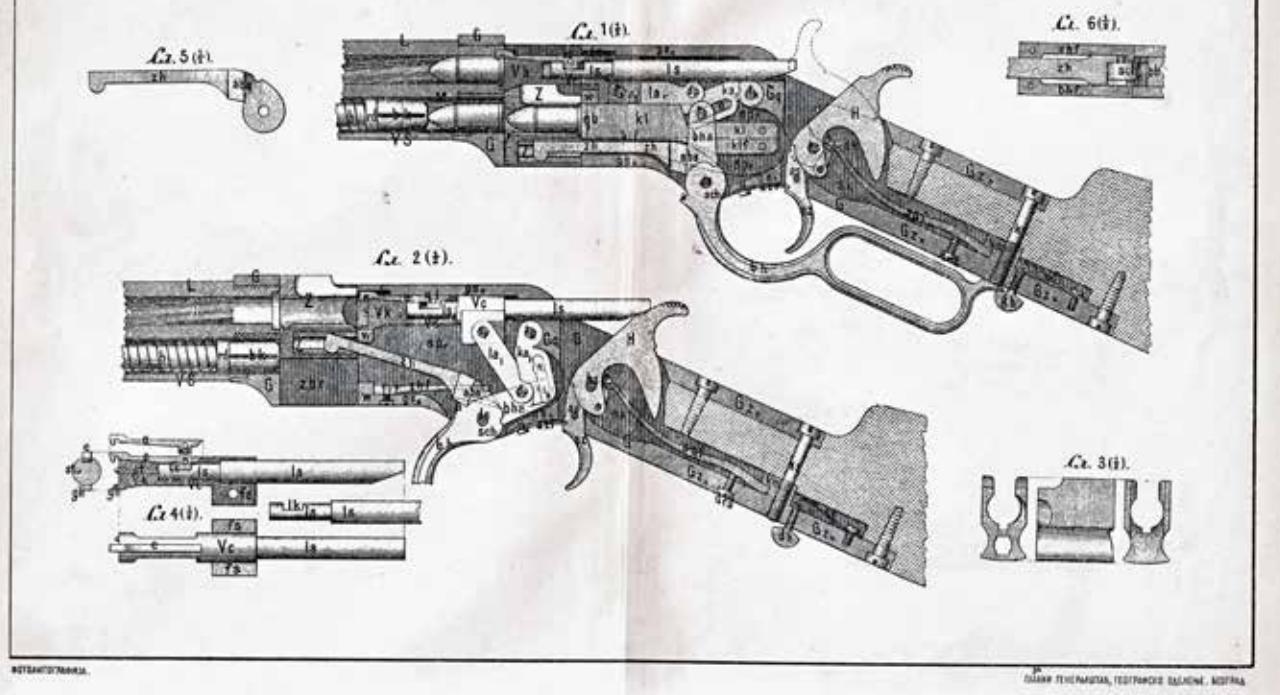
naredne decenije opremi žlijeblijenim britanskim perkusionim sprednjačama sistema *Enfield* (.58 *Enfield Pattern 1853 rifle-musket*). Shodno tome, 1864. je u Austriji i Velikoj Britaniji naručeno po 50.000, iz Belgije i Francuske po 8000 pušaka *enfield* (ukupno 116.000), a 26. jula/7. avgusta 1869, direktno od SAD, 337.240 sprednjača *Springfield* M1855 i M1863 (.58 *Springfield Model 1855- Model 1863 rifle-musket*) i *Enfield* M1853 i M1860 (kratke puške).²⁷⁰ Jedinična cijena američkog oružja iznosila je \$7 a britanskog – \$4. No, kako je u međuvremenu većina armija počela da prelazi na ostragpuneće sisteme, Porta je do 1868. godine u domaćoj fabrici *Top, tüfek ve marrangoz fabrikalari* (u krugu istanbulskog *Tophane Amire Fabrikalari*), pomoću alata kupljenih u Belgiji, na ostragpuneći sistem *Snider* (.588 1867 *Model Snider Tüfeği*) adaptirala 90.000 sprednjača dobijenih na osnovu prve narudžbine. Armija je iskazala potrebe za još najmanje 30.000 ostragunećeg oružja, pa je adaptacija narednih 15.000 pušaka *enfield* i *springfield* naručena u inostranstvu, a prerada 15.000 povjerena domaćem zavodu (ukupno 120.000). Kako ni to nije zadovljavalo potrebe vojske, 1870. godine je donijeta odluka da se iz drugog, američkog kontingenta, 108.500 sprednjača u kalibru .588 takođe preradi na ostragpuneći sistem *Snider*, a posao oko adaptacije ugovoren je direktno sa vladom SAD. Porta je 16/28. marta 1877. i Belgiji povjerila konverziju na isti sistem još 75.000 britanskih sprednjača *Enfield*.

Početkom osme decenije XIX veka, svjesna svih manu sistema Šnajder, osmanska vojska se opredijelila za odlično rješenje *Henry-Martini*, koje se nalazilo u naoružanju britanske armije. Nakon niza pregovora vezanih za patentna

Detalj sanduka sa zatvaračem sistema Peabody-Martini M1871/74.

Магацинка Хенри Винчестерова.

Presjek puške sistema *Winchester M1866*.
Kosta Milovanović, Artiljerija, Beograd, 1879.

prava i uslove izrade i isporuke, 28. juna/9. avgusta 1872. je kod američke firme *Providence Tool Company of Providence, Rhode Island*, naručeno 200.000 jednometnih pušaka pod nazivom *Peabody-Martini*, po jediničnoj cijeni od 80 šilinga; ugovor o isporuci narednih 300.000 komada potpisani je 27. februara/11. marta 1873 a 12/24. avgusta 1873, naručeno je još 100.000. Od 600.000 naručenih (izvorno M1871, u Tuskoj označavanih kao M1874 - 1874 *Model Peabody-Henry Tüfegi*), zbog finansijske krize u koju je zapala, Porta je do aprila 1877. preuzela samo 334.000 pušaka.²⁷¹ Nakon završetka rata, dalje isporuke iz SAD su obustavljene, a proizvođač je tursko oružje plasirao na slobodno tržište.

U naporima da nabavi što savremenije oružje, Porta se, uprkos otporu pojedinih oficira (zamjerke na komplikovanu konstrukciju, mali domet i zaustavnu moć zrna), među prvima u svijetu opredijelila i za višemetke .44 sistema *Winchester M1866*. Tako je 28. oktobra/9. novembra 1870. naručeno 5000 karabina po jediničnoj cijeni od \$20 i 15.000 musketa (pješadijskih pušaka) po jediničnoj cijeni od \$28 (sa popustom od 5% na ukupnu cijenu). Porta je, po istoj cijeni i pod istim uslovima, 7/19. avgusta 1871, naručila još 30.000 musketa M1866. Istovremeno, uz oružje je nabavljeno između 40 i 60 miliona odgovarajućih metaka .44 *Henry* (.44 *Rimfire*, .44 *Long Rimfire*, 11x23mmR). Od 20. decembra 1872/1. januara 1873. do aprila 1877. naručene su još tri

Musketa (gore) i konjički karabin .44 sistema Winchester M1866.

partije od ukupno 12.000 karabina M1866 (neki od njih bili su, kasnije, prepravljeni na muskete).

Zahvaljujući ovim velikim nabavkama, Osmanska imperija je 1877. raspolagala sa 45.000 višemetnih musketa i 17.000 karabina .44 sistema *Winchester* M1866, 334.000 pješadijskih jednometki .45 *Peabody-Martini* M1871/74 (trupa-ma razdijeljeno 310.000), 303.500 jednometnih ostragpunećih pušaka .58 sistema *Snider* M1867 i 149.740 sprednjica kalibra .588. U ovaj broj perkusionih jednometnih sprednjica nije uračunato starije oružje sistema *Minie*, nabavljano do 1857. godine u Belgiji i Francuskoj. Muskete sistema Vinčester su, u principu, bile namijenjene posadama baterija (*Topçu Taburu*) artiljerijskih pukova (*Topçu Alayı*); u praksi, ovo oružje su koristili nizami pješadijskih (*Piyade*) i streljačkih bataljona (*Talîa Taburları*). Karabini su dodijeljeni dragonskim konjičkim pukovima i prvom i šestom eskadronu svakog ulanskog puka. Puškama pibodi-martini prvenstveno je naoružavan nizam, dok je oružje šnajder bilo namijenjeno redifu i, manjim dijelom, bašibozuku.

Do maja 1876, 28 bataljona Prve (*Hassa*) armije je dobilo 22.000 *martinki*, a do kraja iste godine aktivna vojska je raspolagala sa 170.000 ostraguša. Kada je izbila kriza sa Crnom Gorom, 25. juna/7. jula 1876, skadarski valija Ahmet Hamdi-paša (*Ahmet Hamdi Paşa*, 1826–1885) je uputio telegram Vojnom savjetu (*Dâr-i Şûrâ-*

yi Askerîye), u kome je tvrdio da, ukoliko dobije dovoljno ostraguša *Snider* i *Pibodi-Martini*, sukob sa Crnogorcima može povoljno okončati u najkraćem roku.²⁷²

Porta je još početkom 1868. godine u Bosnu poslala 5.000 jednometnih konverzionih ostraguša sistema *Šnajder* (*Snider*), koje su vojnici, prilikom prijema, plačali čak 700 pjastera.²⁷³ Isto oružje spominje i dobrovoljac Kosta Grujić u svom dnevniku iz Hercegovačkog ustanka; 8/20. avgusta 1875, kod Poljica (danas Poljice Čićevu, opština Trebinje), zabilježio je da je *turska redovna vojska bila opremljena ostragušama (Šnajder sistem) iz kojih je vrlo brzo i visoko pucala*.²⁷⁴

Vilhelm Sauervald navodi da su trupe vrnovnog zapovjednika snaga na Balkanu (*Balkanlardaki yüksek kiđemli komutanlarda*), Sulejman paše (*Süleyman Hüsnü Paşa*, 1838–1892), bile naoružane jednoobrazno i izvrsno, puškama *Henry-Martini Hinterlader* (ostragušama *Peabody-Martini*).²⁷⁵ Opisujući regularnu vojsku (*nizam i redif*) u Bosni i Hercegovini, francuski putopisac Šarl Irijat (*Charles Yriarte*, 1832–1898) je apostrofirao konjičke kasarne u Banjaluci koje su toliko velike da su se u njima mogle stacionirati znatne osmanske konjičke snage... Regularna konjica je ukupno imala 25 dragonih, spahijih, ulanskih (kopljaničkih) i kozačkih pukova (ne više od 20.000 ljudi), od kojih su četiri bila u Bosni i Hercegovini.... Svaki konjički puk se sastojao od 6

Detalj muskete sistema Winchester M1866.

eskadrona, a ljudstvo je bilo naoružano brzometnim karabinima sistema Vinčester. Pričalo se da je to najslabiji dio vojske, u mirnodopsko vrijeme apsolutno neupotrebljiv, a u ratu ograničeno efikasan.²⁷⁶

Prema još jednom očevicu zbivanja 1875, Arturu Džonu Evansu, bašibozuk je, za razliku od redovne vojske, uglavnom bio naoružan zastarjelim, sprijedpunećim puškama, pištoljima na kremen i handžarima i/ili jataganima zadjenutim za silave.²⁷⁷ Šarl Irijat takođe tvrdi da je glavninu snaga u Bosni činio bašibozuk. Njihovo primarno oružje je bio dugi jatagan (*kandjar*), koji se sa pištoljima, raskošno okovanim u srebro, nosio za silavom.²⁷⁸

Ovi navodi ukazuju da je crnogorski protivnik tokom rata 1876-1878. imao u naoružanju sve vrste pušaka – od zastarjelih sprednjača i relativno loših ostraguša šnajder, do kvalitetnih jednometki martini i višemetki vinčester.

Prema neprovjerenum i vjerovatno pretjeranim podacima, osmanska vojska je tokom rato-

va 1876–1878. izgubila čak 207.555 šnajdera, 156.277 martinki, 11.708 karabina i 28.527 musketa vinčester (ukupno 40.235 vinčesterki).²⁷⁹ Bez obzira na validnost ovih izvora, gro ratnog plijena svakako je pao u ruke ruskoj vojski, od čega je značajan broj ustupljen – Bugarskoj. Glavni štab ruske vojske je 1/13. avgusta 1878. bugarskoj vojsci u nastajanju poklonio 15.000 pušaka šnajder sa 5.250.000 metaka, koje su, prema najvišem naređenju od 20 januara/1. februara, prvobitno bile namijenjene Crnoj Gori, kao i 7000 martinki sa 3.740.000 metaka. Tri nedjelje kasnije, 29. avgusta/10. septembra, Bugarima je ustupljeno još 27.000 zaplijenjenih turskih pušaka a, po ustanovljenju Zemske

vojske (*Българската земска войска*), sljedećih 26.000 pušaka različitog sistema i 1.256 jatagana. Znači, samo do kraja 1878, Bugarskoj je predato 75.500 turskih pušaka.²⁸⁰ Crna Gora i Srbija su, po svemu sudeći, samostalno zadobile oko 40.000 turskih pušaka svih sistema.

Skoro vijek nakon rata, uglavnom na osnovu ranije objavljenih materijala, Ljubomir Poleksić iznosi da je Crna Gora od 1876. do 1878. zaplijenila 22.520 pušaka različitih sistema.²⁸¹ Poređenja radi, prema *Brojnom pregledu zadobivenog ubojnog materijala* koji je izradilo Operativno odjeljenje Vrhovne komande, srpska vojska je od 7/19. decembra 1877. do 22. januara/3. februara 1878. (drugi srpsko-turski rat) zaplijenila pušaka raznih 17.313; od tog broja, pušaka Henri-Pibidi-Martini zadobiveno je svega 5.937 komada, a magacinki (Vinčestarski) 88 komada; pištolja i revolvera razni – 928; jatagana – 135 i, sabalja raznih – 342.²⁸² To, praktično, znači da je većini plijena – 11.288 pušaka, činilo oružje sistema Šnajder i perkusione sprednjače.

Princ Mirko Petrović-Njegoš (1879–1918) u lovу.
Dvojica pratilaca naoružani karabinima vinčester M1866
(označeno crvenim tačkama).
Album *Crna Gora*, NBS-AF-054-010, 012, Beograd.

<p>FABRIQUE D'ARMES WILLIAM GRAH FIREARMS DE CHASSE AUTOMATIQUES</p> <p>MAGASIN FERMIER EN 1883</p> <p></p> <p>MAGASIN DE CHASSEURS DÉMOCRAT</p> <p>BREVETÉ :</p> <p>PARISIENNE POUR LE SABRE CRANE STONEWARE PISTOLE CRANE STONEWARE REVOLVER</p> <p>PARISIENNE RAIL, HARPOON</p> <p>Cahier :</p> <p>A U U NEW AND THE OTHERS PARIS AND PARIS - WILHELM UHLER</p> <p>CARABINE</p> <p>PISTOLE</p> <p>PISTOLE A V.F. .... PISTOLE V.O.</p> <p>PISTOLE A V.M. .... PISTOLE V.I.</p>	<p>TELEPHONE N° 1100 TÉLÉGRAPHIQUE : GRAH-LIÈGE</p> <p>LIÈGE (Belgique)</p> <p>BUREAU DE MARSALLET N. INFANTERIE JONCQIN (Belgique)</p> <p>Révolver «Grah» System 1880. Arrière de canon démontable. Barillet 100 coups à deux faces, avec lame de Grah. — Pieds automatiques démontables «Grah» action 10 coups. — Pistolet de chasse «Kategorie» contenant huit cartouches et munitionnée. — Armes automatiques et revolver en tout genre. — Matériel de Guerre, d'Artillerie et Équipements militaires. — Armes blanches. — Martinet.</p> <p>An den Hochfürstlichen kroatischen, Montenegrinische Kriegsministerium.</p> <p><u>RECOMMANDÉ</u></p> <p>C E R T I F I C H E . Montenegro.</p> <p>Brasiliensi</p> <p>Vor mehrfachen Jahren hatte ich die Ehre, mit Ihrem Departement in Waffen-Unterhandlungen Ihrer anzurangierten Waffen zu stehen. Damals entschied Seine Majestät, diese Waffen resp. Waenzl und Snyder-Waffe nicht zu verkaufen, sondern als Erinnerung an glückliche Tage aufzuhbewahren.</p> <p>Sie weiß nun nicht, ob im Ihrem Departement jetzt ausrangiertes Kriegsmaterial zu verkaufen ist, so dass mich eine gütige Auskunft hierüber mit vollkommen Versicherung des Verkäuflichen sehr verbinden würde.</p> <p>Es ist nun eine grosse Spezialität meiner Firma, derartiges Material gegen Kasse aufzukaufen oder dagegen in Tausch neues Material zu liefern.</p> <p>Unter Erwähnung eingeseitlicher erlaubte ich mir nun, meine neuen Kataloge zu</p>
--	--

riezenministerium. Nummer Nr. 3.

Solen.

wendien.
ht derselben bitte ich nun,w. Aufgabe der
westeren,wo nach Ihnen alsdann meino billige-
nen würden.
n obigen Katalozen führe ich mathärl
Repetier-Gewehre und Karabiner,
nt im Voraus für Ihre gebliebte Antwort

Beobachtungswoll und Ergebenst
Klemensbach

МИНИСТАРСТВО ВОЈНО
2677
658 70/abt

Беленција

Односим сас миса званији, да Ваше
Departement, да суди у промовирајућем
продажи Ваше десетоструке пушке
буканда (који су у већини).
Пушка пријемим №. Величанствен
објект који је спомен Уланов и Ју-
деј, да ће овој промовији, бити тај
сигуларнији као једногдан па сада још
такојеји, даши мора у Вашем Departement
поправити пушке које су разнеји са
пушком, зато, која је тој Конац промовији
кога сматраји да један избјеглијај да
је тој овакав.
Акоје пушка којује шакви пушарији
и даје је разлог да сматраје
је да ће њихови избори изгубитијуји
јер је онај извод једна компактна
која је да ће аутоматске пушке
(Pistole), Револвери и сличне пушке.
По првому испитују, који је да
изградију пушку која ће да буде
напреднија, јер ће више са
такој пушцијије губитије изгашања
дима и кораџа (затека) и реченој
који су да ће сајајнији
репрезентати и хардника.
Фирма пријема
William Gish
Liege (енве)
M. A. P. M.

Dopis lješkog trgovca i oružara Viljema Graha (*William Grah*) kojim traži da otkupi trofejno oružje šnajder i vencl.
Lijež, 8. maj 1911.
Lijevو: prevod pisma. DACG.

Prema navodima Vladana Đorđevića, Crnogorci su kod Vučjeg Dola, 16/28. jula 1876, zaplijenili 2.500 pušaka *Henri Martini* (*1874 Model Martini-Henry Tüfeği*). U bitkama kod Vučjeg Dola, Danilovgrada i Meduna, navodno je, ukupno zadobijeno 16.000 pušaka (od čega 12.000 *Henri-Martini*) a 15/27. juna 1877, od Mehmed Ali-paše – 800 pušaka. Prema Temelovoju depeši No. 347 od 9/21. septembra 1877, 8/20. septembra je samo u fortici Nozdre zaplijenjeno 400 pušaka.²⁸³ Jedan od neposrednih očevidaca borbi

1877–1878, kapetan Sauervald, pažnju je uglavnom usmjerio na artiljerijski materijal, tako da je samo 8/20. septembra 1877. zabilježio kako je u Nozdri nađeno 120 sanduka fišeka za *Peabody* puške.²⁸⁴

Opisujući borbe kod Vučjeg Dola i drugih mesta, savremena crnogorska štampa je donosila uopštene brojeve, bez navođenja sistema zaplijenjenih ostraguša. Tako je *u boju* (kod Vučjeg Dola) *zapao našoj vojsci veliki pljen u ruke, ma koliko upravo to se ne može znati. Na bojištu*

*ostalo je još puno, a kako će naša vojska naprijed, neće moći sve ni pokupiti. Dosad smo uzeli.... 1500 ostraguša.*²⁸⁵ U boju na Ždrebaniku (kod Danilovgrada) 8/20. juna 1877 zaplijenjeno je nešto više od 1000 ostraguša, a u bojevima protiv Sulejman paše (*Süleyman Hüsnü Paşa*, 1838–1892), 12/24. juna, zaplijenjeno je 2.070 turskih ostraguša.²⁸⁶ Da je broj zaplijenjenih šnajdera (uglavnom ustupljenih hercegovačkim snagama) bio značajan ukazuje i činjenica da je u januaru 1877, uz rusku pomoć, u inostranstvu nabavljeno milion patrona bokser (*Boxer .58*, sa čaurama od bakarnog lima debljine 0,127mm omotanog papirom).

Prema kasnijim turskim izvorima, Crna Gora je 1898. još uvijek imala 6.000 šnajdera (*Snayder*) i 775 martinki (*Martin*), a isti broj se navodi i 1901 godine.²⁸⁷ U želji da sačuva ove trofeje kao dragocjenu uspomenu na slavnu prošlost, crnogorsko Ministarstvo vojno je 1907. godine donijelo zabranu prodaje pušaka *Snider*.²⁸⁸ Istom ministarstvu se 1911. godine u dva navrata obratio belgijski fabrikant i trgovac oružjem Viljem Grah, sa željom da otkupi ili mijenja za novo oružje odbačene puške sistema *Vencl* i *Snajder* (*ausrangierte Waenzl und Snyder Gewehre*). No, kralj Nikola je lično obavijestio Graha da Crna Gora neće prodavati staro oružje pošto želi da ga, u duhu odluke iz 1907, *sačuva kao uspomenu na slavne dane*.²⁸⁹

Arhaično jednometno tursko oružje posljednji put se pominje tokom Prvog svjetskog rata, 1915. godine.

U naoružanju Sandžačke vojske, i to u izvidničkim odredima Pljevaljske, Kamendolske i Vasojevićke brigade te regrutske čete, na dan 1/14. maja 1915, nalazilo se samo 11 jednomenih pušaka *Pibodi Martini*, a u magacinima Čajniče i Pljevlja čuvalo se ukupno 85 sanduka od istog oružja.²⁹⁰ Istina, ovdje se ne navodi da li se radilo o oružju kalibra .45, zaplijenjenom u ratu 1876-1878, ili o istim puškama adaptiranim u

Tüfenk Fabrikası İstanbul na municiju 7,65x53 mm (*1874 Model Martini Tüfeğinin 1908 Yılında Mauser fişegi Atar Sisteme Tahvili*), zarobljenim u balkanskim ratovima.

Puška .588 *Snyder M1867*

Metak: .58 (14,7x40mmR), *Boxer Fişegi (Snider tüfeği için)* u dva modela: stariji, sa mesinganim dancetom i kartonskim tijelom čaure i noviji, sa mesinganom čaurom. U oba slučaja zrno tipa *Minie* prečnika .577 (14.6mm)

Zatvarač: blok, obrtni uljevo.

Dužina, mm: 1090–1420

Dužina cijevi, mm: 750–1016

Broj žljebova: 3

Kapacitet, metaka: 1

Puška .45 *Peabody-Martini M1871/74*

Metak: .45 (11,43x55mmR) sa mesinganom čaurom, centralno paljenje

Masa zrna, g: 31

Masa crnog baruta, g: 5,5

Vo, m/s: 385

Eo, J: 2335

Broj žljebova: 7

Zatvarač: blok, padajući

Ukupna dužina, mm: 1240

Dužina cijevi, mm: 825

Kapacitet, metaka: 1

Masa, g: 3950

Signature: Sa lijeve strane sanduka:

„PEABODY & MARTINI PATENTS,
MAN'FED BY PROVIDENCE TOOL CO.
PROV. R.I. U.S.A“; sa desne strane sanduka
Tughra sultana Abdulaziza i serijski broj
arapskim brojevima.

Puška 7,65 mm

Peabody-Martini-Mauser M1874/1908

Metak: 7,65x53 mm

Zatvarač: blok, padajući

Ukupna dužina, mm: 1140

Dužina cijevi, mm: 740

Kapacitet, metaka: 1

Masa, g: 4120

Signature: Sa lijeve strane sanduka:
„PEABODY & MARTINI PATENTS,
MAN'FED BY PROVIDENCE TOOL
CO. PROV. R.I. U.S.A“ i „Tüfenk Fabrikası/
Istanbul/Sene -1327“ (godina 1909); sa desne
strane sanduka *Tughra* sultana Abdulaziza i
serijski broj arapskim brojevima.

Karabin .44 Winchester M1866

Ukupna dužina, mm: 990

Dužina cijevi, mm: 510

Broj žljebova: 6, korak 5000 mm

Kapacitet, metaka: 13

Masa, g: 3230 (sa priborom za čišćenje u
kundaku)

Pješadijska puška (musket)

.44 Winchester M1866

Metak: 44 Henry (.44 Rimfire,.44 Long
Rimfire,11x23mmR), obodno paljenje.

Zatvarač: polužni, blok-padajući

Masa zrna, g: 13 g

Masa crnog baruta, g: 3,56

Vo, m/s: 343

Eo, J: 765

Ukupna dužina, mm: 1170

Dužina cijevi, mm: 660 mm

Broj žljebova: 6, korak 5700 mm

Kapacitet, metaka: 17

Masa, g: 3900 (sa priborom za čišćenje u
kundaku)

Signature: Na gornjoj strani cijevi:
„WINCHESTER'S-REPEATING-ARMS.
NEW HAVEN, CT. KING'S-IMPROVE-
MENT-PATENTED MARCH 29, 1866
OCTOBER 16, 1860“; na produžetku repa
sanduka, sa donje strane vrata kundaka,
serijski broj oružja.

JEDNOMETNE OSTRAGPUNEĆE PUŠKE 11 mm sistema Werndl M1877

Crna Gora je iz ratova 1876–1878. izašla sa iscrpljenim vojnim resursima. S druge strane, odluke Berlinske konferencije za Cetinje nijesu značile smirivanje situacije; spor oko novih granica sa Turskom, *plavsko-gusinjska afera*, i podsticanje albanskih četa iz Carigrada s ciljem izbjegavanja ispunjenja preuzetih obaveza, postavile su pred Crnu Goru kao imperativ da ojača svoje vojne resurse, što je, uzevši u obzir stanje državne blagajne, predstavljalo tešku misiju.

U takvoj situaciji, knjaz Nikola se na početku krize obratio Aleksandru Joninu, koji je sa konzulskog mjesa u Dubrovniku, 1878. postavljen za ministra-rezidenta u Crnoj Gori, tražeći posredovanje u realizaciji ranijeg predloga (eventualne mogućnosti) da St. Peterburg do stavi 15.000 pušaka sa 5 miliona odgovarajućih metaka.²⁹¹ I sam Jonin je lično procijenio da bi sa raspoloživom količinom municije i nedovoljnim brojem zastarjelih pušaka različitih sistema i kalibara, Crna Gora mogla voditi novi rat samo nekoliko dana.²⁹²

No, Rusija je, (prvenstveno) iz spoljnopolitičkih razloga, ali i zbog teškoće transporta pomorskim putem, u tom trenutku odbila da ispuni ovaj zahtjev. S druge strane, zadovoljna držanjem Crne Gore povodom okupacije Bosne i Hercegovine, Austrougarska je bila spremna da, kao i povodom krnki, omogući nabavku ratnog materijala u Beču. Austrougarski ministar-rezident na Cetinju od 1879. do 1883, Gustav Temel, lično je predložio da Crna Gora municiju kupi u Beču. Ohrabren pozitivnim austrijskim stavom, knjaz je ponovo kod Jonina insistirao da Rusija ispuni obaveze u zaštiti Crne Gore i isporuči joj 15.000 pušaka 10,67 mm sistema *Berdan №2 M1870* sa odgovarajućom municijom. Jonin

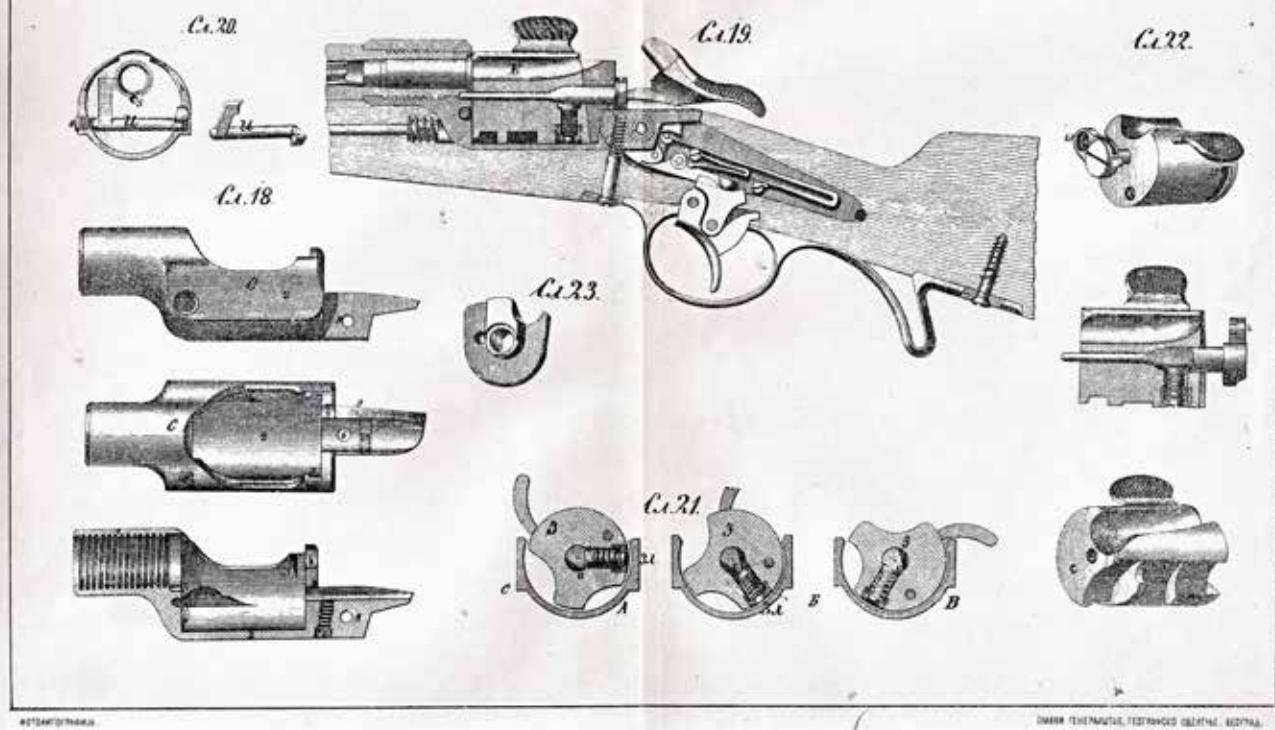
se prvo konsultovao sa dobrim poznavaocem prilika u Crnoj Gori, Vladimirom Sologubom (*Владимир Александрович Соллогуб*, 1813–1882), koji je u Međunarodnoj komisiji za razgraničenje sa Turskom 1880. godine zamijenio Aleksandra Kaulbarsa (*Александр Васильевич*

Jozef Werndl (Josef Werndl), 1831–1889.

Каульбарс, 1844–1929). Ruski poslanik je nakon toga obavijestio svoju vladu o neophodnosti pružanja pomoći, ali je skrenuo pažnju na i dalje postojeće probleme sa transportom, te predložio da se oružje eventualno nabavi u inostranstvu.²⁹³ U prilog ovoj ideji išla je i ponovljena Temelova ponuda da se sada, uz municiju, u Beču nabavi i oružje, koje bi se bez poteškoća, preko Kotora, prebacilo u Crnu Goru. Štaviše, predložio je nove austrijske puške sistema Werndl (Werndl) M1867

Остапљуша Верндолба

Presjek puške sistema *Werndl* M1877.
Kosta Milovanović, Artiljerija, Beograd, 1879.

i/ili M1867/73, kao i mogućnost da na uvid pošalje nekoliko uzornih primjeraka radi testiranja.²⁹⁴

Pred knjazom Nikolom sada se našao problem kako obezbijediti finansijska sredstva od Rusije, a da pri tome Austrougarska ne sazna izvor novca. Nikola je sa Joninom i Sologubom napravio plan da se kod, Crnogorcima već dobro poznatog i kooperativnog bečkog fabrikanta Tomasa Sedela, naruči 20.000 pušaka sistema Verndl ili Berdan. Nakon proučavanja ponuda, odabran je ipak verndl, čija bi izrada bila skoro dvostruko jeftinija od berdanki – odnos jediničnih cijena iznosio je 38 : 69 austrijskih florina. Ovo je i razumljivo pošto bi se za berdanke morala plaćati patentna prava. Oružje bi se slalo u pojedinačnim partijama, a po prispijeću u Crnu

Goru tajno isplaćivalo preko ruske ambasade u Beču, uz garancije ruske vlade. Knjaz Nikola je prije potpisivanja bilo kakvog ugovora zahtjevao da prouči projekat, pri čemu je ostalo i otvoreno pitanje da li će se St. Peterburg složiti sa odabranim načinom nabavke i isplate.

Početkom avgusta iste godine, knjaz je u Beč poslao ministra vojnog Iliju Plamencu sa ciljem da utanači narudžbinu. U prvom trenutku, Plamencu je obećana saglasnost na kupovinu 6.000 pušaka sa 3 miliona metaka, ali od državnog proizvođača, *Österreichischen Waffenfabriks-Gesellschaft* (ÖWG) iz Štajera (Steyr), uz otplatu u tri rate. Crnogorski ministar vojni je, međutim, javio Cetinju da je dobio saglasnost na svih 20.000 pušaka, pri čemu bi zajedničko Ministarstvo rata

Pješadijska puška 11 mm sistema Werndl M1877.

dvojne monarhije (*Gemeinsames Kriegsministerium*) proizvođaču garantovalo samo uplatu za 6.000 pušaka. No, kada se crnogorsko Ministarstvo inostranih djela Temelu zahvalilo na posredovanju pri dobijanju ovakvih uslova, on je skrenuo pažnju da austrijsko ministarstvo, odnosno, ministar Artur Bilandt-Rajdt (*Artur Maximilian von Bylandt-Rheindl*, 1821–1891) nije mogao dati nikakvu finansijsku garanciju nego je samo dobronamjerno posredovao u sklapanju eventualnog ugovora sa konstruktorom oružja – Jozefom Verndlom (*Josef Werndl*, 1831–1889), odnosno, fabrikom ÖWG, kao i sa proizvođačem municije – *Georg Roth Aktengesellschaft* (*Wien III 4, Rennweg Nr. 50*). Nekoliko dana kasnije, Plamenac je ipak dobio potvrdu da će ÖWEG iz Štajera prihvatići narudžbinu zahvaljujući *volji Nj. V. Cara* (Franca Jozefa). No, sredinom septembra 1880 Beč je ponovo promijenio odluku, tvrdeći da se oružje može dobiti samo ako Cetinje raspolaze gotovim novcem, te da se puške i municija u tom slučaju mogu dobiti iz vojnog arsenala. Ovo je bilo znatno ograničenje ne samo sa finansijske,

nego i sa tehničke strane; novi uslovi su predviđali isporuku oružja starijeg sistema M1867, povučenog u arsenale pošto se austrougarska vojska preoružala usavršenim verndlom M1873. Poslije dužeg natezanja, ruskom poslaniku u Beču Ubriju (*Павел Петрович Убри*, 1818–1896) je javljeno da će posrednik pri uplati narudžbine kod bečke bankarske kuće *Rotšild* (*Rothschild Bank*, kasnije *Kreditanstalt*, *Heugasse 24, Wien*) biti ministar finansija Samuil Grejg (*Самуил Алексеевич Грейг*, 1827–1887), te da je Austrija prihvatile da se za Crnu Goru izradi novo oružje u Štajeru. Tako je Ilija Plamenac, u pravnji sekretara Mila Martinovića i puškara Teodora Dende, konačno mogao da započne razgovore o kvalitetu, tempu i načinu isporuke oružja. Plamenac je saznao da je „Najvišim naređenjem“ od 9/21. marta 1878. u naoružanje austrijske vojske uvedena nova verndlova puška M1877, sa usavršenim zatvaračem i jačom municijom. Tako je sa upravom ÖWEG u Štajeru sklopio ugovor o izradi i isporuci novih 20.000 pušaka (bez bajoneta) prema modelu iz 1877. godine po jediničnoj ci-

jeni od 27 florina. Dogovoreno je da puške budu numerisane brojevima od 1 do 20.000, kao i monogramom knjaza Nikole (NI) pod krunom. Navodno da bi ubrzala isporuku, uprava iz Štajera je predložila da se obrati zajedničkom Ministarstvu rata radi pozajmnice 10.000 pušaka iz arsenala. No, crnogorski ministar vojni je prvih dana oktobra odbio predlog, s pravom se plašeći da bi se među ovim oružjem našlo i staro, M1867 i M1867/73, koje je sve (samo) izvrćeno na nove fiševe iz 1877. godine.²⁹⁵

Roth Patent, te početnom brzinom zrna od 436 m/sec. Osim toga, duž gornje strane kundaka se nalazilo dugo udubljenje koje je prihvatalo lisnatu oprugu zatvarača. Naredenjem od 8/20. septembra 1870, na oružju je vrat kundaka stanjen kako bi odgovarao i vojnicima sa manjom šakom, što će u Crnoj Gori dovesti do čestih lomova kundaka baš na ovom mjestu. Prema Uredbi od 6. novembra 1874, puške M1867 su zamijenjene modelom 1873. koji se odlikovao orozom smještenim sa unutrašnje strane tabanske dašcice i

Detalji zatvarača pušaka verndl:
M1877, sa monogramom knjaza Nikole I Petrovića (gore) i
M1867 (dolje).

Poslije višegodišnjih testova inostranih i domaćih konstrukcija, naime, 14/26. jula 1867. Franc Jozef I je, na predlog ministra rata i šefa austrijskog Geralštaba, Karla Frajhera fon Jona (*Carl Freiherr von John*, 1815–1876), donio odluku da se za naoružanje vojske usvoji jednometna ostragpuneća puška 11 mm M1867 – konstrukcija Jozefa Verndla i Karla Holuba (*Karl Holub*, 1830–1903). Verndl M1867 je razvijen oko municije M1867 sa cilindričnom čaurom od tombaka dužine 41,3 mm (ukupna dužina metka 60,4 mm), punjenom sa 4 g. crnog baruta (*Gewehr-pulver-Schwarzpulver*), sa kapislom *Wilburger &*

zamjenom duge lisnate opruge zatvarača smještene duž vrata kundaka novom oprugom u samom sanduku zatvarača. Konačno, 16/ 28. marta 1878. uveden je najnoviji model M1877, prilagođen jačoj municiji sa mesinganom čaurom flašaste forme, dužine 74 mm, kapislom *Berdan* M77 i punjenjem od 5 g. baruta. Time su u barutnoj komori ostvarivani veći pritisci, trzanje oružja je bilo veće a početna brzina zrna iznosila je 438 m/s. Kako bi iskoristili velike količine već gotovog oružja M1867 i M1873, u ÖWEG su, uz proizvodnju novih pušaka, pristupili i preradi modela iz 1867. i 1873. godine (izmjena ležišta metka

Prepiska vojnika Filipa Simeunova
(selo Bašanje Brdo, oficir Miloš Šćepanović,
komandir Bećo Zuletin), ministra vojnog Ilije Plamenca i
Ilije Hajdukovića oko oštećene puške *verdelove pod broj* 4895.
Vojniku data nova puška br. 16075. 2. januar – 2. maj 1901.
CASG, VM, 20180808 101525.

i zamjena zadnjeg nišana); adaptirano oružje je uvedeno u opremu pod oznakama M1867/77 i M1873/77.²⁹⁶

Nakon sklapanja ugovora u Štajeru, Plamenac je prešao u Beč, gdje je u fabriци *Georg Roth AG* obezbijedio 6 miliona metaka. Istina, muničija nije poticala sa skladišta zavoda nego je pozajmljena iz vojnih arsenala.

Todor Denda je zadužen za kontrolu izrade i prijem gotovih pušaka, a Plamenac se angažovalo oko organizacije transporta. Prevoz do Trsta je bio predviđen željeznicom, a u Trstu je vojvoda

КРАЛСТВИНА ЦРНА ГОРА
ДИВИЦИЈА
ВОЈНА ОРУЖНА РАДНОНИЦА

Бори 19

Уредни број на оружјите Радујаница

Часопис

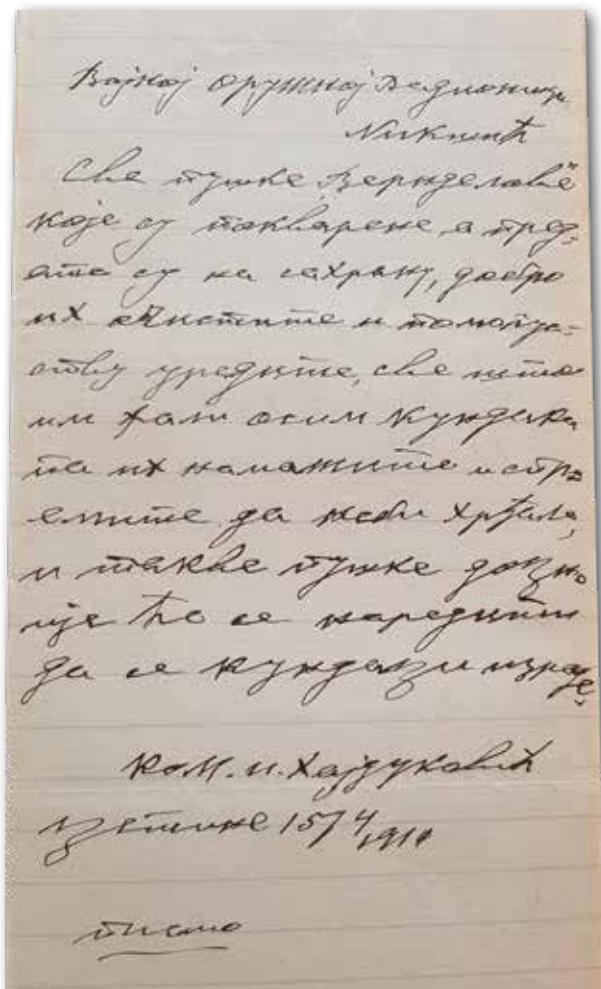
Имамо обид у разговешч да сад пристапима 15.
Задржавају суштица корифеја су пристапи
Чудоци. А имена чудоци не изразенит.
Обичани од имена чудоци изразиши чудоци
на обе пристапи. Сада ће имена шесте
Задржавају корифеје вако јашароду како твари
баштини, као да пештица урната вако јашароду
ко је избраниот вако портети.

Уред. Аугуст Јовановић.

Upravnik vojne radionice Nikšić Luka Jovićević
Upravi Bojnih oružnih radionica Cetinje, 11. aprila 1914,
o postupku sa oštećenim *Verdelerovim puškama*.
CASG, MV, 20180808 094637.

Duro Stankov Matanović (1825–1900) ovlastio liferantsku kuću Širović i Damjanović (*Sirovich e Damianovich, Lazzaretto Vecchio 17, Trieste*, Andrija Širović, 1836–1903) da organizuje ukrcavanje i brodski prevoz do Kotora, angažujući brod tršćanskog *Austrijskog Lojda* (*Österreichischer Lloyd, Lloyd Austriaco*).

Parcijalni transport ratnog materijala iz Beća započet je u decembru 1880. godine. Ilija Plamenac je još 15/27. oktobra obavijestio Iva Đonovića, rukovodioca Vojno-oružne radionice u Rijeci, da uskoro stiže prva partija od 15.000

Komandir Ilija Hajduković Vojnoj oružnoj radionici Nikšić, 15 aprila 1914, nalog za konzervaciju pušaka Verndelovih sa oštećenim kundacima.
CASG, MV, 20180808_094632.

pušaka koju će u Kotoru preuzeti vojvoda Đuro Petrović. Đonovićevo zaduženje je bilo da po prijemu materijala oružje konzervira i stokira u Laboratoriji u Cetinju. Svih 20.000 pušaka isporučeno je Crnoj Gori do kraja decembra iste godine. Uz puške, nabavljeno je samo 3000 odgovarajućih bajoneta, 6 miliona metaka, 20.000 remnika, 20.000 kesa za čuvanje fiševe, (fišeklja, Patronentasche), kašete (sanduke) kapaciteta 700 metaka, 60.000 čaura, 100.000 kapsli sistema Berdan M77 firme Rot, alat i pribor, kao i 300 sabalja.²⁹⁷ U skladu sa Ugovorom, ÖWEG je na oružje dao jednogodišnju garanciju, a u Obod je

poslao jednog majstora-instruktora radi otklanjanja eventualno ustanovljenih ili nastalih kvarova i radi obuke domaćih majstora u održavanju oružja.²⁹⁸

Isporuку oružja, vrijednu 928.966 florina, platila je ruska banka, a učesnici u transakciji, generalni direktor ÖWEG Jozef Verndl, generalni sekretar zavoda u Štajeru Rihard Keršl (Richard Kerschl), vlasnici bečke fabrike municije Georg i Johan Rot (Georg Roth, 1834–1903, Johann Roth, 1837–1906) i činovnik ÖWEG Rajmond Helman (Raimond Hellman) odlikovani su Danilovim ordenom II, III i IV stepena.²⁹⁹

No, kasnije će se ispostaviti da su u ÖWEG donekle uspjele da obmanu nedovoljno iskusnog Todora Dendu i Crnoj Gori isporuče jedan manji dio adaptiranih pušaka M1867/77, bez obzira što su se puncirani serijski brojevi kretali u rasponu od 1 do 20.000. To je uočeno tek nakon iskazanih kvarova (eksplozija cijevi M67 uslijed primjene municije M77 i relativno česti lomovi kundaka). Isto tako, u zbirkama muzeja Cetinje sačuvana je jedna puška, žigosana inicijalom knjaza Nikole, koja je nastala preradom na municiju M1877. Na ovo ukazuje zadnji nišan, gradiran do 2100 koraka, ugrađen umjesto originalnog (do 1400 koraka), sa serijskim brojem različitim od broja na puški (van raspona od 1 do 20.000). To je, ujedno, značilo da su na oružju samo izvršene prepravke ležišta metka i čela zatvarača i zamijenjen zadnji nišan, a sama puška prezigosana ser. brojem u rasponu do 20.000.

Nove puške su u januaru 1882. podijeljene samo oficirima u Baru i Podgorici radi upoznavanja podređenih vojnika sa novim oružjem i izvršenja prvog bojevog gađanja. Prema naredbi vojvode Ilike Plamenca brigadirima od 28. januara/10. februara 1883, puške verndl su ustupljene i podoficirima, a prva klasa aktivne narodne vojske dobila je novo oružje tokom 1887. godine.³⁰⁰ Među oficirima i vojnicima za ovo oružje su se odomaćili nazivi *fenderove*, *verndelove* ili *venderove* puške.

Prikupljanje i odlaganje u rezervu pušaka sistema Verndl trajalo je sve do kraja 1901. godine.

Primjera radi, upravnik radionice iz Nikšića 1901. godine je *Upravi vojnih oružnih radionica na Cetinju* dostavio upit šta da radi sa puškama Verndl koje nemaju kundaka. Uprava mu je odgovorila da se puške *urede pa će se kundaci kasnije izraditi*.³⁰¹

Marko Hajduković iz Kolašina je 1/14. maja 1901. trebovaod od Ilije Hajdukovića kundaka od *venderova* 15 komada. Ilija mu je 5/18. maja, dopisom br. 230, naložio da *pokvarene Verdelove koje ne može odma popraviti, primi i naplati od vojnika, pa kad sad ostale puške od vojnika budu vraćene, biće ih još pokvarenih pa će ih onda ujedno popraviti*.³⁰²

Hajduković je još 4/17. maja 1901. uputio Filipa Nikova Pejovića u Bar radi *premazivanja ... verndelovih*, a Mila Pavišića, Blaža Pejovića, Filipa Pejovića, Luku Jovičevića i Boža Đuraškovića, radi istog posla u Lesendro i Vir.³⁰³

Da je Ministarstvo vojno imalo razumijevanja za borce slabog imovnog stanja najbolje govori primjer vojnika Filipa Simeunova. *Pokorni vojnik Filip Simeunov* iz sela Bašanje Brdo kod Kolašina, iz čete Miloša Šćepanovića, na Cetinju se 2/15. februara 1901. obratio lično ministru vojnemu gospodinu Vojvodi Plamencu zbog puške fenderove koju je slomio. To je bilo ovako; *kad mu je divokoza udarila u tor u ovce (on je) odma uzeo jedan fišek i pušku i pucao a puška se razbila. Prijavio se oficiru a on (ga je) uputio u fabriku da je popravi a (on je) u dosta slabom stanju zato najponiznije moli Gospodina Vojvodu (da se) izobrati na (njega) siromašnog jer nije u stanju je platiti*. Plamenac je istog dana naložio Iliju Hajdukoviću *da popravi oružje i da Filipu uzme 5 florina više ništa, a bolje to no ništa*. Hajduković je ustanovio da je na verndlu ser. br. 4895 eksplo dirala cijev pa je Šćepanoviću u zamjenu besplatno dao drugu, ser. br. 16.075.³⁰⁴

Nakon prikupljanja oružja, Hajduković je 1/14. septembra 1903, dopisom Br. 407, ispred *Uprave vojnih oružnih radionica na Cetinju*, naložio formiranje knjige *Glavnog inventara rezervnog pribora za oružje Moskovke – Verndelove – Berdanke – crnogorskog i ruskog revolvera*. Inventar za 1911. godinu, obima 405 stranica, oformljen je 14/27. januara 1911. Protokol je sadržavao izvještaje četiri glavna odjeljenja, od kojih je Drugo bilo za puške *Berdanke* (od str. 105 do 203) a imalo je i listove za oficirske i podoficirske sablje, dok je Treće odjeljenje bilo namijenjeno rezervnom priboru za puške *Verndelove* (str. 206 do 305). Prema sadržaju stranica, u Radionici Cetinje pod B. su bile *Berdanke* (105 strana, II odjeljenje), a u Rezervi u *Upravu vojnih Radio nica na Cetinje* – pod B. – *Berdanke* (strana 131, II odjeljenje i V, *Verndelove*, strana 231, III odjeljenje). *Prva radionica u Obod* je *Berdanke* (B) vodila pod Drugim (110 strana) a *Verndelove* (V) pod Trećim odjeljenjem (211 strana); Treća radionica u Podgoricu – *Berdanke* (B) vodila pod II odjeljenjem (115 strana) a *Verndelove* (V) pod III odjeljenjem (217 strana); Četvrta raionica u Nikšić – *Berdanke* (B) vodila pod II odjeljenjem (120 strana) a *Verndelove* (V) pod III odjeljenjem (222 strana) i, *Peta radionica u Kolašin*, popisivala je *Berdanke* (B) pod II odjeljenjem (125 strana) a *Verndelove* (V) pod III odjeljenjem (227 strana).³⁰⁵

Prema *Spisku materijala uoči rata 1912–13*, crnogorska vojska je od ručnog vatrenog oružja raspolagala sa 14.283 verndlovki i 5.224.903 metaka 11x58 mmR. Od toga, *Spisak pušaka i njihove municije na slagalištima oko 1/14. novembra 1913. godine*, ukazuje da se u magacima nalazilo 1.176 pušaka sistema Verndl. Znači, vojnici su tokom balkanskih ratova na rukama imali 13.107 pušaka sistema Verndl.³⁰⁶

Tokom borbi 1912–1913, dolazilo je do oštećenja ovog oružja. Pred neposrednu opa

snost od izbijanja rata sa Austrougarskom, Luka Jovičević, upravnik III divizijske vojne oružne radionice Nikšić, 11 aprila 1914 je pismom br. 19. *Upravu vojno oružnih radionica Cetinje obavijestio da ima do sad primljenih 15 Verdelerovih pušaka kojijema su prebijeni kundaci a imamo kundaka ne izrađenih. Oćemoli od istih kundaka izradit, kundake na ove prebijene. Stoga vas pitamo štose Verderelove straguše već smatralju kao stari patent pa da nebismo učinili kakvu štetu to da izvršimo bez naređenja.*

Hajduković je 11/24. aprila 1914. upravniku Vojne radionice Rijeka-Obob naložio da oružje što dolazi u toj radionici što može lako popraviti i popravi, a ono što nemože popraviti da ne prima no (da) kaže vojniku neka nosi pokvareno oružje na Cetinje u radionicu da mu se popravi... Ono oružje koje dolazi na sahranu pregledaj jeli čisto i u svemu ispravno, pa takvo uputi u slagalište, a ako nije kaži vojniku da nije dobro i na ovi način u svemu lijepo ti je, pa kome se kriva ti nijesi dužan činjeti po njihovoj volji.³⁰⁷ No, uočivši ozbiljnost situacije, samo četiri dana kasnije, 15/28. aprila, vojnoj oružnoj radionici Nikšić naložio

je da sve puške Verndelove koje su pokvarene a predate na sahranu, dobro očiste i pomogućstvu urede, sve šta im fali osim kundaka, te se namažu i spreme da ne bi hrđale e (za) takve puške docnije če se narediti da se kundaci izrade.³⁰⁸

Ovo oružje je u relativno malom broju uvedeno u opremu vojske nakon početka austrougarskog napada na Crnu Goru. Prema izvještaju Janka Vukotića O.Br. 3916 od 3/16. marta 1915, vidi se da je Sandžačka vojska na dan 1/14. marta 1915. imala u naoružanju samo 32 puške sistema Verndl.³⁰⁹

Pješadijska puška 11 mm Werndl M1877

Kalibar, mm: 11

Metak: 11x58mmR

Dužina cijevi, mm: 843

Broj žljebova: 6, uvijanje udesno.

Ukupna dužina, mm: 1280

Broj metaka: 1, zatvarač kladasti, obrni oko ose

Masa, g: 4250

Vo, m/s: 438

JEDNOMETNE OSTRAGPUNEĆE PJEŠADIJSKE PUŠKE 4" (10,67 mm) sistema Berdan №2 M1870

Nakon ratova 1776–1878, Crna Gora je imala ne samo manjak streljačkog naoružanja, nego su i postojeće puške krnka i vencl bile zastarjele i izbačene iz upotrebe u svim evropskim armijama. Ruski ministar-rezident na Cetinju, Argiropulo je tek u januaru 1894. svojoj vlasti izložio najnužnije potrebe crnogorske vojske u pogledu naoružanja.³¹⁰ Pri tome, pozvao se na bezuspješne zahtjeve knjaza Nikole i prepisku vođenu još 1880. godine oko eventualne isporuke 15.000 – 20.000 pušaka sistema Berdan №2 M1870.³¹¹ Na osnovu korespondencije sa direktorom Azijskog departmana Dmitrijem Kapnistom (*Дмитрий Алексеевич Капнист*, 1837–1904), ministrom inostranih djela Nikolajem Girsom i ministrom vojnim, Pjotrom Vanovskim (*Пётр Семёнович Ванновский*, 1822–1904), Girs se uverio da bi se iz *Petrovskog arsenala* (*Сестрорецкий оружейный завод* u zoni St. Peterburga, 26 km

od centra grada) mogla obezbijediti potrebna količina oružja za Crnu Goru. Argiropulo je 28. marta/9. aprila iste godine Girsu podnio opsežan referat o potrebama Knjaževine. Ministarstvo inostranih djela je 25. maja 1894. izvjestilo misiju na Cetinju da se imperator Aleksandar III Aleksandrovič (1845–1894) 28. marta saglasio sa izvještajem od 28. marta/9. aprila i odobrio da se oružje pokloni Cetinju.³¹² Poslije dužih analiza o politički najbenignijem načinu prenosa naoružanja do Bara, konsultacija Argiropulosa i poslanika u Carigradu Aleksandra Nelidova (*Александр Иванович Нелидов*, 1835–1910), odabrana je ruta Kronstadt (St. Peterburg) – Baltičko more – Atlantik – Sredozemno more – Jadransko more. Knjaz Nikola je imao ideju da domaći parobrod „Jaroslav“ (*Ярославль*) pod komandom Andra Đurkovića uputi u francusku luku Bordo (*port de Bordeaux*) ili britanski *Tiger Bay* kod Kardifa (*Cardiff*), gdje bi preuzeo tovar, ili čak da otplovi direktno do Kronštadske luke kod St. Peterburga (*Кронштадтский порт*).³¹³ No, zbog male tonaže i radiusa plovidbe, ali i manjka finansijskih sredstava da Crna Gora finansira pakovanje i tako dug transport, odlučeno je da kompletne obaveze oko dostave materijala preuzme Rusija, te da se oružje preveze teretno-poštansko-putničkim parobrodom *Rostov* (*Ростов, Русского общества пароходства и торговли, ROPiT*).³¹⁴ Knjaz Nikola je u St. Peterburg, radi organizacije utovara i transporta, uputio bokeljskog pomorca,

Presjeci jednometne puške 4" (10,67 mm) sistema Berdan №2 M1870.

Pješadijska puška 4" sistema Berdan №2 M1870 (gore) i konjički karabin 4" sistema Berdan-Safonov (dole).

inače kapetana duge plovidbe, prvog upravnika crnogorske *Kancelarije pomorskog odjeljenja* i svog adutanta, Slavomira Slava Jovova Đurkovića (1851–1920), a u ruskoj prestoniци već se nalazio vaspitač knjaza Mirka, pukovnik Sumarokov. Tovar je uspješno ukrcan i *Rostov* je bez ikakvih problema uplovio u Bar 13/25. avgusta 1895. godine.³¹⁵

U luci ga je dočekao oduševljeni narod sa ministrom vojnim na čelu, vojvodom Ilijom Plamencem, koji je specijalno za ovu priliku iz Cetinja došao 12/25. avgusta.³¹⁶ Crnogorski lučki kapetan se ukrcao, pregledao tovarne listove i ustanovio da su korektni. No, kako je 13/25. avgust bio *dan praznični (sv. nedjelja)*, u *sporazumljenju* sa kapetanom *Rostova* opunomoćenik crnogorskog vojenog ministra je odlučio da se iskrcavanju vojenog materijala pristupi *sljedući dan, u ponedjeljnik* (14/26. avgusta).³¹⁷

Glavni materijal činilo je 30.000 jednometnih pušaka .44 sistema Berdan №2 M1870 sa bajonetima i 12 miliona metaka, 500 karabina si-

Detalji zatvarača puške Berdan №2 M1870.

Crnogorski vojnici vježbaju gađanje puškama Berdan №2 M1870.

stema Berdan-Safonov sa 200.000 metaka,³¹⁸ 500 sabalja (šaški dragonskog tipa) M1881, 500 velihih lopata i - 6 mitraljeza sa 90.000 metaka.³¹⁹ Plamenac je odmah po pristajanju broda o uspješno prispjelom oružju telegrafski obavijestio knjaza Nikolu, knjeginju Milenu i brigadire crnogorske vojske.³²⁰ Kako je inicijator ustupanja oružja, Aleksandar III, u međuvremenu preminuo (20. oktobra/11. novembra 1894), knjaz se odmah zahvalio novom ruskom imperatoru, Nikolaju II (Николай II Александрович, 1868–1918, na presto stupio Manifestom od 21. oktobra/2. novembra 1894). U znak zahvalnosti za uspješno obavljen transport, 18/30. avgusta je zapovjednik parobroda *Rostov*, Luka Ivanov Dapčević, odlikovan *III stepenom Danilovog reda, potomstveni dvorjanin*, stariji pomoćnik zapovjednika Boris

A. Vegrinižovski i prvi mašinista Viktor Nikolaev-Spridin – istim orednom IV stepena, a drugi pomoćnik zapovjednika Jogan Joganovič Valdt, treći pomoćnik Vladimir Aleksandrovič Pavlov, drugi mašinista Aleksej Ivanovič Švedov i treći mašinista Aleksej Tarasič Ignjatonko – V stepenom Danilovog krsta.³²¹ Nakon iskrcavanja tovara i dekorisanja posade, *Rostov* je 25. avgusta/6. septembra isplovio na povratku u Rusiju.³²²

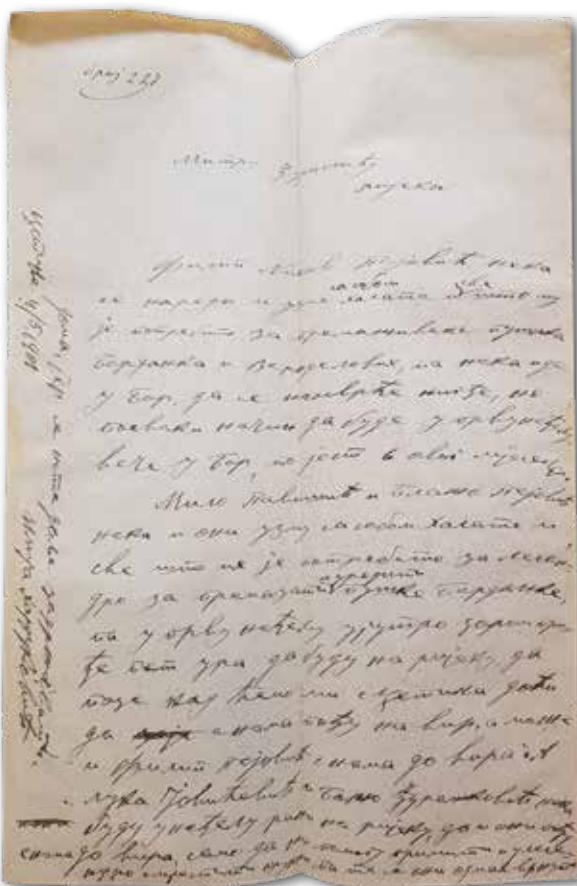
Podjela *berdanki* prvi put je najavljena 27. oktobra/8. novembra 1895: *Iz vojenog ministarstva doznajemo, da će se u kratko vrijeme razdijeliti novo oružje iz Rusije među nekim dijelom naše vojske, i zamijeniti oružje, koje je do sada bilo na upotrebu.*³²³

U rano jutro 7/20. aprila 1896, borci Cetinsko-njeguškog bataljona su u *velikoj avlji vojene*

radionice predali svoje staro oružje. U 8 časova vojničkom zboru su se pridružili knjaz Nikola sa kneginjom Milenom i decom, Danilom, Jelenom, Anom, Mirkom i Petrom. Oružje, zapakovano u sanducima, blagoslovio je *Visokopreosvešteni Mitropolit Crne Gore, Brda i Primorja Mitrofan* (*Marko Ban*, 1841–1920), nakon čega je knjaz Nikola prvoj trojici vojnika lično uručio nove puške i održao prigodan govor. Nakon toga, sve do 15 časova, *berdanke* je dijelio prestolonasljednik knjaz Danilo. Oružje je dobilo 1.200 vojnika Cetinjsko-njeguškog bataljona I i II klase.³²⁴

Berdanka je predstavljala jedno od rješenja poznatog američkog konstruktora Hajrama Berdana (*Hiram Berdan*, 1824–1893). Radilo se o jednometnoj ostragpunećoj puški kalibra .42 sa obrtno-čepnim zatvaračem koji se odbravljavao okretanjem ručice ulijevo za 45°. Berdan je za

ovo rješenje zatvarača 2. oktobra 1868 dobio britanski, a 1. novembra 1870 – i američki patent. Rusija se 24. oktobra 1869 opredijelila za Berdanovo rješenje i u *Birmingham Small Arms Company (Gun Quarter, Birmingham, BSA)* naručila 30.000 pušaka po jediničnoj cijeni od 3,20 funti sterlinga. No, Ministarstvo vojno je istovremeno od kompanije *Greenwood & Batley* iz Lida (*Leeds*) naručilo bukvalno sve mašine, alate i kontrolne za proizvodnju oružja, a ruski kontrolor za prijem u Birmingemu, Petar Biljderling (*Петр Александрович Бильдерлинг*, 1844–1900), uspio je da se dokopa i tehničke dokumentacije. Prvi pogon za proizvodnju berdanki Biljderling je uz pomoć Džejsma Bartona (*James Henry Burton*, 1823–1894), konstruktora američkog porijekla koji je nakon Građanskog rata prešao na rad u britansku firmu *Grinvud i Betli*, kao i domaćeg

Naredba Ilije Hajdukovića od 4. maja 1901. godine upravnicima oružnih radionica da započnu konzervaciju berdanki. CASG, M.V., 20180808_101023.

Opis oružja B) Berdanke – V) Vern'dlove – G) Crnogorskog revolvera. Cetinje, 1915.

zavoda *Ludvig Nobel* (Людвиг Нобел) postavio u Tuli (*Императорском Тульском оружейном заводе*), a serijska izrada je započeta 1874. godine. Uskoro su linije montirane i u zavodima u Iževsku i Sestrorecku, tako da je kompletna ruska armija relativno brzo preoružana pješadijskim i kozačkim puškama i karabinima kalibra 4,2 linije berdan № 2 M1870. No, Rusija je već 1891. godine usvojila *malokalibarske* (3", 7,62 mm) petometke sistema Mosin M1891, te je berdanne, kao zastarjele, poklanjala ili prodavala uglavnom balkanskim državama (Crna Gora, Srbija, Bugarska).³²⁵

Poslije početnog oduševljenja, među crnogorskim vojnicima *berdanne* nijesu bile omiljene i prednost su davali austrijskom verndlu M1869/77. Nakon prijema prvog kontingenta višemetki 1898., odlučeno je da se one podijele aktivnoj vojsci, dok bi II klasi, kao rezervi, bile ostavljene *berdanne*. Jednometke aktivne vojske postepeno su raspoređivane u slagališta. Tako je Ilija Hajduković 30. maja/12. juna 1901. godine Naredbom br. 252 naložio Milu Pavišiću u Lesendru da sve trenutno *primljene puške berdanne svrši i tačno lijepo smjesti, onda dobro sve puške berdanne koje su na Lesendro od pređe bile otvoriti sve kašete pregleda i premaže i sasvijem uredi, a tako kad svrši Lesendro, pode na Besac*³²⁶ pa tako isto i puške berdanne. Ovo mu se dobro preporučuje da sve u potpunom redu smjesti i uradi kako puške koje su sad primljene tako i koje su bile od pridje u magazine, jer u slučaju ako bi se što ne-uredno našlo biće strogo odgovoran. Kad cijelu radnju svrši (trebalo je da) dođe na Cetinje da o svemu čisti izvještaj i račun podnese: koliko ostaje oružje sa priborom u kom magazin, koliko ga od pređe bilo pušaka u magazin sa priborom, a koliko ga je tada primljeno, napose (Hajduković je) rekao Jovanu Ljumoviću na Vir da (Pavišiću) daje novaca koliko mu je potrebito, o čemu će račun donijeti.³²⁷ Slično naređenje, br. 248, 25. maja/7. juna 1901. izdato je i Krstu Cuci u

Mirkovoj barutani: „*Pošto svršiš i sasvijem urediš puške berdane i verndelove, uzmi petrolije (petrolej) pa dobro izperi kako unutra tako i izvan to staro oružje i pošto ga dobro ispereš onda ga fino namaži vazelinom, ali nemoj da se troši i prosipa bez razloga...*³²⁸ Tokom predaje starog oružja, samo u III i V brigadi zabilježeno je 69 pokvarenih *berdanki*, pri čemu je sačinjen uredan spisak sa imenom vojnika-vlasnika oružja, njegovog četnog oficira i bataljonog komandira, sa opisom kvara i procjenom oštećenja u perperima.³²⁹

Oficirima na račun učinjenog troška prilikom primanja oružja Berdanova i Verndlova u magacine iz vojske, 25. maja/7. juna 1901. je isplaćeno 109.808 kruna.³³⁰

Prema *Spisku materijala uoči rata 1912–13*, crnogorska vojska je od ručnog vatrenog oružja raspolagala sa 29.795 *berdanki* sa 10.962.051 metaka. Od toga, *Spisak pušaka i njihove municije na slagalištima oko 1/14. novembra 1913. godine*, ukazuje da se u magacinima nalazilo 18.538 pušaka sistema Berdan. Znači, vojnici su tokom balkanskih ratova u rukama imali 11.257 *berdanki*.³³¹ No, već u izvještaju Janka Vukotića O.Br. 3916 od 3/16. marta 1915, Sandžačka vojska je na dan 1/14. marta 1915. imala u naoružanju samo 24 puške sistema Berdan i 11 zaplijenjenih turskih pušaka sistema Pibodi-Martini (*Peabody-Martini*) M1871/74.³³²

Pješadijska puška i karabin 4" (10,67 mm) *Berdan №2 M1870*

Kalibr, mm: 10,67

Metak: 10.75×58 mmR (kod karabina smanjena masa barutnog punjenja)

Dužina cijevi, mm: 832,6 (karabin – 475)

Broj žlebova: 6, uvijanje udesno, korak 533 mm (21 дюйм)

Ukupna dužina, mm: 1320 (karabin – 965)

Broj metaka: 1, zatvarač obrnto-čepni

Masa, g: 4430 (karabin – 2817)

Vo, m/s: 437 (karabin – 362)

Endnote

- ²²⁷ DMC, AO, god. 1868; *Zapis*, knj. XIV, 1935, 305.
- ²²⁸ Neue Freie Presse No. 1568, Wien, 10 januar 1869, 8.
- ²²⁹ Srbske Novine br. 7, god. XXXV, Beograd, 16. januar 1869, 1; *Oesterreich-ungarische Wehr-Zeitung* Nr. 45, Jhrg. VIII, Wien, 14. februar 1869, 2. Knjaz je darivan sabljom „kralja Milutina“, što je predstavljalo jasan politički signal da se Nikola prihvata kao vodeći vladar u srpskom korpusu na Balkanu.
- ²³⁰ Slovenski Narod br. 18, tečaj II, Maribor, 11 februar 1869, 4; *Oesterreich-ungarische Wehr-Zeitung* Nr. 42, Jhrg. VIII, Wien, 11. februar 1869, 7; Đorđević dr Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 281.
- ²³¹ Local-Anzeiger der Die Presse, Beilage zu Nr. 48, Jhrg. 22, Wien, 17 Februar 1869, 9; *Oesterreich-ungarische Wehr-Zeitung* Nr. 48, Jhrg. VIII, Wien, 17. februar 1869, 3; Local-Anzeiger der Die Presse, Beilage zu Nr. 51, Jhrg. 22, Wien, 20 Februar 1869, 9.
- ²³² Skramoušaky Jan, *Mythus jmninem Krnka*, Praha 2016, 35-38.
- ²³³ Ugovor Silvestra Krnke, Eduarda von Hohenbruka i Bruno Barta od 7/19. septembra 1868. VHÚ, fond XIII, zaostavština Silvestra Krnke. Ovaj ugovor je bio dodatak prvočitnom ugovoru od 22. decembra 1866/3. januara 1867, ali original nije sačuvan u fondu. Njegove klauzule se zasnivaju na pismu Krnke Bruno Bartu od 21. maja/2. juna 1869.
- ²³⁴ Vlast, Válečná síla Černé Hory, 30. července (juli) 1872, 243-244.
- ²³⁵ Skramoušaky Jan, n.d, 28.
- ²³⁶ CASG, MV, dio III/2.
- ²³⁷ Zbirka Vojni muzej Beograd, inv. br. 4943.
- ²³⁸ Đorđević dr Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 282-283.
- ²³⁹ ...prince Nicolas, ayant accepte un systeme qui lui fut propose par l'inventeur Thomas Sederl, fit une commande de deux mille fusils a aiguille gui, vers... Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, *Le Monténégro contemporain*, Paris, 1876, 440-441. Zanimljivo je da Vlahović navodi kako pogrešan broj pušaka, tako i sistem; očito Krnkinu konstrukciju miješa sa iglenjačom Dražje (Zündnadelgewehr Drayse).
- ²⁴⁰ Gopčević Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd, 1963.
- ²⁴¹ Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804-1903*, Srpska Akademija nauka i Umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I odeljenje, Knjiga XXXV, Beograd, 1987, s. 294.
- ²⁴² Isto.
- ²⁴³ Црногорац бр. 20, godina I, Cetinje, 6 juni 1871, 79.
- ²⁴⁴ Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, n.d; *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 54.
- ²⁴⁵ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 61-64.
- ²⁴⁶ Nadporučnik Banijskog graničarskog pješadijskog puka br. 11 (11. Banal-Militär-Grenz-infanterie-Regiment), Simeon Bogdanović (Simon Bogdanović, alias Četnik Siniša, 1833-1909) već 1872. godine tvrdi da je Crna Gora raspolagala sa 5000

- krnki. Četnik Siniša, *Vojena snaga Turske, Srbije i Crne Gore*, Novi Sad, 1872, 44-47. Poleksić Ljubomir, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik*, sv. X, god. XLVII, Beograd, oktobar 1931, 80; *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 54.
- ²⁴⁷ Zbirka Vojenský historický ústav Praha.
- ²⁴⁸ Zbirka Vojenský historický ústav Praha.
- ²⁴⁹ Zbirke Vojenský historický ústav Praha i Vojni muzej Beograd, inv. br. 4844.
- ²⁵⁰ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 54; Poleksić Lj, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik*, sv. X, god. XLVII, Beograd, 1931, 80.
- ²⁵¹ Vuković Gavro, *Hercegovački i Vasojevički ustanak 1875 i 1876 g.*, Sarajevo, 1925, 72; Grujić Kosta, *Dnevnik iz Hercegovačkog ustanka – 6-VIII-16-X-1875*, Beograd, 1956, 136.
- ²⁵² *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878*, Москва 1978, 112; АВПР, ф. Политотдел, 1875., г., д. I, л. 9-12, об. Подлинник.
- ²⁵³ *Глас Црногорца* бр. 60, god. VI, Cetinje, 16. novembar 1876, 2.
- ²⁵⁴ *Россия и национально-освободительная...*, 203; АВПР ф. Политотдел, 1875., г., д. I, л. 51, об. Подлинник.
- ²⁵⁵ *Isto.*
- ²⁵⁶ Vičenca je izgrađena 1854. u brodogradilištu Paul Vlissingen & Dudock van Heel u Amsterdamu. Brod je bio dug 42 m, širok 5,5 m, nosivosti 220 t, sa gazom od 0,80 m. i parnom mašinom od 80 KS. Vičenca je u martu 1886. prodata mađarskoj kompaniji *Geisz & Rosmayer* iz Tolne i prebačena je u Dunav, gdje je plovila pod novim imenom *Tona*.
- ²⁵⁷ Хитрова Н. И, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875-1878 г.*, Москва, 1970, 204.
- ²⁵⁸ *Россия и национально-освободительная...*, 282-283; ЦГВИА, ф. ВУА, д. 7167, л. 125-127. Подлинник; Đordjević, D-r Vladan,, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 414;
- ²⁵⁹ Vukičević Milo, *Sauervalдов dnevnik*, Beograd, 1931, 14.
- ²⁶⁰ DACG, *Ministarstvo vojno*, 1881, f.8, 10. avgust 1881.
- ²⁶¹ Arhiv Istorijskog instituta Univerziteta Crne Gore, *Ministarstvo vojno, administrativno odjeljenje*, 1911, f.1, 56.
- ²⁶² *Gülhane Hatt-ı Şerifi*, *Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu*, *Tanzimat-ı Hayriye*, 22. oktobar/3. novembar 1839.
- ²⁶³ Grupa autora, *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hesek*, Istanbul 2009, 157-158; *Bab-i Asafi Amedi Kalemi*, 9/24.
- ²⁶⁴ Grupa autora, *n.d.*, 163; *Bab-i Asafi Mektubi Mühimme Kalemi*, 213/13.
- ²⁶⁵ Grupa autora, *n.d.*, 167, 171; *Bab-i Asafi Mektubi Mühimme Kalemi*, 316/93; *Cevdet Askeriye*, No. 45842.
- ²⁶⁶ Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Ankara, 2006, 94, Tablo 11.
- ²⁶⁷ Uğur Ünal, *n.d.*, Tablo 12.
- ²⁶⁸ Proha Dino, *Vojna reforma u Bosni u 18. i 19. st.*, Sarajevo, 2014, 8.

- ²⁶⁹ Vilhelm Sauervald započeo je vojnu karijeru službi u III bataljonu 76. pješadijskog puka (*k.u.k. Infanterie regiment Nr. 76*) u Trebinju. Iz Trebinja je prekomandovan u 18. Divizijsku komandu u Zadru (*18. Inf.-Truppen-Divisions- Und Militär-Commando zu Zara*), odakle odlazi na službu u topografsko odjeljenje Generalštaba u Beču. Nakon početka rata 1876, Sauervald je poslat u otomansku vojsku da prati ratne operacije. Preko Vidina, 22. juna/4. jula je stigao u Belu Palanku (*Ak-Palanka*), u štab generala Abdul Kerima (*Abdükerim Nâdir Paşa*, 1807-1883). Nakon povratka u Beč, u obaveštajnom uredu Glavnog generalštaba upotpunjue podatke o turskoj vojsci. Na Temelovu molbu, koji se nalazio u crnogorskom štabu, poslat je u Crnu Goru i na Cetinje stiže 7/15. juna 1877. godine.
- ²⁷⁰ SAD su raspolagale velikim količinama britanskih pušaka *enfield* koje su obje strane nabavljale tokom Secesioničkog rata.
- ²⁷¹ Bennett Julian, *The Aynal Martini: The Ottoman Army's First Modern Rifle*, Anatolica XLIV, 2018, 239-240, 245; Bogdanović Branko, *Naoružanje srpske i crnogorske vojske od XVIII i XX veka*, Zbornik Istoriskog muzeja Srbije br. 31, Beograd, 2003, 159.
- ²⁷² Uğur Ünal, n.d., 124, 133; Bennett Julian, n.d.
- ²⁷³ Tepić Ibrahim, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine br. XXXVII, Sarajevo, 1988, 231.
- ²⁷⁴ Grujić Kosta, *Dnevnik iz Hercegovačkog ustanka-6-VIII-16-X-1875*, Beograd, 1956, 37.
- ²⁷⁵ Vukčević Milo, *Sauervalдов dnevnik*, Beograd, 1931, 14. Sauervald puške naziva prema izvornom, britanskom modelu (*Henry-Martini*), iako su, nakon procesa o patentnim pravima, za tursku vojsku proizvedene kao sistem *Peabody-Martini*.
- ²⁷⁶ ...Ces casernes de Bajnaluka sont énormes et peuvent constituer un des grands dépôts de la cavalerie ottomane... L'ensemble des forces de cavalerie régulière se monte à vingt-cinq régiments, qui ne dépassent pas le nombre de vingt mille hommes, divisés en dragons, spahis, lanciers et Cosaques. Le régiment comporte six escadrons, armés de la carabine à répétition du système Winchester. C'est, dit-on, la plus faible partie de l'armée; ses services, absolument nuls en temps de paix, sont très-limited en temps de guerre... Yriarte Charles, *Bosnie-et-Herzégovine, souvenirs de voyage pendant l'insurrection de 1875-1876*, Paris, 1876, 160-161.
- ²⁷⁷ ...not regulars, not redif or reserve, but BashiBazouks, Mahometan volunteers dressed.. sash, loaded with antiquated pistols and handshars or short sword knives.. Evans, Arthur John, *Through Bosnia and The Herzegovina on foot during Insurrection, august and september 1875*, London, 1877, 202.
- ²⁷⁸ .L'arme principale, le kandjar, passé à la ceinture à côté des pistolets à crosse d'argent, est si long qu'il coupe le corps en deux par une ligne oblique et dépasse les deux côtés de la poitrine... Yriarte Charles, n.d., 139.
- ²⁷⁹ Bennett Julian, n. d., 245, 247.
- ²⁸⁰ ...15 тыс. ружей Снайдера и к ним 5½ млн. патронов (оружие это, согласно высочайшего повеления 20 января, первоначально предзна-

- чалось для Черногории... 29. августа – 27.000 турецких ружей.. ружей разных систем 26.500 и ятаганов 1256... Группа автора, *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878*, Москва, 1978, 398, 412.
- ²⁸¹ Poleksić Ljubomir, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik*, sv. X, god. XLVII, Beograd, oktobar 1931, 80-81. Poleksić se uglavnom oslanjao na *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1865-1905*, Cetinje, 1910.
- ²⁸² Operativno odjeljenje Vrhovne komande, *Rat Srbije sa Turskom za oslobođenje i nezavisnost 1877-78 godine*, Beograd, 1879, 76, 450-451.
- ²⁸³ Đorđević, dr Vladan,, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 389, 390, 416, 420.
- ²⁸⁴ Vukčević Milo, *Sauervalдов dnevnik*, Beograd, 1931, 44.
- ²⁸⁵ Глас Црногорца бр., 35, god. VI, Cetinje, 19. juli 1876, 1 Глас Црногорца бр., 37, god. VI, Cetinje, 26. juli 1876, 1.
- ²⁸⁶ Глас Црногорца бр. 33, god. VII, Cetinje 16. juna 1877, 1; Глас Црногорца бр. 28, god. VII, Cetinje 30. maja 1877, 1, 2.
- ²⁸⁷ Temizer Abidin, *Karadag Ordusu (1876-1913)*, *History Studies* 2, 2010, 333; Mehmed Subhi, *Karadag ve Ordusu*, Carigrad, 1901, 169
- ²⁸⁸ DACG, MV, *Artillerijsko-tehničko odijeljenje*, f. 8: *G-dinu Savu Dabanoviću artiljer. oficiru od 9. januara 1907.*
- ²⁸⁹ Arhiv Istorijiskog instituta Univerziteta Crne Gore, Ministarstvo vojno, administrativno odjeljenje, 1911, f.1, 56.
- ²⁹⁰ CASG, MV, dio X, 38-40, dio XI, 1-6.
- ²⁹¹ Babić Branko, *Počeci savremenog naoružavanja crnogorske vojske Glasnik Cetinjskih muzeja*, II knjiga, Cetinje, 1969, 171.
- ²⁹² DACG, *Prinovljeni rukopisi (PR)*, 1881, f. 8, 10. avgust 1881.
- ²⁹³ DACG, *Prinovljeni rukopisi (PR)*, 1881, f. 8, 10. avgust 1881.
- ²⁹⁴ DACG, PR, 1881, f. 8, 26. juni. 1880, *Jonin Girsu, koncept izvještaja o 26. juna 1880*, 102.
- ²⁹⁵ DACG, MV, 1880, g. 6, *Telegrami Ilike Plamencu od 5. do 8. oktobra 1880.*
- ²⁹⁶ Gabriel Erich, *Die Hand - und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, Militärwissenschaftliches Institut, Wien, 1990, 110-115.
- ²⁹⁷ DACG, PR, 1881, f. XXIX, *računi plaćanja oružja, municije i pribora za puške.*
- ²⁹⁸ DACG, MD, 1881, f. VIII *pismo Iliji Plamencu od 6. januara 1881.*
- ²⁹⁹ DACG, PR, 1881, f. XXIX, *Jonin Gisu, 19. januar 1881*, 12; DACG, MD, 1881, f. 6, 116; MID 1883, f. 11, 888.
- ³⁰⁰ Babić Branko, *Počeci savremenog crnogorske vojske – kupovina verndlovki*, *Glasnik Cetinjskih muzeja* II knjiga, Cetinje, 1969, 179.
- ³⁰¹ CASA, MV, 20180808-094628, dok. 154.
- ³⁰² CASA, MV (20180808-101004, CASA, MV, 20180808-100952).
- ³⁰³ CASA, MV (20180808-101023).
- ³⁰⁴ CASA, MV (20180808-101525).
- ³⁰⁵ CASA, MV, 20180808-113241, CASA, MV, 20180808-113248, CASA, MV, 20180808-113255.
- ³⁰⁶ CASA, MV 1878-1916, CASA, MV (XI/7-10).
- ³⁰⁷ CASA, MV, 20180808-095317, CASA, MV, CASA, MV, 20180808-094637.
- ³⁰⁸ CASA, MV, (20180808-094632).

- ³⁰⁹ CASA, MV, (X/38-39, XI/1-6).
- ³¹⁰ Babić Branko, *Ruski poklon berdanki Crnoj Gori*, *Glasnik Cetinjskih muzeja*, I knjiga, Cetinje, 1968, 96.
- ³¹¹ DACG, PR, 1880, f. XXVIII, *kopija Joninovog izvještaja od 6. maja 1880*; DACG, PR, f. XXVIII, *Girs Joninu 19. septemar 1889, 48, kopija tajnog izvještaja od 16. septembra 1880*, 251.
- ³¹² Babić Branko, *isto*, 97.
- ³¹³ Isto, 97-98. Pomorsko ministarstvo Rusije (*Морское министерство*) je 29. aprila 1878, za 400.000 dolara, kupilo američki parobrod *State of California* i nazvalo ga *Europa*. Brod je porinut 3. maja 1878. u brodogradilištu *William Cramp & Sons Ship & Engine Building*, naoružan je i stupio je u Baltičku flotu kao krstarica. Tokom 1885. krstarica je prodata Dobrovoljačkoj floti, razoružana, preimenovana u *Jaroslav* i korišćena kao putničko-teretni parobrod. U martu 1890. *Jaroslav* je ponovo je prodat Pomorskom ministarstvu, koje ga je od 20. novembra 1890. do 31. jula 1895. ustupilo Crnoj Gori. *Водный транспорт*, Блокшив Но. 10, *Крейсер Европа*, fleetphoto.ru/vessel/71343/.
- ³¹⁴ Teretno-poštansko-putnički parobrod *Rostov* je ROPiT naručilo u britanskom brodogradilištu *C. Mitchell & So*, Njukastl. Brod je porinut 31 avgusta 1867. (pod brojem 157). Uglavnom je plovio od crnomorskih do britanskih, francuskih i belgijskih luka. Radilo se o dvopalubnom brodu od 1219 brt, dužine 80 i širine 10 m, sa gazom od 6,65 m, a bio je opremljen parnom mašinom od 600 KS. retroflot.com/r/tovaropassazhirskij_parohod_rostov.
- ³¹⁵ *Глас Црногорца* бр. 34, god. XXIV, 19. avgust 1895, 1.
- ³¹⁶ *Isto*, 4.
- ³¹⁷ *Глас Црногорца* бр. 35, god. XXIV, 26. avgust 1895, 1.
- ³¹⁸ Karabin je projekat Ilje Safonova (*Илья Иванович Сафонов*, 1825-1896).
- ³¹⁹ Uz svako oružje je dostavljen poseban kontingenat municije 10.67x58 mmR pošto je metak za pješadijsko oružje punjen sa 5 g. (1,19 zolotnika) a za karabin – sa 4,27 g. (1 золотник) baruta.
- ³²⁰ DACG, Cetinje, MV, 1895, f. 52, 46, 51, 60.
- ³²¹ *Глас Црногорца* бр.. 34, god. XXIV, 19. avgust 1895, 4.
- ³²² *Глас Црногорца* бр. 35, god. XXIV, 26. avgust 1895, 4.
- ³²³ *Глас Црногорца* бр. 44, god. XXIV, Cetinje, 28. oktobar 1895, 3.
- ³²⁴ *Глас Црногорца* бр. 15, god. XXV, Cetinje, 13. april 1896, 4.
- ³²⁵ Клишин Алексей, Яровенко Юрий, *Бердан № 2, Мир увлечений: Охота&Оружие* бр.3, Киев, 2009, 55-58.
- ³²⁶ Tvrđava na uzvišenju iznad Virpazara u Crnici-kom polju.
- ³²⁷ CASA, MV 1878-1916, CASA, MV, 20180808-095847.
- ³²⁸ CASA, MV 1878-1916 , CASA, MV, 20180808-095929.
- ³²⁹ CASA, MV 20180808-100109, CASA, MV, 20180808-100126.
- ³³⁰ CASA, MV 20180808-095858.
- ³³¹ CASA, MV, (XI/7-10).
- ³³² CASA, MV, (X/38-39, XI/1-6). U Turskoj označavane kao *1874 Model Martini-Henry Tüfeği*.

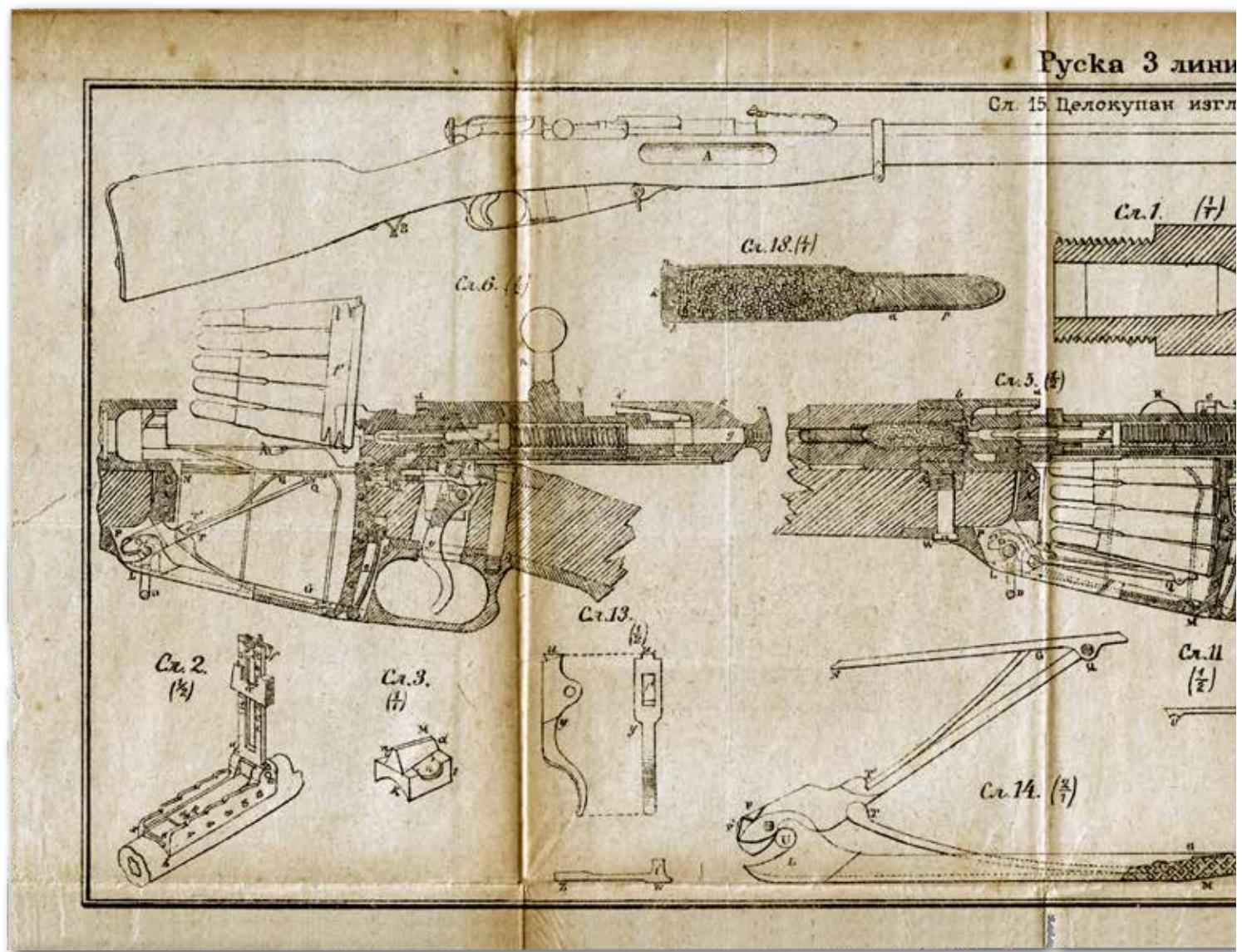

Poglavlje 5

VIŠEMETNE PUŠKE 7,62mm sistema *Mosin M1891 (Moskovke)*

Mali broj jednometnih berdanki u naoružanju crnogorske vojske tokom ratova 1912–1916. proizilazi iz činjenice da je Knjaževina ubrzo nakon njihove nabavke dobila savremenije brzometno oružje sistema Mosin M1891. Knjaz Nikola je pitanje nabavki višemetnog oružja iz Rusije pokrenuo u prvoj polovini 1898. godine preko ministra-rezidenta na Cetinju, Konstantina Gubastova.

Neposredno pred Uskrs (5/17. april) iste godine, ruski car Nikolaj II Romanov je odobrio da se Crnoj Gori pokloni 30 hiljada pušaka repetiraka sa bajonetima i 25 miliona patrona.³³³ Ruski ministar inostranih djela, Mihail Muraviov (Михаил Николаевич Муравьев, 1845–1900), 6/18. aprila je tajnim telegramom ovu vijest potvrdio Gubastovu.³³⁴ Knjaz Nikola se zahvalio na poklonu, ali je zamolio da Rusija snosi i troškove

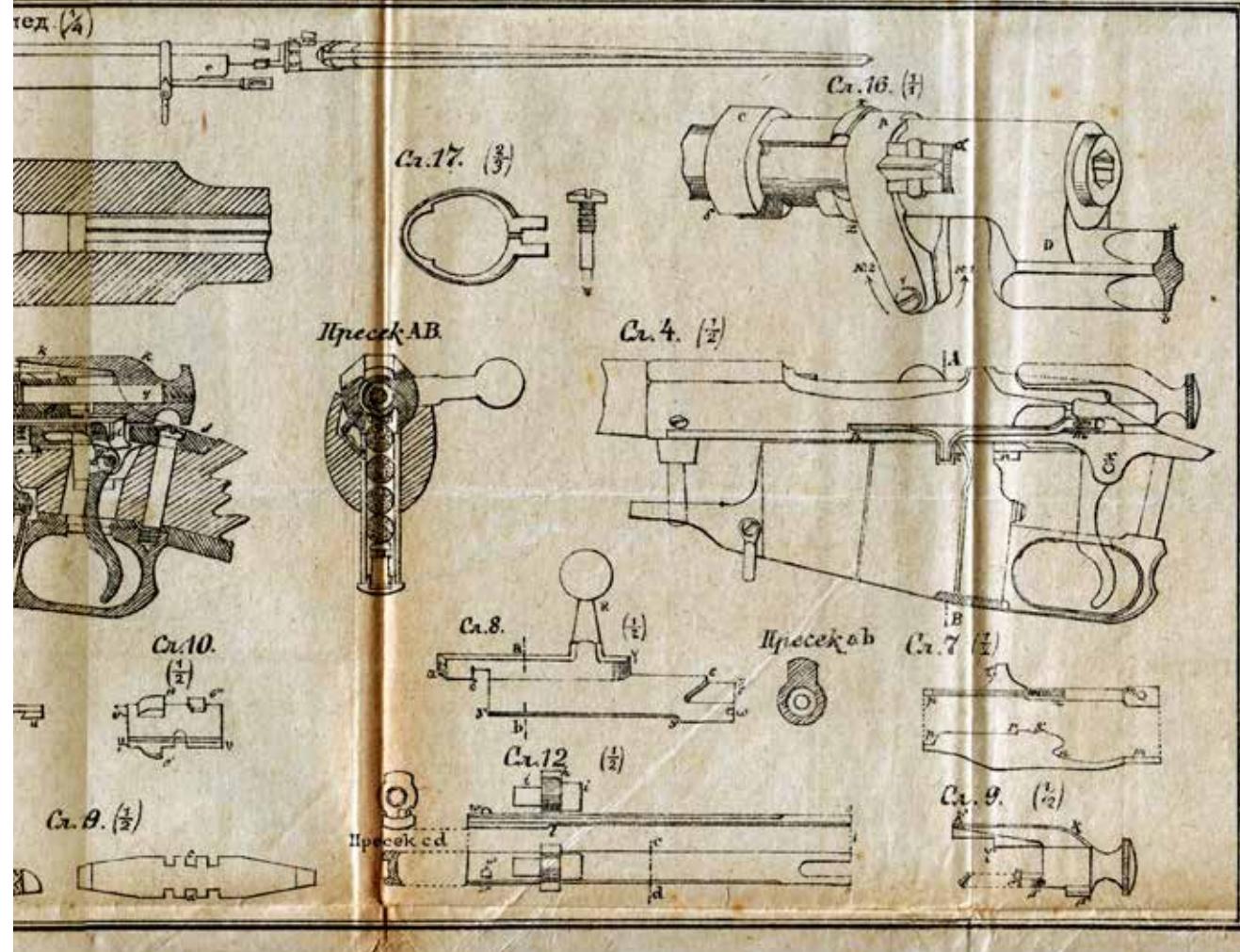
Presjek ruske 3 linijeve puške M.1891. *Ratnik*, Beograd, 1897.

transporta, što je St. Peterburg prihvatio. Radi prijema i ukrcavanja materijala, u Rusiju su upućeni Slavomir Đurković i pukovnik Sumarokov.³³⁵

Parobrod ROPiT *Carica*³³⁶ sa tovarom oružja uplovio je u barsku luku na *Tročindan* (Duhovne, pedesetnicu), 24. maja/5. juna 1898. godine u 6.10 časova. Kapetan broda, Vladimir Ličovaha (*Владимир Михайлович Личковаха*) i ministar vojni Ilija Plamenac razmijenili su međusobne kurtoazne posjete, a knjaz Nikola je na Cetinju, sa manastirske terase, okupljenom narodu pročitao depešu o uspješnom prispjeću oružja u

Bar. Iskrcavanje tovara započeto je 25. maja/6. juna; sanduci su čamcima prebacivani na obalu, odakle su ih vojnici prenosili u skladište, *odakle će se šljati po unutrašnjosti na kare državne vozne pošte*. Istovar, u kome je učestvovalo 120 vojnika, trajao je do 28. maja/9. juna, kada je, u 15 časova, *Carica* digla sidro.³³⁷ Svečano osvećenje oružja obavljeno je na Obilićevoj poljani u Cetinju, 11/23. juna, u prisustvu knjaza Nikole, kneginje Milene, prestolonasljednika Mirka, srpskog izaslanika potpukovnika Aleksandra J. Mašina (1857–1910), francuskog vojnog izaslanika

ајева пушка М. 1891.

Изостављено: Јадовор приједоноћника Српске војске

za Rumuniju, Srbiju i Crnu Goru, artiljerijskog kapetana Pelarena (*capitaine d'artillerie Pellegrin*), vojnih izaslanika drugih zemalja i crnogorskih ministara. Oružje je podijeljeno postrojnom bataljonu redovne vojske, osim pet pušaka, koje je osvetio mitropolit Mitrofan Ban (1841–1920).³³⁸ U to vrijeme, u Crnoj Gori se, prema porijeklu, za puške 7,62 mm M1891 odomaćio naziv *moskovke*.

Oružje (puške sa borbenim kompletom od po 200 metaka) je, radi podjele vojsci, raspoređeno po vojnim slagalištima:

Bar – 500 pušaka za Ulcinjski i Barski bataljon; Besac – 1350 pušaka za 3 bataljona Crmničke nahije;

Rijeka – 2500 pušaka za Riječko-Lješansku brigadu;

Cetinje – 2500 pušaka za 3 bataljona Katunske brigade;

Cetinje – 500 pušaka za bataljon stajeće vojske; Podgorica – 2900 pušaka za 6 bataljona VI brigade;

Podgorica – 3200 pušaka za 6 bataljona VIII brigade;

Spuž – 4000 pušaka za 7 bataljona III brigade;
 Spuž – 3800 pušaka za 6 bataljona V brigade;
 Nikšić – 5700 pušaka za 9 bataljona IV brigade i,
 Nikšić, 3000 pušaka za 4 bataljona I brigade.

Nakon reorganizacije narodne vojske izvršene krajem 1898., planirano je da se u novo-ustrojenu Aktivnu vojsku upiše broj vojnika koji je odgovarao broju raspoloživih *moskovki*. U listi prijema i podjele pušaka 7,62 mm M1891 (*moskovki*) koju je 20. februara/4. marta 1899. godine sastavio Ilija Hajduković, oružje je podijeljeno na sljedeći način.³³⁹

Konačno, u drugoj polovini 1899. godine I brigadi (7 bataljona) pripalo je 5070, II (6 bataljona) – 4670, III (7 bataljona) – 4180, IV (9 bataljona) – 5545, V (6 bataljona) – 3750, VI (6 bataljona) – 2680, VII (2 bataljona) – 870 i VIII brigadi sa 5 bataljona – 2745 pušaka (ukupno 29.510 pušaka).³⁴⁰

Činjenica je da dobijeni broj višemetki nije mogao da zadovolji potrebe reformisane crnogorske vojske, pa je knjaz Nikola odmah, početkom juna 1898., od Rusije zatražio dodatne količine oružja. No, zbog složene geopolitičke situa-

Primanje i podjela pušaka "Moskovke"
Došlo pušaka 29.999

U koje mjesto primljeno i izdato	Primjeno u magazin	Izdato vojsci	Ostaje u magazin
Laboratorija	3100		154
Izdato komandi		851	
I Brigadi		2016	
Perjanicima i drugim		79	
Ukupno		2946	
Nikšić	8700		443
I brigadi		2977	
IV brigadi		5280	
Ukupno		8257	
Vir	1957	1209	748
II brigadi na 3. batal.			
Rijeka	1870	1291	589
Bar	836	413	423
Podgorica i Spuž	13.536		743 (17 pušaka razlika)
Izdato komandi		298	
III Brigadi		3256	
V Brigadi		3284	
VI Brigadi		2623	
VIII Brigadi		2621	
gospodi iz radio(nice)		6	
batalionu Lješanskome		689	
Ukupno		12.777	

Pješadijska puška 3" *moskovka* M1891.

Pješadijska puška 3" M1891/93/96.

Pješadijska puška 3" M1891/1910.

Detalji puške M1891/1910.

cije, a potom rusko-japanskog rata, ovi zahtjevi nijesu ispunjeni. Car Nikolaj je tek 2/14. aprila 1908. odobrio da se Crnoj Gori uputi pomoć u ratnom materijalu. Načelnik ruskog Generalštaba Fedor Palicin (Федор Федорович Палицын, 1851–1923) je sekretara ruske misije u Cetinju, Jevgenija Štejna (Евгений Федорович Штейн, 1869–1961) 11/23. avgusta obavijestio da pomoć, između ostalog materijala, čini i 10.000 трёхлинейках (pušaka M1891 kalibra 3 linije – 7,62 mm) sa bajonetima i 5 miliona metaka. Tovar je u Libavi (Lijepaja, Лиепая) ukrcan na teretno-putnički parobrod *Herson*³⁴¹ kompanije *Dobrovoljna flota* (Добровольный флот), sa ciljem da u Bar uplovi do 15/27. septembra 1908. godine. No, brod je isplovio sa velikim kašnjenjem, tek 20. septembra/1. oktobra. Kako je u to vrijeme izbila Aneksiona kriza, pomoć-

Detalji puške M1891/93/96.

Parobrod ROPiT *Carica* kojim je 25. juna 1898. prva partija *moskovki* dopremljena u Bar.

nik ministra inostranih djela Nikolaj Čarikov (Николай Валерьевич Чарыков, 1855–1930) je 28. septembra/9. oktobra javio Štejnu da naloži kapetanu *Hersona* da ne uplovljava u Bar nego da pristane u Aleksandrij i čeka dalja uputstva. Već sjutradan, kapetan je dobio nalog da se vrati u Odesu i tamo iskrca tovar.³⁴²

Tek nakon smirivanja političkih tenzija izvanih aneksijom Bosne i Hercegovine, oružje je u Odesi, uz nadzor Luke Gojnića (1875–1953), ukrcano na brod Dobrovoljne flote *Petrograd*,³⁴³ koji je u barsku luku uplovio 7/19. jula 1909. godine. Kapetan broda Ščeglovski (Щегловский) i ministar vojni Mitar Martinović (1870–1954) razmijenili su kurtoazne posjete (kao i 1898). Iskrcavanje materijala započeto je 8/20. jula a razmještaj oružja po zemlji, željeznicom – 9/21. jula. *Barsko društvo* je, naime, stavilo na raspolaganje sva lučka postrojenja kao i tri voza dnevno kako bi se puške brže transportovale do odredi-

šta. Prvi contingent upućen je u Cetinje, gdje je prispio 28. jula/9. avgusta.³⁴⁴

Prema *Spisku materijala uoči rata u 1912–13 god.* sastavljenom na Cetinju, 31 januara/12. februara 1914, crnogorska vojska je bila naoružana sa 37.851 *moskovkom*.³⁴⁵

Po slagalištima crnogorske vojske se 1/13. novembra 1913 nalazio sljedeći broj *moskovki*: Cetinje – 161, Rijeka – 20, Besac – 48, Stari Bar i Bar – 64, Podgorica – 828, Spuž – 3, Danilovgrad – 5 i Kralje – 7.³⁴⁶

Prvobitna ruska varijanta puške M1891 (7,62-мм винтовка обр. 1891 г.) kalibra 3 linije (*трёхлинейка*, 7,62 mm), usvojena 16/28. aprila 1891, do isporuke Crnoj Gori je pretrpjela dvije modifikacije. Krajem 1893. je uvedena gornja drvena obloga cijevi a 1896. godine – čelična šipka za čišćenje, dužine 395 mm, zamijenjena je dužom (798 mm), pogodnjom za manipulaciju

Primanje u vojnu artiljeriju			
Moskovke			
Zemlje pušaka 29999.			
<i>je je vojna artiljerija uvođena u vojnu municiju uvođena uvođenje vojne vojske</i>			
četvrtogodišnja	3100.		
uzivočenje	851.		
I. četvrtogodišnja	2016.		
uzivočenje	79.	154.	
	2241.		
Hodnik	8700.		
I. četvrtogodišnja	2977.		
II. četvrtogodišnja	5280.	443.	
	1121.		
Buz:	1957.	1203.	295.
II. četvrtogodišnja			
Tap:	836	413	923
Puška:	1870.	1291.	589
Strojnjica - Cijevi 13536			
uzivočenje	295.		
III. četvrtogodišnja	3256.		
I. četvrtogodišnja	3289.		
II. četvrtogodišnja	2623.		
III. četvrtogodišnja	2621.		
uzivočenje - 17 godina	6	293	12 godina početna
četvrtogodišnja	689.		
	12523.		
29/2 1899	sema sljedeći		

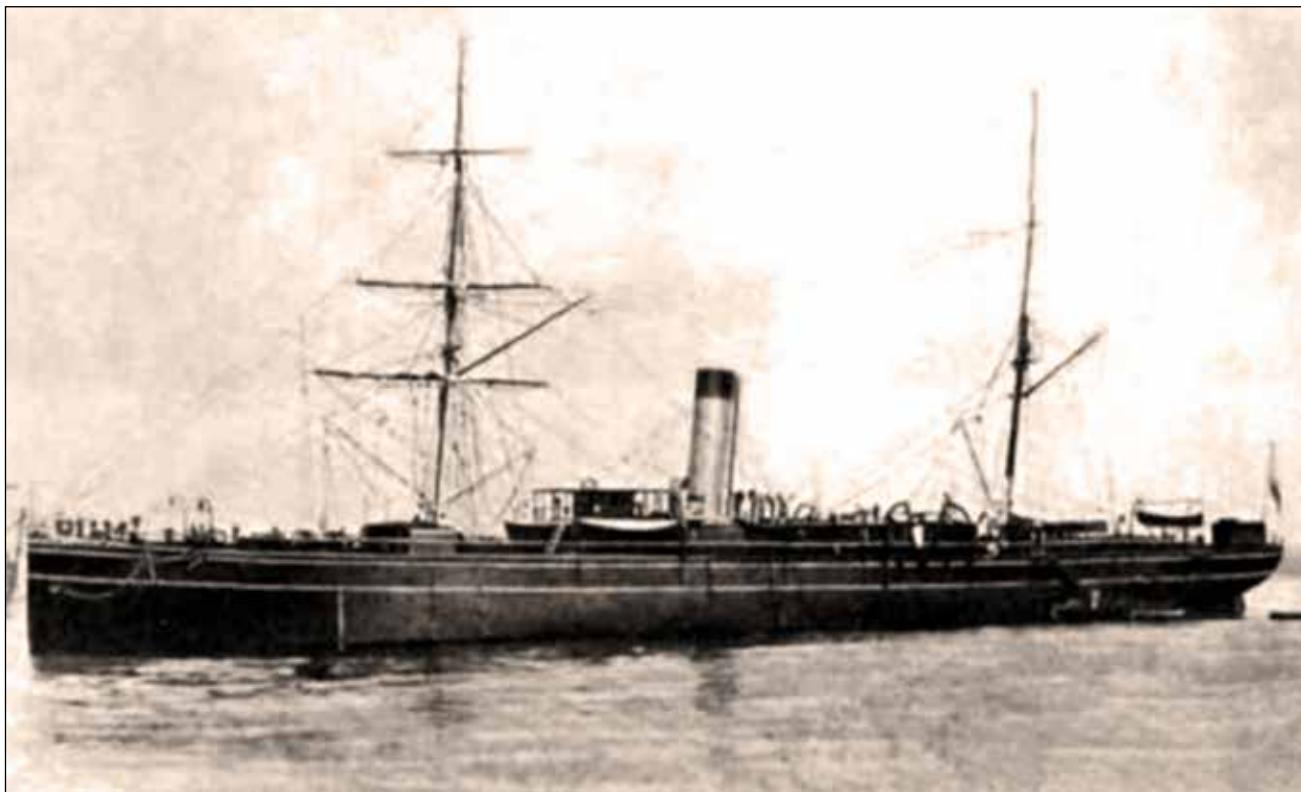
Prijem i podjela pušaka moskovke 20. februara 1899. godine.

(veća glava, koja nije propadala kroz cijev prilikom upotrebe). Takođe su ukinuti narezi na poklopac magazina, a zadnja gajka remnika, do tada utvrđena na magacinu, uklonjena je i zamjenjena otvorom u vratu kundaka. No, najznačajnija izmjena uslijediće 1910, znači, dvije godine nakon posljednje isporuke oružja Crnoj Gori. Nakon usvajanja municije 7,62x54mmR sa šiljatim zrnom M1908 mase 9,6 g. (umjesto zrna M91 sa oživalom, mase 13,5 g), prvobitni nišan, rađen po uzoru na francuski lebel M1886, sa podjelom od 400 do 2700 koraka (aršina), zamijenjen je nišanom Konovalova sa podjelom od 400 do 3200 koraka. Ove izmjene će uticati na upotrebnu vrijednost oružja crnogorske vojske.

Prema sačuvanoj arhivskoj i likovnoj (fotografije) gradi i samom oružju, očito je da su Crnoj Gori, u obje partije, isporučene puške proizvedene do 1896. godine. Crnogorci su, zbog starog tipa zadnjeg nišana na puškama, 1/13. decembra 1912. u Njemačkoj, na strelištu (*Schiessplatz*) DWM, *Königswusterhausen, Martinikenfelde*, sproveli paralelna ispitivanja municije sa oživalnim i špicastim zrnom. Pri temperaturi od 8°C, vazdušnom pritisku od 761 mmHg i vlažnosti vazduha 75%, iz pušaka dobijenih 1908. godine ispaljeno je po 50 metaka proizvedenih 1895, 1897, 1904, 1905, 1906, 1908. i 1912. godine. Prosječna brzina oživalnog zrna na 25 m od usta cijevi (V_{25}) iznijela je 607,7 m/s a šiljatog (M1908) – 605 (+15, -13) m/s.³⁴⁷ No, ovom prilikom nije mjerena probognost, krajnji domet i najviša ordinata (apogej) zrna.

Tokom balkanskih ratova problem je nastao tokom održavanja oružja; kratke šipke nijesu bile praktične, a često su ih vojnici i gubili. Primjera radi, Filip Pejović, upravnik *Divizijske vojne oružne radionice* u Podgorici, 19. aprila/1. maja 1914. je od *Kraljevske Uprave vojnih državnih radionica Cetinje* zatražio od pušaka Moskovke šipaka 100 dobre neka posluju. Čistilice su već 21. aprila/3. maja upućene u Podgoricu.³⁴⁸

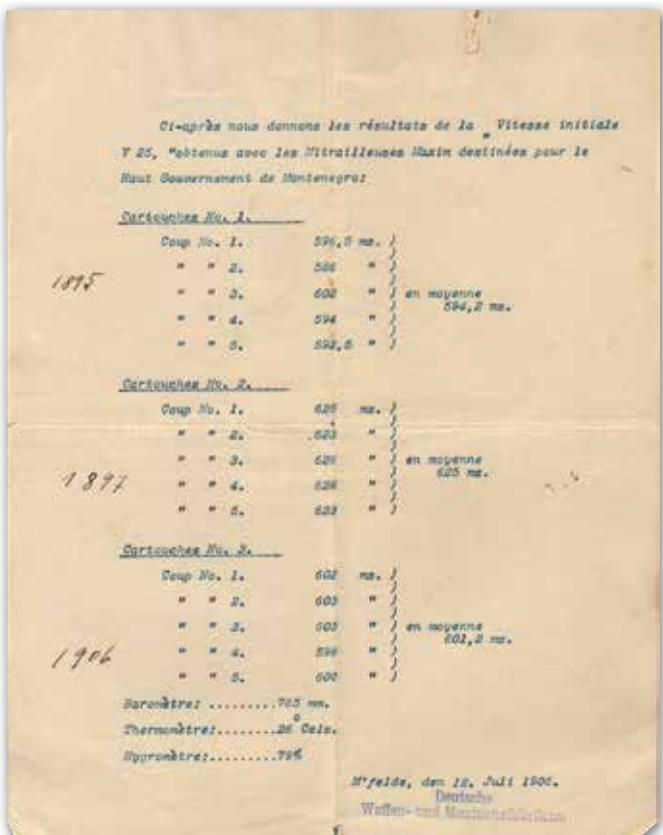
Ilija Hajduković je, naime, još tokom prve polovine 1913. godine pokušao da preko Georga Lugera (*Georg Luger*, 1849–1923) u njemačkim firmama *Mauser* ili *Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken Aktiengesellschaft* (DWM) naruči 1000 dužih šipki (798 mm). No, Luger mu je 30. juna/12. jula 1913. odgovorio da su svi kapaciteti zauzeti i nijesu u stanju da prihvate narudžbinu. Hajduković je sljedeći upit za isporuku, sa dva uzorka, 2/14. novembra 1913. uputio bečkoj firmi *Österreichische Nächmaschinen- und K. u. k. Armee-Waffenfabrik Rast & Gasser* (*Lobenhauer-gasse 13-17*). Rast i Gaser je 22. novembra/4. decembra odgovorio da bi jedinična cijena šipke bila 28 helera. Hajduković je izgleda prihvatio

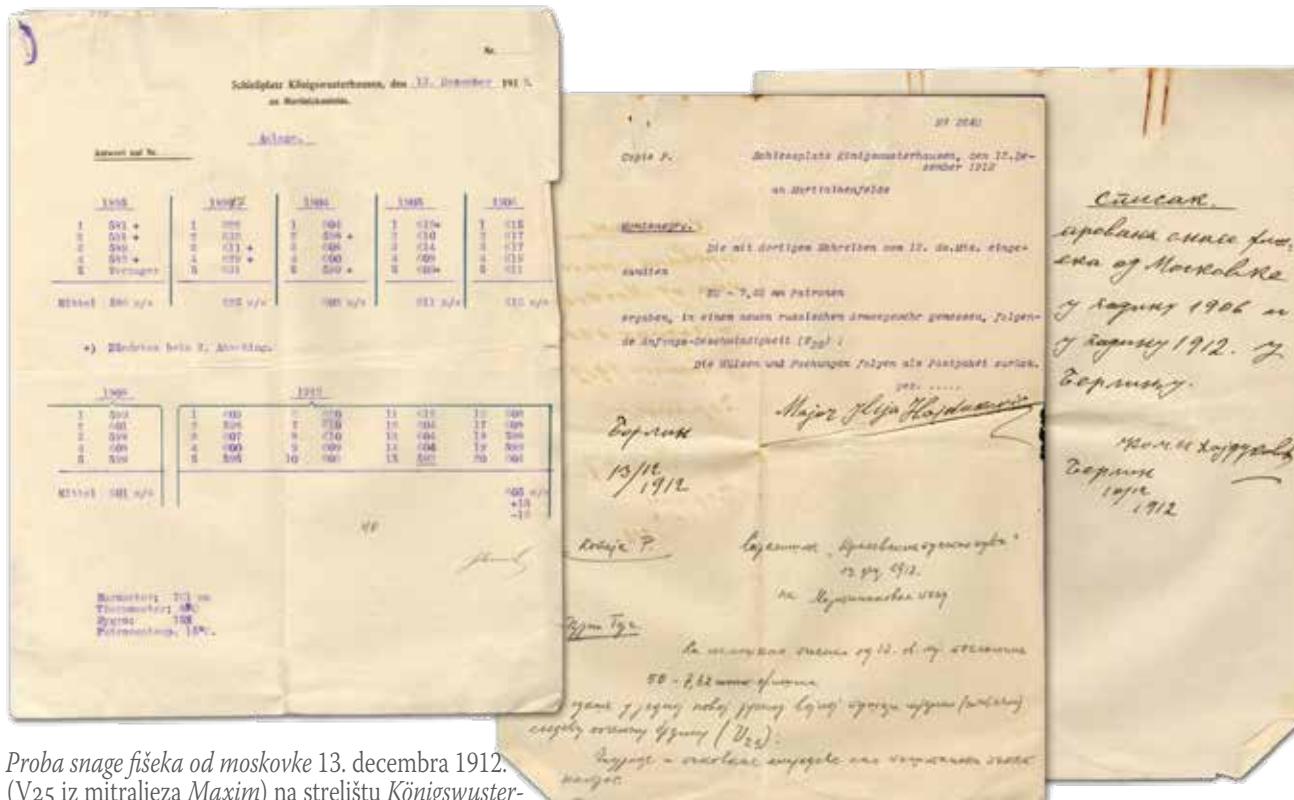
Parobrod *Dobrovoljne flote Herson* kojim je 27. septembra 1908. pokušana dostavka drugog kontingenta moskovki.

Parobrod *Dobrovoljne flote Peterburg* kojim je 19. jula 1909. u Bar dopremljen drugi kontingent moskovki.

Proba snage fišeka od moskovke 12. jula 1906.
(V25 iz mitraljeza Maxim) na streljuštu
Königswusterhausen/Martinikenfelde berlinskog koncerna DWM.

Proba snage fišeka od moskovke 13. decembra 1912.
(V25 iz mitraljeza Maxim) na streljuštu Königswuster-
hausen/Martinikenfelde berlinskog koncerna DWM.

ponudu i naručio prvu partiju od 4.000 šipki (*Putzstöcken*), za koje je bečkoj firmi 8/20. aprila 1914. isplaćeno 3342,5 kruna.³⁴⁹ Hajduković je 11/23. aprila 1914. naručio još 20.000 čistilica i u pismu naveo da bi isporuku trebalo izvršiti u 5 partija po 4.000 komada, pri čemu bi šipke bile pakovane u svežnjevima od po 100 komada.³⁵⁰ Za transport šipki iz Beča je špediterskoj kompaniji Filipa Đuraškovića iz Kotora od 19. novembra/1. decembra 1913. do 6/18. februara 1914. isplaćeno 149,60 kruna.³⁵¹

No, istoga dana kada je u Beču naručio novu partiju čistilica, Hajduković je od tršćanske *Trgovine i industrije željeza Dioničko društvo Grejnit (Ferro, Metalli, Ferramenta Ordigni diversi Carl Greinitz Neffen Filiale Trieste)* zatražio ponudu za 3000 m. žice obične meke za izradu vida za puške, debljine 4,40 mm (prema priloženoj mustri). Žica je trebalo da bude isprekidana na metra 2 a dobijeni prutovi sasvim pravi i svjetli bijeli.³⁵² Grejnic

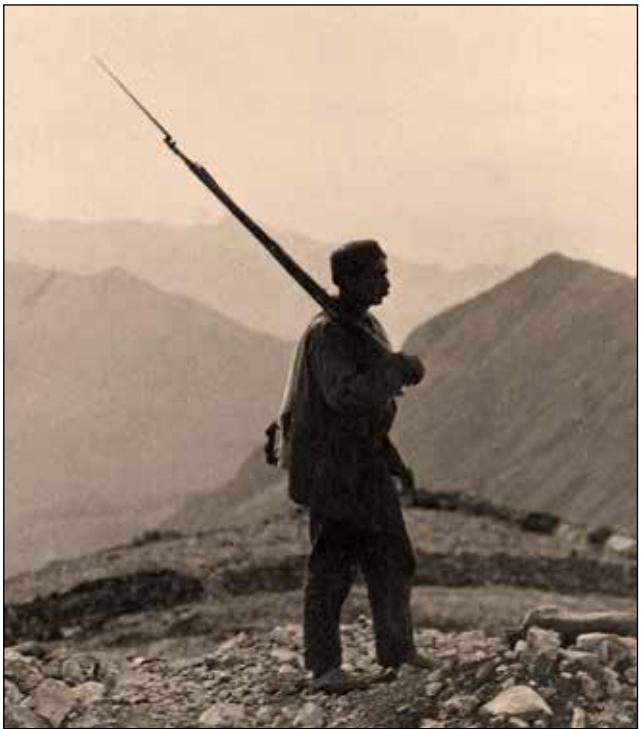
Crnogorska patrola u Skadru, 1913. Foto Samson Černov, A. S, Beograd.

je 29. aprila/11. maja 1914. odgovorio da žicu može isporučiti franko Trst za 4-5 nedjelja i da bi cijena iznijela 56 kruna za 100 kg žice. Upravnik radionica je prihvatio cijenu, ali je naručenu količinu smanjio na 2.500 metara.³⁵³ Prema ovoj narudžbini može se zaključiti da je Hajduković smatrao da bi dobijenu žicu u domaćoj radionici mogao oblikovati u čistilice (2500 m – oko 3100 čistilica). Veliki problem za crnogorske vojнике predstavljaо je i bajonet sa cjevčicom, koji se, prema ruskim pravilima, uvjek nosio montiran na puški. Puška sa postavljenim četvorobridim bajonetom bila je duga 1738 mm, što je otežavalo kretanje po brdskim i šumskim terenima kao i prilikom transporta vojnika brodovima/čamcima. Borci su najčešće bajonete nosili nataknute na cijev do postolja mušice, sječivom na dole, a dešavalo se da su ih i odbacivali.

Ukupan pregled individualnog pješadijskog naoružanja crnogorske vojske do završnih bor-

bi u Prvom svjetskom ratu teško je čak i približno tačno ustanoviti. Najmjerodavnije, iako i ove podatke treba prihvatići sa rezervom pošto su i same starještine skretale pažnju na njihovu tačnost, imamo za period između 1911. i 1912. godine.

Na osnovu sačuvane arhivske građe, 4/17. jula 1911. godine brojno stanje oružja u tri od postojeće četiri divizije je bilo sljedeće: u I diviziji nalazilo se 7673 moskovki M1891, 1392 verndlovke (Werndl M1877), 5503 ruska revolvera (Smith & Wesson M1874), 4179 crnogorskih revolvera (Gasser M1870/74), 286 sabalja i 9425 noževa; u II diviziji – 7512 moskovki, 1356 verndlovki, 5458 ruskih revolvera, 3030 crnogorskih revolvera, 228 sabalja i 9048 noževa; konačno, III divizija je imala 8660 moskovki, 1872 verndlovke, 7042 ruska revolvera, 3120 crnogorskih revolvera, 192 sablje i 10381 nož. Stanje u IV diviziji, zabilježeno 25. oktobra/6. novembra iste godi-

Stražar na Velikom Tarabošu, naoružan moskovkom.
Foto Samson Černov, A. S., Beograd.

ne, iznosilo je: 6827 *moskovki*, 1180 *verndlovki*, 4774 *ruska revolvera*, 1557 *crnogorskih revolvera*, 190 sabalja i 6625 noževa. Prema ovim izvještajima, crnogorska vojska je pred balkanske ratove imala na rukama 30.672 petometne puške sistema *Mosin M1891*, 5800 jednometnih pušaka sistema *Werndl M1877*, 22.777 revolvera sistema *Smith & Weson M1874*, 11.886 revolvera sistema *Gasser M1870/74*, 896 oficirskih i podočićirskih sabalja i 35.479 noževa-bajoneta. Ako podemo od pretpostavke da je svaka *moskovka* imala svoj bajonet, to bi značilo da se u naoružanju nalazilo 4802 francuska bajoneta *Chassepot M1866*.³⁵⁴ U svakom slučaju, primjetno je da se u spiskovima ne navode *berdanke* (*Berdan №2 M1870*). Ako uzmemo u obzir da je 20. februara/4. marta 1899. vojsci izdato 12.777 *moskovki* a

Vojnici naoružani moskovkama poslige zauzeća Skadra. Oficir nosi sablju (šašku) M1881.
Crnogorski vojnici (ushtar malasez), Balkanski rat, foto Marubi, Skadar.

Povratak crnogorske vojske nakon pada Skadra, 1913.
Foto Samson Černov, A.S, Beograd.

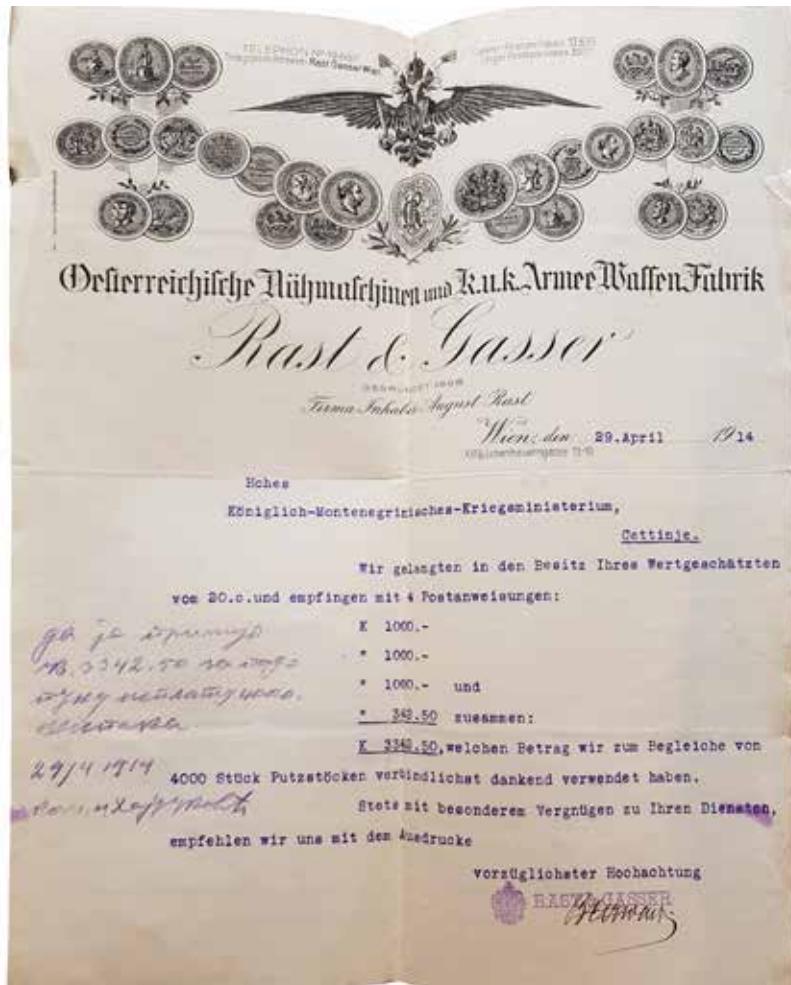
Povratak crnogorske vojske nakon pada Skadra, 1913.
Foto Samson Černov, A.S, Beograd.

Povratak crnogorske vojske nakon pada Skadra, 1913.
Foto Samson Černov, A.S, Beograd.

Povratak crnogorske vojske nakon pada Skadra, 1913.
Foto Samson Černov, A.S, Beograd.

Potvrda bećke firme *Rast & Gasser* od 29. aprila 1914. o isplati 4000 čistilica za *Moskovke*. CASG, M.V., 20180808_095417.

Pješadijska puška 7,62mm sistema Mosin M1891 (Moskovka)

Kalibar, mm: 7,62

Metak: 7,62x54 mmR M1891

Dužina cijevi, mm: 800

Broj žljebova: 6, uvijanje ulijevo, korak 240 mm

Ukupna dužina, mm: 1306

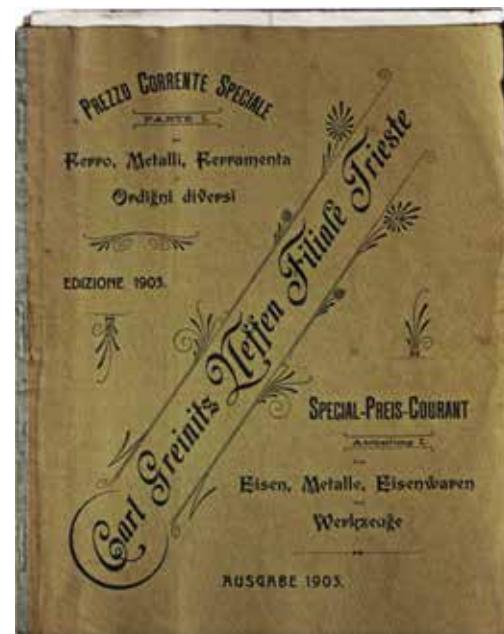
Broj metaka: 5, punjenje iz okvira, raspored u magacinu redni, zatvarač obrnuto-čepni.

Masa, g: 4220

Zadnji nišan sa gajkom i podjelom od 400 do 2.700 koraka (aršina)

Vo, m/s: 610 (prosečna brzina, mjerena 1912)

da je 13.536 odloženo u skladišta, očito je da su *berdanke* u međuvremenu povučene iz naoružanja i zamijenjene *moskovkama*. Na ovo ukazuje i podatak da se poslije balkanskih ratova, 1/13. novembra 1913, na skladištima nalazilo 18.538 *berdanki* a samo 1.136 *moskovki* i 1.072 *verndlovke*. Ovi brojevi se donekle uklapaju sa izvještajem iz 1914, prema kome je Crna Gora pred Prvi balkanski rat ukupno raspolagala sa 37.851 moskovkom, 14.283 verndlovi pušaka i 29.745 berdanki.³⁵⁵

Katalog tršćanske Trgovine i industrije željeza Dioničko društvo Greinitz (Ferro, Metalli, Ferramenta Ordigni diversi Carl Greinitz Neffen Filiale Trieste) od kojeg je 1914. godine nabavljena žica obična meka za izradu vida za puške (moskovke).

ORUŽJE IZ SAVEZNIČKE POMOĆI

Turske i njemačke višemetne puške *Mauser*, austrijske višemetne puške *Mannlicher*

Crnogorska vojska se nakon izbijanja Prvog svjetskog rata suočila sa nedostatkom streljačkog oružja, istrošenog u borbama 1912–1913. godine. U sukobu sa tehnički i brojno daleko nadmoćnijim neprijateljem, bila je primorana da u svoje naoružanje uvodi višemetne puške iz rat-

nog plijena i dobijene u vidu savezničke pomoći: sistema *Mauser* njemačkog (7,9 mm M88, M98) i turskog porijekla (7,65 mm M1890, M1893 i M1903), kao i austrijsko oružje 8 mm sistema *Mannlicher* M1880/90 i M1895.

Zapljenjene turske puške 7,65 mm sistema *Mauser* (odozgo nadolje): M1890, M1893 i M1903.

Detalji turskih *mauzerki* M1890 i M1903.

Tokom Prvog balkanskog rata, izvještaji o zapljenjenom turskom oružju bili su uopšteni. Konkretno je navedeno samo da je 1/14. oktobra 1912. godine u utvrđenom logoru Tuzi (Tuzi, okolna utvrđenja i dio Šipčanika) zapljenjeno 7500 pušaka sistema *Mauser*.³⁵⁶ Kako se 9/22. aprila Skadar predao pod uslovom da Esad-paša (*Esad Paşa Toptani*, 1863–1920) sa posadom napusti grad pod oružjem, ovom prilikom nisu zapljenjene veće količine pušaka.³⁵⁷ Na slaglištima crnogorske vojske se 1/14. novembra 1913. nalazilo samo 3.466 pušaka *mauzerki*. Od tog broja, 3062 su bile turske 7,65 mm M1890, M1893 i/ili M1903, 258 – srpskih (7mm M1899), 143 – velikog kalibra (turskih 9,5 mm M1887 za

Spisak pušaka u kucobe muzni po celokomu odoru 1. nov. 1913.						
Red nr	Ime i vrsta muzne	Nosovacka brojka brojka	Staračka opci brojka	Beputac na opci brojka	Mauzerka opci brojka	
1.	Zemunec	161	1,779,300	3,887	165,595	206 10 700 2908 833,930
2.	Ryt		100	—	—	200
3.	Tamnica		1,771,500	—	—	9,520
7.	Zelena Krilo		651,178	10	6 1,217,383	
5.	Uzunec		18,490	712,736		
6.	Dugečki	20	3,609,594	—	7,283	7 323,737
7.	Šestnajsto		—	—	3	450
8.	Katrica		—	—	—	
9.	Šator	43	2,248,115	405	184,892	107 87,000
10.	Cvijetnac		8,465	—	—	425
11.	Cr. Top a Top	67	604,664	302	182,899	239 26,922 85 480
12.	Austročka topnica		24,903	233	4,633,894	11 520 35
13.	Slobodna (kotija-Ljubljana)	828	4,104,380	229	15,055	336 286,250 5 256,410
14.	Črno	3	2,248,173	283	815,616	9 310 7 152,506
15.	Ljubljanski zad	5	406,867	3	—	8 173,395
16.	Topnica		—	—	—	
17.	Pukac		634,024	173	615,176	46 248,024 6
18.	Bočnjac		288,000	—	—	433,100
19.	Malaček		15,573	2,445	—	87,614
20.	Kraljevič (zad Ljubljana)		—	—	—	18,421
21.	Topnica (Ripu)		50,692	317	11,702	33 38,360 7
22.	Romanec (Topa + Ljubljana)		901,689	869	159,332	2 525,895 8 256
23.	Antropotika		—	—	—	
24.	Uprac		—	—	—	
25.	Šparac + Šparac		—	—	—	1851
26.	Top		—	—	—	
27.	Zadnjica		—	—	—	
28.	Popac		—	—	—	
29.	Dugečki orac		—	—	—	
30.	Nikola		—	—	—	
31.	Moral		—	—	—	
32.	Tzunec		—	—	—	
33.	Đorđević		—	—	—	
34.	—		—	—	—	

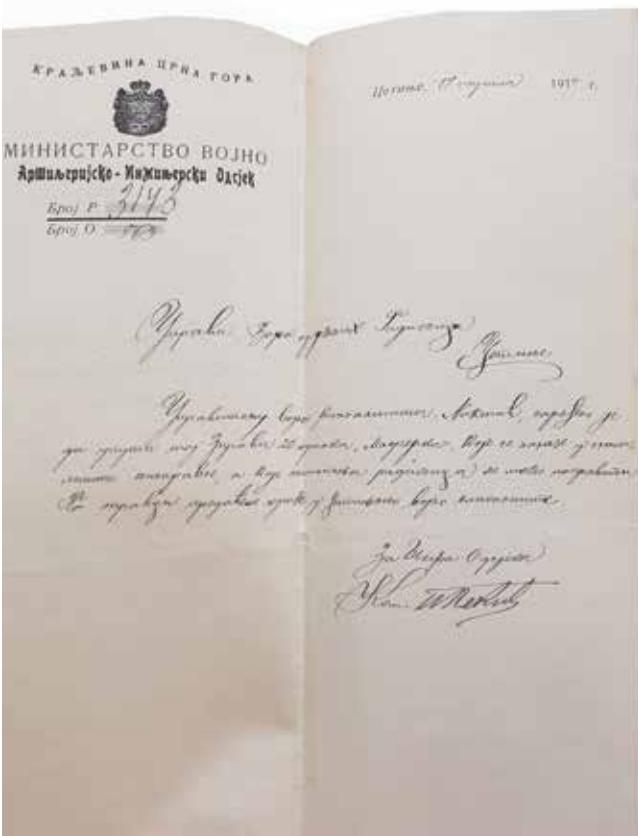
Jezave: opisana 258, kojuči sata 10, novembra 3.

Spisak pušaka po slagalištima, 1. novembra 1913; mauzerki ukupno 2908, od toga srpskih (7 mm M1899) 258, velikog kalibra (turskih 9,5 mm M1887) 143, jednometnih (7,65 mm Peabody-Martini-Mauser M1874/1908) 3. Dio XIa.

metak 9,5x60mmR, 1887 Model Mauser Tüfeği (9.5x60 mm) i 3 jednometke (turske 7,65 mm Peabody-Martini Mauser M1871/1908).³⁵⁸ To znači da je crnogorska vojska u Prvi svjetski rat ušla sa samo 3.208 turskih višemetnih pušaka sistema Mauzer.

O puškama sistema Mannlicher zaplijenjenim od austrougarske vojske tokom operaci-

ja od 23. jula/5. avgusta 1914 (tačnije, od 1/14. avgusta, kada počinju oružani sukobi) do kraja decembra 1915, takođe se, uglavnom u Glasu Crnogorca, navode šturi podaci. Tako se izvještava da je septembra 1914, tokom napredovanja pravcem Čajniče-Foča-Goražde, stečen ratni plijen,³⁵⁹ u bici kod Dobrog Polja Drinski odred je 5/18. oktobra 1914. zaplijenio....dosta pušaka,

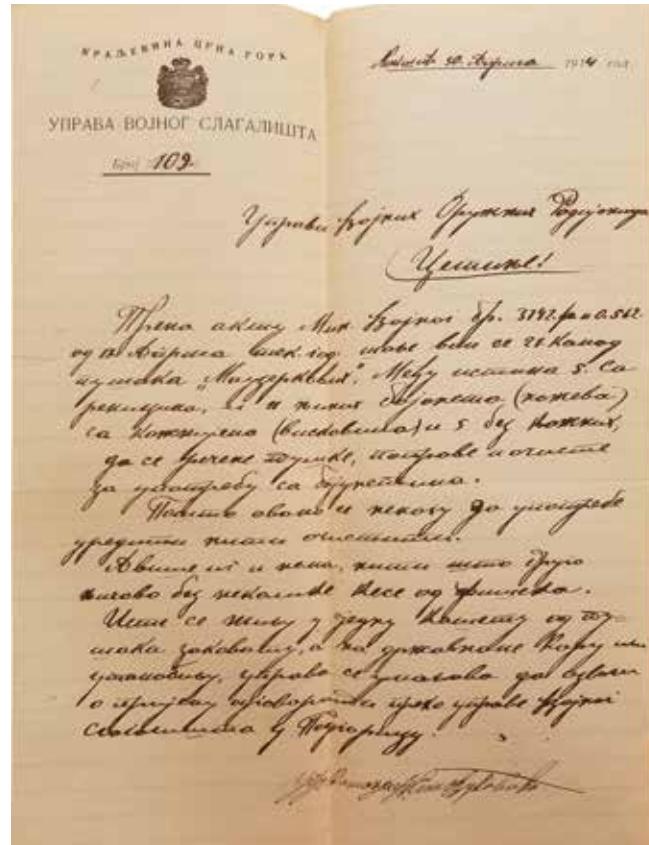

Komandir Petar Lekić 17. aprila 1914. obavještava Upravu Vojno-državnih radionica Cetinje da se iz vojnog slagališta Nikšić šalje 20 neispravnih pušaka mauzerki.
CASG, MV, 20180808_094248.

te da je od 14/27. oktobra do 31. oktobra/13. novembra 1915. na frontovima Starosrbijanskog i Lovćenskog odreda crnogorska vojska zadobila 700 pušaka.³⁶⁰

Da se situacija sa streljačkim naoružanjem dobijenim u vidu pomoći ili zaplijenjenim od neprijatelja nije bitnije popravila ni do proljeća 1915, najbolje govori izvještaj Janka Vukotića Br. 3916 od 3/16. marta 1915 o *Stanju oružja Sandžačke vojske na dan 1/14. marta 1015. godine*. U Drugoj sandžačkoj i Limskoj diviziji je, naime, ukupno bilo 1483 mauzerki i 282 manliherke, a u magacinu u Pljevljama se čuvalo 388 sanduka od mauzerki i 83 od manliherki.³⁶¹

Po izbijanju Prvog svjetskog rata, Crna Gora se za pomoć u svim vrstama oruđa i oružja, uk-

Dopis Upravi vojnih oružnih radionica Cetinje od 30. aprila 1914. da im se iz Nikšića šalje 21 komad pušaka "Mauzerković", od kojih je 5 sa remnicima, 11 sa bajonetima (noževima) sa kožnjima (viskovima) a 5 bez nožnih.
CASG, MV, 20180808_094309.

ljučujući i puške iz ratnog plijena, prvenstveno obratila Srbiji i Rusiji. Radi prijema ratnog materijala, Cetinje je odmah uputilo delegate u Pravovo, Kosovsku Mitrovicu i Solun a u decembru 1914 – i u Francusku.

Ilija Hajduković, načelnik radionica crnogorskog Ministarsva vojnog, bio je upoznat da je tokom Prvog balkanskog rata srpska vojska zaplijenila oko 40.000 turskih pušaka sistema Mauser kalibra 9,5 mm M1887 (1887 Model Mauser Tüfeği 9.5 x 60 mm), kalibra 7,65 mm M1890 (1890 Mauser Tüfeği 7.65x53mm), M1893 (1893 Model Mauser Tüfeği 7.65x53mm) i M1903 (1903 Model Mauser Tüfeği 7.65x53mm), ali i jednometki prerađenih sa kalibra 11,43 mm (.45) na 7,65 mm (Peabody-Martini-Mauser

Njemačka komisija puška 7,9 mm M1888.

M1871/1908).³⁶² U Drugom balkanskom ratu zaplijenjeno je i oko 10.000 bugarskih pušaka 8 mm sistema *Mannlicher* M1880/90 i M1895. Prema izvještaju Artiljerijsko-tehničkog odeljenja od 17/30. juna 1914, stvarno brojno stanje zaplijenjenih pušaka na rukama i u skladištima srpske vojske iznosilo je: *turskih* 7,65 mm (sistema *Mauser* M1890, M1893 i M1903) – 20.556 sa po 2500 metaka na pušku; *turskih* 9,5 mm (sistema *Mauser* M1887) – 12.099; *bugarskih* 8 mm (sistema *Mannlicher* M1880/90 i M1895) – 12.848 sa 500.000 metaka (50 metaka na pušku). U istom periodu, od Grčke je nabavljeno 2.056.800 meta-

ka 8x50mmR zaplijenjenih u Solunu, koje su, nakon prispjeća u Srbiju, stokirane u Paraćinu.³⁶³ Prema izvještaju Vrhovne komande, srpska vojska je od početka rata do 16/29. decembra 1914, zaplijenila oko 70.000 austrijskih pušaka različitih sistema (*Wendl, Mannlicher*) i kalibara (11 mm, 8 mm). Prema nekim procjenama, od toga je čak 60.000 predstavljalo petometke 8 mm sistema *Mannlicher* M1890 i M1895.³⁶⁴

Hajduković je u pismima upućenim ministru vojnom 2/15. septembra, 8/21. novembra i 9/22. decembra 1914, zahtijevao da se preko delegata srpske Vrhovne komande i načelnika

Njemačka pješadijska puška 7,9 mm sistem *Mauser* M (Gew. 18)98.

Detalji njemačkih pušaka M1888 (gore) i Gew.98 (dolje).

da crnogorsko Ministarstvo vojno, *podještвује, kako најбоље знаде, да грчка влада дадне 4 милиона фишака за (турску) pušку Mauzer...*³⁶⁶ У духу проглашане грчке политике ненасилности, Атина nije изашla u susret ovom zahtjevu. No, čim su se stekle prilike, 28. marta/10. aprila i 8/21. aprila 1915, Srbija je Crnogorcima uputila ukupno 2.191 sanduk sa 2.630.000 fišaka za tursku *mauzerku*. Osim toga, crnogorski delegat za prijem materijala u Kosovskoj Mitrovici, inženjer V. Žugić, 29. januara/11. februara 1915. je obavijestio ministra vojnog da je iz Srbije primio tra-

Zaplijenjene puške 8 mm sistema *Mannlicher* (odozgo nadolje): M1888, M88/90, M1890 i M1895.

štaba crnogorske Vrhovne komande, Božidara Jankovića (1849–1920), od srpske vlade zatraži, između ostalog materijala, 3.000 pušaka sistema *Mannlicher* sa 3 miliona metaka (200 borbenih kompleta) kao i 4 miliona metaka za turske *mauzerke*.³⁶⁵ Kako Beograd u tom trenutku nije raspolagao traženim količinama metaka 7,65x53 mm, Hajduković je 9/22. septembra insistirao

ženih 3.000 pušaka sistema *Mannlicher* sa 1.000 noževa i (samo) 800.000 odgovarajućih metaka 8x50mmR M93.³⁶⁷

Ilija Hajduković je 11/24. marta 1915. izvjestio svoje Ministarstvo vojno da je Srbija uputila Crnoj Gori i pomoći u vidu 1800 *mauzerki zaplijjenjenih kod Smedereva* sa 138.000 metaka 7,9x57mm M88 (8x57mm), a da će dodatnih

Detalj puške *Mannlicher M1895* sa fišeklijom i municijom u okviru.

728.750 fišeka za iste puške stići iz Rusije.³⁶⁸

Kako se, naime, u drugoj polovini 1914. situacija na frontovima po Austrougarsku pogoršavala (bitka u Galiciji, 26. avgust – 11. septembar 1914), u njenoj vojsci se osjetio nedostatak naoružanja. Bečko Ministarstvo vojno je telegramom (Nr.640 zu Abt.7 Nr. 8383 res.) svog atašea u Berlinu, Jozefa Štirha (*Joseph Graf von Stürgkh*, 1862 – 1946), zadužilo da ispita koliki broj pušaka sa bajonetima prusko Ministarstvo rata može poslati kao materijalnu pomoć. Austrijanci su računali na 80.000 pušaka i 32 miliona metaka. U skladu sa mogućnostima, Njemačka je Austriji uputila 60.000 komisijskih pušaka 7,9 mm M1888 (petometno oružje sa zatvaračima sistema *Mauser*, magacinima tipa *Manlicher* i oblogom cijevi sistema *Armand Mieg*) kao i nešto zaplijenjenih

ruskih pušaka 7,62 mm M1891. Austrijanci su oružje M1888, pod oznakom 8mm M13, najvećim dijelom dodijelili landšturmanskim bataljonima. Ovo oružje nije bilo nepoznato Austrijancima: Prusija je početkom 1889. u *Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft* (OEWG) u Štajeru naručila izradu 300.000 pušaka M88 ali, zbog spora oko patentnih prava, produkcija je obustavljena već 31. oktobra iste godine.³⁶⁹

Neposredno nakon toga, u strahu od prodora Rusa u Banat, zapovjednik Balkanskih snaga Oskar Poćorek (*Oskar Potiorek*, 1853–1933) je zatražio od Vrhovne komande da mu stavi na raspolažanje sve marševske formacije sa madarskih vojnih područja. Načelnik Generalštaba, Franc Konrad (*Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorf*, 1852–1925), na raspolažanje mu je uputio svoju posljednju rezervu iz praške vojne komande, 6. teritorijalnu landšturmsku brigadu (k. k. 6. *Landsturm-Territorial-Brigade*,

mirana septembra 1914) pod komandom generalmajora Augusta Mrazeka (*August Mrazek von Wacht*, 1853–1931). Brigadu su činili 51, 52, 53, 54, 57 i 58. pješadijski bataljon sa husarskim odjeljenjem i pratećom poljskom artiljerijom, a vojnici su bili naoružani puškama pristiglim iz Njemačke, "7,9 mm M13", uglavnom proizvedenim u arsenalu Amberg (*Königlich Bayerische Gewehrfabrik Amberg*).

U jeku bitke na Drini, a sa saznanjem da je ruska ofanziva obustavljena, Temišvarska komanda je naložila 6. landšturmkoj brigadi da 27. oktobra/9. novembra 1914. izvrši desant kod Smedereva. No, napad je istoga dana odbijen a, prema izvještaju Ministarstva vojske i mornarice Đ.(Đeneralštab) Br. 2159 od 11. februara 1938, srpska vojska je tom prilikom zaplijenila 2.087 pušaka 7,9 mm M13.³⁷⁰ To, praktično, znači da

СПРАВКА О МАТЕРИАЛАХ ПОЛУЧЕННЫХ СЕРБИЕЙ ОТ РОССИИ.

13

По 19 Января 1915 года.

НАИМЕНОВАНИЕ ПРЕДМЕТОВЪ	КОЛИЧЕСТВО	Стоимость		ПРИМѢЧАНІЯ
		Руб.	Коп.	
3-хъ линейн. винтовокъ.....	119.980	3359440	-	до кризиса
(^x Винтовокъ	22.000	-	-	
Патроновъ 3-хъ лин. тул. кон.	136.170.000	6672330	-	изъ нихъ 120 милл. до кр.
" " " "	15.000.000	500.000 /около/	-	
Заласныхъ частей для винтов..	10.000	36.493	40	
6 дм. орудій въ 120 пуд.....	2			
къ нимъ: фугасныхъ бомбъ.....	800	30.000	-	
шрапнельныхъ.....	200			
Фугасныхъ бомбъ морск. тип. 75мм	40.000	500.000 /около/	-	
Фугасныхъ бомбъ полев. тип. 75мм	4.000	-	-	
120мм снаряд. морск. типа	3.000	100.000 /около/	-	
120мм " полев. "	1.280	-	-	
Полевыхъ орудій съ соотвѣтств. колич. снарядовъ.....	18	-	-	
8-ми сантиметр. снарядовъ.....	4.000	-	-	Предоставлено изъ военной добычи въ Австріи.
12-ти " "	3.000	-	-	
15-ти " "	2.000	-	-	
Дистанц. трубокъ къ бdm. снар..	500	-	-	
Тротила	500 пуд.	-	-	
(^x Комплектовъ обмундированія...	75.000	-	-	
Доставка въ Сербію керосина 106.958 пудовъ	-	26.739	50	Въ 1914 г. до войны.
Смѣси азотно-сѣрной кислоты..	2.000 пуд.	10.000	-	
Пироксилина.....	30.000 кило			
Хлопка	20.000 "			
Олеума	15.000 "			

(^x 75% изъ 30.000 винт.-22.000, и 75% изъ 100.000 компл. обмунд.-75.000 -
должны были быть предоставлены Сербамъ, согл. письму Военного Министра
отъ 19 Сентября 1914 г. № 3312, изъ военной добычи въ Австріи. /осталь-
ные 25% - Черногорцамъ.)

Spisak materijala isporučenih Srbiji i Crnoj Gori iz Rusije do 19. januara 1915;
Crnoj Gori ustupljeno 8.000 od 30.000 pušaka (zaplijenjenih manliherki).

AVPRI, Politarhiv, list 13-15.

Vojnici sa zaplijenjenim turskim puškama M1890 i M1903.
Crnogorski vojnici (ushtar malasez), Balkanski rat, foto Marubi, Skadar.

je Crnoj Gori dostavljeno skoro 90% pušaka M13 iz ratnog plijena stečenog tokom Smederevskog boja. Izgleda da dodatni fišeci za ovo oružje iz Rusije nijesu stigli, pa je Martinović 1/14 jula 1915. pismenim putem urgirao kod ministra vojnog da od Srbije zatraži 4 miliona metaka 7,92x57 mm M88 za puške sistema Mauser (*komisijiske*, M88/M13).³⁷¹

Tokom Galicijske operacije 1914, ruske trupe su 3/16. septembra zauzele glavno utvrđenje i veliki vojni garnizon Ljvov (Lavov, Львов, Lemberg). U gradskim skladištima zaplijenjene su tolike količine oružja i opreme da su Rusi bili u stanju da austrijskim puškama 8 mm *Mannlicher* M1895 naoružaju čitave pukove Ju-go-Zapadnog fronta a Petrogradski zavod (*Sankt-Peterburgskiy patronnyi завод*) je za-

počeо proizvodnju municije 8x50mmR. Srpski poslanik u St. Peterburgu, Miroslav Spaljković (1869–1951), 23. avgusta/5. septembra 1914. je telegramom No. 204 o ovom ruskom uspjehu obavijestio Ministarstvo spoljnih poslova u Beogradu.³⁷² Spaljković je već 27. avgusta/9. septembra telegrafisao Pašiću da će ruski ministar vojni Suhomlinov (*Владимир Александрович Сухомлинов*, 1848–1926) naređiti načelniku Generalštaba Bjeljajevu (*Михаил Алексеевич Беляев*, 1864–1918) da odvoji dio plijena, koji bi iz Odese bio upućen u Srbiju. Dogovoren je da se u Kijev i Lendberg (Ljvov) uputi srpski vojni izaslanik pukovnik Branislav L. Lontkijević (1873–1921), koji bi sa jednim russkim oficijom radio na odabiru materijala, a Pašiću je instruisano da odredi lice koje bi sa Russkim dunavskim

Vojnici sa zaplijenjenim puškama štucevima mannlicher M1895.
Crnogorski vojnici (ushtar malasez), Balkanski rat, foto Marubi, Skadar.

parobrodskim društvom (*Русское Дунайское пароходство*) organizovalo brzi transport.³⁷³

No, kako Rusi po ovom pitanju nijesu ništa preduzimali, Pašić je 4/17. septembra St. Peterburgu ponovio molbu za isporuku oružja i uniformi. Ministar inostranih djela Sergej Sazonov (*Сергей Дмитриевич Сазонов*, 1860–1927) se saglasio sa srpskim zahtjevom i 10/23. septembra je telegramom izvijestio Stavku *da je sa političke tačke veoma poželjno udovoljiti srpske molbe za municiju (i) puške*. Shodno ovom zaključku, ministar vojni Suhomlinov je 12/25. septembra 1914, naredbom №.3312, naložio odvajanje materijala namijenjenog Srbiji i Crnoj Gori. Spaljković je 14/27. septembra telegramom br. 261 obavijestio premijera da je ruska vlada odredila *inspektora intendantskog odeljenja tehničkih zavoda*,

generalu Ivana Karačanu (*Иван Рафаилович Каракан*, 1868–1942) i višeg intendanta Tihona Orlova (*Тихон Константинович Орлов*, 1868–?) da, zajedno sa Lontkijevićem, izvrše odabir materijala iz plijena kod Lavova za srpsku i crnogorsku vojsku. Komisija je material za transport spremila do 14/27. oktobra. Prvi tovar od 70 sanduka austrijskih pušaka je 26. oktobra/8. novembra željeznicom je dopremljen u Reni, a sjutradan je ukrcan na baržu br. 310. Kompletan isporuka koja je, između ostalog, sadržala austrijske puške sa municijom, utovarena je na baržu *Ruskog dunavskog parobrodskog društva* u sastavu *Ekspedicije posebne namjene* (ЭОН) do 4/17 novembra. Flotila je iz Renija isplovila sutradan, a u Prahovo je stigla 10/23. novembra 1914. godine.³⁷⁴ Dio materijala namijenjen Crnoj

Gori je iz Prahova do Kosovske Mitrovice upućivan željeznicom, a odatle, tovarnom stokom, do Pljevalja i Podgorice.

Šef političkog odjeljenja ministarstva inostranih djela dr. Milan Šajinović je 25. novembra/8. decembra izvijestio da je vodom poslato 4.792 sanduka različite vrste municije i 371 sanduk pušaka, a Spaljaković je 9/22. marta 1915. iz St. Peterburga Ministarstvu vojnog uputio šifrovani telegrafski izvještaj o količini pušaka i municije koji su iz Rusije poslati u Srbiju.³⁷⁵ U suštini, prema nalogu Suhomlinova od 12/25. septembra 1914, do 19. januara/1. februara 1915. Srbiji i Crnoj Gori je dostavljeno ukupno 30.000 zaplijenjenih austrijskih pušaka 8 mm *Mannlicher M1895*, od čega je Crnoj Gori dodijeljeno 25% odnosno 7.500 (ustupljeno 8.000).³⁷⁶

Božidar Janković je srpskoj Vrhovnoj komandi, depešom pov. br. 939 od 7/20 maja 1915. javio da je iz Rusije, preko Rumunije i Prahova, za Crnu Goru upućeno 1000 turskih mauzerki bez municije. Novim pismom br. 975 od 19. maja/1. juna 1915, komanda je obaviještena da je iz Rusije stiglo još 1.000 pušaka sistema *Mauser* sa 120.000 metaka. U suštini, ruski Vrhovni štab je Crnoj Gori uputio mauzerke 7,65 mm zaplijene od Turaka na Kavkaskom frontu, tokom bitke kod Sarikamiša (*Сражение при Сарыкамышие, Sarıkamış Harekâti*, od 9/22. decembra 1914. do 5/18 januara 1915), kada je ruska Kavkaska armija pod vođstvom generala Judeniča (*Николай Николаевич Юденич*, 1862–1933) praktično potpuno uništila tursku Treću armiju (3. *Ordu*) Enver-paše (*Enver Paşa*, 1881–1922).

Za pomoć u pješadijskom naoružanju od zapadnih saveznika, tačnije Francuske, bili su zaduženi delegati u Parizu Andrija Radović (1872–1947, raniji poslanik u Turskoj), Jovan Matanović i poručnik R. Vuksanović.

Iz referata crnogorske Vrhovne komande Obr. 7041 od 29. oktobra/11. novembra 1915 vidi se da je Crna Gora još 19. marta/1. aprila

1915. godine Francuskoj uputila dopis Pov. O. Br. 4268 sa spiskom materijala neophodnog za uspješno nastavljanje operacija. Kako Pariz nije reagovao, načelnik štaba Vrhovne komande je Andriju Radovića zadužio za dejstvo, da se posalje (između ostalog) bar 5.000.000 metaka za tursku mauzerku, 2.000.000 metaka za austrijsku pušku (i) 7.000.000 metaka za njemačku pušku (Gew.98)...³⁷⁷

Radović je u pismu od 8/21. septembra 1914. obavijestio ministra vojnog da će iz Marsa za Solun, u dva kontingenta, između ostalog ratnog materijala, uputiti i 5.200 pušaka sistema *Mauser* 7,9 mm (Gew.98) sa pola miliona fišeka, ustupljenih Crnoj Gori iz francuskog ratnog plijena stečenog tokom prve bitke na Marni (23-30. avgust/5-12 septembar). Prema referatu Štaba crnogorske Vrhovne komande od 29. oktobra/11. novembra 1915, od Francuske je 5.200 pušaka 7,9 mm sistema *Mauser* sa 500.000 fišeka dobijeno do 11/24. aprila 1915. godine.³⁷⁸ Ovo oružje je u Solunu prihvatao Nikola Niko Hajduković (1882–1954). Inženjer Žugić, zadužen za prijem materijala u Kosovskoj Mitrovici, o prispjeću kontingenta iz Francuske je Cetinje obavijestio tek 31. avgusta/13. septembra 1915. godine.³⁷⁹

Radović je 10/23. oktobra 1915. izvijestio Cetinje da poručnik Vuksanović upravo prima još 500.000 metaka za njemačku mauzerku. Vuksanović je 3/16. novembra dostavio spisak materijala ukrcanog u Marseju na grčki parobrod *Tira*, u kome se navodi 400.680 metaka za njemačke puške kalibra 7,9 mm. *Tira* je isplovila 4/17. novembra i u pratnji britanskih i italijanskih ratnih brodova, 21. novembra/4. decembra stigla do Medove (*San Giovanni di Medua, Shëngjin*). No, ukotvljenu flotilu su sjutradan napali austrougarska krstarica *SMS Novara* sa 4 razarača i 3 torpedna čamca i tom prilikom potopili *Tiru*. Sa olupine je spasen samo dio materijala pošto lučko osoblje nije raspolagalo potrebnom opremom.³⁸⁰

Turske puške 7,65 mm sistema Mauser M 1890, M1893 i M1903

Kalibar, mm: 7,65
Metak: 7,65x53 mm *Mauser*
Ukupna dužina, mm: M1890 – 1350; M1893,
M1903 – 1240
Dužina cijevi, mm: M1890, M893, M1903 – 740
Broj žljebova: M1890, M1893, M1903 - 4,
uvijanje udesno, korak 254 mm
Masa, g: M90- 4110; M1893, M1903 - 4170
Zatvarač: obrtnočepni
Kapacitet magacina, metaka: M1890 - 5, redno,
spoljni magacin; M1893, M1903 - 5, naizmenično
(cik-cak), sanduk u usadniku.

Pješadijska komisijska puška 7,9 mm M1888/M13

Kalibar, mm: 7,92
Metak: 8x57 mm M88
Ukupna dužina, mm: 1240
Dužina cijevi, mm: 740
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno, korak 240 mm
Masa, g: 3900
Zatvarač: obrtnočepni
Kapacitet magacina, metaka: 5, redno, spoljni
magacin.

Pješadijska puška 7,9 mm *Mauser M1898*

Kalibar, mm: 7,92
Metak: 8x57 mm S-Patrone
Ukupna dužina, mm: 1250
Dužina cijevi, mm: 740
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno, korak 240 mm
Masa, g: 4100
Zatvarač: obrtnočepni
Kapacitet magacina, metaka: 5, naizmenično
(cik-cak), sanduk u usadniku.

Pješadijska puška 8 mm *Mannlicher M1895*

Kalibar, mm: 8
Metak: 8x50 mmR M93
Ukupna dužina, mm: 1282
Dužina cijevi, mm: 765
Broj žljebova: 4, uvijanje udesno, korak 250 mm
Masa, g: 3650
Zatvarač: pravopružni
Kapacitet magacina, metaka: 5, redno, spoljni
magacin.

Endnote

- ³³³ Глас Црногорца бр.14, год. XXVII, Цетиње, 3. април 1898, 1.
- ³³⁴ Бабић Branko, *Moskovke u naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik Cetinjskih muzeja, III knjiga, Цетиње 1970, 213.
- ³³⁵ Бабић Branko, 214.
- ³³⁶ Пароброд *Carica* изграђен по наручби британске компаније *W. Milburn & Co* у септембру 1886. у бродоградилишту *Wigham Richardson Co, Newcastle* и поринут под именом *Port Augusta*. Током 1891. откупљује га руски ROPiT и користи под новим именом *Carica*.
- ³³⁷ Глас Црногорца бр.22, год. XXVII, Цетиње, 30. маја 1898, 2.
- ³³⁸ Глас Црногорца бр.24, год. XXVII, Цетиње, 13. јуна 1898, 2.
- ³³⁹ CASA, MV, дио XI/13.
- ³⁴⁰ Бабић Branko, *Moskovke u naoružanju crnogorske vojske*, 214-215.
- ³⁴¹ Транспортно-путнички пароброд-крстарница са погоном *R. & W. Hawthorn, Leslie & Co*. Од *Dobrovoljne flote* нaručen 1895. у Британији. Матична лука Либава. Носивост 6707 брт. retrofлот.com/dobrovoljnij_flot.
- ³⁴² Бабић Branko, *Moskovke u naoružanju crnogorske vojske*, 216-217.
- ³⁴³ Пароброд *Sankt-Peterburg* је изграђен 1894, а у списак пlovila војно-поморске флоте званично је upisan 12/24. октобра 1904. као крстарica II ранга под називом *Dnjepr*. Из списка ратне флоте је izbrisан 30. јула/12. августа 1905. године a 5/18. novembra исте године укључен је у састав *Dobrovoljne flote* под називом *Peterburg*. retrofлот.com/dobrovoljnij_flot.
- ³⁴⁴ Глас Црногорца бр.30, год. XXXVIII, Цетиње, 11. јули 1909, 2; Глас Црногорца бр.32, год. XXXVIII, , Цетиње, 1. avgust 1909, 2.
- ³⁴⁵ CASA, MV, XI/10.
- ³⁴⁶ CASA, MV, XI/7-9.
- ³⁴⁷ CASA, MV, I, f. 86/5-9.
- ³⁴⁸ CASA, MV, 20180808-094211.
- ³⁴⁹ CASA, MV, 20180808-095412; CASA, MV, 20180808-095417.
- ³⁵⁰ CASA, MV, 20180808-095307.
- ³⁵¹ CASA, MV, 20180808-095347, CASA, MV, 20180808-095401.
- ³⁵² CASA, MV, 20180808-095226.
- ³⁵³ CASA, MV, 20180808-095239, CASA, MV, 20180808-0955244.
- ³⁵⁴ DACG, MV, *Pješadijski odsjek* (PO), 1911, f. 2, 25. jun 1911; DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 4006, Br. ods. 1219, 25. jun; 16 DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 3940, Br. ods. 1203, 4. jul; 17 DACG, MV, PO, 1911, f. 2, Br. reg. 7420, Br. ods. 1823, 25. октобар.
- ³⁵⁵ CASA, MV, дио XI, 10.
- ³⁵⁶ Глас Црногорца бр. 44, год. XLI, Цетиње, 6. октобар 1912, 2; Попељић Љубомир, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik*, sv. X, god. XLVII, Београд, октобар 1931, 81.
- ³⁵⁷ Глас Црногорца бр.16, год. XLII, Цетиње, 11. април 1913, 1.

- ³⁵⁸ CASA, MV, XI/7-9.
- ³⁵⁹ Глас Црногорца бр. 47, god. XLIII, Cetinje, 6. septembar 1914, 1.
- ³⁶⁰ Глас Црногорца бр. 56, god. XLIII, Cetinje, 8. oktobar 1914, 1; Глас Црногорца бр. 51, god. XLIV, Cetinje, 1. novembar 1915, 1.
- ³⁶¹ CASG, MV, dio X, 38-40, dio XI, 1-6.
- ³⁶² 1874 Model Martini Tüfeğinin 1912 Yılında Mauser fişegi Atar Sisteme Tahvili (Peabody-Martini Model 1874/12, 11.3x59 mm çaptañ 7,65x53 mm çapa).
- ³⁶³ VII, br. 1/1, f. 1. list 52, kutija 458.
- ³⁶⁴ Srpske novine br. 304. god. LXXXI, Niš, 17. decembra 1914, 3/1371.
- ³⁶⁵ Rakočević Novica, *Nabavka oružja od strane Crne Gore u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, Istoriski zapisi* 1, god. XIV, knj. XVIII, Titograd, 1961, 148. Autor pogrešno navodi da je municija tražena za 5200 njemačkih pušaka 7,9 mm Gew.98, dobijenih iz Francuske.
- ³⁶⁶ Rakočević Novica, n. d. 153.
- ³⁶⁷ Rakočević Novica, n. d. 148, 149.
- ³⁶⁸ Rakočević Novica, n. d. 149.
- ³⁶⁹ Krenn P, *Die Handfeuerwaffen des österreichischen Soldaten*, Graz, 1985, 97; Götz Hans Dieter, *Die deutschen Militärgewehre und Maschinenpistolen 1871-1945*, Stuttgart, 1981, 87-104.
- ³⁷⁰ Šterić Slavoljub, *Smederevski boj 1914 godine, Smederevo 2010*, 186, 205; *Veliki rat za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, knj. III, 1914, drugi period operacija, Bitka na Drini, IV, V i VI deo,
- ³⁷¹ Beograd, 1925, 265.
- ³⁷² Rakočević Novica, n. d. 148.
- ³⁷³ AS; MID, PO, 1914, F.XV, 12, dos. 5.
- ³⁷⁴ AS, MID, PO, 1914, F.XXI, 36, dos. V.
- ³⁷⁵ РГАВМФ, ф. 418, оп. 1 д. 3440, лл. 1–18.
- ³⁷⁶ AS, MID, PO, 1915, F. I, 99, dos. V.
- ³⁷⁷ Telegram ministra inostranih poslova Rusije Sazonova o pruženoj vojnoj pomoći Srbiji od početka rata do kraja septembra 1914, Petrograd, 30. 9. 1914. god., РГАВМФ, ф. 418, оп. 1, д. 3445, л. 32-33 об.
- ³⁷⁸ Terzić V, Vujošević D, Jovanović I, Kostić U, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svetskom ratu*, Beograd, 1954.
- ³⁷⁹ Vujović Dimo, *Crna Gora u Evropskom ratu, Vojne operacije od 10. juna do 15. decembra 1915* (Referat Vrhovnom komandantu Crnogorske vojske kralju Nikoli o radu Štaba Vrhovne komande od 10. juna do 15. XII 1915. godine), Zapisi, knj. XVI, sv. 3, Cetinje, 1936, 147.
- ³⁸⁰ Vujović Dimo, *Odnosi između Crne Gore i Francuske za vrijeme prvog svjetskog rata, Istoriski zapisi* 3, XVII, knj. XXI, Titograd, 1964, 479-550; Rakočević Novica, *Nabavka oružja od strane Crne Gore u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, Istoriski zapisi* 1, god. XIV, knj. XVIII, Titograd 1961, 149-150.
- ³⁸¹ Živanović Milan, *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njenoj reorganizaciji na Krfu (1915-1916) prema francuskim dokumentima, Istoriski časopis*, knj. XIV-XV, 1963-1965, Beograd, 1965, 262.

MITRALJEZI

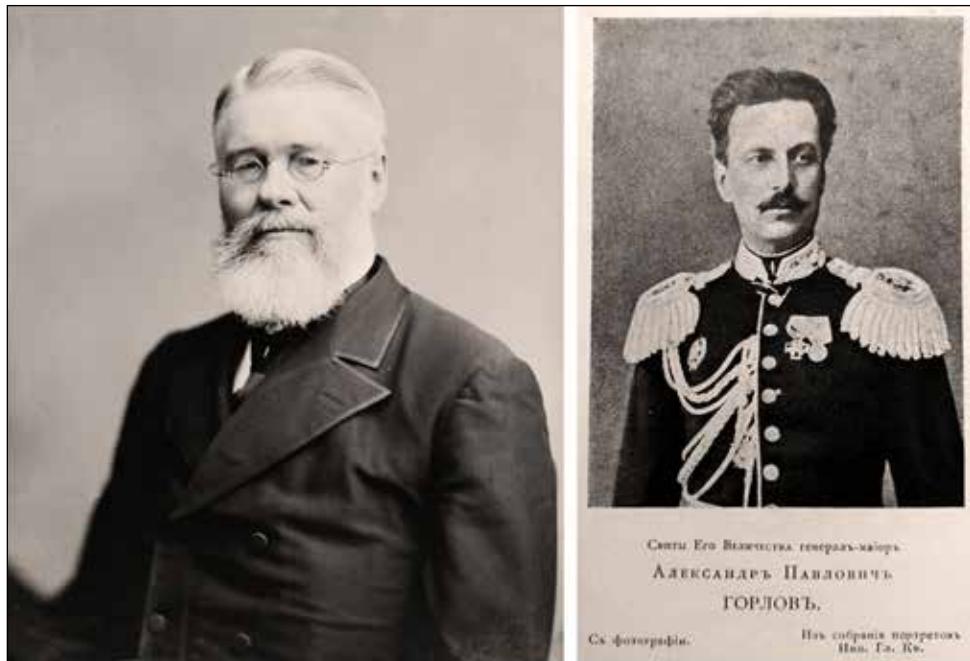
Poglavlje 6

MEHANIČKI MITRALJEZI 10,67 mm sistema *Gatling-Gorlov*

Prvi pokušaj nabavke novog, mehaničkog brzometnog oružja od strane Knjaževine Crne Gore zabilježio je Spiridon Gopčević (1855–1928). Prema njegovim navodima, knjaz Nikola Petrović je 1875. pokušao da u Britaniji, u zavodima Armstrong & Co. Elswick Works, Newcastle-upon-Tyne, nabavi mitraljeze Gun, Gatling, .45 Mark I.³⁸¹ Ovaj potez je vjerovatno bio rezultat saznanja da je Halil-paša (*Ibrahim Halil Paşa*, ?–1878) u ime osmanske armije, sa predstavnici

kom *Gatling Gun Co.*, Luisom Brodvelom (*Lewis Wells Broadwell*, 1820–1906), sklopio ugovor o kupovini prava na proizvodnju 200 desetocijevnih mitraljeza kalibra .58 za 950.000 dolara. Ugovor je prenesen na austrijsku firmu *A. Paget & Co., Wien*, koja je izradila oružje za tursku vojsku a, potom, nastavila proizvodnju za komercijalno tržište.

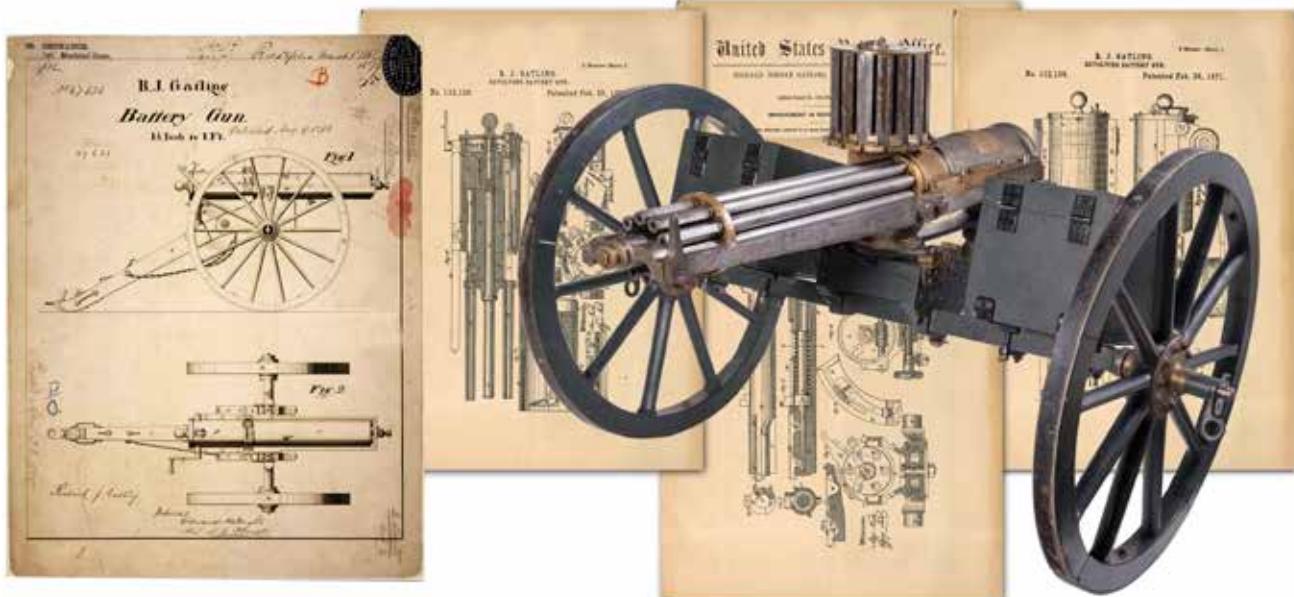
Knjaz Nikola se o mitraljezu upoznao tokom posjete Svjetskoj izložbi u Beču, 1873. godine, i

Richard Jordan Gatling, 1818–1903 (lijevo) i Aleksandar Pavlović Gorlov, 1830–1905.

svakako se trudio da ga nabavi kako bi parirao Turskoj kao potencijalnom protivniku.³⁸² No, cijena od 11.000 franaka, koju su tražili britanski trgovci, prevazilazila je finansijske mogućnosti Knjaževine.³⁸³

Crna Gora je ipak, dvije decenije kasnije, uspjela da dobije 6 mehaničkih mitraljeza. Rusija je, naime, krajem 19. vijeka odlučila da ojača vojne efektive crnogorske vojske, računajući na Knjaževinu kao važnog saveznika na Balkanu.

Mehanički mitraljez Getling;
u pozadini: patent izdat Ričardu Getlingu 9. maja 1865. (lijevo) i
patent 112.138 od 28. februara 1871.

Desetocjevni mehanički mitraljez .45 sistema M1870, proizvodnja W G Armstrong Mitchell & Co.

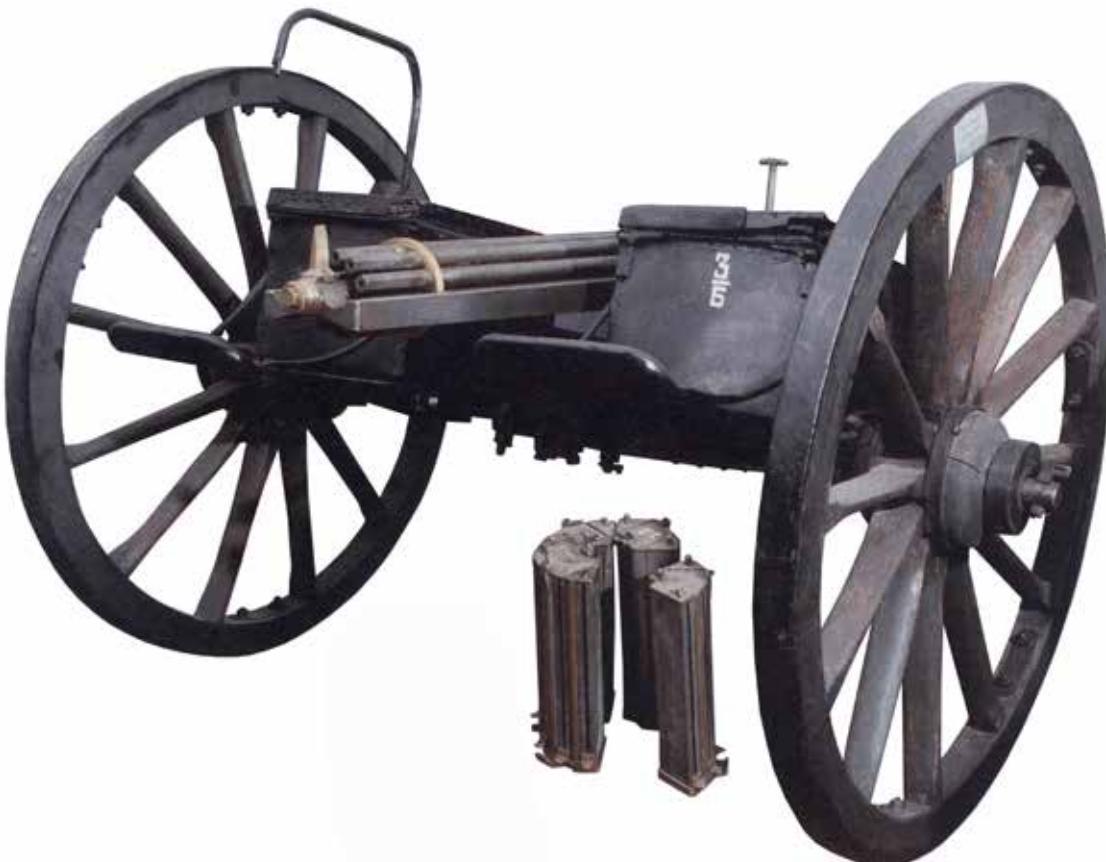
U sklopu isporuka jednometnih pušaka sistema Berdan №2 M1870 kalibra 4,2" (10,67 mm, metak 10,67×58 mmR), Rusija je Cetinju ustupila i 6 desetocjevnih mehaničkih mitraljeza (kartečnica) istog kalibra. Mitraljezi su prevezeni zajedno sa puškama sistema Berdan №2 M1870 teretno-poštansko-putničkim parobrodom *Rostov Русского общества пароходства и торговли* (ROPiT), koji je uplovio u Bar 13/25. avgusta 1895. godine.³⁸⁴

Plamenac je odmah po pristajanju broda o uspješno prispjelom oružju telegrafski obavijestio knjaza Nikolu (posebno apostrofirajući 6 mitraljeza, koji su prvo iskrcani), knjeginju Milenu i brigadire crnogorske vojske.³⁸⁵

Poklonjeni mitraljezi prvi put su testirani na Mali Gospodjdan, kada cetinjski manastir slavi svoj hram (crkva Cetinjskog manastira posvećena je rođenju presvete Bogorodice), 9/21. septembra 1895. godine. Probama su prisustvovali knjaz Nikola, kneginja Milena sa dvorskim damama i svitom kao i velika masa stanovništva. Iz mitraljeza je u metu, postavljenu kod Đinovog brda, pucao Knjaz Nasljednik Danilo Petrović-Njegoš. Mitraljeze su (bile) sastavljene iz deset cijevi,

siplj(ale su) na minut do 600 zrna, i na daljinu do 2500 metara. Ljepši komad oružja Crnogorci nijesu gledali, a udešeniji za (crnogorske) klance u obrani (nije se mogao) željeti.³⁸⁶ Druga proba izvedena je povodom svečanog otvaranja Vojničke škole u Podgorici, 3/15. oktobra, u prisustvu knjaza Nikole, prestolonasljednika Danila, ministra vojnog Ilije Plamena i ruskog pukovnika Nikolaja Sumarakova. Na livade pred Mirkovu varoš, prestolonasljednik Danilo, Janko Vukotić i Mitar Martinović su iz jednog mitraljeza gađali upoređene biljege (daske) na daljinu do 600 metara. Divno bješe posmatrati to čudo od ubojnog oružja, kako sipa vatru iz svojih 10 grla, kao kiša iz oblaka. Inače, Vojnička škola je ima(la) spremiti nastavnike za jedan bataljon stojeće vojske koji će se na iduće ljeto ustanoviti, i za koje je još (tekucég) ljeta odpočeto građenje na Cetinju... Učenika u ovoj Vojničkoj školi ima(lo je) do 70 momaka, ... oficir(a) koji će učiti ove vojнике i pripremati ih za nastavnike sve vojske crnogorske ima(lo je) 18 ... a školom (je) zapovijeda(o) bivši starešina perjanički g. Komandir Janko Vukotić.³⁸⁷

Već sam šturi opis oružja ukazuje da se radi o ruskim desetocjevnim mehaničkim mitralje-

Desetocjevni mehanički mitraljez 10,67 mm sistema *Gatling-Gorlov* M1871

zima (*картечница, скоростельная пушка*) sistema Getling-Gorlov M1871 kalibra 4,2" (10,57 mm), proizvedenim u zavodima *Людвиг Нобель*, St. Peterburg. Pri tome, izvještač *Glasa Crnogorca* je sa pretjerivanjem naveo TT karakteristike *mitraljeza*; naime, desetocjevni *брзометни топови* 4,2" M1871 imali su kadencu do 400 metaka u minuti i domet samo do 1493 metara.

Crnogorci su se brzo uvjerili da su mehanički mitraljezi zastarjeli i krajnje nepogodni za oružanje pješadije. Po ugledu na Ruse, samo dvije godine kasnije, svrstali su ih u tvrđavsku artiljeriju, što 1897. godine potvrđuje i srpski *Službeni vojni list* – u opisu crnogorske artiljerije, navodi da se u njenom sastavu nalazi i 6-revolverskih-brzometnih topova.³⁸⁸ Sasvim je moguće da su dvije probe izvedene 1895. godine bile jedina prilika kada su Crnogorci dejstvovali iz mehaničkih mitraljeza.

Mehanički mitraljezi 10,67 mm sistema *Gatling-Gorlov*

Kalibr, mm 10,67 (4,2")
 Metak: 10,67×58 mmR
 Broj cijevi: 10
 Dužina, mm: 1230
 Dužina cijevi, mm: 826
 Masa mitraljeza, g: 163.000
 Masa lafeta, g: 496.000
 Brzina gađanja, metaka/min: do 400
 Hranjenje: vertikalnim limenim kutijama (жестянки) sa 25 metaka ili spojem 4 kutije (пачки) sa 100 metaka.

MITRALJEZI 7,62 mm sistema *Maxim* M1906

Prve moderne mitraljeze na principu povratnice barutnih gasova (*mašinske puške*) Crna Gora je nabavila u isto vrijeme kada i većina evropskih zemalja, uključujući balkanske susjede.

Načelnik Glavne uprave ruskog Generalštaba, Fjodor Palicin (Фёдор Фёдорович Палицын, 1851–1923), 8/21. decembra 1905. je obavijestio ministra inostranih poslova Vladimira Lamzdorfa da ga je vojni agent u Crnoj Gori, generalstabni potpukovnik Potapov obavijestio o želji knjaza Nikole da ruski izaslanik inkognito putuje sa prestonolasljednikom Danilom i načelnikom artiljerije brigadirom Mitrom Martinovićem u Pariz i London radi izbora mitraljeza za crnogorsku vojsku. U suštini, knjaz je zatražio od Nikolaja II Romanova podršku ruskih poslanika u ovim zemljama, sa čim se ruski imperator 3/16. decembra saglasio. Palicin je dopisom №. 9297 takođe Potapovu dao saglasnost za put, o čemu je P.V. Lobačev 5/18. decembra izvijestio Ministarstvo inostranih djela u St. Peterburgu.³⁸⁹

Hiram Stevens Maxim (1840–1916) i Georg Luger (1849–1923).
Luger na grudima ima dvije minijature (1, 2) ordena Knjaza Danila I.

Potapov je 22. februara/7. marta 1906. podnio detaljan izvještaj o putu, probama i kupovini mitraljeza, priloživši uz izvještaj i kopiju ugovora. Ruski poslanik je, naime, iz Cetinja otputovao na dopust povodom božićnih praznika 21. decembra 1905./3. januara 1906., a u Pariz je stigao 25. decembra 1906./7. januara 1906. godine. U francuskoj prestonici se sa Danilom našao 28. decembra 1905./10. januara 1906., a Martinović je stigao 31. decembra 1905./13. januara 1906. godine. Direkciju *Société Anonyme des Anciens Etablissements Hotchkiss et Cie* posetili su 2/15. januara, gdje su se upoznali o konstrukciji i načinu proizvodnje njihovih mitraljeza. Sjutradan, 3/16. januara 1906., na streljštu *Saint-Denis* 26 *Route de Gonesse*, izvedeno je i probno gađanje iz mitraljeza 8x51mmR *Hotchkiss M1900*. U suštini, radilo se o konstrukciji austrougarskog oficira i konstruktora Adolfa Odkoleka (Adolf Freiherr Odkolek von Újezd, 1854–1917) od koga je 1893. „Hočkiz“ otkupio patentna prava, a oružje su usavršili Lorens Benet (Laurence Vincent Benet, 1863–1948) i glavni fabrički inženjer Anri Mersje (Henri A. Mercié). Crnogorska delegacija je bila zadovoljna rezultatima testova, stavljajući primjedbu jedino na veliko zagrijevanje cijevi (mitraljez sa vazdušnim hlađenjem). Pregоворi o cijeni i rokovima isporuke 24 mitraljeza ukoliko bi se Crna Gora opredijelila za ovo rješenje vođeni su do 8/21. januara.

Danilo Petrović i Mitar Martinović su za London otputovali 10/23. januara, a Potapov – 11/24. januara i, radi diskrecije, odseli u

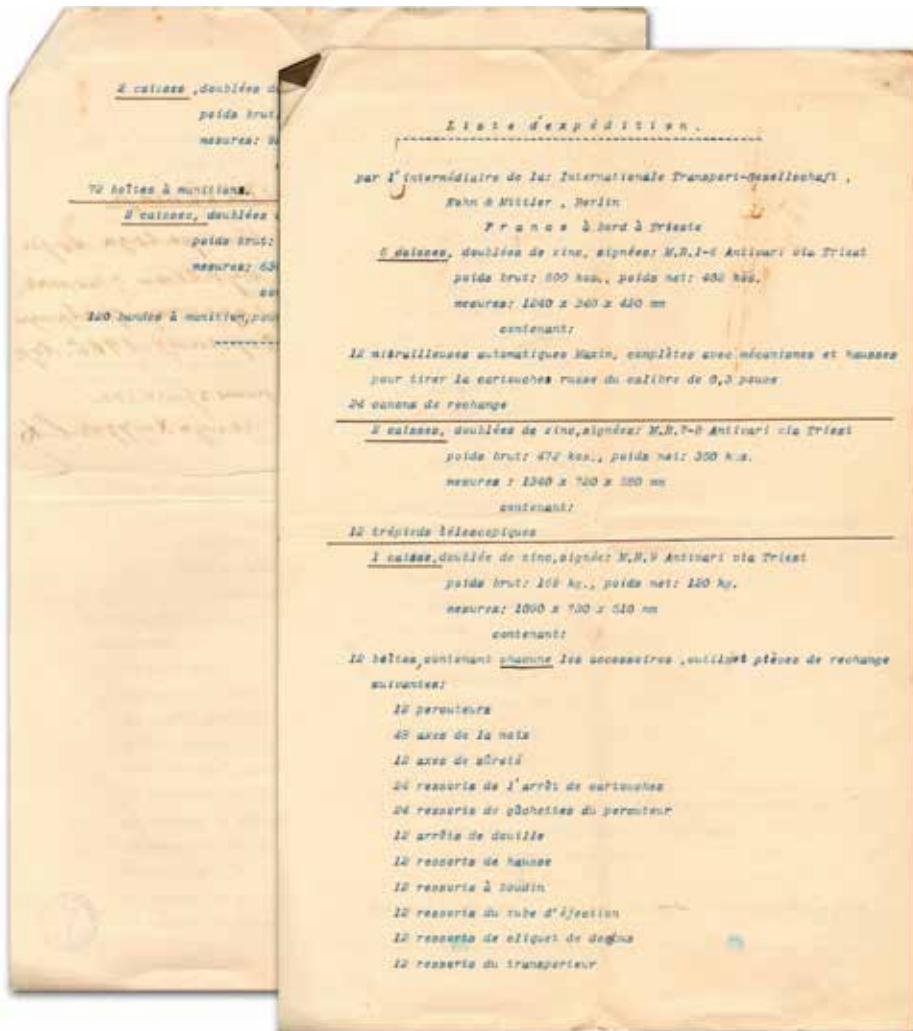
Crnogorski mitraljez 7,62 mm sistema Maxim M1906.

zasebnim hotelima. Martinović i Potapov su 12/25. januara posjetili direkciju firme *Vickers, Sons & Maxim Ltd* (32 Victoria Street), gdje su im Vikers (Albert Vickers, 1838–1919) i Doson (Arthur Trevor Dawson, 1866–1931) saopštili da najkasnije za dva dana mogu dobiti podatke o cijeni i rokovima isporuke 24 mitraljeza maksim M1901 (*New Pattern Maxim M1901*), a da

Natpis na poklopcu opruge mitraljeza maksim M1906.

bi probno gađanje bilo organizovano 17/30. januara. Za to vrijeme, princ Danilo je samostalno razgovarao sa predstavnicima firme *British Arms Company Rexer* koja je od 1905, bez licenčnih prava, proizvodila danske mitraljeze *Madsen M1902* pod nazivom *Rexer* (prvenstvo prava imala je *Compagnie Madsen A/S* iz *Taastrup*, od 1936 - *Dansk Riffel Syndikat*). Crnogorskoj delegaciji je rekser pokazan 14/27. januara, a probno gađanje je organizovano 16/29. januara na poligonu *Wraysbury* blizu Vindzora, 35 km zapadno od Londona. Zbog lošeg vremena, Danilo, Martinović i Potapov nijesu mogli najbolje da sagledaju učinak oružja. No, kako im se rekser zbog male mase učinio pogodnim, zamolili su da im se jedan primjerak ustupi radi detaljnijih ispitivanja u zemlji. Sljedećeg dana, 17/30. januara, na strelištu fabrike u londonskom predgrađu Erit (*Erith Works*, zona *Fraser Road*), konačno su isprobani mitraljezi sistema Maksim M1901. Za razliku od starijih modela sa zatvaračem M1889, ovo oružje je bilo opremljeno lakšim, jednostavnijim zatvaračima (patent br. 17.639 iz 1900 i

Ekspediciona lista za transport 12 mitraljeza maksim M1906, pribora i rezervnih djelova od francuske obale, via Trst (Triest), do Bara (Antivari). Angažovana firma *Internationale Transport Gesellschaft E. Kohn & Mittler A.G* (Berlin, Trst, Beč, Beograd).

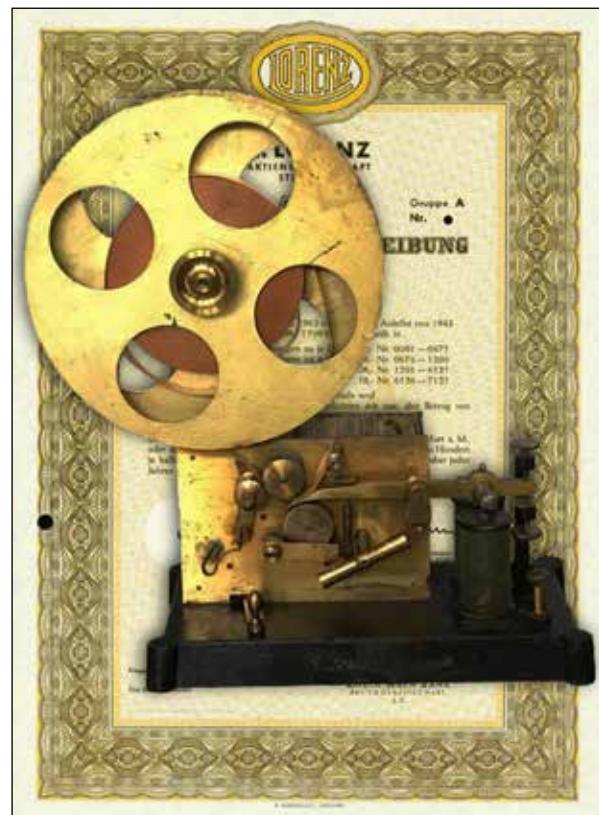
br.12.700 iz 1901), hladnjakom od čeličnog lima, skrivačem plamena i kompenzatorom trzanja i tripodom sa teleskopskim nogarama i starijim tipom elevatora tipa *Acland*. Crnogorska komisija je došla do zaključka da ovo oružje po svim performansama prevazilazi konkurente. No, ovdje je iskrsao finansijski problem; budžetom je za mitraljeze bilo predviđeno 130.000 kruna, a samo jedan britanski maksim sa priborom koštalo je 8.000 kruna (24 jedinice – 192.000 kruna). Delegacija je telegramski u Cetinje uputila kompletni izvještaj i predložila da se za sada kupi samo 16 mitraljeza ovog sistema. Pri tome, odlučeno je da se odgovor Ministarstva vojnog sačeka u

Parizu, gdje je delegacija stigla 19. januara/1. februara 1906. godine. Kako odgovor iz domovine nije stizao, delegacija je odlučila da posjeti i Berlin, o čemu je obavijestila nadležne. U Berlin su stigli 28. januara/10. februara, gdje ih je sačekalo obavještenje crnogorskog Ministarstva vojnog da se naruči samo 12 mitraljeza sisema Maxim. U duhu novih instrukcija, delegacija je 30. januara/12. februara posjetila direkciju *Deutsche Waffen-und Munitionsfabriken* (DWM).³⁹⁰ Naime, konstruktor mitraljeza, Hajram Maksim (*Hiram Stevens Maxim*, 1840–1916), sopstvenu firmu, *The Maxim Gun Company Ltd*, pokrenuo je 5. novembra 1884. godine. Samo dva dana ka-

Logo firmi koje su transportovale mitraljeze (*Internationale Transport Gesellschaft E. Kohn & Mittler A.G.*) i štitove (*Fischer & Rechsteiner, Luino, Trasporti Internazionali*) maksim M1906.

snije, sklopio je ugovor sa Albertom Vikersom (*Albert Wickers*), o saradnji u objektima 57D *Halton Garden*, gdje su registrovali zajedničku firmu *Vickers, Sons & Maxim*. No, Maksim je 17. jula 1888. i sa Torstenom Nordenfeldom (*Thorsten Nordenfelt, 1842–1920*) osnovao kompaniju *Maxim Nordenfelt Guns & Ammunition Company Ltd.* (MNG&AC), *Vikers* je 1896. otkupio MNG&AC, a novi koncern je od 1. oktobra 1897. nastavio da radi pod imenom *Vickers, Sons & Maxim Ltd.* U međuvremenu, 21. oktobra 1893, imigrant iz Njemačke, Zigmund (*Sigmund, 1854–1904*), mlađi brat berlinskog fabrikanta oružja Ludviga Levea (*Ludwig Loewe, 1837–1886*), postavljen je za direktora MNG&AC. Ovo je svakako imalo uticaja na odluku da *Maxim Nordenfelt Guns & Ammunition Company Ltd. London* i *Ludwig Loewe & Comapny Commandit-Gesellschaft auf Actien (Hollmanstrasse No.32 Berlin)*, 28. januara 1892. potpišu sedmogodišnji ugovor po kome je njemačka fabrika dobila patentna prava za proizvod-

Konjički poljski teleografi *Carl Lorenz Telegraphenbauanstalt*, nabavljeni u Berlinu 1906 godine.

Poljski telefoni (*Feldfern sprecher*) ruskog tipa Mix & Genest, Berlin-Schöneberg, nabavljeni u Berlinu 1906. godine.

nju i prodaju mitraljeza maksim pod određenim, obavezujućim uslovima. Firma Leve se 1. januara 1897. uklopila u novi berlinski koncern DWM koji je, bez obzira što je ugovor sa MNG&AC u vrijeme posjete crnogorske delegacije već istekao, za komercijalno tržište i dalje proizvodio maksime britanske konstrukcije, koristeći čak i djelove izradene u *Erith Works* i *Crayford Works* iz Kenta.³⁹¹ Kako se radilo o istim mitraljezima isprobanim u Britaniji, princ Danilo i Martinović su zatražili da im se pripremi nacrt ugovora o kupovini 24 mitraljeza maksim M1901 u ru-

skom kalibru 3" (7,62x54mmR). Delegacija je 31. januara/13. februara obišla fabriku, a sjutradan je izvedeno pokazno gađanje iz mitraljeza. Martinović je 1/14. februara sa direktorima fabrike, Gontardom (*Paul Theodor Eduard von Gontard*, 1868–1941) i Kosegartenom (*Max Kosegarten*), potpisao ugovor o isporuci 12 mitraljeza u kalibru 7,62 milimetra do polovine maja tekuće godine (po Julijanskom kalendaru).³⁹² Odabrani mitraljezi su bili sa glatkim, čeličnim rezervoarom hladnjaka, modifikovanim zatvaračem M1889, prilagodljivim na promjenu municije, kompen-

zatorom trzanja na ustima, sa zastarjelim tripodom tipa VSM (*Vickers*) *Acland*, ali bez štitova.

Inventar 12 mitraljeza, kao i ekspediciona lista za kompaniju *International Transport-Gesellschaft Kohn & Mittler, Berlin und Wien*³⁹³ radi prenosa od Francuske do Trsta (*Trieste*) a, potom, do Bara (*Antivari*), napravljen je na francuskom jeziku 3/16. jula 1906. godine. Tovar je činilo 6 cinkanih sanduka sa 12 mitraljeza maksim kalibra 0,3 *pouce* (palaca, inča, 7,62 mm) i 24 rezervne cijevi, 2 sanduka sa 12 teleskopskih tripoda, 1 sanduk sa rezervnim djelovima i alatom, 1 sanduk sa 6 mašina za punjenje platnenih redenika, 2 sanduka sa 72 municipijske kutije i 2 sanduka sa 250 platnenih redenika kapaciteta po

nabavljeni konjički poljski teleografi berlinske firme *Carl Lorenz Telegraphenbauanstalt*,³⁹⁵ poljski telefoni (*Feldfernsprecher*) ruskog tipa *Mix & Genest, Berlin-Schöneberg*,³⁹⁶ uzorci pionirskog alata i prenosni reflektori (*Scheinwerfers Siemens-Schuckertwerke, Berlin* a u Parizu, 6/19. februara – 20 vojnih prizmatičnih, *Société des Anciens Etablissements Huet et Cie*, i 6 običnih binokulara *Charles Chevalier*,³⁹⁷ 6 manženovskih aparata (*Mangin apparatus*) svjetlosnih signalnih uređaja (heliografa) M1884 firme *L.Sautter & Lemonier Co. (Avenue de Suffren, Paris)* i 100 kg bezdimnog baruta (*Poudre BN3F*) radi proba u Crnoj Gori.³⁹⁸

Binokulari *Huet & Cie*, nabavljeni u Parizu, 19. februara 1906.

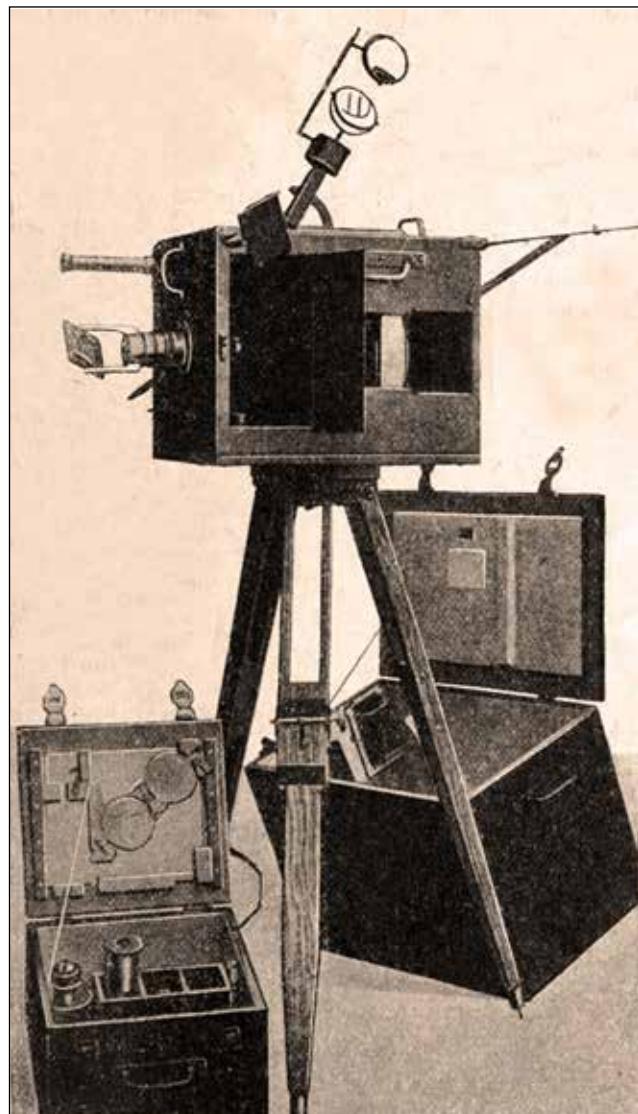
120 metaka.³⁹⁴ Direkciji DWM je iz Cetinja već 4/17. februara uplaćena 1/3 ukupno ugovorene cijene, odnosno, 32.000 od 96.000 kruna, što je značilo da je jedan mitraljez (sa priborom, alatima i rezervnim cijevima) vrijedio 8.000 kruna – isto koliko je tražio i britanski MNG&AC. Tokom boravka u Berlinu, za crnogorsku vojsku su

Ministarstvo vojno Crne Gore je prvi dvomjesečni „mitraljeski kurs“ organizovalo početkom 1907. godine. Cilj kursa je bio da se ljudstvo obuči u rukovanju i održavanju tek prisjelog njemačkog oružja. Prvi kurs je pohađalo 6 oficira, a nastavu je držao poručnik Veselin Sekulović, inače ruski đak. Nakon okončanja kur-

sa, formirana je prva mitraljeska četa (nastavnog tipa) u koju je, u svojstvu instruktora, raspoređeno prvih šest polaznika. Kasnije, kroz obuku je prošlo ljudstvo za još tri mitraljeske čete. Prema Uredbi o formaciji vojske, odjeljenje mitraljeske čete je 1908. godine činio jedan potporučnik - komandir odjeljenja, dva vodnika - mitraljeskih kom(andira), dva desečara - nišandžija, 15 redova i 7 momaka-konjovodaca II klase.

Kvalitet i način izvođenja obuke slikovito je opisao Alekса Bjeletić iz Banjana. On je u proljeće 1908. svoj tridesetodnevni vojni rok služio upravo u mitraljeskoj četi na Lovćenu.³⁹⁹

No, u nedostatku tehničkih informacija, Crna Gora 2/15. februara 1906. godine uz 12 mitraljeza nije naručila i odgovarajuće štitove. Ministarstvo vojno je grešku pokušalo da ispravi naknadnom narudžbinom (nakon narudžbine štitova za mitraljeze M1912), a zahtjev za izradu 12 štitova dostavljen je njemačkom koncernu početkom januara 1913. godine. No, Luger je 31. januara/12. februara i 17/29. februara 1913. obavijestio Hajdukovića da DWM nije u stanju da izradi štitove za staro oružje (M1906) jer originali starog lafeta i odgovarajuća tehnička dokumentacija više nijesu postojali ni u Berlinu ni u Londonu. Oružje je, naime, bilo izrađeno po staroj britanskoj licencnoj dokumentaciji (*Maxim-Nordenfeldt*), odnosno, po uzoru na ruski 7,62 mm M1895, koji je bio izbačen iz proizvodnje. Luger je predložio da Crnogorci u Berlin pošalju jedan tripod M1906, prema kome bi se izradilo 12 odgovarajućih štitova.⁴⁰⁰ Nakon ekspedicije tripoda, Ilija Hajduković je u ime "Direkcije arsenala", dokumentom br. 349 od 23. jula/4. avgusta 1913, od DWM zatražio oficijelnu ponudu za izradu istih.⁴⁰¹ Komercijalno odjeljenje berlinskog koncerna je 31. jula/12. avgusta odgovorilo Hajdukoviću da bi jedinična cijena štita iznijela 320 maraka sa isporukom franko granica Njemačke radi daljeg transporta morским putem, uz 14% popusta. Rok isporuke je bio

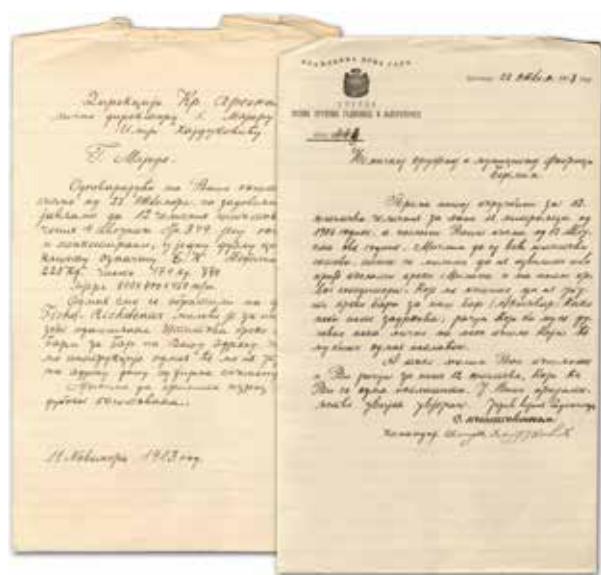

Mangin apparatus (heliograf) M1884
firme L.Sautter & Lemonier Co., Avenue de Suffren, Paris,
nabavljeni u Parizu, 19. februara 1906.

3 mjeseca, a ako bude moguće i prije (ranije). Štitovi bi se transportovali preko Milana i Barija do Bara, pri čemu bi za špediciju bila angažovana italijansko-švajcarska firma *Fischer Rechsteiner (Successors Fischer & Rechsteiner SA di Chiasso)*.⁴⁰² Luger je tri dana ranije, 28. jula/9. avgusta obavijestio Hajdukovića da će biti *za sigurno sve učinjeno da budeš što god bržije i dovoljno uslužen*.⁴⁰³ Njemački DWM je Hajdukovićev dopis br. 349 od 23. jula/4. avgusta 1913. prihvatio kao koначni ugovor, s tim što je 12/24. avgusta jediničnu cijenu spustio na 274 maraka a popust povećao

Ilija Hajduković pokraj mitraljeza 7,62 mm Maxim M1906.

Prepiska berlinskog koncerna DWM i Uprave Vojnih oružnih radionica i Laboratorijsko-istraživačkih radova o nabavci i isporuci štitova za 12 mitraljeza maksim M1906.
Oktobar – novembar 1913.

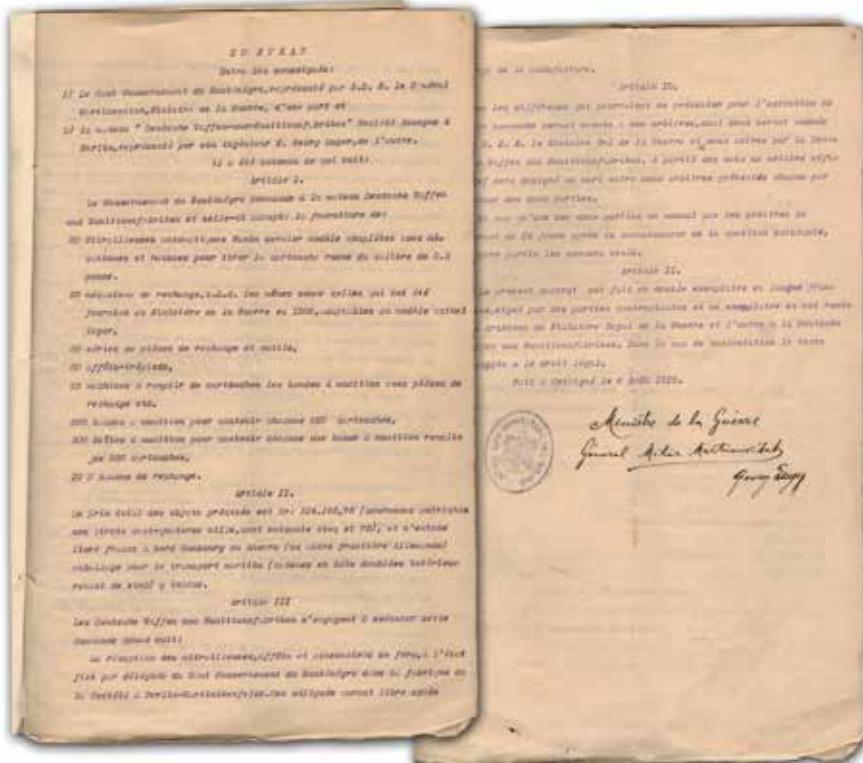
na 29%. Hajduković je 22. oktobra/3. novembra, novim dopisom br. 449, zamolio njemačkog proizvođača da štitove pošalje po istom špediteru, rutom Milano – Bar – Bari.⁴⁰⁴ Direkcija DWM je 30. oktobra/11. novembra direktora Direkcije Kr. Arsenala, g. majora Iliju Hajdukovića obavijestila da su štitovi spaketirani u jednu duplu cinkovu kašetu (sanduk obložen dvostruko pocinkovanim limom) označenu 'E.K'. Težina ukupna (tovara je) 220 kg, čisto (samo štitova) 174 kg, (a) mjere (kašete su) 800x700x450 m/m. Proizvođač je kontaktirao firmu Fiser-Rehštajner radi daljih uputstava po pitanju transporta.⁴⁰⁵ Crnogorsko Ministarstvo finansija je 15/27. novembra 1913. njemačkom koncernu isplatilo 2.335 maraka, odnosno 2755,3 perpera za 12 štitova M1906.⁴⁰⁶

MITRALJEZI 7,62 mm sistema *Maxim* M1912

Iz intenzivne Lugerove i Hajdukovićeve prepiske koja je vođena nakon 1906. godine, može se uočiti da se proslavljeni konstruktor zalagao da Crna Gora nabavi novi kontingent savremenijih mitraljeza. Svakako su najinteresantniji podaci koje je Luger *sekretno* dostavio Hajdukoviću 28. juna/10. jula 1907. godine. On bukvalno piše: *Od dužeg vremena njemačka vojska izrazila nam* (koncemu DWM) *je njenu želju, da mašinsku pušku* (bukvalno preveden njemački termin *Machinengewehr*) *lakše težine konstruišemo, pošto je istu zbog teških terena teško transportovati. Na to smo po mogućству svi uticali, i ja isto, a izašlo nam je, da puška, koja je dosada 27,5 kila merila, sada samo 15,5 kg teži. A lafeta s točkovima, koje je 64 kila merila, sada meri oko 30 kila. To su dake koristi, koje čine, da se puška lako i brzo prenosi, naročito na brdima.* U daljem tekstu, Luger je savjetovao da se sačeka da se novi sistem mitraljeza detaljno ispita, usvoji za njemačku vojsku i osvoji njegova serijska proizvodnja, pa da ga tek onda naruči i Crna Gora. Očito, Luger je pisao o najnovijim njemačkim verzijama maksima MG-08 i komercijalnog M1909, koja je tada bila u razvoju i koji su u fazi prototipa bili poslati na testiranje u Srbiju. Iznijeti podaci bili su isuviše optimistički u odnosu na krajnji rezultat konstruktorskog tima DWM. Konačna verzija MG-08 imala je masu od 20,8 kg (bez vode), odnosno 25,3 kg sa vodom u hladnjaku. Originalni njemački saonički lafet (*Schlittenlaffete*), koji su na kraćim rastojanjima mogla vući ili nositi dva čovjeka (mogao se kombinovati i sa točkovima), imao je masu od 37,5 kg. Istina, ovo je bio izvještan pomak u odnosu na stari lafet na točkovima, mase 67 kg (turski maksim M.1907 sa *lakom* ver-

zijom vikers-maksimovog lafeta M1899 imao je masu od 80,74 kg). Suprotno lafetu sa točkovima, novi, komercijalni tripod M1909, korišćen na srpskom (M1909) i bugarskom (M1909) mitraljezu, težio je 22,5 kg, što je znatno prevazilazilo 15 kg koje je optimistički (ili kao dobar trgovac?) spominjao Luger. Lugerove sugestije i opredjeljenje srpske vojske za novi tip maksima, uticale su da i Crnogorci pokrenu inicijativu oko nabavke sličnog oružja. Prema nekim indicijama, izgleda da se u to vrijeme prvenstveno računalo na rusku pomoć u mitraljezima 7,62 mm M1910. Bugarski poslanik na Cetinju tvrdi da mu je crnogorski ministar vojni 1911. godine izjavio: *Nabavićemo veće količine mitraljeza - najmodernijeg oružja, ali Rusi ih u dovoljnim količinama nemaju još ni za svoju armiju, tek kada ih nabave za svoju vojsku, oni su spremni da mitraljeze pošalju i Crnogorcima.*⁴⁰⁷ Izgleda da su Rusi, pred rat 1912, u Odesi zaista deponovali mitraljeze namijenjene Crnoj Gori, ali da je dostava oružja bila sprečena blokadom i sankcijama koje su uslijedile nakon objave rata Turskoj.³⁸ Znači, najrealnije je bilo mitraljeze ponovo naručiti u Njemačkoj.⁴⁰⁸

Luger je 18/30. marta 1911. obavijestio Hajdukovića ...*da bi se (u DWM) moglo najviše 6 komada... sastavljati ... Dostali bi cieve, koje opaljuju ruske metke, drugo sve bi bilo ili od njemačke ili srpske ili bugarske načine, sve na tronogu metnut a sve u najboljem stanju ... (svakako) bolje (nego crnogorske)....stare. Trajalo bi blizu 2 meseca dok bi se sve kako treba zminjalo...Plaća (cijena) bi bila od prilike na polovinu od ono što je Crna Gora 1906 platila.*⁴⁰⁹ Drugim ijrećima, Luger je nudio da se od cijevi kalibra 7,62 mm, saonika, zatvarača i nepokretnih djelova (sanduk, djelovi

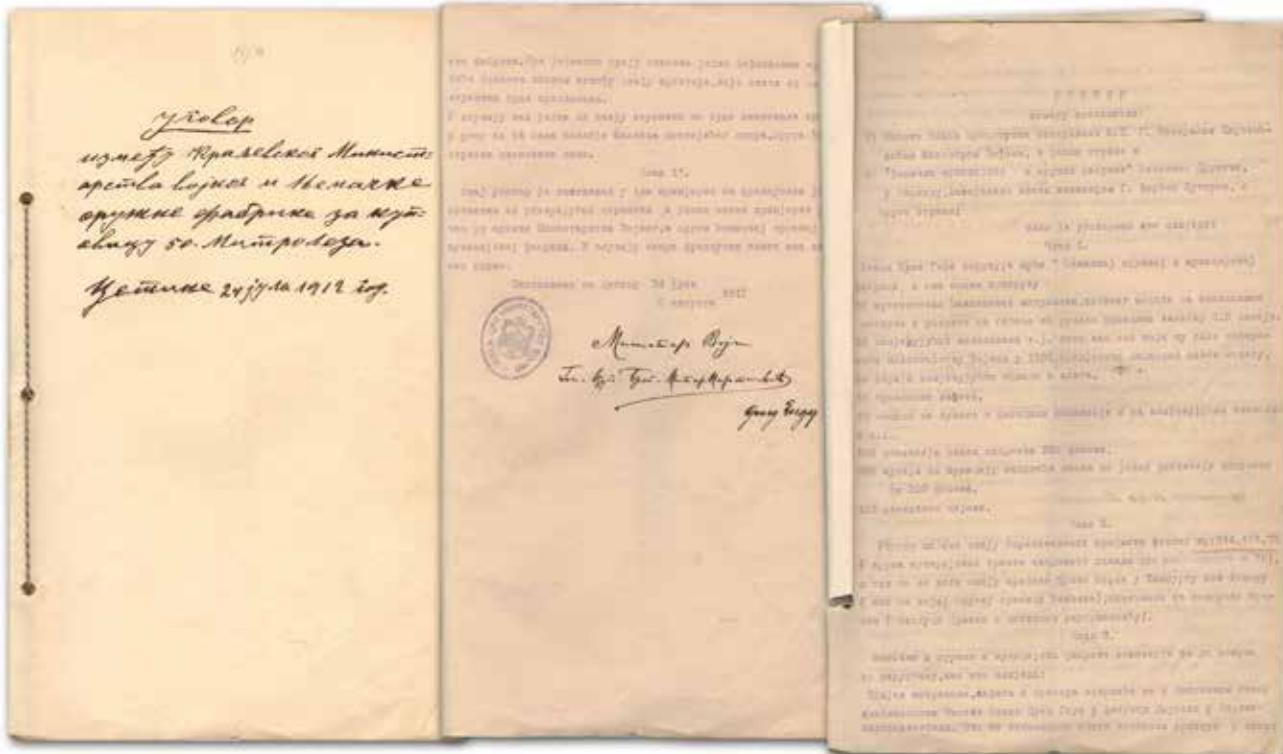

Ugovor o kupovini 50 mitraljeza 7,62 mm M1912 (komercijalni M1909) koji su 6. avgusta 1912. potpisali Georg Luger u ime *Deutsche Waffen-und Munitionsfabriken* i Mitar Martinović, ministar vojni, u ime crnogorske vlade (na francuskom).

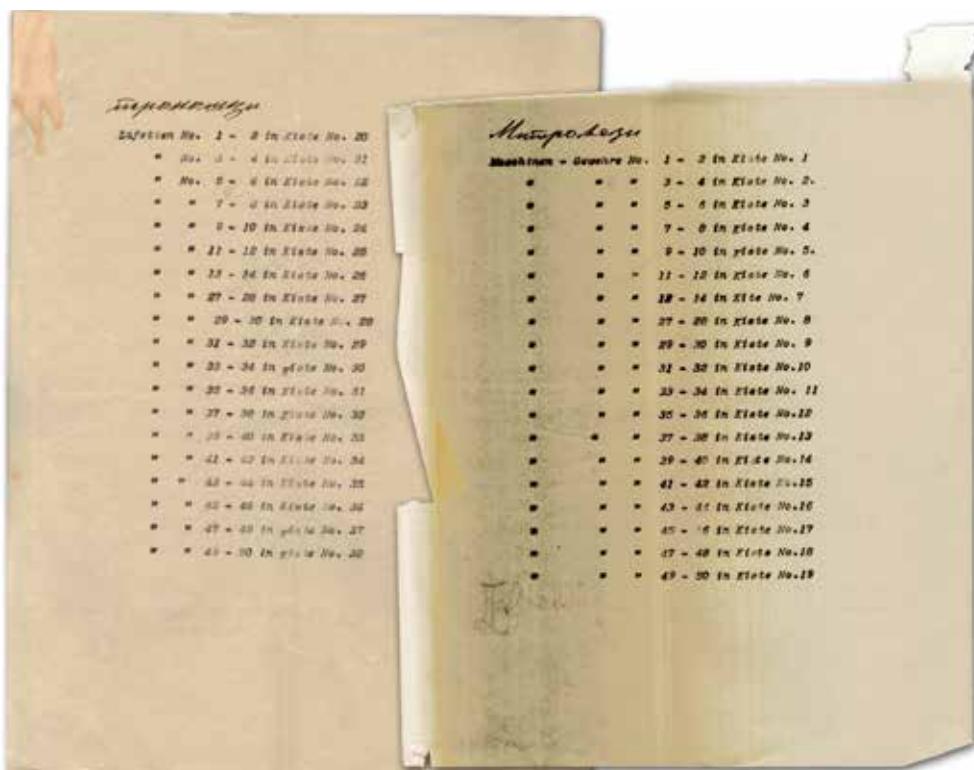
za okidanje, donosač, povratnik i hladnjak) preuzetih s njemačkog MG-08 ili srpskog M1909, kao i od tripoda M1909, do juna 1911. sklopi šest crnogorskih mitraljeza. Bez obzira na povoljnu cijenu i na tvrdnju da bi oružje bilo u *najboljem stanju*, kvalitetnije od starih modela (M1906), Crnogorci su ovog puta bili daleko oprezniji, pa su odustali od kupovine ponuđenih bastarda.

Sve izgledniji sukob sa Turskom primorao je crnogorsko Ministarstvo vojno da ažurira pitanje realizacije nabavke dodatne količine mitraljeza. U prilogu pisma od 24. juna/6. jula, Luger je Hajdukoviću poslao crteže 'mašinske puške' kao i njemačka taktička uputstva za mitraljeska odjeljenja. Što se tiče opisa, preporučio mu je da nabavi ruski prevod njemačkog *Das Maxim-Maschinengewehr*, kapetana Bauma, izdatog u Berlinu 1905. godine (odgovarao je usavršenom ruskom maksim-vikersu M1904).⁴¹⁰

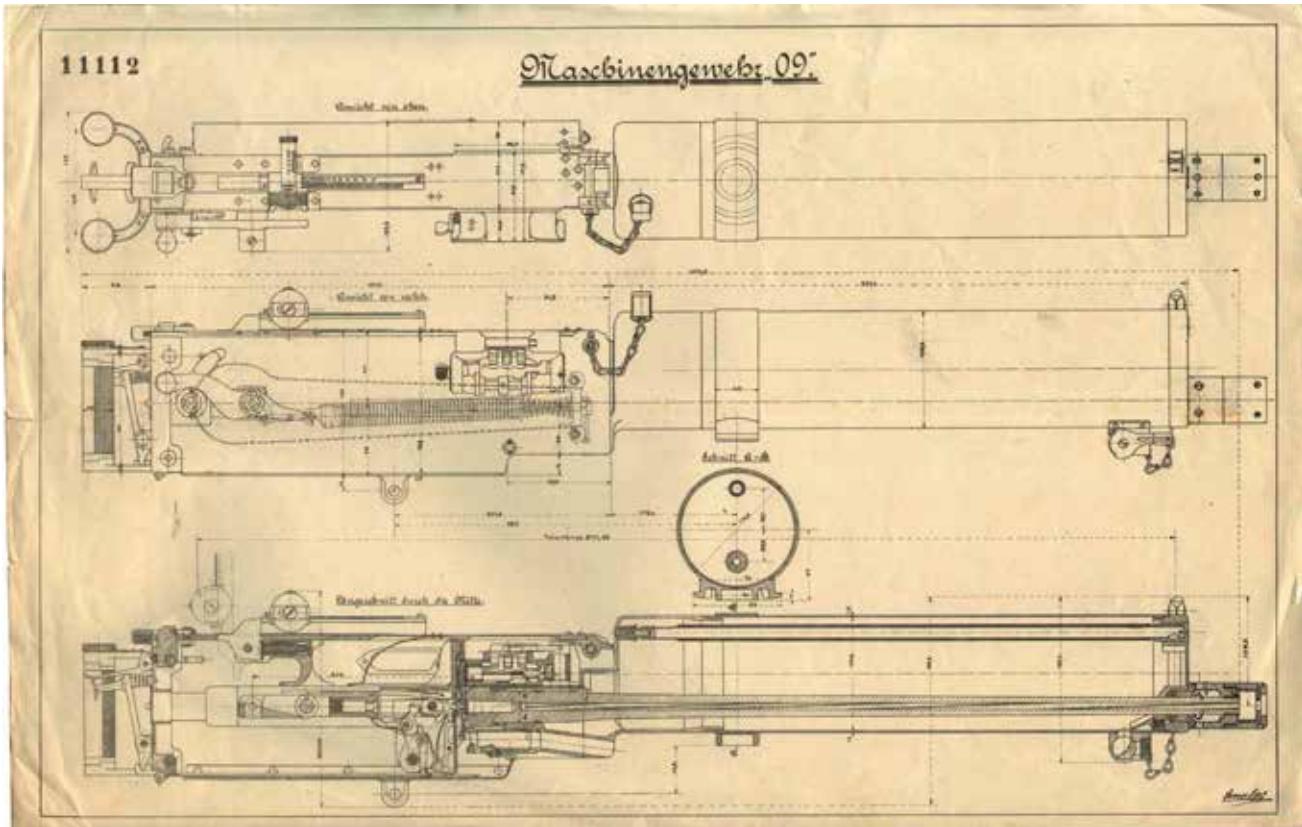
Prvi konkretni pomen o kupovini novog kontingenta mitraljeza nalazi se u pismu koje je Ilijan Hajduković 19. aprila/1. maja 1912. uputio gospodinu Đordji Lugeru, indžinjeru u Berlinu. Hajduković je Lugera izvjestio kako je primio naređenje od generala Mitra Martinovića da mu se obrati povodom *mašinskih pušaka* o kojima je Martinović razgovarao sa Lugerom u Berlinu, prilikom povratka iz Rusije, gdje je boravio u pratnji kralja Nikole.⁴¹¹ Ministarstvo vojno Crne Gore je, naime, namjeravalo da kupi 60 ili čak i 100 komada *mašinskih pušaka* (mitraljeza) sistem *Maksim*, sa pripadajućim priborom, halatom i prinadležnošću, koje bi udešeni bili sa patronima (fišecima) kao što su isti one te smo uzeli 1906. god. to jest kao na ruske puške. Ministarstvu su bile potrebne pojedine cijene-ofert (ponuda) od Glavne direkcije DWM. Martinović je zamolio Lugera da *podejtvuje u svoju Direkciju* i zamoli da što hitnije pošalju čisto, jasno cijene na pojedini

Kopija ugovora na crnogorskom jeziku.

Serijski brojevi 38 tripodova M1912 (komercijalni M1909) od 1 do 50, zapakovanih u 19 sanduka (lijevo) i mitraljeza M1912 (desno). U spisku nema tripodova i oružja od serijskog broja 15 do broja 26. Dvanaest mitraljeza i tripodova upućeno je u drugom kontingentu.

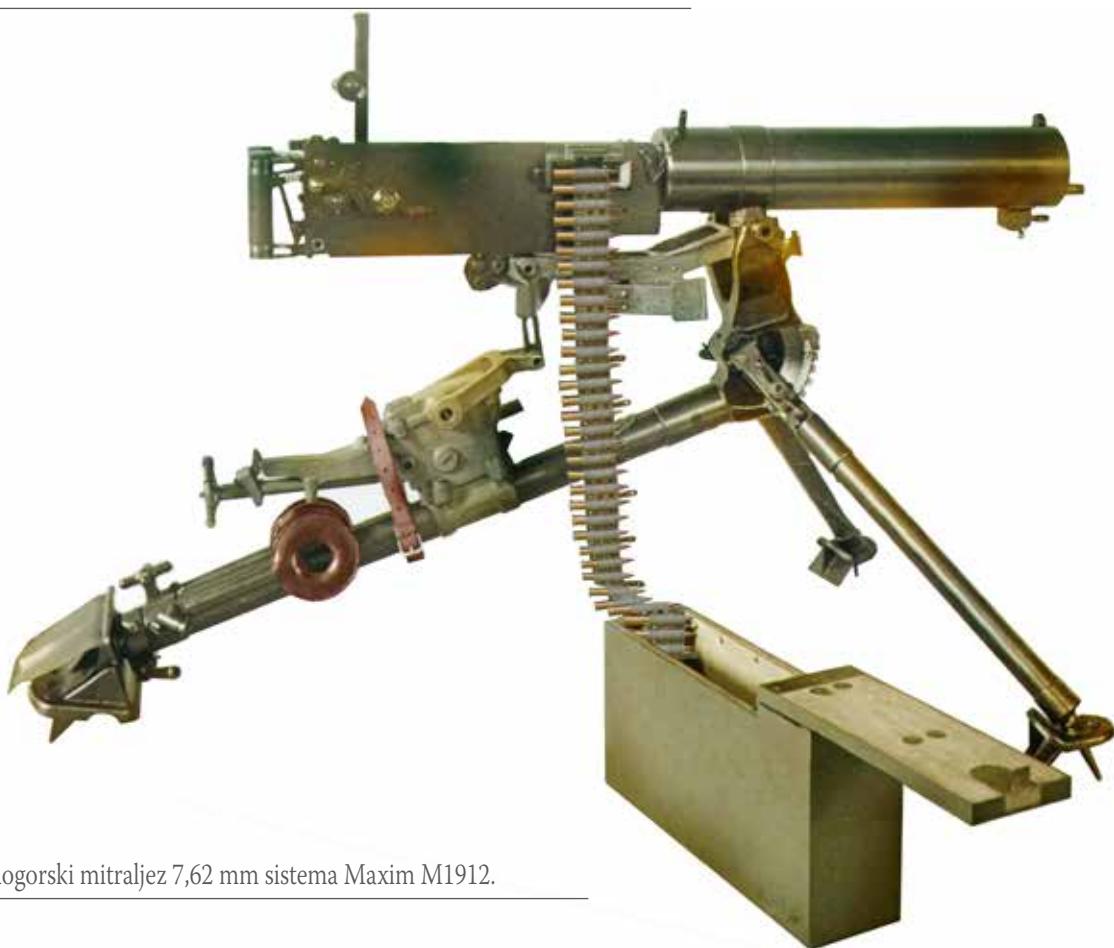
Tehnički crtež 11112 izgleda i presjeka mitraljeza M1909
(crnogorski M1912), priložen uz Ponudu berlinskog DWM.

komad i da posluju taj oferat njemu lično. Hajduković je ujedno Lugeru poslao diplomu za orden III stepena Danilovog krsta kojim ga je odlikovao kralj Nikola, a preporučio mu je da sam orden kupi kod Majera i Sina u Beču (V. Mayer^s Söhne, Hof-und Kammer-Juweliere, Ordensliferanten, I., Stock-imEisenplatz Nr. 7, Wien).⁴¹² Prema dopisu Mitra Martinovića br. 1259 Ministarstvu inostranih djela od 14/26. februara 1911, naime, *Njegovo Veličanstvo Kralj (Nikola) blagoizvolio je još o Jubilarnoj proslavi (Proslava pedesetogodišnjice vladavine Kralja Nikole I i Zlatnog Pira Kralja i Kraljice, 14/26. – 17/29. avgusta 1910) odlikovati krstom III stepena Gospodina Indžinijera Georg Lugera koji se nalazi na službi pri Waffen und Munitions fabrike u Berlinu.*⁴¹³ Inače, kralj Nikola, knjaz Petar (1889–1932), ministar spoljnih poslova Dušan Gregović (1875–1923), šef dvorske vojne kuće brigadir Mitar Martino-

vić, maršal Dvora Slavko Ramadanović i potporučnik Mitar Popović, 17/29. januara 1912. su iz Cetinja krenuli u zvaničnu posjetu u St. Peterburg.⁴¹⁴ Kolima su se prevezli preko Kotora do Gruža, gdje se Nikola ukrcao na jahtu *Rumija*. No, zbog lošeg vremena, put za Trst je 19/31. januara nastavljen vozom preko Bosne i Hercegovine.⁴¹⁵ Kralj je u Berlin stigao 23. januara/4. februara, a za Petrograd je produžio 26. januara/7. februara.⁴¹⁶ U Carsko Selo, gdje ga je dočekao car Nikola II Romanov, stigao je 28. januara/7. februara.⁴¹⁷ Iz St. Peterburga je krenuo 4/16. februara, u Berlin je preko Nojstrellica (*Neustrelitz*) stigao 7/19. februara, a u Trst – 9/21. februara. Kralj se iz Trsta do Rijeke (Fijume) prevezao kolima, gdje se ukrcao na brod za Bar.⁴¹⁸ Znači, Mitar Martinović je boravio u Berlinu i imao priliku da razgovara sa Lugerom od 23. januara/4. februara do 26. januara/7. februara (u odlasku za Rusiju) ili

Fotografija mitraljeza sa tripodom i sandukom za platneni redenik M1909, priložena uz Ponudu berlinskog DWM.

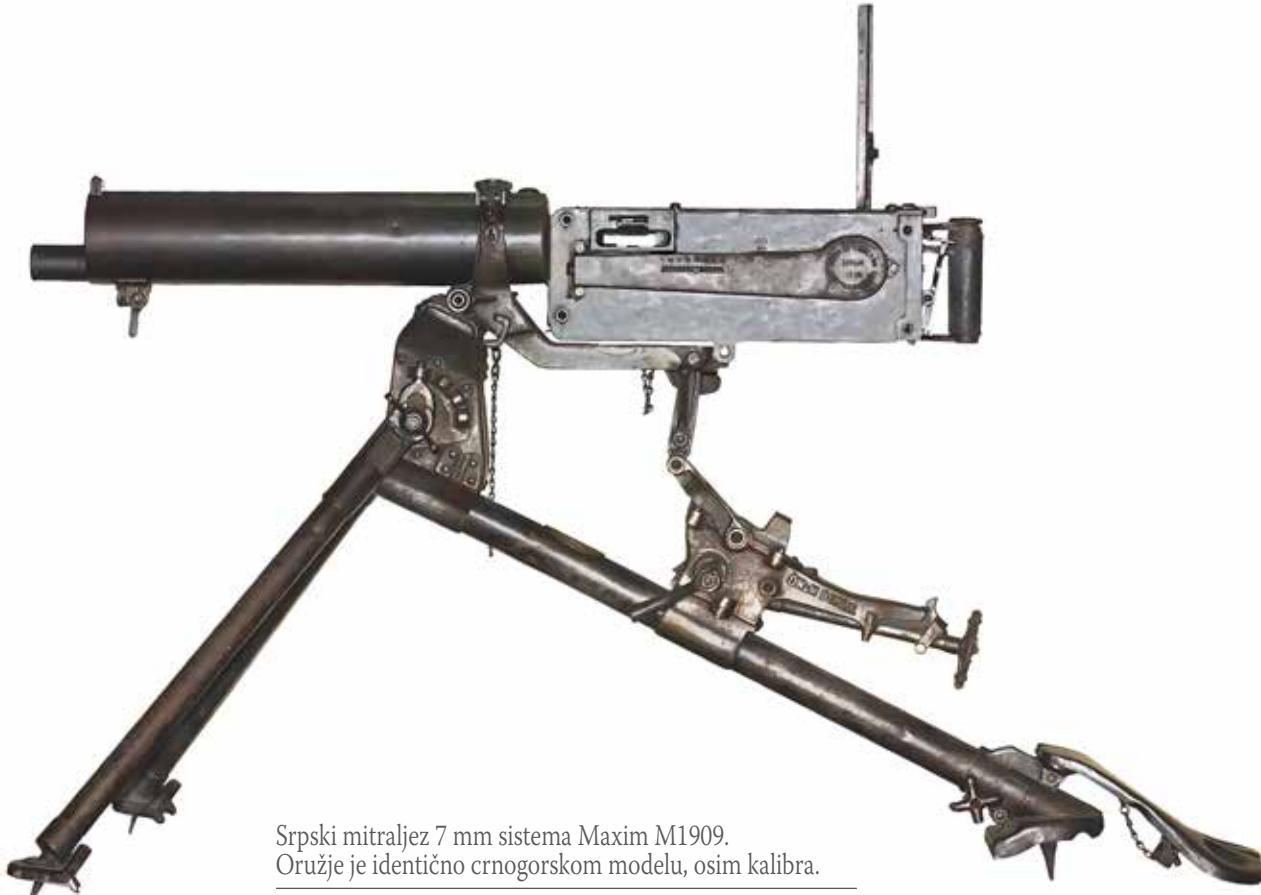
Crnogorski mitraljez 7,62 mm sistema Maxim M1912.

7/19. februara (prilikom povratka u Crnu Goru). Na tom sastanku, crnogorski ministar vojni je i zatražio ponudu za izradu 60 i 100 mitraljeza najnovijeg modela. Shodno dogovoru, a reagujući na Hajdukovićevo pismo, Generalna direkcija DWM je *Direkciji vojnog arsenala Kraljevine Crne Gore* 27. aprila/9. maja 1912. uputila Ponude za izradu i isporuku 60 i 100 mitraljeza prema uslovima ugovorenim 1906. godine (na francuskom jeziku).⁴¹⁹ Luger je 10/22. maja obavijestio Hajdukovića da je njemačka fabrika poslala ponudu, ali i predlog da Crnogorci u Berlin pošalju stručno lice koje bi pregledalo najnoviji model oružja. Luger je pismenim putem objasnio i generalu Mitru Martinoviću da direktor DWM u suštini želi da utanači detalje ugovora i obavijesti Crnu Goru da joj mitraljeze nudi po cijeni 20% nižoj nego što je uobičajeno.⁴²⁰ Nakon duže prepiske, crnogorsko Ministarstvo je 27. juna/9. jula 1912. predložilo da radi konačnog definisanja broja mitraljeza i sklapanja ugovora u Cetinje

Oznaka na poklopcu opruge mitraljeza maksim M1912.

dode Georg Luger. Njemačka fabrika je već 30. juna/12. jula obavijestila Hajdukovića da Lugera šalje na pregovore, a uz dopis su bila priložena i Lugerova ovlašćenja da ima sva prava da potpiše ugovor.⁴²¹

Srpski mitraljez 7 mm sistema Maxim M1909.
Oružje je identično crnogorskemu modelu, osim kalibra.

Brigadir Mitar Martinović 14. februara 1911. obaveštava Georga Lugera da ga je još tokom Jubilarne proslave (1910) Njegovo Veličanstvo Kralj (Nikola I Petrović) odlikovao (Danilovim) krstom III stepena.

Luger je u Cetinje stigao početkom avgusta 1912, gdje ga je 24. jula/5. avgusta u 17 časova lično primio kralj Nikola. Ugovor na srpskom i francuskom jeziku o kupovini 50 automatskih Maksimovih mitraljeza, potonjem modela sa mehanizmom potpune i udešene za gađanje sa ruskim fišecima kalibra 0,3 linije (7,62 mm); 50 zamjenjujućih mehanizama (rezervnih zatvarača) tj. isti oni koji su lifierovati Ministarstvu Vojnom (Crne Gore) u 1906, primjenjene sadašnjem lakošću modelu (M1909), 50 serija zamjenjujućih (rezervnih) komada alata, 50 tronožnih lafeta (tripoda M1909), 25 mašina za punjenje s fiše-

cima fišeklje i sa zamjenjujućim komadima, 500 fišeklja svaka sadržeća 250 fišeka, 300 kutija za municiju sadržeća svaka po jednu fišeklju (platneni redenik) napunjenu sa 250 fišeka i 100 rezervnih cijevi, sa Hajdukovićem je potpisao 24. jula/6. avgusta 1912. godine. Ukupna vrijednost Ugovora iznosila je 267.040,90 maraka, odnosno 314.165,75 kruna, što znači da je jedinična cijena mitraljeza bila 3.000, a tripoda – 1.000 maraka. No, kako je njemačka fabrika odobrila popust, Crna Gora je bila dužna da isplati ukupno 267.049,5 maraka (223.057,68 kruna), odnosno, jedinična cijena mitraljeza sa popustom bila je 2.190 maraka.⁴²²

Trećim članom osnovnog Ugovora bile su predviđene probe oružja; iz svake cijevi i zatvarača mitraljeza trebalo je ispaliti po 2 tormentačna metka sa pritiskom od 4000 atmosfera (4053 bar), pri čemu dozvoljena deformacija unutrašnjosti cijevi nije smjela prelaziti 0,95 mm.⁴²³ Preciznost mitraljeza ispitivana je gađanjem iz svakog oružja po 4 serije od po 5 metaka jedinačnom vatrom. Prva serija je podrazumijevala gađanje iz jedne cijevi i sa svakim od dva zatvarača (radni i rezervni) po 10 metaka; tokom druge serije, iz obe cijevi (radna i rezervna) je trebalo ispaliti po 10 metaka na metu udaljenu 50 metara, pri čemu su se kao zadovoljavajući priznavali pogoci u metu dimenzija 80x120 mm. Konačno, funkcionalnost oružja vršila bi se ispaljivanjem rafala od 50 metaka sa oba zatvarača. Tokom vatre, mitraljez nije smio imati zastoje, a pogoci su morali biti skoncentrisani u metu dimenzija 300x200 milimetara.⁴²⁴

Uz Ugovor su 24. jula/6. avgusta 1912. bili priloženi Cjenovnik i Spisak pojedinačnih dje-lova sa cijenama na srpskom i francuskom jeziku, fotografija i tehnički crtež presjeka mitraljeza M09.⁴²⁵ Istoga dana, Luger je ispred direkcije Deutsche Waffen-und Munitionsfabriken Berlin N.W.7 (Postamt Nordwesten 7, Dorotheenstrasse 47), Hajdukoviću dao i Izjavu kojom „izrično

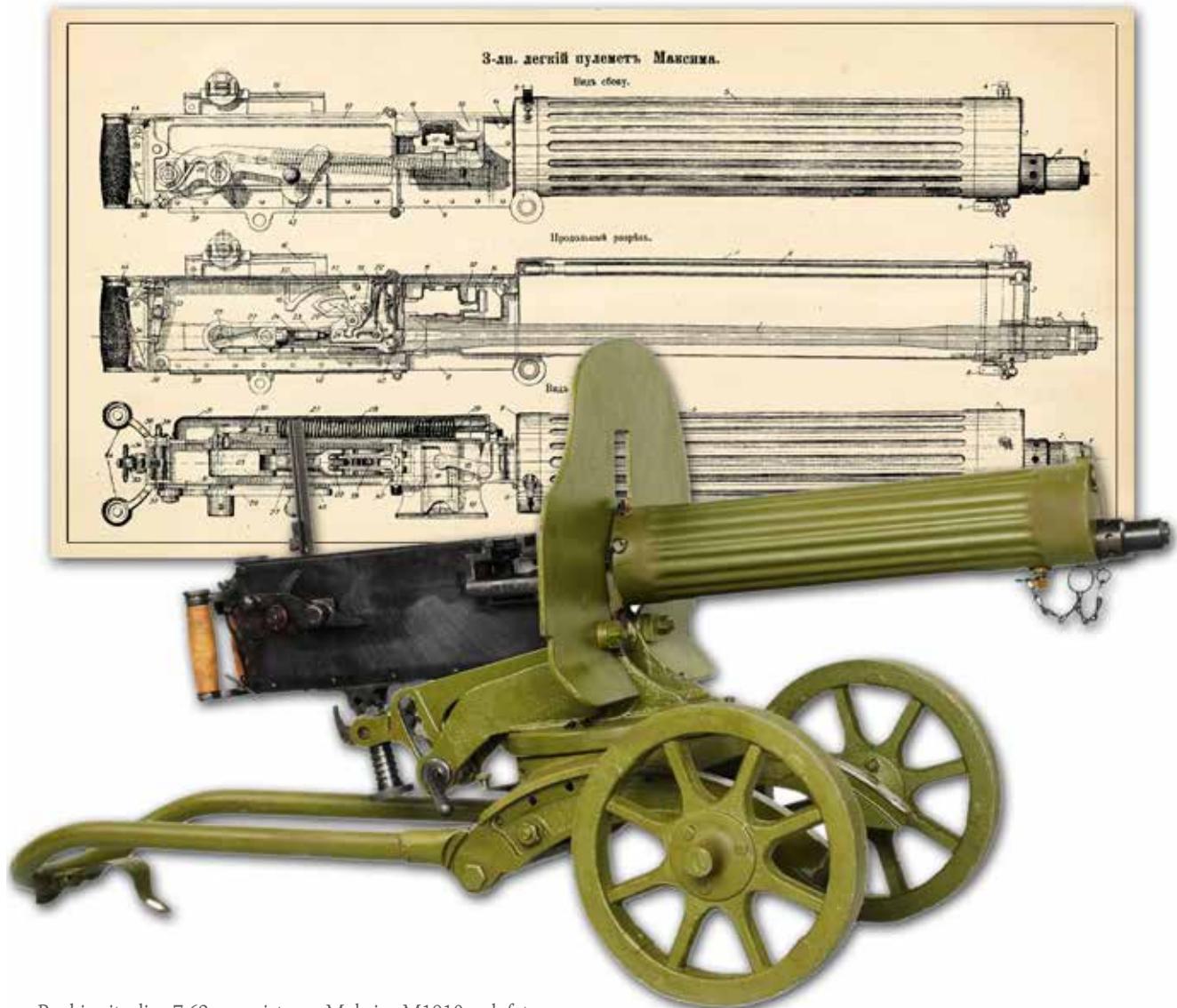

Posada mitraljeza 7,62 mm maksim M1912 na položaju.

potvrđuje da visoka vlada Kraljevine Crne Gore ima pravo odbiti bez okolišanja pri svakom plaćanju prema Kontraktu 24. jula/6. avgusta 1912 god. koji sarži nabavku mitraljeza 29% a plaćati samo ostatak Njemačkoj vojnoj fabrici".⁴²⁶ Na osnovu Izjave, Luger i Hajduković su sklopili i Aneks Ugovora kojim su promijenili uslove isplate iz tačke 7.⁴²⁷ Prema orginalu Ugovora, naime, kupac je bio u obavezi da 1/3 ukupnog iznosa naružbine *u ime akonta*(cije) uplati koncernu pri potpisivanju Ugovora a 2/3 nakon završetka izrade mitraljeza, prije njihove pošiljke, i to u samoj fabriki, u berlinskom Martinikenfelde (*Waffenfabrik Martinikenfelde*, u kojoj se od 1886. nalazila fabrika *Ludwig Löwe & Co.*). Luger je, u ime DWM prihvatio da crnogorsko Ministarstvo vojno 20.000 kruna uplati 8 dana nakon njegovog potpisivanja i 30.000 po isporuci mitraljeza

(franko kupac). Preostalu sumu fabrici je trebalo isplatiti u tri jednake rate (1. decembra 1913, 1. decembra 1914 i 1. decembra 1915). U slučaju nepoštovanja izmijenjene tačke 7, crnogorskom Ministarstvu vojnom će se obračunavati kamata do dana isplate od 5%.⁴²⁸

Prema osnovnoj verziji Ugovora, Njemci su se obavezali da 30 mitraljeza isporuče 4 mjeseca nakon potpisivanje dokumenta, a ostalih 20 dva mjeseca od dana isporuke prvog kontingenta, znači, tokom januara 1913. godine. Međutim, zbog zastoja operacija pod Skadrom, Ministarstvo vojno Crne Gore insistiralo je da se dostava oružja ubrza. Hajduković je radi ažuriranja posla u Berlinu boravio od 9/12. septembra do 31. oktobra/13. novembra i od 25. novembra/8. decembra do 12/25. decembra 1912.⁴²⁹ Tokom njegovog boravka, a u skladu sa trećim članom Ugovora,

Ruski mitraljez 7,62 mm sistema Maksim M1910 sa lafetom Sokolova, koji se, zbog sistema i kalibra, u literaturi često miješa sa crnogorskim maksimom M1912.

mitraljezi su isprobavani na fabričkom strelištu u Berlinu od 2/15. oktobra do 17/30. novembra 1912. godine. Cijevi su testirane ispaljivanjem 2, 5 i 8 metaka a zatavarač na 50 metaka, pri čemu je iz oružja ser. br. 15, 1, 28, 32, 9, 14, 38, 42, 46 i 50 brzom vatrom ispaljivano po 250 metaka iz platnenog redenika. Nakon ispaljivanja metaka, posebno je kontrolisano stanje pojedinih djelova oružja.⁴³⁰ Tokom ovih proba ukupno je utrošeno 8.562 standardnih bojevih metaka 7,62x54mmR i 300 tormetačnih metaka za ispitivanje na pritisak od 4053 bar.⁴³¹

Direkcija DWM je 16/29. novembra 1912. obavijestila crnogorsko Ministarstvo vojno da je prvih 12 mitraljeza sa tripodima, serijski brojevi 15 do 26, preko austrijskog Internationalnog transportnog društva *Oesterreichische Transport-Gesellschaft och E. Kohn & Mittler*, u pratinji Hajdukovića, 31. oktobra/13. novembra uputilo željeznicom preko Milana i Trsta do Bara. Tovar je 13/26. novembra u Bariju ukrcan na brod i u Bar je stigao sjutradan. Do 16/20. novembra prvi contingent mitraljeza podijeljen je Zetskom i Primorskom odredu.⁴³² Ostalih 38

mitraljeza trebalo je da bude ekspedovano nakon svih provjera kvaliteta.⁴³³ Hajduković se u Berlin vratio 25. novembra. Ostalih 38 mitraljeza (ser. br. od 1 do 12 i od 27 do 50) završeni su do 27. novembra/10. decembra i 5/18. decembra. Nakon pakovanja, Hajdukoviću je predat spisak sa serijskim brojevima mitraljeza i tripoda i brojevima sanduka u koje su pakovana po dva mitraljeza i po dva tripoda (osim oružja od br. 15 do br. 26, koji su ranije isporučeni).⁴³⁴ Tovar je ekspedovan u Bari, gdje je ukrcan na parobrod *Antigone* (*Egypt & Levant Steam Ship Company*).⁴³⁵ Svi mitraljezi su konačno prispjeli u Bar 11/24. decembra 1912. godine.⁴³⁶ Podružnica firme *Successors Fischer & Rechsteiner SA di Chiasso* iz Milana je još 8. novembra/21. decembra 1912. Hajdukoviću isporučila račun u visini od 3420,45 lira (510.763 perpera) za transport od Berlina do Barija 76 sanduka pod oznakom "E.K. I/76" ukupne mase 5622 kg.⁴³⁷ Inače, isplata mitraljeza njemačkoj fabrići vršena je preko Austro-ugarske banke (*Oesterreichisch-ungarische Bank*) u Beču.

Zanimljivo je da Ministarstvo vojno Crne Gore, poučeno iskustvom iz 1906–1907. godine kao i sa problemima nastalim oko nabavke štitova za staro oružje M1906, štitove za novo oružje naručilo je unaprijed, i 6 meseci prije potpisivanja ugovora za same mitraljeze M1912. Pedeset štitova za mitraljeze M1912 je izrađeno u Krupovom koncernu i iz Berlina ekspedovano 14./27. februara 1913. godine.⁴³⁸ Kako se Hajduković 28. februara/13 marta žalio zbog kašnjenja isporuke, Luger je odmah intervenisao kod špeditera *Fiše-*

ra i Rehštajnera, od koga je dobio obavještenje da je zastoj nastao u Milanu zbog velikog štrajka italijanskih mornara. Ratni materijal je u Bar stigao 6/18. marta i Hajduković je odmah obučio oficire u montaži i pripadajući broj štitova podijelio Primorskom i Zetskom odredu. Crna Gora je za štitove M1912 4/17. marta 1913. blagajni DWM uplatila 13.700 maraka, odnosno, 16.138,60 perpera. Jedinačna vrednost štita, naime, iznosila je 320 maraka, s tim da je Crnoj Gori dat popust od 14% i fabrika je platila transport do njemačke granice (60 maraka). Firmi *Fišer i Rehštajn* je za prevoz od Berlina do Barija isplaćeno 1400 franka (1344 perpera), a osiguravajućem društvu *Assicurazioni R. Compagnia Italiana Losito e Moro (corso Vittorio Emanuele 115)* iz Barija – 19,35 franka (18,58 perpera).⁴³⁹

Mitraljez 7,62 mm sistema Maxim M1912

Kalibar, mm: 7,62
Metak: 7,62x54 mmR
Dužina, mm: 1185
Dužina cijevi, mm: 720
Masa mitraljeza, g: 25300 (sa vodom u hladnjaku)
Masa tripoda, g: 22500
Žljebova: 4, uvijanje ulevo, korak 240 mm
Brzina vatre, metaka/min: 400-580
Početna brzina zrna (Vo), m/s: 610
Hranjenje: laneni redenik kapaciteta 250 metaka

TURSKI MITRALJEZI 7,65 mm sistema *Maxim* M1909

Kako je crnogorska vojska tokom balkanskih ratova zaplijenila turske mitraljeze sistema Maksim M1909 u kalibru 7,65 mm (7,65x53 mm; *Muaddel Maksim Makineli Tüfeğ /MG-09/*), od DWM je naručeno 9 *zatvarača*, 18 *udarača*, 18 *šušta* (opruga) i drugih djelova za ovo oružje u vrijednosti od 5031,70 maraka. Za ovaj materijal je 9/21. novembra 1912, uzimajući u obzir popust od 29%, isplaćeno 1459,19 maraka (1718,92 perpera).⁴⁴⁰ Osim rezervnih djelova, Crnogorci ma je za tursko oružje, različitog kalibra od domaćeg, nedostajala municija 7,65 mm i platneni redenici. Tako je Ilija Hajduković 9. septembra 1914. od ministra vojnog zatražio da se preko delegata Srbije kod crnogorske Vrhovne komande

zatraži 500 *pantljika* za turske mitraljeze.⁴⁴¹ Prema naredbi Ilije Hajdukovića od 24. avgusta/6. septembra 1915, 4 turska maksima su dodijeljena Sandžačkoj vojsci.⁴⁴²

Inače, po konstrukciji i tipu lafeta, osim kalibra, turski mitraljezi su bili identični sa crnogorskim modelima iz 1912. godine. Najuočljivija razlika se ogledala u tome što je oružje M1912 na pokrivci razvodnika imalo utisnut crnogorski grb okružen nazivom proizvođača – DEUTSCHE WAFFEN-und MUNITIONSFABRIKEN BERLIN i godinom izrade, dok su turski mitraljezi na gornjoj strani hladnjaka imali kartušu sa oznakom osmanske vojske usvojenom 5/17. aprila 1882. godine.

Turski mitraljez 7,65 mm sistema *Maxim* M1901.

Oznaka osmanske armije na hladnjaku turskog maksima M1901.

Podjela mitraljeza po odredima, 24 avgust 1915.
Četiri turska maksima bila su dodijeljena samo
Sandžačkoj vojsci.

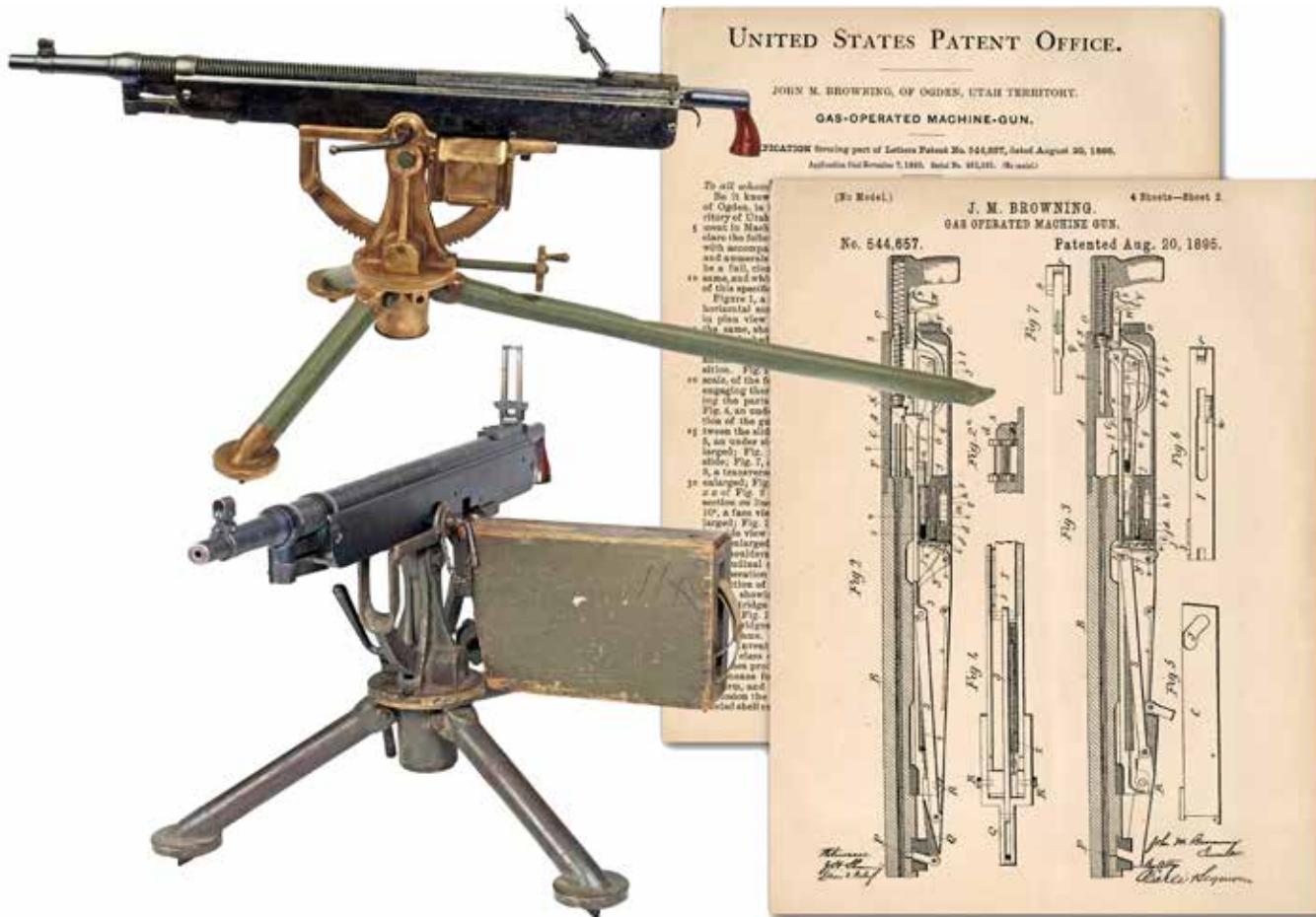
Rumunski 6,5 mm maksim M1906 i M1912 (lijevo) i bugarski 8 mm M1904 i M1907 (desno) isti su kao crnogorski; razlika je samo u kalibru i oznaci na sanduku odnosno oblozi hlajnjaka.

MITRALJEZI sistema *Colt-Browning* M1895/1914

Odmah nakon početka Prvog svjetskog rata, Crna Gora je u Francusku, kao vojne delegate, poslala zastupnika za nabavke hrane, municije i ostalih potrepština Andriju Radovića (1872–1947), Nikolu Nika Matanovića i artiljerijskog poručnika Radosava Vuksanovića (1877–1941). Ovi delegati su bili zaduženi za saradnju sa francuskom vladom i Ministarstvom vojnim oko pitanja savezničke pomoći. Andrija Radović je 1/14. septembra (pismo završeno 8/21. septembra) 1914. godine iz Pariza izvijestio ministra vojnog brigadira Mašana Božovića (1858–1920) da je za Crnu Goru, između ostalog materijala, upućeno i 39 (od 40, koliko je delegaciji u Pari-

zu zvanično predato) mitraljeza sa priborom i 2 miliona odgovarajućih metaka. Mitraljezi su iz Marseja upućeni za Solun, gdje je ratni materijal prihvatio Nikola Niko Hajduković (1882–1954). Oružje je iz Grčke željeznicom transportovano u Kosovsku Mitrovicu; ovdje ga je preuzeo inženjer Žugić i preko Novog Pazara ili Peći uputio za Pljevlje, Berane i Rožaje.⁴⁴³

Do 25. novembra/8. decembra 1915. u zemlju je stiglo svih 40 mitraljeza. Ovo se može zaključiti iz Izvještaja O.Br.25.096 (O.Nº.7536), koji je načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande pukovnik Petar Pešić 8. decembra 1915. uputio srpskoj komandi. Pešić u Izvještaju navodi da cr-

Američki patent 544.657 izdat Džonu Brauningu 20. avgusta 1895.

nogorska vojska *mitraljeza ima 40 Kolt s dovoljno municije*.⁴⁴⁴ Razlika u broju upućenih i koltova na licu mjesta, nastala je zbog crnogorskih iskustava sa maksimima. Kako su dobijeni mitraljezi M14 takođe bili bez štitova, delegacija je u fabriči u Krezou (*Creusot*) ostavila jedno oružje kao uzorak neophodan za izradu štitova. No, nakon uzimanja neophodnih dimenzija, Francuzi su saznali da uz osnovnu Koltovu konstrukciju nijesu ni bili predviđeni štitovi. Tako se od izrade odustalo, a četrdeseti mitraljez je transportovan u Crnu Goru.

Mitraljeze je na Cetinje dopratio Fišer, inženjer zavoda *Schneider et Cie* iz Krezoa. Fišer je angažovan da crnogorske oficire uputi u konstrukciju i način rukovanja novim oružjem. Crna Gora se obavezala da ovom instruktoru obezbi-

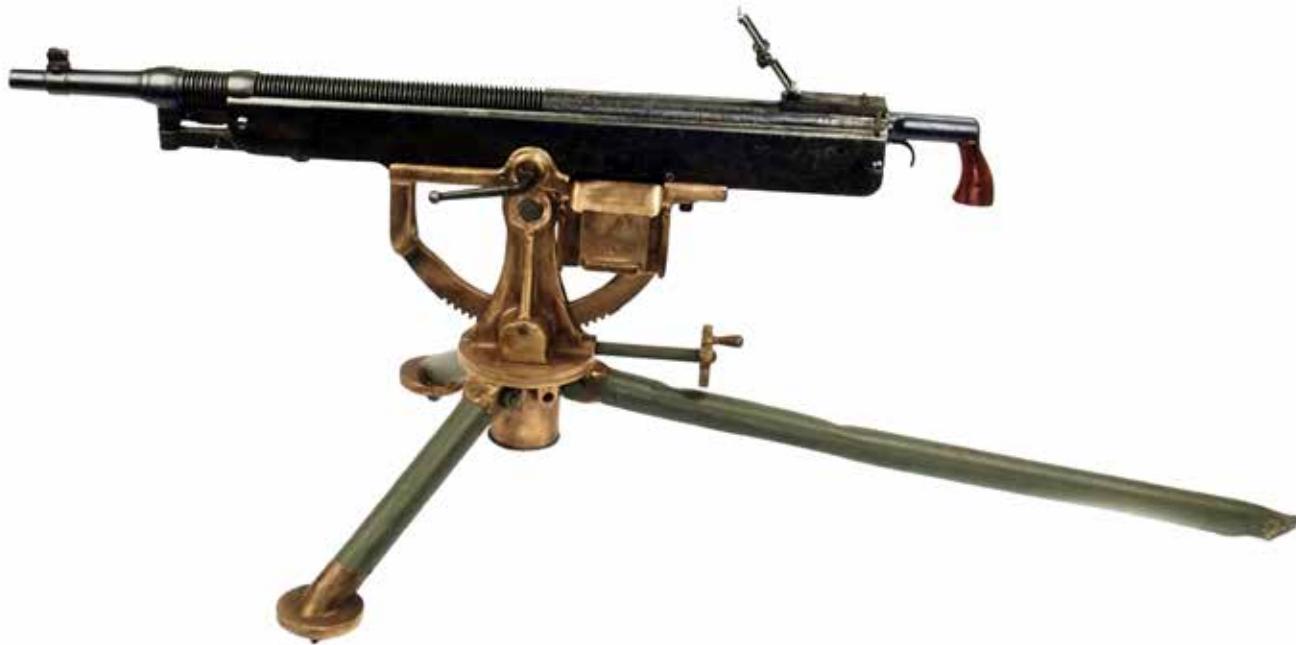
jedi dnevnice od po 50 franaka (47,5 perpera) i da snosi sve putne troškove na relaciji Krezo-Cetinje-Krezo.⁴⁴⁵

Prema Izvještaju Ilijе Hajdukovićа od 24. avgusta/6. septembra 1915, ministar vojni i načelnik Štaba Vrhovne komande su odlučili da se 20 koltovih mitraljeza dodijeli Lovćenskom, a 20 – Hercegovačkom odredu. Shodno tome, od 27. septembra/10. oktobra do 8/21. decembra 1915. godine Lovćenskom odredu je ukupno izdato 240.370 a Hercegovačkom – 239.702 metaka za isto oružje.⁴⁴⁶

Moramo reći da se crnogorski mitraljesci nijesu usrećili ovim oružjem. Poznati konstruktor američkog porijekla, Džon Brauning (*John Moses Browning*, 1855–1926), u periodu od 1890–1895. je razvio mitraljez koji je funkcioni-

sao na principu pozajmice barutnih gasova (Patent No. 544657, November 7, 1892, August 20, 1895 GAS-OPERATED MACHINE-GUN). Brauning je na cijevi oružja (na 180 mm od usta) izbušio kosi kanal (piston) poprečnog presjeka 1 mm^2 . Barutni gasovi su kroz piston potiskivali dvokraku polugu koja je dejstvovala na specijal-

ning je 1895. godine ustupio firmi *Colt's Patent Fire Arms Mfg. Co.* Kolt je uspio da 50 mitraljeza, pod oznakom M1895, proda američkoj kopnenoj vojsci, a 150, u kalibru .236 (puške sistema *Lee* M1895), i mornarici. Amerikanci su sve mane Brauningove konstrukcije uočili tek u eksploracionim uslovima, tokom intervencija na Fi-

Mitraljez 7,62 mm sistema *Colt-Browning* M1895/1914.

ni klizač (vrstu nosača zatvarača). Klizač i poluge su se vraćali u prvobitni položaj pomoću dva povratnika (sila povratnika $2 \times 12 \text{ daN}$). Brauning je predviđao i dvostruki sistem vazdušnog hlađenja oružja. Cijev mitraljeza bila je opremljena krilcima koja su obezbjeđivala veću površinu, a time i brže odvođenje toplote vazdušnom strujom. Sem toga, u gornjem dijelu sanduka, kod rukohvata, nalazio se kanal koji je bio u neposrednoj vezi sa cilindrom udarne opruge. Kanal je pomoću specijalne mesingane cjevcice bio povezan s ležištem metka. Prilikom hoda povratnika unazad, u cjevcici se komprimovao vazduh, koji je, navodno, hladio ležište metka i izduvavao nesagorjele čestice baruta (čišćenje kanala cijevi). Ovu izuzetno komplikovanu konstrukciju Brau-

linima i u Kini. Tako je ručica zatvarača bila pomjerena isuviše unaprijed pa je strijelac morao da se izdiže sa sjedišta da bi napunio oružje; oružje je bilo isuviše komplikovano i sastavljeno od velikog broja djelova; nakon ispaljenih 13.000 metaka, povratne opruge su naglo slabile; nakon 21.000 metaka, cijev se širila i postajala neupotrebljiva; poslije duže paljbe, na ustima cijevi pojavljivao se snažan plamen; nitroglicerinski barut je štetno djelovao na čelik i stvarao dim škodljiv za strijelca; igla i zatvarač često su se lomili, a redenici su se brzo kvarili; nišan je bio gradiran u jardima, a telemetar u metrima i, prilikom funkcijonisanja, dvokraka poluga spuštala se za 254 mm, što je onemogućavalo gađanje oružjem iz niskog položaja (poluga je, bukvalno, rila zemlju

"Mitraljezni municijski spisak za mitraljeze Kolt"

	Ukupno	Ukupno	Ukupno
1. 27. IX. 1914.	3.300.	3.300.	18.000.
2. 24. X.		4.000.	47.000.
3. 8. XI.	12.000.		11.000.
4. 12. XI.	130.000.	110.000.	
5. 19. XI.	15.000.	15.000.	
6. 26. XI.	30.000.	30.000.	
7. 2. XII.	15.000.	15.000.	
8. 9. XII.	10.000.	10.000.	
	235.000.	235.000.	179.000.
27. XII.			
28. XII.			
29. XII.			

Spisak municije za mitraljez "Kolt" koja je izdata odredima.
Od 27. septembra do 8. decembra 1915. Lovćenskom i
Hercegovačkom odredu izdato je 479.972 metka.

ispod oružja). Zbog ove mane, američki vojnici su kolt zvali *kopačem krompira* (*potato digger*).

Bez obzira na kasnije usavršavanja (M1910 u kalibru .30 puške *Krag Jorgensen* M1892), za koltov mitraljez nije se više zainteresovala ni jedna armija. Tek nakon početka Prvog svjetskog rata, u opštoj nestasici automatskog oružja, Amerikanci su uspjeli da prodaju ove mitraljeze Rusima (M1914 u kalibru 7,62 mm, sa naknadnom signaturom *Англиканский заказъ*) Italijanima (M1914 u kalibru 6,5 mm) i Francuzima (M1914 u britanskom kalibru .303). Koltovim mitraljezima je opremljen i dio američkog ekspedicioneog korpusa, kao i dio kanadskih trupa (u kalibru .30-06), ali Anglosaksonci ih nikada nijesu koristili na frontu (uglavnom su služili za obuku). Nedovoljno obučena da rukuje ovim komplikovanim oruđem, bez rezervnih djelova i odgovarajuće logističke podrške (specifična municija), i da je imala više vremena od 6 nedjelja (koliko je preostalo do kapitulacije), ni crnogorska vojska ne bi uspješnije eksplorativala koltove mitraljeze.⁴⁴⁷

Mitraljez sistema *Colt-Browning* M1895/1914

Kalibar, mm: 7,62
 Metak: 7,62x54 mmR
 Ukupna dužina, mm: 1040
 Dužina cijevi, mm: 720
 Žljebova: 4, uvijanje ulijevo, korak 240 mm
 Masa mitraljeza, g: 15.880
 Masa tripod-a, mm: 25.400
 Brzina gađanja, metaka/min: 400-450
 Hranjenje: platneni redenik sa 250 metaka

MITRALJEZI 8 mm sistema Schwarzlose M1907/12

Tokom operacija u Prvom svjetskom ratu, crnogorska vojska je od neprijatelja zaplijenila više mitraljeza. Poznato je da su prilikom forsiranja Drine kod Foče, 14. septembra 1914. zaplijenjena dva mitraljeza. Mjesec dana kasnije, tokom borbi u pravcu Kalinovika, i Drinski odred je oteo jedan mitraljez. Na odsjeku Nikšićke brigade je 6. oktobra zaplijenjeno još jedno oružje sa šest rezervnih cijevi. Sljedeće godine, u periodu od 27. oktobra do 14. novembra, na frontu Sandžačke vojske zaplijenjeno još 7 mitraljeza.⁴⁴⁸ Samo prema ovim izvještajima, crnogorska vojska je zaplijenila od neprijatelja najmanje 11 mitraljeza. No, u većini zvaničnih dokumenata broj mitraljeza se navodi zbirno, bez navođenja modela, tako da je teško ustanoviti koliko ih je zaista zaplijenjeno od austrougarske vojske. Ovo je utoliko čudnije ako se zna da je Crna Gora raspolažala odgovarajućom municijom 8x56 mmR.

Primjera radi, iako je Crna Gora pred početak operacija u Prvom svjetskom ratu raspolažala bar sa 62 maksima (M.1906 i M.1912, ne računajući zaplijenjeno tursko oružje), u *Orde de bataille*,⁴⁴⁹ sastavljenom najvjerovatnije 15/28. septembra 1914, spominje se samo 30 mitraljeza (2 u Lovćenskom, 2 u Hercegovačkom, 6 u Drinskom, 10 u Starosrbijanskom odredu, 6 kod Sandžačke vojske i po 2 kod Plavsko-gusinjske i posade Tuzi).⁴⁵⁰ No, već u dokumentu o *Sastavu, jačini i rasporedu crnogorske vojske u početku 1915. godine*, navodi se cifra bliža realnosti – 67 mitraljeza.⁴⁵¹ Srpski poslanik u Cetinju, dr Mihailo Gavrilović, 29. marta/11. aprila 1915. godine je izvjestio Nikolu Pašića da crnogorska vojska trenutno raspolaže sa 59 mitraljeza.⁴⁵² Gavrilović je očito mislio samo na crnogorske maksime po-

što se njihov broj poklapa sa onim iz naredbe Ilike Hajdukovića od 24. avgusta/6. septembra 1915. godine.⁴⁵³ Prema autorima *Velikog rata Srbije*, crnogorska vojska je 16/28. septembra 1915 (znači, prije prijema koltova M1914) raspolažala sa 73 mitraljeza. No, u navođenju broja oružja prema jedinicama javlja se disproporcija; u Sandžačkoj vojsci je, navodno, ukupno bilo 30 oružja. U 1. Sandžačkoj diviziji Dečanska brigada je imala 2 i Bjelopoljska – 2 mitraljeza; u 2. Sandžačkoj diviziji, Lovćenska – 4 i Pljevaljska brigada – 4 mitraljeza; u Drinskoj diviziji, Zetska brigada – 4, Riječka – 4, Durmitorska brigada – 2 mitraljeza i Kolašinska brigada – 8 mitraljeza. Lijevokrnila i Desnokrila kolona Lovćenskog odreda imale su ukupno 11 mitraljeza. U Hercegovačkom odredu Bjelopavićka brigada je imala 6 a Vučedolska – 5 mitraljeza (ukupno 11). Konačno, u Starosrbijanskom odredu Gornjevasojevićka, Donjevasojevićka brigada i Tuška posada dužili su po 2 mitraljeza, dok se u opštoj rezervi nalazilo 4 mitraljeza (ukupno 10).⁴⁵⁴ Ukupan zbir bi prema ovome iznio 62 mitraljeza, što bi značilo da su navođeni samo crnogorski modeli M1906 i M1912, a da 11 zaplijenjenih (turskih maksima i austrougarskih švarcloze) nijesu bili podijeljeni trupama.

Načelnik štaba Crnogorske vrhovne komande i delegat srpske Vrhovne komande, Petar Pešić, u svom izvještaju od 25. novembra/8. decembra 1915. decidirano navodi da crnogorska vojska u naoružanju ima 100 mitraljeza, od čega je 40 sistema Kolt, a ostali su Maksim. Iako dobro upoznat o situaciji u Crnoj Gori, Petar Pešić uopšte ne spominje austrijske mitraljeze.⁴⁵⁵ Pešić je prilikom sastavljanja izvještaja očito koristio navedeno naređenje Ilike Hajdukovića od 24. avgusta/6. septembra 1915. godine.⁴⁵³

Mitraljez 8 mm sistema *Schwarzlose M1907/12.*

sta/6. septembra 1915, prema kome je crnogorska vojska početkom septembra 1915. raspolagala sa 103 mitraljeza: 63 sistema Maksim od čega 59 crnogorskih 7,62 mm, 6 kod Drinske divizije brigadira Luke Gojnića (bez navođenja sistema) i 4 zaplijenjena turska 7,65 mm M1909, te 40 sistema Kolt M1895/1914. Lovćenskom odredu je predato 9, Hercegovačkom – 12, Staro Srbijanskom – 10 a Sandžačkoj vojsci – 28 oružja Maksimovog sistema. Ako Hajdukovićev izvještaj uz memo kao najmjerodavniji (59 maksima M1906 i M1912, i 4 zaplijenjena turska M1909), crnogorska vojska je imala u naoružanju 6 zarobljenih austrijskih mitraljeza sistema Švarcloze, a osta-

tak je vjerovatno bio onesposobljen za upotrebu. Ujedno, to znači da je crnogorska vojska tokom operacija 1914 i do druge polovine 1915. izgubila samo 3 oružja nabavljena 1906. i 1912. godine.

Jedan od rijetkih dokumenata u kome se navodi upotreba zaplijenjenih mitraljeza, predstavljaju memoari Alekse Bjeletića. Bjeletić je kao dobrovoljac iz SAD, krajem marta 1915, raspoređen u četu Milana Bjelice, u Bilečki dobrovoљački bataljon Hercegovačkog odreda. Bataljon je raspolagao samo jednim mitraljezom koji je nešto ranije, u borbi na brdu Troglavu, zaplijenio od Austrijanaca. Kao jedini mitraljezac (završio lovćenski kurs iz 1908), Bjelica je zadužen

ovim oružjem. Nakon uspješnog dejstva protiv neprijateljske brdske baterije, Bjelica je, od strane komandanta odreda Jova Bećira, unaprijeđen za *narednika mitraljесkog odjelenja*. Kako sam Bjelica kaže, *time se ništa nije izmijenilo, imali smo samo jedan mitraljez, (pa) sam i dalje bio i nišandžija i narednik odjelenja, ustvari narednik za sebe i još dva pomoćnika*.

Zaplijenjeno austrijsko oružje bilo je sistema Schwarzlose M.1907/12 u kalibru 8 mm. Andreas Švarcloze (*Andreas Wilhelm Schwarzlose, 1867–1936*) je svoju konstrukciju mitraljeza patentirao još 1902. godine. Tokom 1905, *Waffenfabrik A. B. Schwarzlose* iz Berlina proizvela je ograničenu, eksperimentalnu seriju oružja, označenih kao M1905. Dvije godine kasnije, Austrougarska je odlučila da ispravi grešku napravljenu izborom domaće škode, pa je u svoje naoružanje uvela nešto usavršeniju i olakšanu verziju mitraljeza švarcloze (M.1907). Serijska proizvodnja novog modela prepuštena je *Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft* iz Štajera (OEWG).

U tehničkom smislu, ni novousvojeni mitraljez nije predstavljao najsrećnije rješenje. Švarcloze se bazirao na konstrukciji sa fiksnom cijevi i odloženim odbravljanjem zatvarača pomoću sistema koljenastih poluga. U samom oružju bila je ugrađena specijalna uljna pumpa, koja je, to-

kom dejstva, podmazivala svaku čauru. Švarcloze je usvojio vodeni hladnjak, što je samo doprinelo masi i komplikovanosti (masa u borbenom položaju 22,40+19 kg). Mitraljez se postavljao na specijalni tripod, mase 19 kg, a opreman je dvodjelnim čeličnim štitom M. 1907/1909. Štit, dimenzija 800 x 860 mm i mase 40 kg, proizveden je od čeličnog lima debljine 7 mm, a radi kamuflaže na borbenom položaju, presvlačen je specijalnom platnenom navlakom zaštitne boje. Praktično, cijeli sistem u borbenom položaju imao je ukupnu masu od 81,4 kg.

Mitraljez 8 mm sistema Schwarzlose M1907/12

Kalibr, mm: 8

Metak: 8x50 mmR M93

Dužina, mm: 945

Dužina cijevi, mm: 530

Masa mitraljeza, g: 22400

Masa tripoda, g: 19000

Žljebova: 4, uvijanje uljevo, korak 250 mm

Brzina vatre, metaka/min: 400-580

Početna brzina zrna (Vo), m/s: 610

Hranjenje: laneni redenik kapaciteta 250 metaka

Endnote

- ³⁸¹ Sistem Ričarda Getlinga (*Richard Jordan Gatling 1818-1903*), izrađivan u zavodima *Armstrong & Co. Ltd.* prema američkim patentima br. 36.836 od 4. novembra 1862, br. 47.631 od 9. maja 1865 i br. 112.138 od 28. februara 1871, a koje je 1870. godine otkupio Viljem Armstrong (*William George Armstrong, 1810–1900*). Wall P. & Topper D, *The Gatling Gun*, New York 1965, 41.
- ³⁸² *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873*, Braunschweig, 1874, 115.
- ³⁸³ Gopčević Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd, 1963, 27.
- ³⁸⁴ *Глас Црногорца* бр. 34, год. XXIV, 19. avgust 1895, 1.
- ³⁸⁵ DACG, Cetinje, MV, 1895, f. 52, 46, 51, 60.
- ³⁸⁶ *Глас Црногорца* бр. 38, год. XXIV, Cetinje, 16. septembar 1895, 4.
- ³⁸⁷ *Глас Црногорца* бр. br. 41, god. XXIV, Cetinje, 7. oktobar 1895, 1.
- ³⁸⁸ Anonimus, *Ustrojstvo crnogorske vojske, Službeni vojni list* br. 34, god. XVII, Beograd, 3. septembar 1897, 659-660.
- ³⁸⁹ Potapov, N. M., ruski vojni agent u Crnoj Gori, *Izvještaji, raporti, telegrami, pisma 1902-1915.g.* Tom I, Podgorica-Moskva 2003, 116; АВПРИ. Ф. ПА. Оп. 482. Д. 3334. Л. 226- об. Подлинник.
- ³⁹⁰ Potapov N. M, 235-238; РГВИА. Ф. 2000. Оп. I. Д. 894. Л. 49-52, об. Подлинник.
- ³⁹¹ Goldsmith, L. Dolf, *The Devil's Paintbrush – Sie Hiram Maxim's Gun*, Cobourg, 2002, 28-118.
- ³⁹² U Ponudi br. 2770 Kosegartena i Gontarda ispred Generaldirektion, Deutsche Waffen-und Munitiionsfabriken, upućenoj Direction d'Arsenal Militaire du Royaume de Montenegro, Cetinje 9. maja (26. aprila) 1912, takođe se navodi da je 14. Fevrier 1906 (1. februar 1906) ugovoreno 12 mitraljeza. CASA, MV, dio X/28.
- ³⁹³ Kohn Emanuel, 1828-1898; Mittler Samuel, 1829-1896.
- ³⁹⁴ CASA, MV, dio X/4-7.
- ³⁹⁵ Carl Lorenz (1844-1889) je prvu radnju za električnu opremu otvorio oko 1870, a 1880. je registrovao firmu *C. Lorenz Telegraphenbauanstalt*.
- ³⁹⁶ Wilhelm Mix, trgovac, i inženjer Werner Gest, 1. oktobra 1879. su registrovali firmu *OHG Mix & Genest, Telegraphenbau Anstalt und Telegrafen-draht – Fabrik in Berlin Schöneberg*.
- ³⁹⁷ Societe Huet & Cie, 76 boulevard de la Villlette, Paris. Charles Chevalier, Galerie de Valois 158, Palais Royal, Paris.
- ³⁹⁸ Potapov N. M, 235-238; РГВИА. Ф. 2000. Оп. I. Д. 894. Л. 49-52, об. Подлинник.
- ³⁹⁹ Bjeletić Aleksa, *Život nije bio pjesma*, Kovači 1982, memoari u rukopisu, porodična arhiva.
- ⁴⁰⁰ AIICG, f. 86, 97, *Pisma Georga Lugera Iliji Hajdukovici od 12. i 29. februara, 15. marta, 12. jula 1913.*
- ⁴⁰¹ CASA, MV, dio IX/4.
- ⁴⁰² CASA, MV, dio IX, 4.
- ⁴⁰³ AIICG, f. 86, 97, *Pismo Georga Lugera Iliji Hajdukovici od 9. avgusta 1913.*
- ⁴⁰⁴ CASA, MV, dio X/25.
- ⁴⁰⁵ CASA, MV, dio X/26.
- ⁴⁰⁶ CASA, MV, dio X/10, 22.
- ⁴⁰⁷ Бербенко К., *Черна Гора и Черногорицтвъ*, София, 1911, 31.
- ⁴⁰⁸ Tomović V. M, *Ustrojstvo i sastav crnogorske vojske pri stupanju u Prvi balkanski rat 1912. godine*, Ratnik sv. IX, god. XLVI, Beograd, 1930, 60-61.
- ⁴⁰⁹ AIICG, f. 86, 97, *Pismo Geora Lugera Iliji Hajdukovici od 30. ožujka (marta) 1911.*
- ⁴¹⁰ AIICG, f. 86, 97, *Pismo Georga Lugera Iliji Hajdukovici od 6. jula 1912. Rusi su tek 1916. stampali detaljno Описание материальной части*

- пулеметов. Часть I. Пулемет Максима обр. 1905 и 1910 годов.
- ⁴¹¹ Радослав Распоповић, Дипломатија краља Николе Петровића, послије проглашења Црне Горе за краљевину, у: Зборник радова „Краљ Никола личност, дјело и вријеме“, Подгорица 1998.
- ⁴¹² CASA, MV, dio IX/16-17.
- ⁴¹³ Глас Црногорца бр. 36, XXXIX, 19. avgust 1910, 1, 3; ASG, MID 1911, f. 3, br. 65 od 14. februara 1911.
- ⁴¹⁴ Глас Црногорца бр. 2, XLI, 17. јануар 1912, 1, 3.
- ⁴¹⁵ Глас Црногорца бр. 3, XLI, 21. јануар 1912, 1.
- ⁴¹⁶ Глас Црногорца бр. 4, XLI, 31. јануар 1912, 1.
- ⁴¹⁷ Глас Црногорца бр. 4, XLI, 31. јануар 1912, 2.
- ⁴¹⁸ Глас Црногорца бр. 6, XLI, 11. фебруар 1912, 3.
- ⁴¹⁹ CASA, MV, dio X/27-28.
- ⁴²⁰ AIICG, f. 86, 97, *Pismo Georga Lugera Ilji Hajdukovici od 22. maja 1912.*
- ⁴²¹ CASA, MV, dio X/27-29.
- ⁴²² CASA, MV, dio IX/6, 9.
- ⁴²³ CASA, MV, dio XI/16. *Maksimalni pritisak savremenog standardnog bojevog metka 7,62x54mmR je 3900 bar.*
- ⁴²⁴ CASA, MV, dio XI/16.
- ⁴²⁵ CASA, MV, dio IX/32-33, dio X/8, dio XI/14-26.
- ⁴²⁶ CASA, MV, dio X/3.
- ⁴²⁷ CASA, MV, dio X/3, 16.
- ⁴²⁸ CASA, MV, dio X/16.
- ⁴²⁹ CASA, MV, dio IX/18-19, 20-21.
- ⁴³⁰ CASA, MV, dio IX, 1-3.
- ⁴³¹ CASA, MV, dio IX/18.
- ⁴³² CASA, MV, dio IX/21.
- ⁴³³ CASA, MV, dio X/31.
- ⁴³⁴ CASA, MV, dio X/2, 18.
- ⁴³⁵ Brod je izgrađen 1906 u brodogradilištu *Stockton-on-Tees (Mercantile Navy List and Maritime Directory for 1914)*, London 1914, 27.
- ⁴³⁶ CASA, MV, dio IX/22.
- ⁴³⁷ CASA, MV, dio IX/24.
- ⁴³⁸ CASA, MV, dio X/33.
- ⁴³⁹ CASA, MV, dio IX/7; AIICG, f. 86, 97, *Pismo Georga Lugera Ilji Hajdukovici od 29. februara 1912; Pismo Georga Lugera Ilji Hajdukovici od 15. marta 1913; Anuario d'Italia, Calendario generale del Regno Italia, Provincia di Bari, Anno XI, Milano, 1896, 2803.*
- ⁴⁴⁰ CASA, MV, dio IX/18, dio X/22.
- ⁴⁴¹ Rakočević Novica, *Nabavka oružja od strane Crne Gore u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, Istoriski zapisi* 1, god. XIV, knjiga XVIII, Titograd, 1961, 148, 153.
- ⁴⁴² CASA, MV, dio I fasc 86/1.
- ⁴⁴³ Bogdanović Branko, *Mitraljezi i naoružanju crnogorske vojske, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, Nova serija, I njiga, Cetinje 2004, 98; Rakočević Novica, *Nabavka oružja od strane Crne Gore u Balkanskom i Prvom svjetskom ratu, Istoriski zapisi* 1, god.XIV, knjiga XVIII, Titograd, 1961, 149.
- ⁴⁴⁴ Grupa autora, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Beograd 1954, 380-381.
- ⁴⁴⁵ Bogdanović Branko, isto, 99; Rakočević Novica, isto, 149.
- ⁴⁴⁶ CASA, MV, dio I fasc 86/1, 4.
- ⁴⁴⁷ Bogdanović Branko, isto, 99-100.
- ⁴⁴⁸ Grupa autora, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Beograd 1954, 143, 187, 205, 338.
- ⁴⁴⁹ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, knj. V...735-740.
- ⁴⁵⁰ Grupa autora, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu....*, 156-161.
- ⁴⁵¹ Isto, 239-250.
- ⁴⁵² AS, MID, PO, 1915, F XII, 12, doc. V.
- ⁴⁵³ CASA, MV, dio I fasc. 86/1.
- ⁴⁵⁴ *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, knj. VIII, 1915. godina, Beograd, 1926, 279-280.
- ⁴⁵⁵ Grupa autora, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, 381.

Poglavlje 7

RUČNE BOMBE

U nekoliko izvora se navodi kako je Crna Gora (iz Rusije) 1898 godine dobila 40.000 pušaka (s bajonetom) kalibar 7,62 mm, zvanih moskovka sa 30.000.000 metaka; 30.000 revolvera; 20.000 ručnih bombi; pionirskog alata, odjeće, logorske i sanitetske spreme i drugog ratnog materijala.⁴⁵⁶

Već pogrešno navedene količine moskovki i municije dobijenih 1898, kao i godine isporuke revolvera, bude sumnju ne samo u veliku količinu, nego uopšte u isporuku ruskih ručnih bombi. Ručne bombe ne samo da se ne spominju u arhivskoj građi nego Rusija u to vrijeme i nije posjedovala standardne ručne bombe a sa njihovim razvojem je započela tek nakon iskustava stečenih tokom rata sa Japanom. U naoružanje ruske

armije je, naime, tek 1904. godine uvedena perkusiona ručna bomba kapetana Istočno-sibirske minerske čete Lišina (Николай Степанович Лишин, 1873–1907) a pred Prvi svjetski rat, ručne bombe Rdultovskog (Владимир Иосифович Рудутовский, 1876–1939) M1912 i M1914.

Nedostatak ručnih bombi u naoružanju crnogorske vojske iskazao se tokom prvih borbi za Skadar, kada se pristupilo napadima na privremene i stalne fortifikacijske objekte. Da je raspolagala sa 40.000 ručnih granata, ovi problemi svakako ne bi došli do izražaja.

Samo 2 sata nakon proglašenja rata Osmanskem carstvu, 26. septembra/8. oktobra 1912, crnogorska vojska je, naime, prešla državnu grani-

Plan napada na Taraboš bombaškim odjeljenjima i makaritim motkama za uništavanje žičanih prepreka koji su izradili Mitar i Petar Martinović, Potapov i Konstantin Kulakov.

cu i počela nastupanje u pravcu Skadra. Bombardovanje skadarskog utvrđenja Taraboša započeto je već 8/21. oktobra.⁴⁵⁷ Prvi juriš na Taraboš izveli su 11/24. oktobra Donjoceklinski, Gornjoceklinski, Lješanski, Ljubotinski i Selačko-šestanski ba-

taljon sa kapetanom Stankom Strugarom na čelu. No, napad je završen potpunim neuspjehom, sa velikim brojem žrtava. Drugi, daleko ozbiljnije pripremani napad, započeo je Mitar Martinović u večernjim časovima 11/24. oktobra. Poslije

Ruska ručna bomba kapetana Istočno-sibirske minarske čete Nikolaja Lišina M1904.

Ruska ručna bomba Vladimira Rdultovskog M1912.

Ruska ručna bomba Vladimira Rdultovskog M1914.

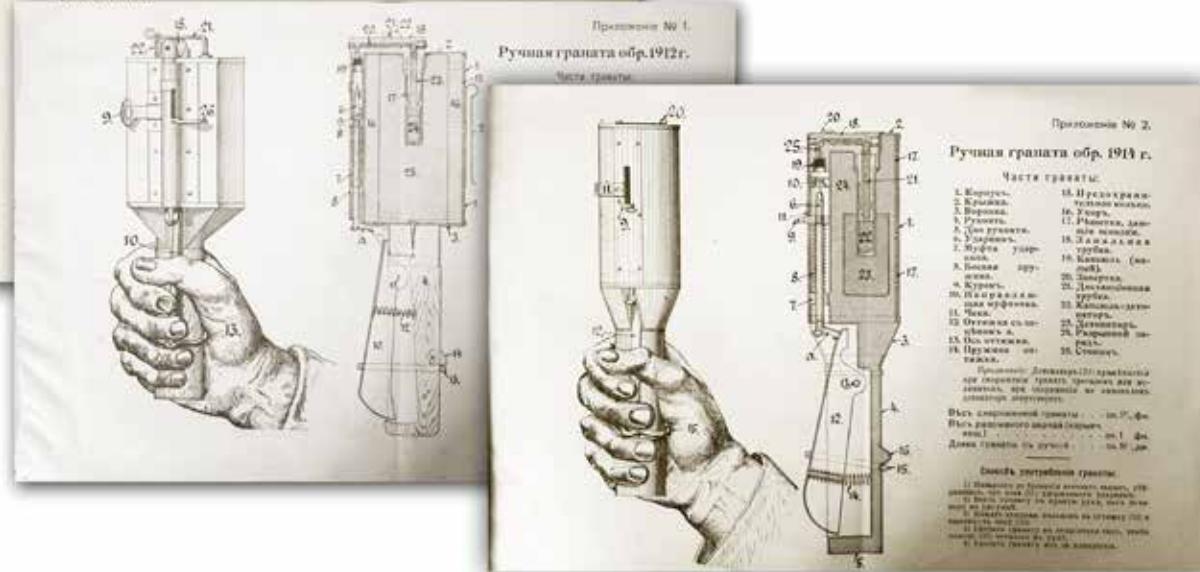
snažne artiljerijske pripreme, pionirska odjeljenja je trebalo da uklone dvostrukе žičane prepreke i tako otvore put jurišnim pješadijskim jedinicama. No, kada je artiljerijski poručnik na službi u Ministarstvu vojnom Marko Martinović izjavio da cio Primorski odred raspolaže samo sa 10 makaza za sječenje žice, operacija je prekinuta kako bi se izbegle ponovne velike žrtve.⁴⁵⁸ Do danas su sačuvane samo jedne od ovih makaza, koje su se nalazile u zbirci princa Danila Petrovića – Njegoša (1871– 1939), a 1939. godine ih je otkupio Vojni muzej u Beogradu.⁴⁵⁹

Uvidjevši da je za probor kroz dobro utvrđene neprijateljske linije potreban inženjerijski alat i ručne granate, Mitar Martinović je 12/25. oktobra predložio da se naprave priručne ručne bombe od limenih kutija napunjениh sa po 1kg makarita (*Macarite*).⁴⁶⁰ No, inženjerijski kapetan Konstantin Kulakov (Константин Иванович Кулаков),⁴⁶¹ upućen u Crnu Goru u julu 1912. u svojstvu oficira instruktora, preko Potapova je posavjetovao Martinovića da je za uništavanje žičanih prepreka najbolje ek-

ПРИЛОЖЕНИЯ

къ наставлению для боя ручными гранатами.

СЕКРЕТНО
Не впускать за первые листы

Prilog za nastavu o borbi ručnim bombama M1912 i M1914 ruske armije.

splozivno punjenje piroksilinskih (*Pyroxylin*)⁴⁶² kocki (*koncentrisanih mina*) na motkama dužine 2–3 hvata (4–6 m). Kako crnogorska vojska nije raspolagala piroksilinom, proračunski je određeno da masa predviđenih piroksilinskih paketa odgovara količini od 10 kg makarita. Ideja je bila da se eksploziv saspe u crijevo prečnika 50 mm i dužine 3 metra, koje bi se postavilo u metalnu oblogu. Duž crijeva bi se utisnulo nekoliko detonatora sa praskavom životinjom (živinim fulminatom, Hg(CNO)₂), međusobno povezanih Bikfordovim (William Bickford, 1774–1834) štapinom (kablom, trakom) prečnika 6 mm, sa brzinom gorenja od 1cm/sec. Štapovi bi se pod žičane prepreke stavljali na međusobnim rastojanjima od po 4 metra.⁴⁶³ U suštini, Kulakov je predložio pravljenje tzv. *pružnih mina* (Удлинённый заряд). Kao inženjerijski stručnjak, Kulakov je poznavao rusku savitljivu, dugu minu za prosjecanje prolaza kroz zaprečna sredstava, koju je 1905. godine konstruisao podoficir Semenov (мина-заряд унтер-офицера Семёнова). Osim toga, imao je i iskustva sa japanskim *dugačkim*

mecima kojiima su uništavane ruske žičane prepreke oko Port Artura avgusta 1904 – januara 1905. godine. Japanci su ideju preuzeли od *Grupe Madras Inženjerijskog korpusa Britanske indijske armije* (*Madras Engineer Group of Corps of Engineers of the British Indian Army*, 2nd Queen's Own Madras Sappers and Miners). Kapetan *Grupe Madras*, Robert Meklinton (*Robert Lyle McClintock 1874–1943*), je, naime, još 1903. godine konstruisao tzv. *Bangalor torpedo* (*Bangalore torpedo*) – dugu, metalnu cijev ispunjenu eksplozivom, pomoću koje su uništavane žičane prepreke. U srpskoj vojsci se za istu svrhu koristio *dugački metak* – koji su činila punjenja od tri reda *metaka* melinita,⁴⁶⁴ šedita⁴⁶⁵ ili dinamita raspoređenih na dugoj letvi.⁴⁶⁶

Odmah po dobijanju instrukcija od Kulakova, Potapov, Mitar i Petar Martinović otišli su do skladišta makarita i do 11 časova završili jednu makaritnu motku. Njen učinak je isprobana u 13 časova; nakon aktiviranja, nastalo je udubljenje у земљи širine oko 2 metra, što se smatralo dovoljnim (smatralo se da će širina u žičanoj zapreći

Srpska ručna bomba sistema Vasić-VTZ sa upaljačima M1904 i 1912.

biti veća).

Tokom noći 13/26. oktobra 1912. započet je rad na *makaritnim* (ručnim) *bombama* od limenki (160 malih + 60 velikih) koje je u toku dana nabavio inženjerijski kapetan, komandant Vojno-telegrafske škole Ministarstva vojnog, Joko Jovanović. Jovanović je 14/27. oktobra izvjestio da je i 6 motki sa makaritnim punjenjem već spremno, a ostale će biti gotove sjutra izjutra, te da će do 14 časova iz Bara biti dopremljeno 20 komada.⁴⁶⁷

Martinović i Potapov su 20. oktobra/2. novembra 1912. utvrdili plan rasporeda inženjerijskih i bombaških odjeljenja za napad na Taraboš. Mitar je odlučio da prema Velikom Tarabošu usmjeri četiri jurišne kolone. Na čelu svake kolone trebalo je da ide 15 vojnika noseći 3 makarina punjenja na motkama (5 vojnika po punjenju); 200 koraka (150 m) iza prve grupe kretalo bi se 20-30 ljudi naoružanih ručnim bombama (*bombaša*) i 15 vojnika sa 3 makaritna punjenja na motkama, zaduženih da savladaju drugu liniju žičanih prepreka; iza *bombaša*, na 50-100 koraka

(37,5-75 m), nastupala bi jurišna grupa jačine 2 čete; konačno, na 200 koraka (150 m) za njom, kretala bi se rezervna jurišna grupa iste jačine. Na svaku od kolona trebalo je odrediti po jedan bataljon, a u rezervi, za slučaj neuspjeha ili eksploatacije uspjeha, još jedan. Pri tome, grupe za pravljenje prolaza kroz prepreke sačinjene su isključivo od dobrovoljaca.⁴⁶⁸

Plan rasporeda napada i sastav inženjerijskih i bombaških odjeljenja je 21. oktobra/3. novembra donekle izmijenjen; na čelu svakog bataljona sada je predviđeno 4 umjesto 3 motke sa makaritnim punjenjem. Iza čelne grupe, na razmaku ne manjem od 10 koraka, uvedeni su zaštitni čelični štitovi; *bombaši* bi se kretali na 200 koraka iza grupe sa makaritnim punjenjima, a na 50-100 koraka iza svake grupe - po pola jurišne čete.⁴⁶⁹

No, po naređenju kralja Nikole, napadi na Skadar su obustavljeni tako da priručne bombe i makaritne motke nikada nijesu iskorišćene u akciji.

U svakom slučaju, ovo je bila velika pouka za crnogorsku vojsku. Nakon izbijanja Prvog svjet-

skog rata, Mitar Martinović je u više pisama urgirao kod ministra vojnog da preko pukovnika Svetozara T. Nešića (1851–1927) zahtijeva od Srbije dostavu, između ostalog materijala (uglavnom artiljerijskog), i 4000 ručnih bombi.⁴⁷⁰ Pukovnik Nikolaj Potapov je 30. jula/12. avgusta 1914. od ministra inostranih djela Petra Plamenca saznao da će Srbija, uz artiljerijski materijal, poslati i 1000 ručnih bombi.⁴⁷¹ Međutim, komandir Milo Đurašković je 25. avgusta/7. septembra 1914. iz Pljevalja izvjestio ministra vojnog da je iz Srbije, uz spominjani artiljerijski material, u Kosovsku Mitrovicu stiglo čak 6990 ručnih bombi.⁴⁷²

Znajući situaciju u srpskoj vojci, Crnoj Gori su svakako isporučene bombe sistema Vasić-VTZ Kragujevac M1904/1912.

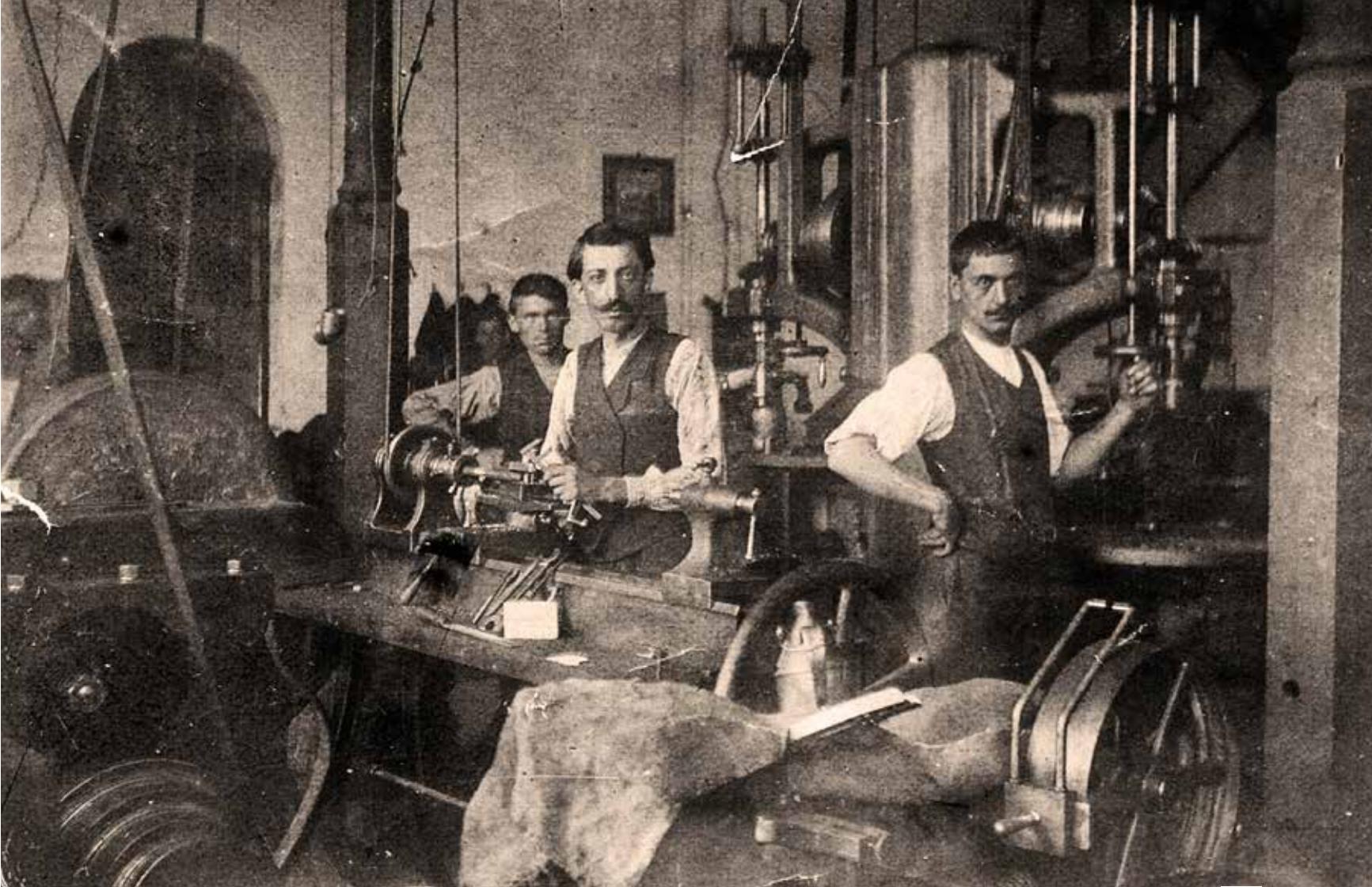
Prema sopstvenim sjećanjima, načelnik Pirotehničkog odjeljenja Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu, artiljerijski kapetan I klase Miodrag Vasić (1869–1949), rad na konstrukciji domaće ručne bombe započeo je 1904. godine. Vasić je pošao od osnovne ideje da tijelo bombe ima takav oblik da poslije pada na tlo ne može da se otkotrlja od cilja. Tako se odmah nametnuo oblik roglja; prva Vasićeva konstrukcija predstavljala je kocku, koju je odmah preoblikio u pravilan kvadar sa osnovama u vidu kvadrata. Učinak ovakvog oblika bombe bio je preko 60%, ali, taktički nosilac je insistirao na spljoštenom obliku radi lakšeg nošenja u fišeklijama. Tako je nastao konačan oblik tijela u obliku kutije, odnosno, kvadra sa tri para jednakih stranica, dimenzija 95h65h42 mm i debljine zidova od 10 mm, čime je efikasnost, navodno, svedena na 51%. Pri tome, ukupna masa bombe iznosila je oko 1000 grama. Prvi tip Vasićevog perkusionog upaljača bio je prilično jednostavne konstrukcije: tijelo i kapa su bili izrađeni od mesinga; tijelo je sa gornje strane imalo poklopac sa ispustom za postavljanje udarne kapisle, a sa donje – otvor za uvlačenje usporača. Umjesto usporačke smješte korišćen je Bikfordov štapin, dužine 10-12 cm,

što je garantovalo usporenje od 10 do 12 sekundi. Na kraju štapina minerskim kliještima stezana je detonatorska kapisla br.7 sa 1,5 grama živinog fulminata. Kao eksplozivno punjenje upotrebljavano je oko 100 grama srpskog crnog baruta (75% šalitre, 15% udrvenog uglja i 10% sumpora). Serijska proizvodnja prvog tipa Vasićeve bombe započeta je u maju 1904. godine. Upotreba bombe bila je jednostavna; vojnik bi odvrnuo zaštitni poklopac, kapisom udario o čvrst predmet i granatu, za zadrškom, bacio na cilj. No, uskoro su se pokazale sve mane ove konstrukcije; usporenje je bilo isuviše dugo, što je protivniku omogućavalo da vrati bombu; crni barut nije imao dovoljnu razornu moć; konačno, poklopac tijela upaljača nije imao otvore za isticanje gasova prilikom opaljenja inicijalne kapisle, tako da je pritisak gasova izbacivao poklopac iz ležišta prije detonacije.

Pirotehničko odjeljenje kragujevačkog Zavoda je neposredno pred rat sa Turskom, 1912. godine, otklonilo nedostatke i usavršilo bombu: u otvor tijela upaljača upresovan je trokraki ili dvokraki (u obliku ciriličnog slova "P") nosač inicijalne kapisle, što je omogućavalo isticanje gasova; navojni zaštitni čep je skraćen i dobio je prstenastu oprugu radi sprečavanja samoodvijanja; uvedena je mesingana usporčaka cjevčica sa presovanim crnim barutom koja je vrijeme usporenja skratila na 5 sekundi; nova detonatorska kapisla, napunjena mješavinom od 80% živinog fulminata i 20% kalijum hlorata; konačno, kao eksplozivno punjenje korišćen je šnajderit (*schniederite, amatol*, mješavina amonijum nitrata i dinitronaftalina, inače korišćen za laboraciju granata za topove M1907), trolit (*trinitrotoluène*, iz laboracije granata "dugačkih topova" M1897) ili amonal (*ammonal*, mješavina trinitrotoluena ili amonijum nitrata i aluminijumskog praha, tokom rata uziman iz zaplijenjenih austrijskih granata). Nova ručna bomba mogla se baciti na daljinu do 25-30 m, a radius opasnog dejstva teoretski je iznosio 200 metara.

Endnote

- ⁴⁵⁶ [228](https://prvisvetskirat.rs/prvi-svetski-rat/ratne-operacije-1914/operacije-crnogorske-vojske-1914/kratak-pregled-istoriskog-razvoja-cr:operacije crnogorske vojske 1914; kratak pre-gled istoriskog razvoja crnogorske vojske.</p><p>⁴⁵⁷ Глас Црногорца бр.45, год. XLI, Цетиње, 11. октобар 1912, 1; према Потапову, 9/22. октобра у 10,30 часова</p><p>⁴⁵⁸ Рашпоповић Радислав, <i>Crna Gora na почетку Првог балканског рата према дневнишким белешкама руског војног агента у Црној Гори Н.М.Потапова, Balkanski ratovi 1912/1913: нова видљења и тумачења</i>, Београд, 2013, 60.</p><p>⁴⁵⁹ Петровић др Ђурђица, <i>Oružje iz zbirke kneza Danila Petrovića-Njegoša u Vojnom muzeju u Beogradu, Vesnik Vojnog muzeja JNA</i> бр. 13-14, Београд, 1968, 233-245; Маказе за пресијечanje ѡице, Војни музеј Београд, инв. бр. 36/94.</p><p>⁴⁶⁰ Макарит (<i>Macarite</i>, енглески назив <i>Plumbatol</i>) је белгијско лiveni visoko eksplozivno punjenje koje se sastoji iz 70% олово-nitrata - Pb(NO₃)₂ i 60% TNT (<i>Trinitrotolul</i> - C₆H₂CH₃(NO₂)₃). Има густину од 2,89 g/cm³; бризантност је jednaka 68% бризантности TNT; температура eksplozije је 238 °C, ras-pada se za 5 sekundi, a brzina detonacije iznosi 4850 m/sec.</p><p>⁴⁶¹ Штабс-капитан 1-го Кавказского саперного батальона Кавказской саперной бригады; од 1910 – у сastаву 1-го Кавказского армейского корпуса, Тифлис.</p><p>⁴⁶² Пироксилин, нитроцелулоза - <i>Pyroxylin, Nitrocellulose</i>, C₁₈H₂₁N₁₁O₃₈.</p><p>⁴⁶³ Сахаров А. Н., Рашпоповић Р. (редакциони одбор), N. M. Potapov, <i>ruski vojni agent u Crnoj Gori</i>, Tom I, <i>Izvještaji, raporti, telegram, pisma 1902-1915.g.</i>, II dio, Подгорица-Москва 2003, 435.</p><p>⁴⁶⁴ 90% pikrinske kiseline HOC₆H₂(NO₂)₃ sa dodatkom kolodijuma (dinitroceluloza rastvovera u etru i alkoholu).</p><p>⁴⁶⁵ 90% kalijum hlorata, 7% parafina i 3% вazelina.</p><p>⁴⁶⁶ Ranković Živ., <i>Bombe</i>, Штип, 1921, 168.</p><p>⁴⁶⁷ Сахаров А.Н., Рашпоповић Р., n. d, 438-439.</p><p>⁴⁶⁸ Isto, 452.</p><p>⁴⁶⁹ Сахаров А.Н., Рашпоповић Р., n. d, 453.</p><p>⁴⁷⁰ Ракочевић Novica, nav. delo, 148.</p><p>⁴⁷¹ Сахаров А.Н., Рашпоповић Р., , n. d, III dio, 505.</p><p>⁴⁷² Isto.</p></div><div data-bbox=)

Poglavje 8

ORUŽNE RADIONICE I SKLADIŠTA

U XVIII i prvoj polovini XIX vijeka u Crnoj Gori nijesu postojali kapaciteti za proizvodnju i opravku oružja i municije. O ovoj zemlji je vladao mit kao o *balkanskoj Sparti*. No, to je bila Sparta koja je imala samo *Spartiate* (*Spartiates*, Σπαρτιάται, ὘μοιοι), bez *Helota* (Εἵλωτες, Περιοίκοι), na kojima bi počivala privreda i ekonomija. Muški stanovnici su isključivo bili *hopliti* (οπλίτης) – ratnici prve vrste. *Svaki je Crnogorac* (bio) vojnik, svaki koji nosi oružje, valja(o je) u boj da ide. I starci od 80 i mladost od 15 godina

(išli su) u boj i nipošto doma (nijesu htjeli) ostati.⁴⁷³ Ovakvo ustrojstvo društva bilo je uslovljeno slobodarskim duhom, mentalitetom i geostrateškim položajem zemlje, bez realnih uslova za razvoj privrede, sa neprijateljskim okruženjem protiv koga se vodila stalna borba. S druge strane, i sam način nabavke kao i vrsta naoružanja nijesu diktirali veće potrebe za proizvodnim kapacitetima. Oružje je nabavljano iz ratnog plijena i kupovinom iz okolnih krajeva. Pješadijsko vatreno oružje se zasnivalo na grubom, jednostavnom i

Izgled Arsenala (Laboratorije), Cetinje, 1916. AT-OeStA, KA, BS, 789.

sigurnom mehanizmu na kremen tipa *Miquelet*, sa spoljnim sistemom opruga, što je borcima omogućavalo da ga sami čiste i održavaju. Zanatski izrađivane puške i pištolji, različitog porijekla, nijesu imali standardizovani kalibar, tako da je i patronе svaki borac pripremao samostalno, u kućnoj manufakturi. Situacija je drastično počela da se mijenja od sredine XIX vijeka, kada su sve okolne zemlje (kao mjesto nabavke), uključujući i Osmansku imperiju (tradicionalnog neprijatelja – izvor ratnog plijena), počele da prelaze na industrijski izrađivano perkusiono oružje standardnog kalibra sa centralizovanom, serijskom proizvodnjom unifikovanih patrona.

U boju na Grahovcu (28 aprila/10 maja–1/13 maja 1858) Crnogorci su zaplijenili velike količine turskih pušaka, čiji broj varira u zavisnosti od izvora. Prema izvještajima štampe iz te epohe, u crnogorske ruke je palо između 7000 i 8000 dok kasniji autori navode 6000 pušaka *kapislara*.⁴⁷⁴ U svakom slučaju, tokom šeste decenije XIX vijeka donijeta je odluka da se bar dio ovog oružja izo-

luči i prilagodi tada aktuelnim sistemima. No, za ovako obiman posao bio je nepohodan obučeni kadar, poznavanje tehnologije i odgovarajući alat i pribor.

Još veći problem nastao je nakon pojave prvih savremenijih artiljerijskih oruđa u Crnoj Gori, za koje je trebalo izlivati đulad i bombe; ne samo da je nedostajala stručna radna snaga, peći i kalupi, nego je vladao i nedostatak sirovina – olova i sirovog gvožđa.

Ovaj period poklapao se sa stupanjem na tron Nikole I Petrovića. Prema sjećanjima novog knjaza, *starješina tobđija sa nekoliko mladića, nemajući drugoga materijala za izradu topovskih zrna, skidao je krov od cinka sa Biljarde i slivao ga u kalupe sopstvenog izuma. Ta fabrika nalazila se u jednoj zapuštenoj kuhinji cetinjskog nastira. U svoj zemlji bio je jedan jedini puškar, na Cetinju. Sva radionica ovoga prvoga pionera izrađivača crnogorskog oružja sastojala se iz jednog mješića, dva para nožica, 3-4 čekića, jedne dugačke gvozdene cijevi i malog nakovnja, a je-*

dan prebjegli *Musliman iz Arbanije* (Ljuman) na Obodu (Rijeka Crnojevića) je mjesio neku masu od koje je postajao barut, no i ako graniran ipak je bio slab.⁴⁷⁵

Milorad Georgije Medaković (1824–1896) je zabilježio da je i ranije u ratu najveća nevolja Crnogorcima (bila) za prah (barut). Oni su (bili) zatočeni sa sviju strana a starija povjestinca pokazuje, da su skoro sa sviju strana imali neprijatelje (koji su im) zabranjivali silom da nedobiju džebane (municije). Neke su pute plaćali testu (testum, zdjela) fišeka po cekin (zecca, zlatna kovanica, dukat). No, Medaković navodi nešto drugačije podatke o počecima prizvodnje baruta i njegovom kvalitetu. Neki su Crnogorci od ljute nevolje pravili sami prah: od đubreta su dobijali salitru (*potassium nitrate*, KNO₃), po malo sumpora (S) kupovali, a ljeskovinu (*Corylus avellana*; u Srbiji je za istu svrhu korišćeno lipovo drvo, lipovača) goreli i pravili (drveni) ugalj, pa su tukli u stupi. Za ovaj prah kazuju da je bio dobar a da se s njim moglo bolje ubiti no s drugim, samo što (je) jako mrči(o) pušku (garavio, prljao cijev). U nedostatku olova upotrebljavali su (čak i) zrno kukuruza, komade gvožđa, pa i sitno oblo kameće.⁴⁷⁶

Zanatlija (je) vrlo malo ima(lo) u Crnoj Gori. Crnogorac se stidi(o) biti zanatljom. On (je govorio), da samo Ciganin može biti kovač, a Crnogorac nikako. U Crnoj Gori (je) ima(lo) kovača, a ima(lo) i puškara, ali Crnogorac (je) držao, da je jedno i drugo ciganski posao, pa (nije htio) da se uči niti jednom niti drugom.⁴⁷⁷ Deceniju kasnije, Valtazar Bogišić (1834–1908) je bilježio da su se u Crnoj Gori svi Cigani bavili kovačkim zanatom.... Ciganin kovač, koji bi se nastanio u određenoj opštini, donekle je tretiran kao javni službenik (öffentliche Beamte, Functionär); pleme (Stamm) bi mu podizalo radionicu (viganj; Werkstätte) i snabdijevalo istu sa nakovnjem (Amboss), radnim stolom (Lochbank) i svim ostalim potrebnim alatima (Werkzeugen) a mje-

sečna nadoknada za rad vršena je u naturi. Da ne bi uvrijedili lokalnog Roma, pravi Crnogorci nikada ga nisu zvali Ciganinom nego meštom ili majstorom (Meister)... Kada bi za nekoga obavljao posao, jedan član porodice bio je u obavezi da mu pomaže prilikom pokretanja mijehova a često je majstor puštao improviziranog kalfu da radi više od njega. Ovo provizorno kalfenstvo nikome nije bilo nešto nedostojno, dok je obavljanje bravarskog i kovačkog zanata (Schlosser- und Schmiedehandwerk) važilo za najveće ponizeњe čak i za najsironašnijeg Crnogorca. Tako se dogodilo da, kada je... crnogorska vlada u Rijeci podigla fabriku oružja (Waffenfabrik in Rieka) i htjela da tamo zaposlenim inostranim radnicima dodijeli domaće kalfe i pomoćnike (Gesellen und Gehilfen), ovo je morala sprovesti primjenom represije; pod pritiskom, za ove, inače dobro plaćene poslove, kao šegrti su angažovani mladići, uglavnom iz najsironašnijih porodica u zemlji.⁴⁷⁸ Ovaj stav prema zanatima iznošen je u domaćoj štampi i početkom XX vijeka: Crna Gora proizvodila je i radala samo junake borce. To je bio njihov jedinstveni zanat. Na drugo oni nijesu ni pomišljali. Do prije tridesetak godina bilo je to u Crnoj Gori nešto sramotnog i niskog, ako je neko kazivao da je ... zanatlija... Zanatlija važio je kao Ciganin. U svoj Crnoj Gori nije do prije 35-40 godina bilo ni jednog domaćeg ... zanatlije. Tako je bilo i sa puškarima, kovačima... Bili su oni ponajviše iz Stare Srbije, Albanije i Primorja. A bilo je i turskih Cigana, kovača...⁴⁷⁹

O pokretanju prve oružne radionice i problemima oko obuke zanatlija pisao je lično i knjaz Nikola.⁴⁸⁰ Prema njegovim riječima, 1865. godine podignuta je jedna oružna radionica na Rijeci u kojoj je vršena opravka oružja i izrađivani razni rezervni dijelovi, i jedna radionica na Cetinju sa ručnim malim mašinicama za izradu municije. U oružnoj radionici na Rijeci primljeno je 16 mladića da uče zanat, ali su starješine sa njima imali muku, jer ni jedan nije htio kovati. Radio-

nica je imala jedan stari drebank (strug, Drehbank, Drehmaschine), jednu mašinu za izradu čivija (osovinica) za puške i revolvere, jednu cirkularnu testeru, dve bor-mašine (bušilice, Bohrmaschine), dva tocila (kružne brusilice, Winkelschleifer), jedne veće makaze za pleh (lim), tri veća nakonjia i šest manjih nakovanja i 15 komada mengela (stege, mengene, Schraubstock) Kovačnica je imala i ventilator (a) ove mašine je pokretala voda od 6-8 KS. Upravnik radionice bio je oficir Mitar Đurišić (1846-?; Đurišić je 1911, kao oficir, računat u starije osoblje radionice u Rijeci).

Proslava 30-godišnjice prve vojene radionice svečano je obilježena 19/31. januara 1896. godine.⁴⁸¹ Ovo ukazuje da je ozbiljniji rad cetinske Laboratorije i oružne radionice u Rijeci započet početkom 1866. godine, nakon dolaska srpskih instruktora.

Sredinom šeste decenije XIX vijeka je, nai-me, došlo do uspona vojne saradnje Crne Gore i Srbije. Knjaz Mihailo je 31. decembra 1964/12. januara 1865. prihvatio ponudu knjaza Nikole da bude kum njegovom prvom djetetu, Ljubi-ci-Zorki (1864-1890), rođenoj 11/23. decembra 1864. godine. Na krštenje je, kao izaslanika, poslao državnog savjetnika Đorda Milovanovića (1813-1885) u pratinji svog adutanta, kapetana Ljubomira Ivanovića (1836-1879). Ivanović je imao i zadatak da prikupi početne informacije o stanju crnogorske vojske i potreboj pomoći koju treba uputiti Cetinju. Krštenje je obavljeno 14/26. januara, a Milovanović i kapetan Ivanović su se u Beograd vratili do 28. februara/12. marta. Tokom boravka na Cetinju, Milovanović je odlikovan komanderskim ordenom za nezavisnost Crne Gore, Ivanović – III stepenom istog ordena, a knjaz Mihailo im je 11/23. marta *blagovolio pravo primanja i nošenja odličja*.⁴⁸² Milovanović je 28. februara/12. marta 1865. izvjestio Nikolu da se Ivanović *brine za sve narudžbine* (uključujući i izradu projekta nove kasarne) i da je Garašaninu predao pismo u kome su izložene crnogorske potrebe.⁴⁸³

Knjaz Mihailo je 7/19. aprila 1865. pozvao crnogorske predstavnike na proslavu pedeseto-godišnjice Takovskog ustanka. Nikola je u Beograd uputio svog tasta, potpredsjednika Senata vojvodu Petra Vukotića (1826-1904). Vukotić i Mihailo Zega su 20. maja/1. juna stigli u Beograd, a 23. maja/4. juna prisustvovali su svečanosti u Topčideru. Za Crnu Goru su krenuli 9/11. juna 1865. godine.⁴⁸⁴ Ilija Garašanin je tom prilikom poslao knjazu Nikoli pismeni predlog da se u Cetinje pošalje jedan artiljerijski oficir koji bi razmotrio mogućnost o podizanju topolivnice gorskih (brdskih) topova. Na prvi pogled, ova ideja se činila realnom; transport gotovih topova bio bi skopčan sa implikacijama zbog neprijateljskog stava susjednih država. Planom je bilo predviđeno eventualno prelivanje postojećih trofejnih topova u savremenije sisteme, kao i da se ... za nji municija li(je) i (prave) lafeti. Srbija je, navodno, bila spremna da pošalje majstore i sve što je bilo nužno od mašina te da snosi onu čast troškova koja se odnosi na platu oficira i majstora i nabavku mašna. Radi sagledavanja mogućnosti za realizaciju ovog plana, u drugoj polovini 1865. iz Srbije je u Cetinje poslat artiljerijski kapetan Velimir Stefanović (1831-?).⁴⁸⁵ Tačno vrijeme Stefanovićevog dolaska u Crnu Goru nije moguće utvrditi, ali se iz pisma knjaza Nikole Garašaninu od 29. jula/10. avgusta 1865, vidi da je misiju do tada obavio i da se vraća u Srbiju.⁴⁸⁶ Nakon iscrpnog Stefanovićevog izvještaja, Beograd je odustao od sopstvenog predloga. Negativan stav je proistekao iz ekonomskih i političkih motiva; izgradnja, opremanje, puštanje u pogon i obuka ljudstva za topolivnicu zahtijevali su sredstva koje Srbija ne bi mogla obezbijediti. Knjaz Muhailo se opredijelio za soluciju da Crnoj Gori pokloni gotove topove na kojima bi obuku izvodili srpski oficiri. Mihailo je 28. decembra 1865/9. januara 1866. obavijestio knjaza Nikolu kako je naložio ministru vojnom da, čim to transportne mogućnosti dozvole (topljenje leda

na Savi), počne sa odašiljanjem ojačane brdske baterije. Oruđa je trebalo *prividno preneti u pritjažanje fabrikanta bećkog Sederla*. U ime Tomasa Sederla (*Thomas Sederl*, 1816–1896), topove bi od Trsta transportovao njegov opunomoćenik, srpski vojni liferant Lazar Trifković (Tripković). Da bi se izbjeglo kompromitovanje bećkog fabrikanta, u daljoj prepisci je vođen pod pseudonim *Markus*.

Artiljerijski materijal je iz Kragujevca odvучen do Beograda, ukrcan na šlepove i prevezan do Beća; od austrijske prestonice do Trsta transportovan je željeznicom. U Trstu je ukrcan na brod *Albanija* (izgrađen 1842 kao *Baron von Kubek*, 1852 preimenovan u *Albania*) *Lloyd's Austriaco*, koji je 7/20. marta 1865. pristao u Dubrovnik. Odavde su topovi kopnom prebačeni u Cetinje. Poklon je činila ojačana baterija sprijedpunećih brdskih žlijeblijenih četvorofuntovnih topova sistema La It (*La Hitte*) M1858/1863. Uz 8 topova poslat je 10 lafeta, 24 transportna samara, rezervni alat i pribor, 4000 granata sa konkusionim

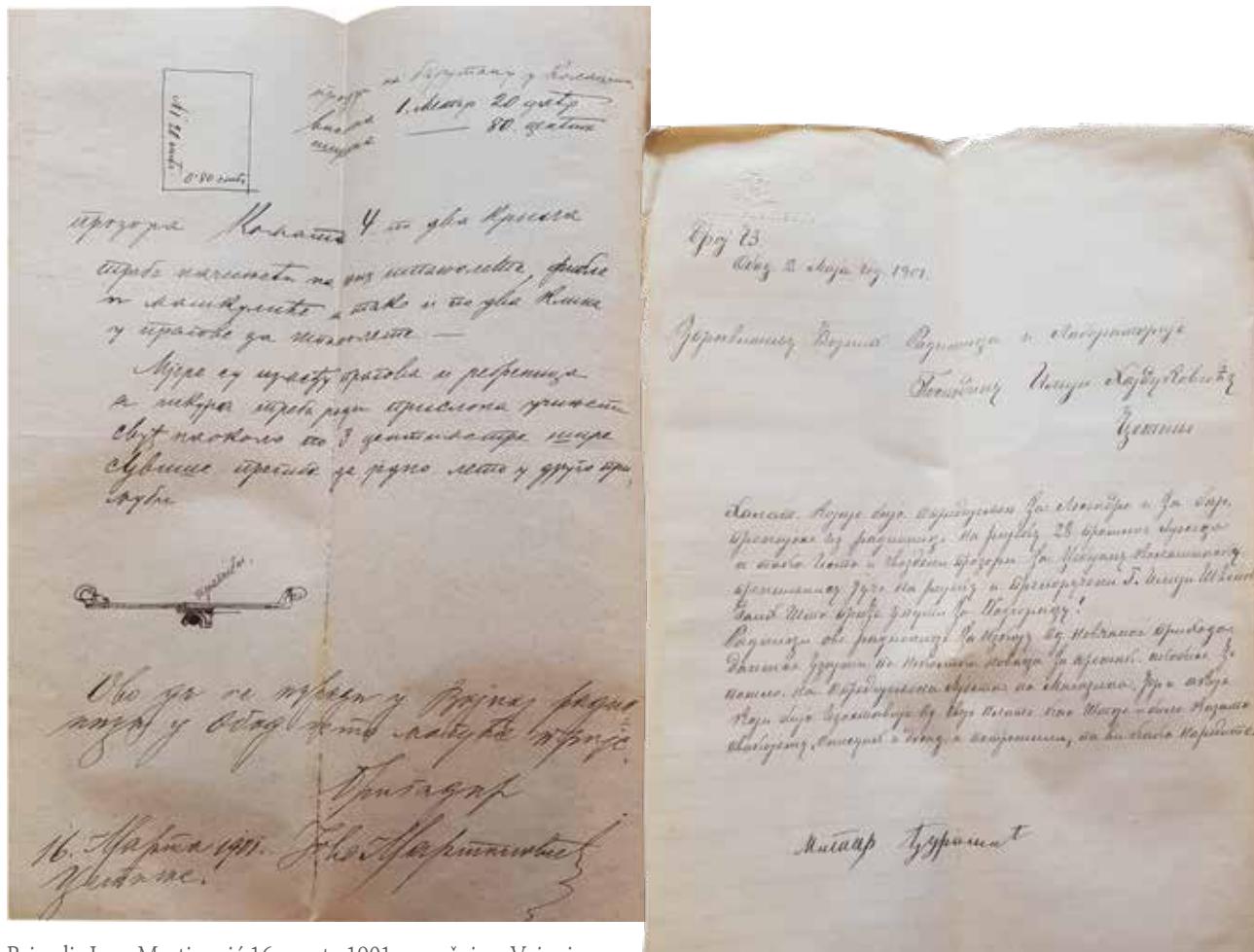
upaljačima sistema Flajšhandel (*Fleischhandel'scher Concussionszünder*) i 4000 fišeka (svilenih kesa ca po 700 g topovskog baruta).⁴⁸⁷

U dogovoru sa knjazom Mihailom, ministar vojni Milivoje Petrović-Blaznavac je 9/11. februara 1866. uputio na Cetinje, radi obuke Crnogoraca u rukovanju dostavljenim oruđima, kapetana I klase Milutina Jovanovića (1828–1888). Sa ovim oficirom u Crnu Goru su došli i narednik Alekса Đordjević, jedan podnarednik za laboratorijske rote Panta Pejović (koji će imati urediti spremu za municiju topova) i jedan štab trubač Todor Koić.⁴⁸⁸

Milutin Jovanović je iz Cetinja u Beograd pošao 18/30. juna iste, 1866. godine. Todor Kojić se u Srbiju vratio 1868, Alekса Đordjević 1870, a Panta Pejović tek 1872. godine. Podoficiri su duže ostali radi pješadijske obuke crnogorskih vojnika i organizacije vojenih radionica i sklađista.⁴⁸⁹ Knjaz Nikola je bio zadovoljan radom srpskih instruktora; još 17/29. juna 1866, u pismu knjazu Mihailu, napominje da je kapetana

Izgled Vojne radionice u Rijeci Crnojevića 1916. AT, OeStA, KA, BS, 574.

Brigadir Jovo Martinović 16. marta 1901. naručuje u Vojnoj radionici Obod u Rijeci izradu metalnih prozora sa žaluzinama za barutanu u Kolašinu. CSAG, MV, 20180808_100011.

Oficir Mitar Đurišić, upravitelj Vojne radionice Obod u Rijeci, 2. maja 1901. podnosi izvještaj Iliji Hajdukoviću o nabavci alata za Lesendro i Bar kao i završetku gvozdenih prozora za Džebejanu (barutanu) u Kolašinu. CSAG, MV, 20180808_101035.

Jovanovića odlikovao Danilovim krstom III stepena (isti orden dobio je i Velimir Stefanović) a dvojicu podofidira i štabs-trubača je nagradio *oficirskim sabljama* i predložio ih za prevremeno unapređenje.⁴⁹⁰ Po svemu sudeći, u vrijeme boravka instruktora na Cetinju, na tadašnjoj periferiji grada, u podnožju Škrke, izgrađen je i stalni objekat *Laboratorijuma*. Zgrada je, sa manjim adaptacijama, postojala do 1953. godine i iskorisćena za prvi proizvodni pogon novoformirane fabrike *Obod*, da bi ubrzo bila srušena zarad proširenja proizvodnih pogona.

Nekoliko dana pred odlazak, tačnije 10/22. juna 1866, Jovanović je u svom izvještaju knjazu

Nikoli naveo da je osnovnim pravilima do nivoa bataljona obučeno 110 pješaka, rukovanju oruđima 51 *topdžija* (artiljerac), a osnovnim trubnim znacima – 8 trubača. Ovi ljudi su već 15/27. jula mogli biti poslati kao instruktori u svoja plemenita. Što se tiče *Laboratorije*, svi pitomci su bili obučeni u spravljanju artiljerijskih i pješadijskih *fišeka*. Kako je po Jovanovićevoj procjeni Crnoj Gori bila neophodna zaliha od bar 2,5 miliona puščanih patrona, predložio je knjazu da se pješaci zadrže do 30. oktobra/11. novembra, kako bi svaki dan, naizmjenično po 80 ljudi, u *Laboratoriju* izlivali zrna i uvijali patronе. Po njegovom proračunu, sa ovakvom organizacijom bi

se dnevno pripremalo po 20.000 fišeka, tako da bi se do novembra izradilo 500.000 patrona. U isto vrijeme, vojnici bi davali stražu oko dvorca i Laboratorijuma, a subotom i prazničnim dani ma bi ih Aleksa Đorđević dodatno usavršavao u pješadijskoj obuci. Konačno, Jovanović je napomenuo da je o svim radnjama najbolje upoznat knjažev ađutant Mašo Vrbica (1833–1898), te da će on najbolje rukovoditi daljim poslovima oko obuke, razvoja radionica i nabavke materijala.⁴⁹¹

U avgustu 1870. godine na mjesto kapetana Jovanovića upućen je kapetan Jovan Vlahović (1844–1908), koji je, u avgustu 1870, postavljen na mjesto kapetana Milutina Jovanovića. Sekretar crnogorskog Senata Teodor Ilić je, naime, 10/22. avgusta 1859. godine, dopisom №.193, prenio srpskom Ministarstvu inostranih djela želju knjaza Danila da se Jovan Vlahović, tada svršeni pitomac trećeg razreda gimnazije, inače sin knjaževog ađutanta i povjerenika, Lazara Vlahovića, *po potrebi državnoj posveti na voene nauke na voenoj akademiji* (Artillerijskoj školi u Beogradu). Kako je po *Ustroeniju* (*Projektu*) *Artillerijske škole* (od 6/18. marta 1850) jedan od uslova za upis u prvu godinu bio i završenih sedam razreda *Realke* ili gimnazije, Kosta Cukić je 11/23. septembra 1859. (I.№.3656) odgovorio da Vlahović ne može biti primljen u *Akademiju* jer nije *svršio propisanij broj klasa*.⁴⁹² Jovan Vlahović je primljen 1861. u prvu godinu 6. klase *Artillerijske škole*, a 17/29. novembra 1866. je stekao čin potporučnika. Suprotno Danilovim planovima, Vlahović je ostao na službi u srpskoj vojsci. Vlahović je tokom boravka na Cetinju sastavio tablice gađanja, artillerijska pravila i inventar materijalno-tehničkih sredstava baterija. Po povratku u Beograd, knjazu Mihailu je podnio iscrpan izvještaj o stanju u Crnoj Gori. Vlahović je sa francuskim doktorom Gabrielom Frile (*Gabriel Frilley*), koji je u Cetinju, od 1870 do 1880. radio kao dvorski ljekar, 1876. godine u Parizu objavio knjigu *Savremena Crna Gora (Le Monténégro contemporain)*.

Paralelno sa radovima na municiji na Cetinju, uslijedio je i pokušaj da se u Rijeci spremi podmladak za razne vojne zanate, pa je toga radi i primljeno 16 crnogorskih mladića u radionicu, ali od njih nijedan nije htio da kuje, a bez toga se nije moglo raditi, pa je i pored knjaževog ličnog nastojanja i primjera taj posao morao biti ustupljen strancima.⁴⁹³

Na razvoj oružne radionice u Obodu, Rijeka Crnojevića, najviše je uticala odluka o žlijebljenju sprijedpunećih perkusionih pušaka iz Grahovačkog plijena stečenog 1858. godine. Ovu ideju je vjerovatno iznio Velimir Stefanović, dobro upoznat sa sličnim poduhvatom koji je početkom decenije izvela kragujevačka *Puškarnica* sa puškama ruskog porijekla. Stefanović je po povratku u Beograd knjazu Mihailu prenio sve potrebe Crne Gore koje je uočio tokom svog boravka u Cetinju, uključujući i mogućnost modernizacije pušaka koje su ležale u skladištima. Mihailo je već 23. juna/5. jula obavijestio knjaza Nikolu da je naložio ministru vojnom da za Crnu Goru pripremi 3000 oka (4500 kg) baruta i 35.000 oka (52.500 kg) olova, kao i da je spremjan da snosi troškove oko nabavke 4000 topovskih đuladi i sitnih djelova za puške iz Beča. Od Nikole je za tražio tačne informacije sa kojim bečkim lifierantom bi se moglo sarađivati i kako bi se materijal transportovao u Crnu Goru. Nikola je 28. jula/9. avgusta odgovorio da će preciznije podatke poslati čim se potpiše ugovor sa izabranim fabrikantom.⁴⁹⁴ Početkom avgusta iste godine u Beč je upućen Mašo Vrbica sa zadatkom da, uz pomoć beogradskog trgovca Lazara Trifkovića, obezbedi 2000-4000 nišana, papir za izradu 4 miliona patrona i 4000 đuladi. Po svemu sudeći, elementi za adaptaciju pušaka ugovoreni su kod Tomasa Sederla. Kako je Vrbica bio u stalnoj komunikaciji sa Ilijom Garašaninom, Srbija je obaviještena o sklopljenim ugovorima. Materijal je željeznicom i brodom do 23. decembra 1866/4. januara 1867. prebačen do Kotora, odakle je 35.000 oka

olova, 3000 oka baruta i nešto puščanog pribora preneseno na Cetinje. Knjaz Nikola je 28. januara/9. februara 1867. izvijestio Mihaila da su predmeti voeni prispleli u dobrom stanju i potpuno po spisku.⁴⁹⁵ Odmah po prispjeću materijala, u riječkoj radionici se pristupilo žlijebljenju 3000 turskih pušaka (francuskih glatkocjevnih perkusioneih *Modèle 1822T d'infanterie* ili *Modèle 1840 d'infanterie*) i ugradnji novonabavljenih zadnjih nišana (neophodnih zbog promjene balističkih karakteristika oružja) a, prema nekim izvorima, adaptacija je završena tek poslije 1870. godine. U pismu koje je Todor Denda 11/23. avgusta 1871. uputio Iliju Plamencu, navodi se da je tek u to vrijeme od Tomasa Sederla (*Cedela*) dobijeno 80 čistilica i 200 svrdlova (bušilica, noževa za žlijebljenje) i 200 ključeva za kapsuline (za pistone na koje su se postavljale kapsle).⁴⁹⁶

Otpor prema obavljanju zanatskih poslova u cetinjskoj radionici 9/21. juna 1875. riješen je prema ideji kapetana Milutina Jovanovića, staroj 7 godina. *Crnogorsko praviteljstvo* je, krajem 1871. godine osnovalo jednu muzičku kapelu, čiji (je) kapelnik od knjaza dobijao platu od 600 guldena.⁴⁹⁷ *Glas Crnogorca* je objavio vijest od 10/22. decembra 1871. kako će za kratko vrijeme imati i Crna Gora svoju vojničku bandu. *Bivši učitelj pjevanja kotorskoga pjevačkoga društva Jedinstva, g. Šulc* (Anton Schultz), koji je prije bio u austrijskoj vojnoj bandi, primljen je za učitelja crnogorske bande, a izabrani su do sada do dvadeset crnogorskih momčadi, koje će on obučavati.⁴⁹⁸ Na prvu godišnjicu rođenja Našljednika Nj. Sv. Kneza Nikole I, 17/29. juna 1872, (Danilo Petrović je rođen 17/29. juna 1871), u večernjim časovima prethodnog dana (16/28. juna), nova vojnička banda naša, prvi put, svirala je pred knjaževijem dvorom.⁴⁹⁹ No, isti list je četiri godine kasnije zabilježio jednu vrlo važnu odluku (crnogorske) vlade. (Crnogorski) narod uopšte nerado se oda(vao) zanatima. Svuda u narodu većijem dijelom zanati su (bili) u rukama radnika stra-

nijeh naroda. Tako je bilo, pa još i danas u našoj otadžbini. Da bi se zanati u (Crnoj Gori) odomaćili a tijem nov izvor blagostanja i pojedinijema i zemlji otvorio, Nj. Sv. Naš knez riješio je i vlada je preduzela da (se) otvari zanatlijska škola i to na vrlo praktičan način. Vojnička banda (tada je) ima(la) 32 momčeta, koji su od 15 do 20 godina. Oni su tada svi, po vojničkoj dužnosti, podjeljeni na različite, zemlji nužne zanate. Osim ograničenijeh časova za svirku oni će se određeno vrijeme učiti svome zanatu u zanatlija koje je vlada nabavila i odredila za tu cijelj. Svima je alat nabavljen državnijem troškom. Svi imaju hranu, odjelo i pedeset talijera godišnje plate. Dok su pitomci radiće za državu, kad postanu majstori, onda za sebe i dobivaće od države pomoći za početak razine svoje.⁵⁰⁰

Sa nabavkom prvih ostragpunećih pušaka sistema Krnka 1869. godine, pred cetinjskom *Laboratorijom* se postavio novi, složeniji zadatak: kompletiranje sjedinjene municije sa metalnim čaurama. Kako *Laboratorija* nije raspolagala mašinama za izvlačenje čaura iz rondela, traka ili šipki, odlučeno je da se u Cetinju vrši samo izrada zrna i laboracija metaka a da se čaure i kapsle nabavljaju iz inostranstva. Ovdje treba reći da je značajnu ulogu u žlijebljenju zaplijenjenih ostraguša i izradi sjedinjene municije odigrao mehaničar-oružar (*mecanicien-armirier*), inženjer kragujevačke fabrike Vladimir Ilić, koji je krajem 1866, po nalogu knaza Mihaila, upućen u Crnu Goru da pomogne u razvoju oružnih zavoda. Njegovu ulogu istakli su Jovan Vlahović a posebno Gustav Raš. Prema Rašovim zapažanjima iz 1871, u fabrici pušaka (*Gewehrfabrik*), koja je prije nekoliko godina pokrenuta u Rijeci, svakodnevno je bilo zaposleno 15 radnika. U cetinjskom zavodu za izradu municije (*Patronenwerkstätten, Laboratorijum*) kojim je rukovodio beogradski inženjer Vladimir Ilić, dnevno je proizvođeno 12.000 patrona. U zavodu, koji je imao 22 mašine, na izradi metaka za ostraguše (*Patronen für*

Hinerlader, svakako za Krnke) je bilo uposleno 45 radnika. Do tog trenutka već je bila gotova zaliha od 200.000 metaka.⁵⁰¹

Prvi neophodni alati za ove poslove dobijeni su od Silvestra Krnke i Tomasa Sederla. U Beču su, naime, radi realizacije ugovora oko izrade pušaka sistema Krnka i nabavke kako gotove municije tako i uređaja za njenu elaboraciju u Crnoj Gori, 1869. godine boravili Božo Petrović, vojvoda Stanko Radonjić i puškar Todor Denda.⁵⁰² Vojvoda Radonjić je u avgustu 1869. obavijestio knjaza Nikolu da, *stvari što je bilo za fabriku sve smo kupili što je bilo gotovo a što nije naredili smo. Mnogo je manje stalo no što smo mislili...* Radonjić je *Vladimira (Ilića) dao odma kod Krnke (da) se uči praviti fiševe a što je najglavnije da se upozna s onim mašinama koje su dosta delikatne radnje i koje bez čojeva koji nije kao on teško se daju upraviti. Oviška je korist data što s toga tiče. Vladimir je već počeo savijati fiševe i pripravlja(lj) su zajedno fiševe.*⁵⁰³ No, u Crnoj Gori su još uvijek nedostajale dovoljne količine baruta, olova i matrica za presovanje zrna (*kuršuma*). Knjaz Nikola je u pismu beogradskom Namestništvu 9/21. avgusta 1869. naveo kako je u Beču *preko toga čovjeka, koji (je) onamo ovim poslom rukovodio (Stanka Radonjića ?), iskao da nabavi džebhane (baruta) za 2-3 miliona fišeka (metaka), ali (mu) je odgovoren da C. K. magazini ne bi bili u stanju odjednoč toliko baruta i olova uzdati.* Kako je Crnoj Gori bilo neophodno džebhane barem za 3 miliona fišeka, knjaz je zamolio Namesništvo da mu pokloni neophodni materijal.⁵⁰⁴ Istovremeno, Ilija Plamenac je kod bečkog lifieranta Franca Kopečnog (*Kopeczny Franz, Gewehrbestandtheil Lieferant, Sternasse 10*) ugovorio izradu matrica za zrna za krnke i ožlijebljene sprednjače. Da su postojali problemi i sa isporukom matrica, ukazuje pismo Tadora Dende, upućeno 8/20. juna 1870. Ilijii Plamencu; Denda je, naime, *primio one mere za madrice ali Kopečni (nije hteo) ništa da gradi prije no mu se*

*ispłati kusur od prve narudžbine, i na novu narudžbinu damu se položi kapara a (Denda) nemo(že) to ništa šnjime raditi prije od (Plamena) dode naredba. Od ovije svega madricah došloje samo 2 mustre a on treba od svake po edno pa(r) če damu (se) pošlje.*⁵⁰⁵ Do kraja 1871. godine prijavljeni su svi alati i materijal i izrada municije za krnke započeta je u Crnoj Gori.

Kako je zemlja zanavljala svoje naoružanje, tako su nabavljanje i određene čaure i matrice za zrna; u januaru 1877. u Beču je kupljeno i 100.000 čaura za municiju *Wänzl* 13,9x32,6 mmR M1866 a do kraja decembra 1880. godine nabavljeno je 60.000 čaura 11,3x58 mmR za puške *Werndl*, 100.000 kapisli sistema *Berdan-Roth M77* i neophodan alat i pribor.⁵⁰⁶

Laboratorija je tokom svog postojanja najviše kompletirala municiju za revolvere *Gasser 11.3x36 mmR M1870*. Nakon potpisivanja ugovora o novoj isporuci revolvera, 27. jula/8. avgusta 1882, od firme *Leopold Gasser* dobijeni su kalupi za izlivanje zrna a kod *Georga Rota* su naručene *mjerice za sisanje baruta iz ruke (dozer, Schießpulver Maßnahme)* i *gradus za mjerjenje jačine* (pritiska) *baruta (krešer, crusher, gasdruckmesser)*.⁵⁰⁷ U Laboratoriji su izlivana zrna mase 20,3 g. (prečnik 11,3 mm, dužina 22,9 mm, sa tri obodna žljeba i ekspanzivnom šupljinom u dancetu), a čaure i kapisle su kupovane od austro-garskih i njemačkih firmi *Georg Roth* (čaure kat. br. 287, *Österr.-Ung. Kavallerie-Revolver M1870 cal. 11,2 m/m*, dužine 36 m/m) *Hirtenberger Patronen-, Zündhütchen- und Metallwarenfabrik Keller (Serafim) & Comp. Hirtenberg, Lindener Zündhütchen- und Tonwarenfabrik Aktiengesellschaft Hanover, Zündhütchen- und Patronenfabrik, vormals Sellier Bellot Aktiengesellschaft Prag* kao i preko tršćanske trgovачke kuće *Angeletti i Benardon*.⁵⁰⁸ Pri tome, ostaje nepoznanica da li su čaure naručivane sa već utisnutim ciriličnim nazivom cetinjske *Vojne Radionice (Laboratorije)* i godinom izrade "B.P. ЦЕТИЊЕ / 1..." na

dancetu ili su oni žigosani u Crnoj Gori.

Nažalost, prvobitna ideja da se u Rijeci izrađuju i artiljerijski projektili nije realizovana sve do jednog pokušaja, zabilježenog 1877. godine. Tokom rata 1876-1878. godine Crnogorcima je, naime, poseban problem kod eksploracije zaplijenjenih turskih oruđa različitih kalibara stvarala logistička podrška, odnosno, snabdijevanje odgovarajućom municijom. Nabavku granata iz uvoza otežavao je austrijski embargo. Zato je ruski vojni predstavnik pri crnogorskoj vojsci, pukovnik Andrej Bogoljubov (*Андрей Андreeвич Боголюбов*, 1841–1909) krajem 1876. izdejstvovao kod Artiljerijske uprave glavnog štaba ruske vojske da pošalje grupu majstora za izgradnju radionice za topovsku municiju. U tu svrhu je 3/15. januara 1877. Glavna blagajna, na osnovu naloga No.116 od 1/13. januara, Glavnoj artiljerijskoj upravi odobrila kredit od 3000 rubalja za pokrivanje troškova trojice radnika i nabavku instrumenata.⁵⁰⁹ Početkom 1877. na Cetinje su upućeni pukovnik gardijske konjičke artiljerije Ilja Filipenko (*Илья Иванович Филиппенко*, 1836–1905), jedan mehaničar i dva majstora. Najnužnija oprema je nabavljena u saradnji sa *Рускогим обицеством пароходства и тортговли* i *Österreichischen Lloyd-om* (predstavnštva u Odesi) iz Trsta. Peć, mijeh i druge mjesne objekte izradio je sam Filipenko u riječkoj *Vojenoj radionici*. Februara iste godine napravljen je prvi pokušaj livenja, koji, navodno, nije uspio zbog lošeg kvaliteta sirovina i goriva. Zato je u Beću naručen kvalitetniji sivi liv a drveni ugalj je izrađivan na licu mjesta, pod nadzorom Filipenka. Iz Austrije je umjesto sivog liva isporučeno liveno gvožđe koje se nije moglo iskoristiti za livenje granata. Nova narudžbina od 20 kvintala (1120 kg) sivog liva izvršena je u Trstu, što je omogućilo ponovni početak radova. U prvo vrijeme su u Rijeci radila dva ruska i više italijanskih majstora, a kasnije i priučeni Crnogorci. Zbog visoke cijene uvoznih sirovina i lošeg kva-

liteta finalnih proizvoda, tokom 1877. je izliveno samo 1500 granata za *medunce*⁵¹⁰ i 500 granata za *bilećke topove*⁵¹¹. Kasnije se ispostavilo da je najveći dio krivice za neuspjeh radionice snosio sam Filipenko, koji nije bio dovoljno obučen za ovaj zadatak.⁵¹²

Nakon završetka rata 1878. godine i proširenja državne teritorije, u duhu nove vojno-teritorijalne podjele, vojne radionice i skladišta počeli su da se grade i u oslobođenim oblastima. Prema popisu od 15/27. oktobra 1896, glavni upravitelj svih vojnih radionica i laboratorijuma na Cetinje bio je Ivo Đonović, čiju će dužnost ubrzo preuzeti Ilija Hajduković. Vojne radionice su već postojale ili su formirane u Obodu/Rijeka Crnojevića, sa upraviteljem Mitrom Đurišićem; u Nikšiću, sa upraviteljem Jokom Drecunom pa Lukom Jovičevićem i *divizijska okružna vojna radionica u Podgoricu* sa upraviteljem Savom Pejovićem.⁵¹³ U Kolašinu je vojna radionica formirana 1882. godine u kući Marka Hajdukovića, koji je istovremeno određen za radnika i upravitelja. Ministar vojni je 1891. godine, zbog neuslovnog prostora, naredio da se ova radionica ukine a Hajduković premjesti u Rijeku. Na molbu Marka Hajdukovića, ipak je ostavljen da vodi ovaj mali pogon u Kolašinu. No, Ilija Hajduković je 1900. godine obišao radionicu tokom revizije svih pogona u zemlji i u izvještaju naveo da je radni prostor jedva iznosio oko 2 metra dužine, a 1½ metar širine (3 m²) te kad je radnik trebao da stavi pušku u mendele (stegu) za popravku, moralo je pola od puške kroz prozor izvan izaći, toliko je tijesna bila. Po njegovoj naredbi, radionica je 1901. godine iz kuće Marka Hajdukovića preseljena u uslovniji prostor.⁵¹⁴ Do 15/28. jula 1905, оформljena je i radionica u Kraljama (Andrijevica), a svaki od ovih pogona bio je zadužen da održava oružje određenih brigada. Tako je cetinjska radionica bila nadležna za 1. Katunsku, riječka – za 2. Riječko-crmničku, podgorička – za 4. Zetsku, 5. Spušku i 6. Bjelopavličku brigadu, nikšićka – za

Plata osoblja vojnih oružnih radionica za godinu 1911.					
	Broj	Ime	Stanje	Plata	Ukupno
1.	Ulica Ulica Dobrovoljaca	250	30	220	5220
2.	of. Mladić Jermenac	100	20	120	1440
3.	of. Ulica Dobrovoljaca	100	40-140	1680	
4.	of. Šume Dobrovoljaca	100	20	120	1440
5.	Ulica Dobrovoljaca	100	30-130	1560	
6.	Ulica Dobrovoljaca	100	40-140	1680	
7.	Ulica Dobrovoljaca	100	30-130	1560	
8.	Ulica Dobrovoljaca	100	10	100	1200
9.	Ulica Dobrovoljaca	90	10	100	1200
10.	Jantsa Dobrovoljaca	90	10	100	1200
11.	Marija Dobrovoljaca	90	10	100	1200
12.	Ulica Dobrovoljaca	90	10	100	1200
13.	Obod Dobrovoljaca	90	10	100	1200
14.	Ulica Dobrovoljaca	90	10	100	1200
15.	Ulica Dobrovoljaca	90	10	100	1200
16.	Ulica Dobrovoljaca	70	15	85	1020
17.	Ulica Dobrovoljaca	70	15	85	1020
18.	Dobrovoljaca	50		320	3840
19.	-	0	0	280	3360
20.	-	0	0	65	585
21.	-	0	0	60	300
22.	Kolašinska	70		20	840
23.	Kolopunski	60		60	720
24.	je Dobrovoljaca	50		50	600
25.	je Dobrovoljaca	30		30	300
26.	osoba	3475	300	3915	44580
Ukupno 22-1911. god Zaglavnički vojnički raspodjeljeni Kralj Ulica Dobrovoljaca					

Plata osoblja vojnih oružnih radionica za godinu 1911,
Cetinje, 4. februar 1911. Dio IX-28.

Rashodi vojnih oružnih radionica za 1911. godinu.		
1. Radeći član osoba zagonjena	46580	Raspodjeljena
2. Dobijena, uga, kugla i pravljaci	1200	zagonjala
3. Prijenos raspoloženje i drugo miješan	250	
4. Nekoliko usporuđenih karica za		zemlje i druge raspoloženje
5. Nekoliko usporuđenih karica za zemlje	8500	
6. Nekoliko usporuđenih karica za zemlje	2600	
7. Ne raspodjeljene karice za zemlje	1000	
8. Ne raspodjeljene karice za zemlje	1000	
9. Ne raspodjeljene karice za zemlje	3600	
10. Ne raspodjeljene karice za zemlje	4000	
11. Ne raspodjeljene karice za zemlje	720	
	72050.	
Ukupno 22-1911. god Zaglavnički vojnički raspodjeljeni Kralj Ulica Dobrovoljaca		

Rashodi vojnih oružnih radionica za 1911. godinu. U troškove je uračanata nabavka alata, preseljenje radionice Obod iz Rijeke na Cetinje, izgradnja kovačnice u cetinjskoj centralnoj radionici. Cetinje, 22. mart 1911. Dio IX-27.

7. Nikšićku, 8. Vučedolsku i 9. Durmitorsku brigadu; kolašinska – za 10. Kolašinsku i radionica i Kraljama – za Vasojevićku brigadu.⁵¹⁵

Istovremeno, do 15/27. oktobra 1896, vojna skladišta su formirana uglavnom po starim turškim blokhausima i tvrđavama i to: Lesendro, Žabljak, Ulcinj, Bar i Besac, u nadležnosti komandira Jovana Plamenca; Nikšić, pod komandom Joka Adžića; Spuž, u nadležnosti Agice Lakića; Kolašin, sa komandirom Matom Vujisićem; Podgorica (Crvena stijena odnosno Velje brdo) sa komandirom Nastadinom Ivanovićem, te Cetinje (Čevo i Čeklići), na čelu sa Stevom Vrbicom pa Perom Stajićem.⁵¹⁶

Barutane su, vremenom, prilagođavane namjeni (ukoliko su se nalazile u starim objektima) i održavane. Tako je radionica u Obodu 16/25. marta 1901. godine dobila nalog od brigadira Jova Martinovića da za barutanu u Kolašinu izradi prozora komada 4 sa po dva krila. Treba izraditi na njima španjolete (brave), fible i maškulice (šarke) sa po dva klini u pragovima za španjolete (brave). Mjere su između pragova i rebrenica a škure (žaluzine) treba radi prisloni napraviti svuda oko po 3 cm šire od pregiba da jedno lijepo uz drugo (krilo ?) priljubi.⁵¹⁷

Prema Uredbi o formaciji vojske iz 1908, u sastavu Vojnog ministarstva nalazila se vojna

Списак осаде војних оруžних радионаца.					
	има сопствене погоне, десни	има сопствене погоне, леви	има сопствене погоне, средње	има сопствене погоне, је.	Примјерјајте.
имајући обзир					
					Нр. 109. 109.
1. фрд. Милорад Јевремовић	65	46	1200	240 1440 - м риједу	снап и изгледати.
2. фрд. Марко Јаковљевић	60	45	1200	480 1680 - ј погоните	снап и изгледати.
3. " Јован Јаковљевић	55	24	1200	480 1680 - м риједу	један.
4. " Јоца Јаковљевић	48	30	1200	360 1560 - ј погоните	један.
5. " Јован Јаковљевић	48	30	1200	240 1440 - ј погоните	један.
6. " Јако Јаковљевић	35	9	1200	480 1680 - м риједу	један.
7. " Јако Јаковљевић	60	36	1200	-- 1200 - м риједу	један.
8. " Јако Јаковљевић	65	20	1080	120 1200 - м риједу	један.
9. " Јако Јаковљевић	46	30	1080	240 1520 - м риједу	један.
10. " Милош Јаковљевић	48	30	1080	240 1520 - ј погоните	један.
11. " Јако Јаковљевић	48	14	1080	120 1200 - ј погоните	један.
12. " Јако Јаковљевић	32	15	1080	240 1520 - м риједу	један.
13. " Марко Михајловић	32	15	1080	120 1200 - ј погоните	један.
14. " Љубомир Јаковљевић	31	15	840	60 960 - сопствене је.	један је сопствене и риједу. сејаје у свакој појединици.

Управнице војних оруžних радионаца
Милорад Јаковљевић

Касарне 25.8.1911. год.

Spisak starijeg osoblja vojnih oružnih radionica sa karakteristikama,
25. avgust 1911. Dio IX, 29-30.

radionica sa jednim vojno-građanskim činovnikom I (rang komandira) i jednim III klase (rang poručnika), dva niža činovnika V klase (rang vodnika) i po četiri niža činovnika VI (rang deščara) i VII klase (rang redova). Svaki divizijski štab je u mirno doba imao vojnu radionicu sa jednim vojno-građanskim činovnikom III, jednim V i jednim činovnikom VI klase. Stražu na divizijsko vojno slagalište činili su jedan potporučnik (artiljerijski narednik koji je upravljao slagalištem) i po jedan niži činovnik VI i VII klase. Brigadnom štabu u mirno doba pripadao je vojni oružni radnik-niži činovnik V klase a stražu na

brigadno slagalište davali su jedan vodnik-niži činovnik V klase i po jedan niži činovnik VI i VII klase. U ratno doba, u divizijskim oružnim radionicama služili su po jedan vojno-građanski činovnik III klase, po jedan niži činovnik V i VI klase i tri momka II klase Aktivne vojske. Intendanca u sastavu brigadnog štaba u ratno doba imala je u svojstvu oružnih radnika jednog nižeg činovnika V klase i jednog momka II klase Aktivne vojske.⁵¹⁸ Oficiri i vojno-građanski činovnici koji su pripadali vojno-oružnim radionicama i slagalištima spadali su u osoblje u stalnoj službi.⁵¹⁹

Чланак ове године
који је био у спроведу Радионица
за 1912. годину.

Утврђено 35. фебруар 1912.

Место и назив	Средњији		Собира	Стопаја	Исправљати.
	Средњији	Средњији			
1. Краљевић Милоја Јадрански	3000	240	3240		
2. Офицер Мишаја Јадранског	1200	240	1440		
3. Народник Михајла Јадранског	1200	480	1680		
4. " Официр Аксентија	1200	600	1800		
5. " Љуби Ђолубовић	1200	480	1680		
6. " Јован Јелић	1200	360	1560		
7. " Јуре Јовановић	1200	480	1680		
8. " Петар Јадрански	1200		1200		
9. " Јуре Јадранског	1010	120	1200		
10. " Јанко Јадрански	1010	260	1440		
11. " Милоје Јадранског	1010	360	1440		
12. " Јуре Јадрански	1010	240	1320		
13. " Јанко Јадрански	1010	360	1440		
14. " Михајло Јадрански	1010	210	1320		
	17180	4560	22440		
				22440	-
4. Раднице I. класе	480		3840		
4. " II "	480		3840		
9. " III "	280		960		
5. " IV "	720		3600		
		1720	4720		-
3. Раднице II. класе - 2. за 662.			2840		
1. "	480		480		
1. Сорачки и заменик Маршалскијај			280		
			1200		
		4440	4440		-
			ST. 44400		
<i>Управљавају се поједине Радионице Краљевића Милоја Јадранског</i>					

Стални rashodi vojnih oružnih radionica za 1912. godinu
sa prinadležnostima osoblja. Dio IX-32.

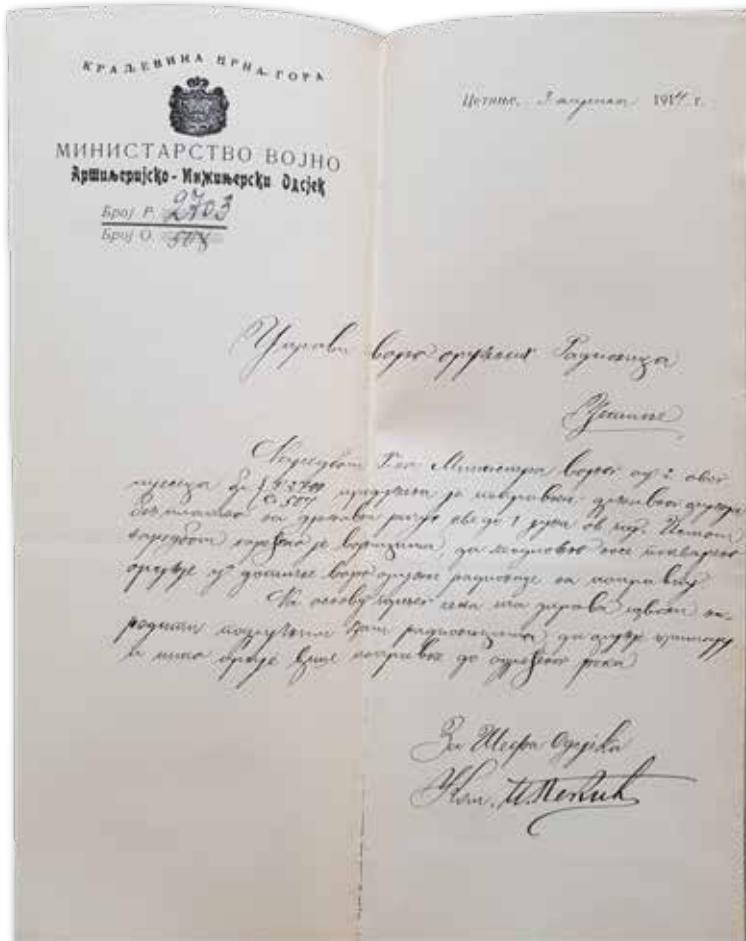
Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog od 20. novembra/3. decembra 1910. godine, kao pomoćni organ u okviru Ministarstva vojnog, osnovana je Uprava vojnih oružnih radionica kao tijelo nadležno za sve vojne radionice u Crnoj Gori. U djelokrug ove uprave spadao je nadzor nad radom, redom i poslovanjem svih starješina i osoblja vojnih radionica.⁵²⁰ Brigadna vojna skladišta su 1911. godine postojala u Cetinju (Katumčka brigada), Rijeci (Riječko-lješanska brigada), Bescu (crnogorski bataljoni) i Baru (primorski bataljoni Crnogorsko-primorske brigade), Marezi (Podgorica) - (Zetska brigada), Spužu (Spuška i

Bjelopavlička brigada), Nikšiću (Nikšićka, Vučedolska i Durmitorska brigada), Kolašinu (Viniča brdo) - Kolašinska brigada i Kraljama (Vasojevička brigada).⁵²¹

Zbog lošeg stanja objekta, komandir Ilija Hajduković je 1911. godine naložio da se centralna vojna radionica iz Rijeke Crnojevića premjesti na Cetinje. Prema *Rashodima vojnih oružnih radionica*, koje je Hajduković sastavio 22. marta/4. aprila iste godine, prenos radionice s Rijeke na Cetinje opteretio je državnu blagajnu sa 350 perpera. Istovremeno, za sumu od 1500 perpera je popravljena *radionica za izradu fišeka* (Laboratorijska), za 1500 perpera su dovršeni *bankovi* (radni stolovi) u cetinjskoj *centralnoj radionici*, za 5600 perpera su sve radionice snabdjevene *najpotrebnijim halatom i materijalima* a nabavka *najpotrebnijih halata za tri divizijske radionice* iznela je 3600 perpera.⁵²²

Nakon preseljenja, na stalnoj službi u Vojnim radionicama (1911 i 1912 godine) nalazio se jedan komandir, jedan oficir, 12 narednika, 4 radnika I, četiri II, devet III i pet radnika IV klase, kao i četiri poslužitelja: po jedan kovački pomoćnik, poslužitelj motora u Radionici, poslužitelj u Radionici i Upravi i poslužitelj u Radionici u Rijeci. Osim toga, jedan stražar je stalno bio zaposlen u Danilovgradu. Godišnja primanja (sistemska plata sa godišnjim dodatkom) iznosila su: komandira - 3240 perpera; oficira i narednika - od 1200 do 1800 perpera; radnika - od 480 do 960 perpera i, poslužitelja, od 480 do 680 perpera.⁵²³

Poslije balkanskih ratova, radionice i skladišta ustanovljeni su i u novooslobođenim krajevima. Divizijska vojna oružna radionica formirana je u Peći odmah po okončanju neprijateljstava, 1912. godine.⁵²⁴ Ondašnjem oružnom radniku Đuru Rakočeviću su 16/29. aprila 1914. komanda 6 divizije i Ilija Hajduković lično nare-

Obavještenje Upravi vojno-oružnih radionica Cetinje da se rok za besplatnu popravku državnog oružja produžuje do 1. juna 1914 godine.
Cetinje, 3. april 1914.

CASG, MV, 20180806_123422.

dili da prenese radionicu u Đakovicu i *uradi je* (tamo) *što bolje može*. Rakočević se žalio na ovo naređenje, ali je Hajduković ostao pri odluci sa iznimkom što je radniku naložio da ga izvijesti kad uredi novu radionicu, pa će gledati da ga premjesti što prije iz Đakovice.⁵²⁵ Da je Hajduković održao obećanje potvrđuje i naređenje *radniku Božu Đuraškoviću u Kolašin* od 18. aprila/1. maja 1914, da pređe i preuzme od Đura Rakočevića *оружну радоницу у Đakovici* a Đuro Rakočević da iz Đakovice pređe u Kolašin.⁵²⁶

Vojna skladišta su se 1911. godine nalazila u Cetinjskom okrugu u Vojnom stanu, Bajicama, Čevu, Ceklinu, Rijeci i Žabljaku Crnojevića, u Baru i okolini na Viru i Mirkovoj barutani, uoko-

lini Podgorice u Vojnom stanu, Medresi i Danilovgradu, u Nikšićkom okrugu u Šavniku, Žabljaku, Kršu – jezera i u Kolašinu i okolini u Vojnom stanu, Višnjićima (opština Danilovgrad) i Vasojevićima.⁵²⁷

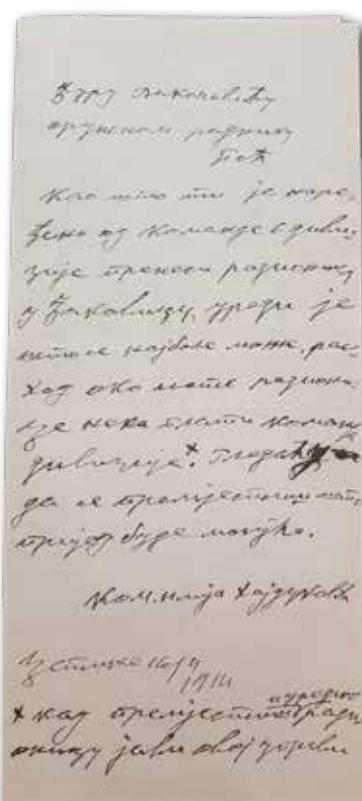
Bez obzira na sve napore, Vojna radionica sve do 1916. godine nije uspjela da osvoji proizvodnju rezervnih djelova ili kompletног streljačког oružja. Djelovi su ili nabavljeni odmah uz puške, ili su kasnije, sukcesivno, kupovani uglavnom u Austrougarskoj. Ovdje nije uračunata izrada sitnijih djelova poput zavrtnjeva i čivija. Glavna i oblasne radionice su bile u stanju oružje da popravljaju samo zamjenom djelova. Glavni rad, pogotovo poslije balkanskih ratova, bio je usmjeren na čišćenje, održavanje i konzervaciju oružja. Štaviše, obim ovih poslova je često prevazilazio mogućnosti samih radnika, pa su kao ispomoć često angažovani i stražari. Inače, sve intervencije na oružju boraca sve do 1914. godine obavljane su po tačno propisanom cjenovniku.

Cijene samog oružja i opravki date su u poglavljima za svaki model posebno. Tek 3/16. aprila 1914, Upravi vojno-oružnih radionica Cetinje dostavljena je Naredba br. R.2700/O.507 da se svim borcima oružje popravlja besplatno do 1/13. juna tekuće godine. Na osnovu ove naredbe, i vojnim oružnim radionicama Podgorica, Nikšić i Kolašin je 16/29. aprila 1914. naloženo da do navedenog perioda revolvere *crnogorske i ruske* popravljaju besplatno.⁵²⁸ Naredba se odnosila i na oružje predato na popravku i prije 2/15. aprila 1914. godine a rok za besplatne intervencije produžavan je sve do početka Prvog svjetskog rata.⁵²⁹

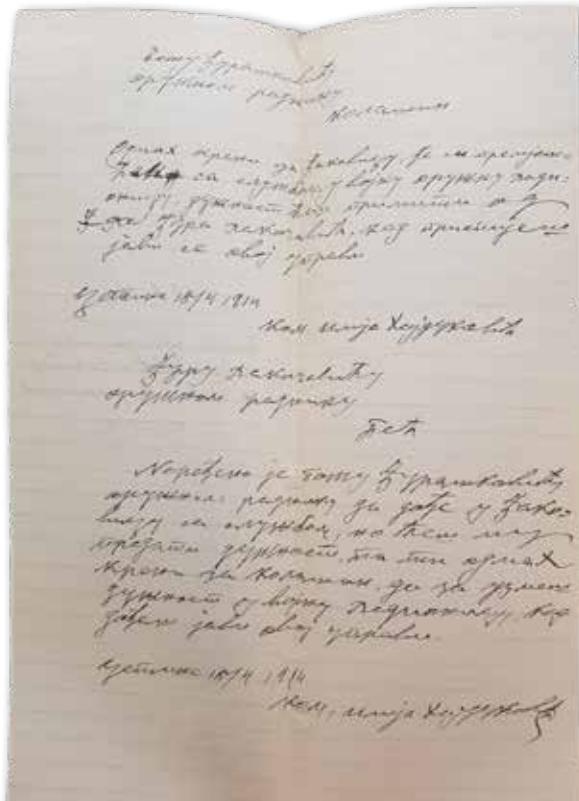
VOJNO-ZANATSKA ŠKOLA

Prva namjenska vojno-zanatska škola otvorena je 1/14. marta 1906. godine u vojnoj radionici na Rijeci. Škola je ustrojena prema Pravilima za Vojno zanatlijsku školu u Kragujevcu A/TNº 2133 od 12/25. aprila 1905. godine.⁵³⁰ U Vojno-zanatsku školu primljena su 22 pitomca, a glavni nastavnik bio je Radivoje Vukićević, koji je na zahtjev crnogorske vlade upućen iz Srbije. Radivoje Vukićević je 1903. godine završio viši tečaj Vojno-zanatlijske škole pri Vojno-tehničkom zavodu u Kragujevcu kao metalostrugar i postavljen je za nastavnika praktične obuke.⁵³¹ Pored Vukićevića, nastavu je izvodio i crnogorski oficirski kadar.

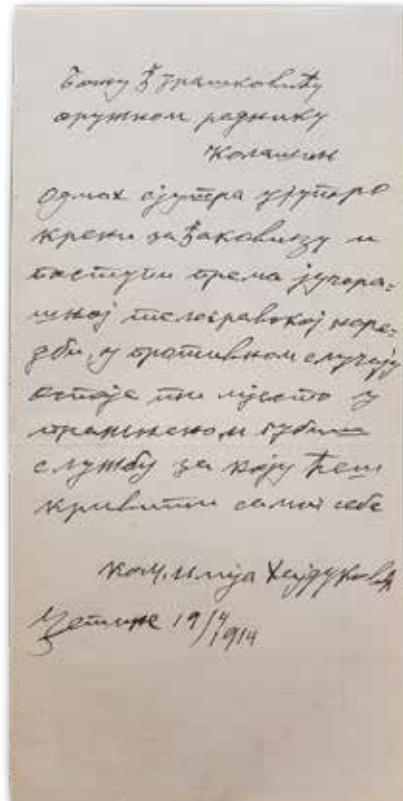
Prema *Pravilima za upis u zanatlijsku školu* u Rijeci, koje je 10/23. januara 1906. propisao ministar vojni Janko Vukotić, otac pitomca je sa Upravom odnosno, *upraviteljem Vojnih oružnih radionica i Laboratorije, potkomandirom Ilijom Hajdukovićem*, sklapao *Ugovor* kojim potvrđuje da dobrovoljno daje dijete na školovanje, a svojim i imanjem jemaca garantuje pokriće dotadašnjih troškova za slučaj da ono slučajno istupi iz radionice prije roka. Identičan ugovor sklapan je i sa jemcem, a oba jemstva su prethodno morala biti ovjerena i potvrđena od *Kapetanskog suda*. Uz *Ugovore* odnosno jemstva, prilagani su *Svjedočanstvo* o završenom IV razredu osnovne ško-

Ilija Hajduković 16. aprila 1914. potvrđuje naredbu 6. divizije da narednik Đuro Rekalović radionicu iz Peći prenese u Đakovici i tamo je uredi. CASG, MV, 20180808_094555.

Naređenje naredniku Boži Đuraškoviću, oružnom radniku u kolašinskoj oružnoj radionici, da pređe sa službom u Đakovici i naredniku Đuri Rekaloviću da dužnost preda Đuraškoviću i pređe u kolašinsku radionicu. Cetinje, 18. aprila 1914. CASG, MV, 20180808_094432.

Naredba komandira Ilije Hajdukovića naredniku Boži Đuraškoviću da pređe u Đakovici. U suprotnom gubi posao. Cetinje, 19. april 1914. CASG, MV, 20180808_094440.

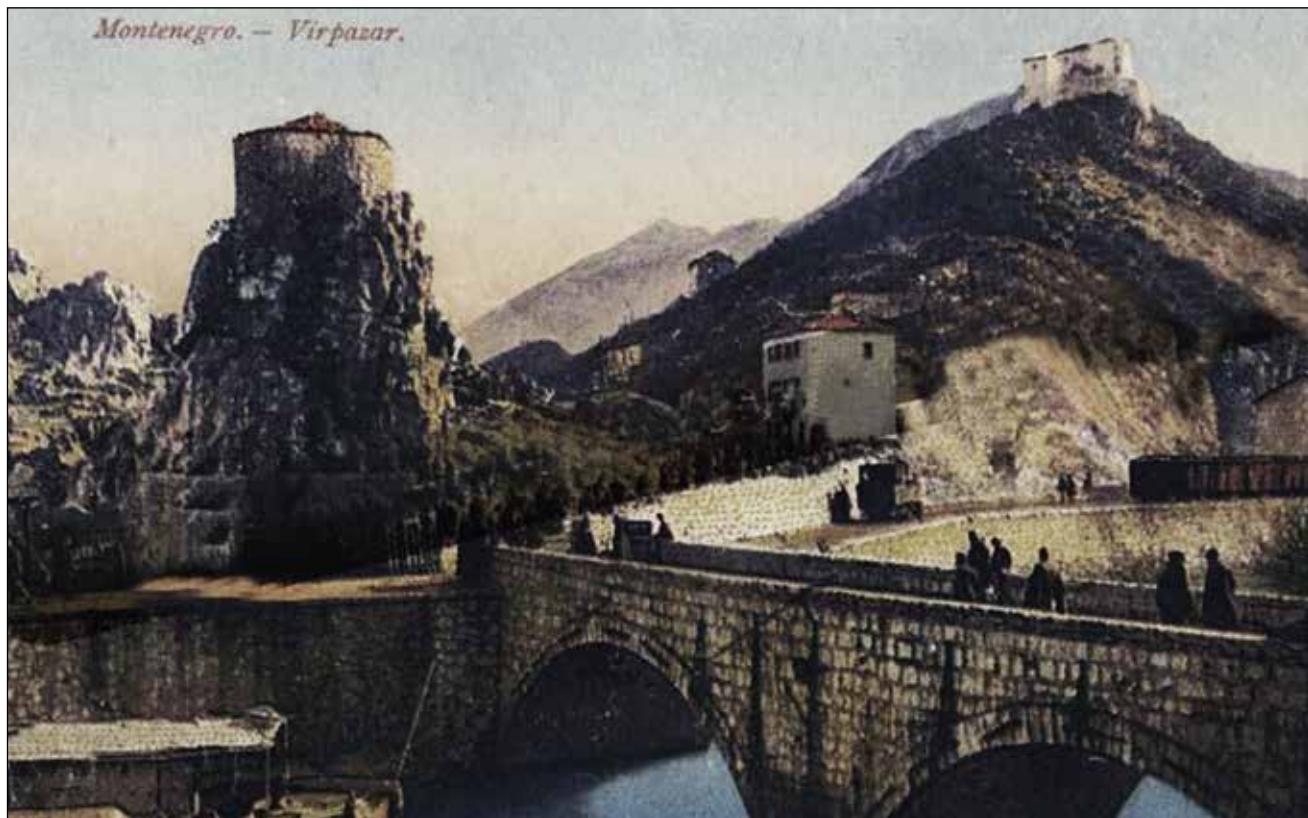

Bivše vojno slagalište Crvena stijena, Podgorica.

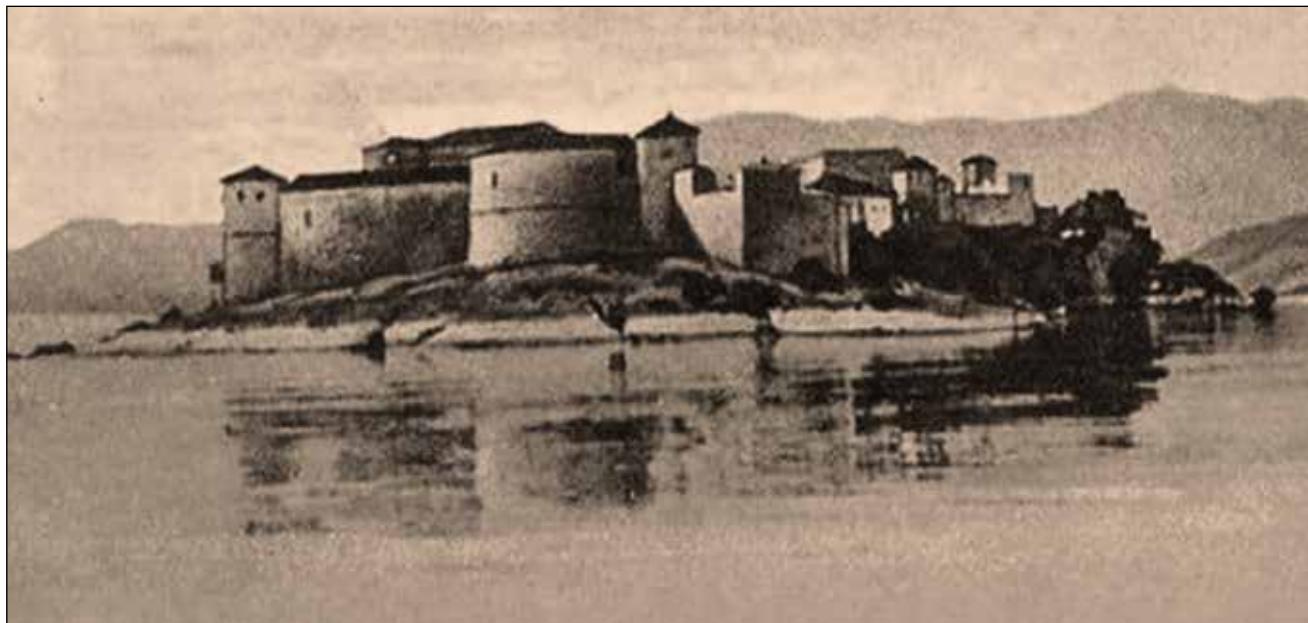
le, potvrda lokalnog sveštenika o datumu rođenja, roditeljima i miropomazanju, kao i *Uvjerenje* sa karakteristikama i ponašanju pitomca koje je izdavao kmet. Konačno, pitomac je lično potpisivao *Obavezu* da se dobrovoljno prima u vojnu oružnu radionicu da uči zanat. *Ministarstvo Prosvjete i Crkvenijeg Poslova* je još 1/14. marta 1906. izdalo i proglaš Br. 368, kojim se svijem *Knj. Pitomcima davalо na znanje da će se od njih tražiti, da u (tekućoj) školskoj godini, uz primjerno vladanje, pokažu najmanje dobar uspjeh iz sviju pojedinih obaveznijeh predmeta, pa da dobiju pravo i dalje na državnu pomoć, u protivnom slučaju stipendija će im se oduzeti.*⁵³²

U suštini, ovi uslovi odgovarali su trećem članu *Pravila kragujevačke Vojno-zanatlijske škole* iz 1905. godine (odobrenje roditelja, krštenica kao dokaz da nije mlađi od 12 ni stariji od 15 godina, školska svjedodžba da je sa uspjehom završio četiri razreda osnovne škole, uvjerenje opštine kako se vladao, svojeručna molba sa izjavom da će se pokoravati svima obavezama i propisima).⁵³³

Tako je 7/20. marta 1906. potписан *Ugovor između upr. Voj. Radion. G. Ilije Hajdukovića i Petra M. Đuraškovića, koji daje sina Mitra da uči zanate u vojnu Radionicu na Rijeku i da jemci svojnjem imanjem i imanjem jemca Marka S. Ražnatovića.*⁵³⁴ Istoga dana potписан je i *Ugovor između Upravitelja vojnih Radionica Ilije Hajdukovića i Marka Savova Ražnatovića, koji je imanjem po uvjerenju nadležnog kapetana jemčio za Mitra, sina Pera M. Đuraškovića.*⁵³⁵ *Uvjerenje* sa karakteristikama i o ponašanju pitomca Mitra Perovog Đuraškovića 4/17. marta 1906. je izdao kmet Ivaš N. Đurašković iz Očevića.⁵³⁶ Za 12-godišnjeg Mitra Perovog Đuraškovića priloženo je *Svjedošanstvo* od 2/15. marta 1906. iz Očevića, da je tokom 1902–1903. školske godine završio IV razred osnovne škole u Rijeci.⁵³⁷ Sveštenik ceklinski Ilija Đurašković je 21. marta/3. aprila 1906 izdao *Svjedošanstvo* da je Mitar, rođen u Očevićima 23. oktobra/5. novembra 1894, zakoniti sin Petra Mil. Đuraškovića i Kiće, rođene Ražnatovića, te da je miropomazan pri hramu Sv. Jovana na Košćelima.⁵³⁸ Konačno, pitomac Mitar P. Đu-

Izgled vojnog slagališta Besac.

Vojno slagalište Lesendro.

rašković je 7/20. marta 1906. potpisao *Obavezu* da se *dobrovoljno prima u vojnu oružnu radionicu* da uči zanat i obećava *Knj. Ministru Vojnom* da će se vladati i sve tačke ispunjavati koje glase

*u naređenje Ministarstva Vojnog.*⁵³⁹ Sačuvan je i *Ugovor* od 15. januara 1907, sklopljen između Ilike Hajdukovića i Stane Mašanova Sjepčevića za sina Krsta, a za 13-godišnjeg Sjepčević Nikolu

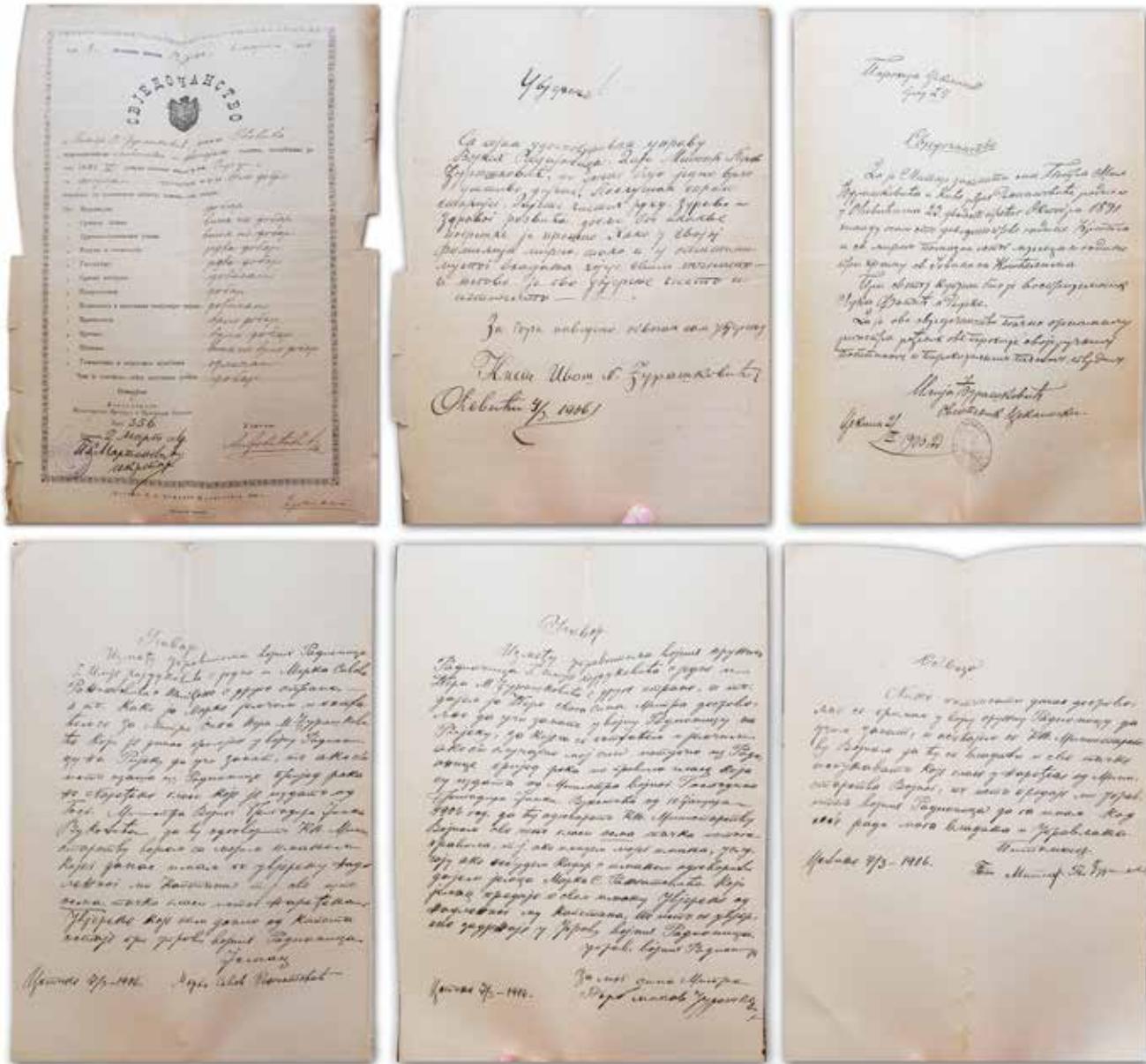
Jovan Vlahović (treći slijeva u gornjem redu) kao pitomac VI klase (1861–1866) Artiljerijske škole u Beogradu.

Portret Jovana Vlahovića, rad Steve Todorovića, 1875.
Zbirka Narodni muzej Niš.

samo *Svjedošanstvo* od 17/30. januara 1907, prema kome je tokom školske 1905–1906. godine završio IV razred osnovne škole u Podgorici sa odličnim uspehom.⁵⁴⁰

Na inicijativu upravnika Vukićevića, škola je 1909. godine preseljena na Cetinje, u daleko uslovnije prostorije nove zgrade do Laboratorije. U sklopu pre seljenja radionice iz Rijeke na Cetinje, do 22. marta/4. aprila 1911. za učenike u centralnu radionicu Cetinje su iz berlinske *Deutschess-Waffen und Munitions Fabrik* nabavljeni najpotrebniji halati i nova oprema u vrijednosti od 8500 perpera: *fres-mašina* (*Fressmaschine*, glodalica), *obl. mašina* (*Hobelmaschine*, mašina za poliranje), *drenbag* (*Drehbank*, strug), *bormašina*

Dokumentacija za upis Mitra Petra Đuraškovića u Vojno-zanatsku školu, mart 1906. godine.
CASG, MV, 20180808_095615 do 095652.

(Bohrmaschine, bušilica), šmiršajbna (Schmirscheibe, abrazivni disk), mašina za sječenje gvožđa i pogonski benzinski motor od 10 do 12 KS (mašine su pogonjene kaiševima, preko vratila pri plafonu radionice).⁵⁴¹ Pitomci su izučavali vojno-zanatsku struku izradivanjem novih alatki, raznih vrsta djelova za puške, revolvere, mitraljeze i topove, zatim kompase, mikrometre, čelične metre itd. Po okončanju nastave i prakse polagali su predviđene ispite, nakon čega su kao

vojno-državni majstori raspoređeni u brigadne vojne radionice i Laboratoriju na Cetinju.⁵⁴²

Kvalitet nastave u Vojno-zanatskoj školi je praktično bio izjednačen sa čuvenom kragujevačkom Vojno-zanatljiskom školom, tako da je nakon 1918. godine veliki broj svršenih pitomaca, kao visokokvalifikovana radna snaga, primljen u Vojno-tehnički zavod (danас Zastava-Oružje) u Kragujevcu i druge zavode u novoj državi.⁵⁴³

Endnote

- ⁴⁷³ Medaković V.M.G., *Život i običai Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 86.
- ⁴⁷⁴ *Srbski dnevnik* br. 45, god. VII, Novi Sad, 12. Juni 1858, 2; *Wiener Zeitung* No. 132, Wien, 12. Juni 1858, 2245; Đorđević dr Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 125; Poleksić Ljubomir, *Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske*, *Ratnik* sv. X, god. XLII, Beograd, 1931, 81.
- ⁴⁷⁵ Dragičević Risto J, *Počeci savremenog naoružanja i organizacije crnogorske vojske*, Cetinje, 1939, 2; *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 50.
- ⁴⁷⁶ Medaković V.M.G, *Život i običai Crnogoraa*, 97.
- ⁴⁷⁷ Medaković V.M.G, *Život i običai Crnogoraca*, 146.
- ⁴⁷⁸ Bogišić V, *Die slavisirten Zigeuner in Montenegro, Das Ausland – Ueberrschaue der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd – und Völkerkunde N° 21*, Jhrg. XXVII, Stuttgart, 1874, 401-403.
- ⁴⁷⁹ Глас Црногорца бр.7. God. XXXV, 18. februar 1906, 1.
- ⁴⁸⁰ Petrović Nikola, *Memoari, Zapisi*, god. VIII, knj. XIII, 6, 331–341; knj. XIV, 1, Cetinje, 1935, 16.
- ⁴⁸¹ Глас Црногорца бр.3, god. XXV, Cetinje, 20. Januar 1896, 4.
- ⁴⁸² *Srbske novine* br. 29, god. XXXI, Beograd, 13. mart 1865, 1.
- ⁴⁸³ MC, AO, F, za 1864. i 1865. god.
- ⁴⁸⁴ *Srbske novine* br. 55, god. XXXI, Beograd, 20. maj 1865, 247; *Srbske novine* br. 57, Beograd, 27. maj 1865, 255-256; *Srbske novine* br. 63, 10. juli 1865, 288; Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku, 1804-1903*, Beograd, 1987, 225-227.
- ⁴⁸⁵ Velimir Stefanović je gimnaziju i Licej završio u Beogradu. Između 23 kandidata koje je 30. avgusta/11. septembra 1850. za prve polaznike predložio upravitelj novoosnovane *Artiljerijske škole*, kapetan Franc Zah (František Alexandr Zach, 1807-1892) a potvrdio *Glavni voeni stab*, nalazio se i Stefanović. Pripremni kurs za školu počeo je 6/18. septembra a završio se 1/13. decembra 1850. Ispiti su trajali do 13/25. decembra a položilo ih je 22 kandidata. Ovi pitomci su 15/27. decembra proizvedeni u čin narednika. No, 14/26. februara 1853. profesor *Artiljerijske škole* poručnik Petar Protić (1825-1863) je premješten u kragujevačku *Topolivnicu* a 16/28. februara izabrani su pitomci Milutin Jovanović, Sava Ivanović i Velimir Stefanović da dalje *usavršavanje* (školovanje) nastave pri *Topolivnici*. Velimir Stefanović je odabrao da izučava livenje topova. Tako trojica pitomaca (prvu) klasu nijesu završili sa ostalim polaznicima *Artiljerijske škole*. *Dojakošnji pitomci Artiljerijske*

škole, pri Topolivnici nalazeći se, Milutin Jovanović, Sava Ivanović i Velimir Stevanović, Ukazom V.Nº.45 od 6./18. januara 1855. proizvedeni su u čin artiljerijskih potporučnika. Pitomci koji su nastavili obrazovanje u Školi, u čin potporučnika proizvedeni su Ukazom V.Nº. 1200 od 1/13. oktobra iste godine. Upravitelj Topolivnice, Šarl Lubri, 9/11. jula i 23. novembra/5. decembra 1853. uputio je dopis *Popećiteljstvu vnutreni dela* o potrebi osnivanja zanatlijske škole u Kragujevcu. *Popećiteljstvo* je na sjednici održanoj 4/16. februara 1854, odlukom V.Nº. 353, podržalo Lubrijev predlog i proslijedilo ga *Sovjetu*, koji ga je prihvatio u cijelosti. Knjaz Aleksandar Karadorđević je 14/26. marta 1854. godine, Rješenjem Nº 226, verifikovao odluku *Sovjeta* čime je kragujevačka zanatlijska škola i oficijelno zaživila. Direktor *Topolivnice* je trebalo ujedno da vrši i funkciju upravnika škole. Lubri je, međutim, 22. jula/3. avgusta 1854, za prvog direktora škole postavio potporučnika Velimira Stefanovića. Velimir Stefanović je 1858 raspoređen u 2. bateriju *Glavnog voenog štaba* u Kragujevcu, odnosno, u *Upraviteljstvo topolivnice Artiljerijske direkcije*, koja se nalazila pri bateriji. Pri tome, Petar Protić je vršio i dužnost upravitelja *Topolivnice*. Godinu dana kasnije, potporučnik Stefanović je kaznačej i delovoditelj Artiljerij-

ske direkcije a 1860. je unapreden u poručnika i premješten u *Prvu pješadijsku rotu stanujuću u Požarevcu*. Od 1864 do 1879, u činovima kapetana II i I klase, ponovo se nalazio na službi pri *Artiljerijskoj upravi*.

⁴⁸⁶ Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku, 1804-1903*, Beograd, 1987, 231-232.

⁴⁸⁷ Bogdanović Branko, *Artiljerijski materijl u crnogorskoj vojsci od 1800 do 1916*, *Istorijski zapisi* br. 3-4, god. LXXII, Podgorica, 1999, 38-39.

⁴⁸⁸ Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku, 1804-1903*, Beograd, 1987, 240-242. Klasni drug Velimira Stefanovića, pitomac I klase Artillerijske škole, dотle podnarednik prve čete 2. bataljona, Jovanović se u Kragujevcu, od 1853, uz Šarla Lubrija (*Charles Loubry, 1798 -1854*) usavršavao u livenju topova. U potporučnika-topolivca unaprijeđen je septembra 1854, čin poručnika je stekao 30. maja/11. juna 1857, a sljedeće godine poslat je na specijaliziju u Lijež (*Liege*), Belgija. Frilley G, Wlahovity J, *Le Montenegro contemporain*, Paris, 438.

⁴⁸⁹ Đorđević dr Vladan, *n. d.*, 229.

⁴⁹⁰ *Zapisi*, knj. IV, Cetinje 1929, 41. Panta Pejović i Alekса Đorđević unaprijeđeni su u oficirske činove dopisom No.1204 od 8/20. marta 1869. Popović Petar, *n. d.*, 286.

- ⁴⁹¹ Popović Petar, *n. d.*, 240-241.
- ⁴⁹² MCC, AO, F. za 1859.
- ⁴⁹³ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje, 1910, 53-54.
- ⁴⁹⁴ Popović Petar, *n.d.*, 243-245, 245-250.
- ⁴⁹⁵ *Isto*, 257.
- ⁴⁹⁶ CASA, MV, dio I, f. 86, 14.
- ⁴⁹⁷ Gopčević Spiridon, *n.d.*
- ⁴⁹⁸ *Црногорац* бр. 46, godina I, Cetinje, 11/23. decembar 1871, 184.
- ⁴⁹⁹ *Црногорац* бр. 24, godina II, Cetinje, 17/29 juni 1872, 96.
- ⁵⁰⁰ *Глас Црногорца* бр.22, god. III, Cetinje, 9. Juni 1875, 2.
- ⁵⁰¹ Gustav Rasch, *Die Türken in Europa*, 1873, 252; Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, *Le Monténégro contemporain*, Paris, 1876, 438-439.
- ⁵⁰² Gopčević Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd, 1963.
- ⁵⁰³ CASA, MV, dio III/2-5.
- ⁵⁰⁴ Popović Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804-1903*, 294.
- ⁵⁰⁵ CASA, MV, dio I fasc. 86/10-11; Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- und Gewerbe Adressbuch für die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Umgebung, Jahrgang 1871, Wien, 1871, 227.
- ⁵⁰⁶ DACG, PR, 1881, f. XXIX, *računi plaćanja oružja, municije i pribora za puške*.
- ⁵⁰⁷ Babić Branko, *Revolveri, sablje..*, 291; DACG, MV, 1884, f. 19, 135; DACG, MV, 1885, f. 21, 22; DACG, MV, *Topništvo*, 1895, f. 11, 15; *Artiljerijsko odjeljenje* 1906, f. 6, 1096.
- ⁵⁰⁸ DACG, MV, *Pomoćne krige, Arhiva I. Hajdukovića*, f. I; MV, *Uprava vojnih slagališta 1888, 1916*, f. I; DACG, MV, f. 30, 298, *Ministarstvo vojno Gaseru, Beč, 19. maj 1889*; MV, *Administrativno odjeljenje* 1906, f. 7, 1909, 4623.
- ⁵⁰⁹ Зборник, 407.
- ⁵¹⁰ *Medunci* su 4 čelična poziciona oruđa sistema Crupp, zaplijenjena u operacijama oko i prilikom zauzeća Meduna, jula-avgusta 1876. Schön, Josef, *Montenegrinische Kriegsführung und Taktik, Organ der militär-wissenschaftlichen Vereine*, Bd. 1, 1898.
- ⁵¹¹ *Bilećki topovi* su 5 olučenih brdskih trofuntovnih (65 mm) oruđa sistema Crupp-Broadwell, zaplijenjenih na Vučjem Dolu. Pridev su dobili pošto ih je turska vojska preuzeila iz Bileće.
- ⁵¹² А. В. Щербак, *Черногория и ее война с турками в 1877—1878 гг.*, ч. 1, СПб., 1878—1879, 32, 33; Bogdanović Branko, *Artiljerijski materijl u crnogorskoj vojsci od 1800 do 1916*, *Istorijski zapisi* br. 3-4, god. LXXII, Podgorica, 1999, 50-51;

Н. И. Хитрова, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва, 1970, 204; Babić B, *Osnivanje radionice za ručnu izradu toiovskeih granata na Rijeci Crnojevića 1877. god*, *Istorijski zapisi*, knj. XXV, god. XXI, Titograd, 1968, 129-130.

- ⁵¹³ Грилица, календар црногорски са шематизмом за годину 1897, god. XIV, Cetinje, 1897, 32.
- ⁵¹⁴ CASG, M.V, 20180808-094312, 094330, 094347, *Izvještaj Ilike Hajdukovića od 20 aprila/3 maja 1914.*
- ⁵¹⁵ Martinović Srđa, *Vojna manufaktura i barutane Crnogorske kraljevske vojske*, *Istorijski zapisi*, god. XC, br. 3-4, Podgorica, 2017, 131.
- ⁵¹⁶ Грилица, n.d; Martinović Srđa, *Vojna manufaktura i barutane Crnogorske...*, 136.
- ⁵¹⁷ CASG, MV, 20180808-100011.
- ⁵¹⁸ *Uredba o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore*, Cetinje, 1908, prilozi IVa, Va, IVb, Vb.
- ⁵¹⁹ *Zakon o ustrojstvu vojske za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje, 29. april 1910, 45.
- ⁵²⁰ *Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog*, Cetinje, 1910, Crnogorski zakonici, knj. V, 45.
- ⁵²¹ Martinović Srđa, *Vojna manufaktura....*, 139.
- ⁵²² CASG, MV, dio IX/27.
- ⁵²³ CASG, MV, dio IX/28, IX/31.
- ⁵²⁴ CASG, M.V, 20180808-094215, 094220.

- ⁵²⁵ CASG, M.V, 20180808-094555.
- ⁵²⁶ CASG, M.V, 20180808-094432.
- ⁵²⁷ DACG, MV, Generalštabno odjeljenje, 1911, f. 5, br. reg. 5204, br. ods. 13.
- ⁵²⁸ CASA, MV, 20180808-094617, CASA, MV, 20180808-094622.
- ⁵²⁹ CASA, MV, 20180808-094534, CASA, MV, 20180808-094548.
- ⁵³⁰ *Službeni vojni list* br. 21, god. XXV, Beograd, 1905, 427-440.
- ⁵³¹ Grupa autora, *Pitomci i potomci, Spomenica Centra za tehničko obrazovanje "Voja Radić" u Kragujevcu (1853-1973)*, Kragujevac, 1973, 333, 350.
- ⁵³² Глас Црногорца бр. 9, god. XXXV, Cetinje, 4. mart 1906, 3.
- ⁵³³ *Službeni vojni list* br. 21, 1905, 427.
- ⁵³⁴ CASG, M.V, 20180808-095646.
- ⁵³⁵ CASG, M.V, 20180808-095641.
- ⁵³⁶ CASG, M.V, 20180808-095615.
- ⁵³⁷ CASG, M.V, 20180808-095630.
- ⁵³⁸ CASG, M.V, 20180808-095635.
- ⁵³⁹ CASG, M.V, 20180808-095652.
- ⁵⁴⁰ CASG, M.V, 20180806-122259; CASG, M.V, 20180808-095509.
- ⁵⁴¹ CASG, MV, dio IX/27.
- ⁵⁴² Poleksić Ljubomir, n.d, 84.
- ⁵⁴³ Poleksić Ljubomir, n.d, 84.

Monografija „Crnogorsko naoružanje 1870–1916“ obrađuje istorijski razvitak streljačkog naoružanja Knjaževine i Kraljevine Crne Gore u navedom periodu, odnosno, u vremenu intenzivnije modernizacije crnogorske vojske, u skladu sa tadašnjim svjetskim trendovima. Oružje je u Crnoj Gori, zahvaljujući vjekovnoj slobodarskoj i državotvornoj tradiciji, preraslo u svojevrstan kult i dio svakodnevnog života naroda. Tako je do 1870. godine nastao niz specifičnih tipova oružja koje je svojim odlikama ukazivalo na nacionalni identitet i posebna etnografska obilježja folklornog karaktera. No, u periodu koji obuhvata ova knjiga, prikazano je da je Crna Gora odlično bila upoznata i o savremenim trendovima u razvoju taktičko-tehničkih karakteristika oružja i da je u tom smislu često, bez obzira na veličinu i finansijske mogućnosti, bila i ispred drugih balkanskih država.

Rad je podijeljen na dva osnovna poglavlja koja obrađuju hladno i vatreno oružje. Svaki model oružja obrađen je detaljno, od načina nabavke, preko uvođenja u opremu vojske, do opisa tehničkih karakteristika i konstruktorskog porijekla, a onda iuz navođenje podataka o proizvođačima i isporučiocima. Posebna pažnja posvećena je puškama sistema Krnka koje su specijalno razvijene samo za Crnu Goru, revolverima „gaser“ koji su u zemlji postali kulturni artefakt i daleko poznatiji revolver nego u „rođnoj“ Austrougarskoj, ali i mitraljezima sistema Maksim, nabavljenim uz pomoć čuvenog svjetskog konstruktora oružja Georga Lugera. Luger je bio crnogorskog porijekla, pa je i zato nasavremenije pješadijsko oružje epohe Crna Gora nabavljala među prvima u svijetu.

Osim jatagana kao nacionalnog hladnog oružja, u monografiji su obrađene sablje i bajoneti austrijskog, francuskog i ruskog porijekla i modela. Od vatrenog oružja obuhvaćene su sprijedpuneće puške, jednometno oružje sistema Krnka, Vencl, Berdan i Pibodi-Martin; višemetne puške „vinčester“, „mosin-nagan“, „mauser“ i „manliher“, a od mitraljeza – mehanički Getling-Gorlov, te automatski „maksim“ i „švarcloze“. Na kraju monografije su obrađene ručne bombe kao specifično, relativno rijetko zastupljeno oružje u Crnoj Gori. Konačno, dio knjige je posvećen razvoju stručne obuke tehničkih kadrova i radionica za opravku oružja, te uspostavljanju osnova namjenske industrije.

Rad se zasniva na materijalima iz domaćih institucija i arhiva, ali i do sada malo poznatih izvora iz arhiva u Crnoj Gori, Srbiji, Austriji, Češkoj, Poljskoj i Rusiji.

Ključne riječi:

Jatagan, sablja, sprijedpuneće oružje, ostragpuneće oružje, puška, mitraljez, revolver, Gasser, Smith&Wesson, Lorenz, Krnka, Berdan, Peabody-Martini, Winchester, Mosin Nagant, Mauser, Mannlicher, Gatling-Gorlov, Maxim, Colt, Schwarzlose, ručna bomba.

The monograph "Montenegrin Weapons 1870-1916" deals with the historical development of small arms of the Principality and the Kingdom of Montenegro in the mentioned period, that is, at the time of more intensive modernization of the Montenegrin army, in accordance with the world trends of that time. Weapons in Montenegro, thanks to the centuries-old libertarian and state-building tradition, have grown into a kind of cult and part of the everyday life of the people. Thus, by 1870, a number of specific types of weapons were created, which, with their characteristics, indicated national identity and special ethnographic features of a folklore character. However, in the period covered by this book, it is shown that Montenegro was well acquainted with modern trends in the development of tactical and technical characteristics of weapons and that in this sense, often, regardless of size and financial capabilities, was ahead of other Balkan states.

The book is divided into two basic chapters dealing with cold weapons and firearms. Each model of weapon is processed in detail, from the method of procurement, through the introduction into the equipment of the army, to the description of technical characteristics and design origin, and then with the provision of data on manufacturers and suppliers of weapons. Special attention is paid to the rifles of the Krnka system, which were specially developed only for Montenegro, Gasser revolvers, which became a cult artifact in the country and a far more famous revolver than in the "native" Austro-Hungary, but also machine guns of the Maxim system, purchased with the help of world famous weapon designer Georg Luger. Luger was of Montenegrin origin, which is why Montenegro acquired the most modern infantry weapons of the era among the first in the world.

In addition to the yatagan as a national cold weapon, the monograph deals with sabers and bayonets of Austrian, French and Russian origin and models. The firearms included pre-loaded rifles, single-shot weapons of the Krnka, Wenzl, Berdan and Pibodi-Martini systems; multi-shot rifles Winchester, Mosin-Nagan, Mauser and Mannlicher, and from machine guns - mechanical Getling-Gorlov and automatic Maxim and Schwarzlose. At the end of the monograph, hand grenades are treated as a specific, relatively rare weapon in Montenegro. Finally, part of the book is dedicated to the development of professional training of technical staff and workshops for the repair of weapons, and the establishment of the foundations of a dedicated industry.

The paper is based on materials from domestic institutions and archives, but also hitherto little-known sources from archives from Montenegro, Serbia, Austria, the Czech Republic, Poland and Russia.

Key words:

Yatagan, Sabre, Muzzleloading gun, Breechloading gun, Rifle, Machinegun, Revolver, Gasser, Smith&Wesson, Lorenz, Krnka, Berdan, Peabody-Martini, Winchester, Mosin Nagant, Mauser, Mannlicher, Gatling-Gorlov, Maxim, Colt, Schwarzlose, Hand grenade.

Arhivska građa:

- Arhiv Istoriskog instituta Univerziteta Crne Gore (AIICG), Podgorica.
- Archives du ministere des Affaires étrangères (AMAE), Paris.
- Arhiv Srbije (AS), Beograd.
- Archiwum Główne Akt Dawnych (Centralni arhiv starih akata, CASA), Warszawa.
- Архив Внешней Политики Российской Империи (АВП РИ МИД РФ), Москва.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Askeriye, İstanbul.
- Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (VII), Beograd.
- Vojni muzej Beograd, arhiva.
- Vojenský historický ústav Praha, arhiva.
- Государственная публичная историческая библиотека России, Военное министерство, Приказы военого министра, 1865, Москва.
- Государственная публичная историческая библиотека России, Военное министерство, Приказы по военному ведомству 1881, Москва.
- Državni arhiv Crne Gore (DAGC), Podgorica.
- Devlet arşivleri, Bab-i Asafi Amedi Kalemi, İstanbul.
- Devlet arşivleri, Bab-i Asafi Mektubi Mühimme Kalemi, İstanbul.
- Državni arhiv Crne Gore Cetinje (DMC).
- Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје.
- Österreichisches Staatsarchiv/Hof- und Staatsarchiv (AT-ÖStA/HHStA), Wien.
- Российский государственный архив военно-морского флота (РГАВМФ), Санкт-Петербург.
- Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА, до 1992, Центральный государственный военно-исторический архив СССР, ЦГВИА), Москва.
- Zbirka Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

Periodika:

- *Anuario d'Italia, Calendario generale del Regno Italia*, Provincia di Bari, Anno XI, Milano, 1896.
- *Cetinjske novine/ Cetinjer Zeitung*, Cetinje, 1916-1918

- *Die Presse*, Wien, 1848-1896.
- *Das Freie Blatt*, Wien, 1872-1873.
- *Црногорец*, Цетиње, 1871-1872.
- *Глас Црногорца*, Цетиње, 1873-1915.
- *Fremden-Blatt*, Wien, 1847-1916.
- *Грилица, календар црногорски са шематизмом*, Цетиње, 1889-1897.
- *Mercantile Navy List and Maritime Directory for 1914*, London 1914.
- *Local-Anzeiger der Die Presse*, Wien, 1864-1896.
- *L'illustrazione Italiana*, Milano, 1897.
- *Neue Freie Presse*, Wien, 1864-1916.
- *Neues Fremden-Blatt*, Wien, 1865-1876.
- *Neues Wiener Blatt*, Wien, 1867-1916.
- *Oesterreich-ungarische Wehr-Zeitung*, Wien, 1862-1896.
- *Ратник, часопис за војне науке, новости и књижевност*, Београд, 1879-1941.
- *Slovenski Narod*, Maribor, 1868-1916.
- *Службени војни лист*, Београд, 1881-1941.
- *Србске новине*, Београд, 1845-1865.
- *Србски дневник, Нови Сад*, 1852-1864.
- *Wiener Abendpost*, Wien, 1863-1916.
- *Wiener Zeitung*, Wien, 1850-1916.

Knjige, studije, članci:

- *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873*, Braunschweig, 1874.
- Анонимус, Устројство црногорске војске, Службени војни лист бр. 34, год. XVII, Београд, 3. септембар 1897.
- Бабић Бранко, Московке у наоружању црногорске војске, Гласник Цетињских музеја, III књига, Цетиње 1970.
- Бабић Бранко, Почеци савременог црногорске војске – куповина верндовки, Гласник Цетињских музеја II књига, Цетиње, 1969.
- Бабић Бранко, Револвери, сабље и ножеви у модерном наоружању црногорске војске, Гласник Цетињских музеја, Књ. V, Цетиње 1972.
- Бабић Бранко, Руски поклон берданки Црној Гори, Гласник Цетињских музеја, I књига, Цетиње, 1968.
- Бабић Бранко, Оснивање радионице за ручну израду топовских граната на Ријеци Црнојевића 1877. год, Историјски записи, књ. XXV, год. XXI, Титоград, 1968.
- Babić dr Branko, Crnogorsko barjaktarstvo, Cetinje 2010.
- Batričević dr Boban, Pregled razvoja crnogorske vojske 1850-1910, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore,

knj. X, 2013.

- Bennett Julian, *The Aynal Martini: The Ottoman Army's First Modern Rifle*, Anatolica XLIV, 2018.
- Бербенко К, *Черна Гора и Черногорци тъ*, София, 1911.
- Bilby, Joseph G, *Civil War Firearms: their historical background, tactical use and modern collecting and shooting*, Combined Books. Pa. 1996.
- Бјелетић Алекса, *Живот није био пјесма*, Ковачи 1982, memoari u rukopisu, porodična arhiva.
- Boeheim Wandelin, *Handbuch der Waffenkunde*, Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1890, Graz, 1966.
- Богдановић Бранко, *Преглед пешадијског наоружања црногорске војске 1850-1900. године*, Глас Цетињских музеја, књ. IX, Цетиње 1976.
- Богдановић Бранко, *Преглед хладног наоружања црногорске војске 1850-1914*, Гласник Цетињских музеја књ. X, Цетиње 1977.
- Богдановић Бранко, *Бокељски стрељачки батаљон 1869-1894. године*, Гласник Цетињских музеја, књ. XII, Cetinje, 1979.
- Богдановић Бранко, *Артиљеријски материјал у црногорској војсци од 1800. до 1916*, Историјски записи бр. 3-4/1999, год. LXXII, Подгорица, 1999.
- Богдановић Бранко, *Наоружање српске и црногорске војске од XVIII и XX века*, Зборник Историјског музеја Србије бр. 31, Београд, 2003.
- Bogdanović Branko, *Mitraljezi i naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Nova serija, I njiga, Cetinje 2004.
- Богданович Бранко, *Револьверы Гассера – неизвестная история*, Оружие, 5, Москва 2013.
- Bogdanovic Branko, *Serbian and Yugoslav Mauser Rifles*, Tustin, USA, 2005.
- Богдановић Бранко, *Артиљерија у Првом српском устанку*, Весник Војног музеја бр. 43, Београд, 2016.
- Born Robert, Störtkuhl Beate, *Apologeten des Vernichtung oder "Kunstschützer"?*, Köln, Wimar, Wien, 2017.
- Bogišić Valtazar, *Die slavisirten Zigeuner in Montenegro, Das Ausland – Ueberrschaue der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd – und Völkerkunde N° 21*, Jhrg. XXVII, Stuttgart, 1874.
- Boue Ami, *La Turquie d'Europe*, Tome deuxieme, Paris, 1840.
- Bruce, Robert V, *Lincoln and the tools of war*, University of Illinois Press, Chicago, Il. 1989.
- Црна Гора, биљешке архимандрита Н. Дучића, Београд, 1874.
- Четник Синиша, *Војена снага Турске, Србије и Црне Горе*, Нови Сад, 1872.
- Денда Н, *Братство Денда из Мириловића*, Издање аутора, Земун 2003.
- *Дио I, Опис оружја, Б) Берданке – В) Верндове – Г) Црногорског револвера*, Цетиње, 1915.
- Dolleczek Anton, *Monographie der k. u. k. österr.-ung. blanken und Handfeuer-Waffen*, Wien 1896, reprint Graz, 1970.
- Драгичевић Ристо Ј, *Неколико архивских података о црногорској народној ношњи и оружју*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, II, Цетиње, 1962.
- Драгичевић Ристо Ј, *Почеци савременог наоружања и организације црногорске војске*, Цетиње, 1939.

- Ђорђевић д-р Владан, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924.
- Ђорђевић, Д-р Владан, *Исписи из бечких архива, документи за дело „Црна Гора и Аустрија“*, Београд, 1913.
- Edwards, William, *Civil War Guns*, Castle, Secaucus, N.J. 1982.
- Evans, Arthur John, *Through Bosnia and The Herzegovina on foot during Insurrection, august and september 1875*, London, 1877.
- fleetphoto.ru/vessel/71343/.
- Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, *Le Monténégro contemporain*, Paris, 1876.
- Franić Dragutin, *S gjacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku*, Donja Tuzla, 1901.
- Gabriel Erich, *Die Hand – und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, Militärwissenschaftliches Institut, Wien, 1990.
- Geschichtewiki.wien.gv.at/Zum_goldenen_Lamm.
- Goldsmith, L. Dolf, *The Devil's Paintbrush – Sie Hiram Maxim's Gun*, Cobourg, 2002.
- Гопчевић Спиридон, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд, 1963.
- Gopčević Spiridon, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877.
- Götz Hans Dieter, *Die deutschen Militärgewehre und Maschinenpistolen 1871-1945*, Stuttgart, 1981.
- Грујић Коста, *Дневник из Херцеговачког устанка – 6-VIII-16-X-1875*, Београд, 1956.
- Grupa autora, *Osmalı Belgelerinde Bosna Hesek*, Istanbul 2009.
- Grupa autora, *Питомци и потомци, Споменица Центра за техничко образовање „Воја Радић“ у Крагујевцу (1853-1973)*, Крагујевац, 1973.
- Grupa autora, *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878*, Москва, 1978.
- Heuser Fritz, Şevket İlhami, *Türkisch-deutsches Wörterbuch = Heuser-Şevket Türkçe-Almanca lugat*, Istanbul 1942.
- Хитрова, Н. И, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875-1878 гг*, Москва, 1970.
- Incognitus (Александар Протић), *Српска народна мисао и М. Пироћанац*, Београд, 1895.
- J.M.B., *Прилог развића српске артиљерије*, Ратник, св. XI, год. I, новембар 1934.
- Kadri Hüseyin Kazım, *Türk Lügati*, İstanbul, 1928.
- Клишин Алексей, Яровенко Юрий, *Бердан № 2, Мир увлечений: Охота&Оружие* бр.3, Киев, 2009.
- Krenn P, *Die Handfeuerwaffen des österreichischen Soldaten*, Graz, 1985.
- Ланиновић Андрија, *Победа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958.
- Lehmann's Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Handels- und Gewerbe Adressbuch fur die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Amgebung Wien.
- link:operacije crnogorske vojske 1914; kratak pregled istoriskog razvoja crnogorske vojske
- Лукић Василије, *Кријумчарење оружја из Аустро-Угарске преко Улица за Албанију*, *Гласник цетињског музеја*, књ. 5, Цетиње, 1972.

- Martinović Srđa, *Crnogorska vojska od 1854-1916*, Cetinje, 2018.
- Martinović Srđa, *Vojna manufaktura i barutane Crnogorske kraljevske vojske, Istorijski zapisi*, god. XC, br. 3-4, Podgorica, 2017.
- Медаковић Милорад Георгије, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1860.
- Миловановић Коста, *Артиљерија*, Београд, 1879.
- Oates, Stephen B, *The Whirlwind of War*, Harpers Collins, N.Y., N.Y. 1999.
- *Offizieller katalog der Kriegsausstellung Wien 1916, Mai-Oktober K.K. Prater Kaisergarten*, Wien, 1916.
- *Österreich-Ungarns letzter krieg 1914-1918*, Dritter Band, Das Kriegsjahr 1915, Wien, 1932.
- Опис оружја Б) Берданке – В) Верндове, Г) Црногорског револвера. Цетиње, 1915
- Педесет година на престолу Црне Горе 1865-1905, Цетиње, 1910.
- Pejović Snežana, *Arhivska građa 20. vijeka i istoriografija u Crnoj Gori*, Atlanti, br. 19, Trst 2009.
- Петровић др Ђурђица, *Бококоторско оружарство у прошлим вековима*, Бока 18, Херце-Нови, 1986.
- Petrović dr Đurđica, *Oružje iz zbirke kneza Danila Petrovića-Njegoša u Vojnom muzeju u Beogradu*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* br. 13-14, Beograd, 1968.
- Petrović dr Đurđica, *Prilog upoznavanja načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrsta oružja izrađenog na Kosovu i Metohiji, Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX veku*, Beograd, 1974.
- Petrović dr Đurđica, *Trgovina proizvodima domaćih oružara i jugoslovenskim oblastima pod Turcima u XVIII i XIX veku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 43/44, Sarajevo, 1989.
- Петровић др Ђурђица, *Оружарската дејност во Македонија во предилиндескиот и во илинденскиот период, Илинден 1903*, Институт за национала историја, Скопје, 1970.
- Петровић Никола, *Мемоари*, Записи, год. VIII, књ. XIII, 6, 331–341; књ. XIV, 1, Цетиње, 1935.
- Полексић Љубомир, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, св. X, год. XLVII, Београд, октобар 1931.
- Поповић Петар, *Односи Србије и Црне Горе у XIX veku 1804-1903*, Српска Академија наука и Уметности, Збрник за историју, језик и књижевност српског народа, І одељење, Књига XXXV, Београд, 1987.
- Потапов, Н. М, *руски војни агент у Црној Гори, Извештаји, рапорти, телеграми, писма 1902-1915.г*, Том I, Подгорица-Москва 2003.
- Proha Dino, *Vojna reforma u Bosni u 18. i 19. st.*, Sarajevo, 2014.
- *Provisorischer führer durch die Kriegs-ausstellung Wien 1917, Kaisergarten -K.K. Prater, Mai-Oktober 1917*, Wien, 1917.
- Прописи о униформи официра свију родова војске, Цетиње, 1910.
- Прописи о униформи војно-грађанских чиновника (додатак Прописима о Униформи Официра свију родова војске), Цетиње, 1910.
- Rajković Ljubinka, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, I, Beograd, 1954.
- Ракочевић Новица, *Набавка оружја од стране Црне Горе у Балканском и Првом светском рату, Историјски записи 1*, год. XIV, књига XVIII, Титоград, 1961.
- Ранковић Жив., Бомбе, Штип, 1921.

- Распоповић Радислав, *Црна Гора на почетку Првог балканског рата према дневничким биљешкама руског војног агенције у Црној Гори Н.М.Потапова, Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд, 2013.
- *Pam Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78 године*, Београд, 1879.
- Rasch. Gustav, *Über Land und Meer*, Stuttgart, 1874.
- retrofot.com/dobrovoljnij_flot.
- retrofot.com/dobrovoljnij_flot.
- retrofot.com/r/tovaropassazhirskij_parohod_rostov.
- Ровински Апостолович Павле, *Црна Гора у прошлости и данас*, том II, дио 2, глава XV, Ст. Петербург, 1901.
- Roganović Stanko, *Otudivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore, Okupator odnio zvona i topove*, Monitor online, 2009.
- Rudolf Agnster, Elmar Samsinger, *Österreich in Istanbul*, Wien 2010, 99.
- Ружић А. Јевто, потпуковник, *Црна Гора у ратовима 1912-1918. и у поратној историји*, Винзор, Канада, 1955.
- Сахаров А.Н., Распоповић Р. (редакциони одбор), Н.М. Потапов, *руски војни агент у Црној Гори, Том I, Извејстваји, рапорти, телеграм, писма 1902-1915.г.*, II дио, Подгорица-Москва 2003.
- *Schematismus für K.k. Landwehr und der K.k. Gendarmerie der in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Lander für 1894*, Wien, 1894.
- Schön, Josef, *Montenegrinische Kriegsführung und Taktik*, Organ der militär-wissenschaftlichen Vereine, Bd. 1, 1898.
- Schwing, Ned, *1998 Standard Catalog of Firearms.*, 8th Ed. Krause Publications, Iola, Wi. 1998;
- Skramoušák Jan, *Mytis jmnenem Krnka*, Praha 2016.
- Stiegliz Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart und Tübingen, 1841.
- Stefanović Vuk, *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Tübingen, 1837.
- Стефановић Вук, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Wien, 1818.
- Subhi Mehmed, *Karadag ve Ordusu*, Carigrad, 1901, 169
- Щербак, А. В., *Черногория и ее война с турками в 1877—1878 гг.*, ч. 1, СПб., 1878—1879.
- Штерић Славољуб, *Смедеревски бој 1914 године*, Смедерево 2010.
- Temizer Abidin, *Karadag Ordusu (1876-1913)*, History Studies 2, 2010.
- Терић Ibrahim, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-tih do 70-tih godina XIX vijeka, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine br. XXXVII*, Sarajevo, 1988.
- Терзић В, Вујошевић Д, Јовановић И, Костић У, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд, 1954.
- Томовић В. М, *Устројство и састав црногорске војске при ступању у Први балкански рат 1912. године*, Ратник св. IX, год. XLVI, Београд.
- Ugričić Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd.
- Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanli Kara Ordusu (1861-1876)*, Ankara, 2006.
- Ujvari Hedvig, *Zwischen Bazar und Weltpolitik*, Wien, 2004.

- Уредба о формацији ијелокупне војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу надлежност и власти више војне управе, команда и старјешина у војсци, Цетиње, 1908.
- Уредба о устројству Министарства војног, Цетиње, 1910, Црногорски законици, књ. V.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. VIII, 1915. година, Београд, 1926.
- Велики рат за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. III, 1914, други период операција, Битка на Дрини, IV, V и VI део, Београд, 1925.
- *Válečná síla Černé Hory, Vlast'*, 30. července 1872.
- Вујовић Димо, *Односи између Црне Горе и Француске за вријеме првог свјетског рата*, Историјски записи 3, XVII, књ. XXI, Титоград, 1964.
- Вукчевић Мило, *Сауервалдов дневник*, Београд, 1931.
- Вуковић Гавро, *Херцеговачки и Ваљевићки устанак 1875 и 1876 г.*, Сарајево, 1925.
- Wall P. & Topper D, *The Gatling Gun*, New York 1965.
- Wiley, Bell Irwin, *The life of Johnny Reb: the common soldier of the Confederacy*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, La. 1996.
- Wilkinson, Sir John Gardner, *Dalmatia and Montenegro; with a Journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations*, Vol. I, London, 1848.
- Yriarte Charles, *Bosnie-et-Herzégovine, souvenirs de voyage pendant l'insurrection de 1875-1876*, Paris, 1876.
- Закон о устројству војске за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 29. април 1910.
- Записи, књ. XVI, sv. 3, Цетиње, 1936.
- Записи, књ IV, Цетиње, 1929.
- *Zapiski Morskako Officera R.I.N. St. Petersburg: 1836, 2nd ed.; Memoirs of a Naval Officer, during the Campaign in the Mediterranean, 1805-1810, under Admiral Siniavin*. St. Petersbuegh. 1836. *British and Foreign Review* Vol. XI, No. XXI, London, 1840.
- Живановић Милан, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915-1916)* према француским документима, *Историјски часопис*, књ. XIV-XV, 1963-1965, Београд, 1965.
- Yriarte Carlo (Charles), *Il Montenegro*, Milano, 1878.

Bastard – u smislu mješanca, iz više djelova.

Bipod – dvonožno regulišuće postolje za mitraljez.

Bodno-sječno oružje – hladno oružje namijenjeno za udarce bodenjem i sjećenjem.

Ćila - mjerica, dozator baruta.

Čirija – troškovi za skladištenje i transport robe.

Čivija– zavrtanj.

Džeferdar (turski *cevherdar*, izvedeno od arapskog i persijskog *jauhar* ili *johar* – sjaj, dragulj) – sprijedpu- neća puška sa sistemom paljenja na kremen iz XVII i prve polovine XIX vijeka. Nastala pod uticajem radionica Sjeverne Italije, odlikuje se kundakom bogato ukrašenim romboidnim sedefnim umecima. Poznate radionice džeferdara bile su u Boki.

Fišek – prvobitno, kod sprijedpunećeg oružja, višedjelni metak kod koga su barutno punjenje i zrno bili zamotani u papir (fišek); prilikom punjenja oružja, zubima se otkidao vrh fišeka, barut iz njega sipao u cijev, a potom se utiskivalo zrno sa ostacima papira koji su služili kao zaptivka. Kasnije, i nakon pojave ostraguša, fišek se odomačio kao naziv i za sjedinjenu municiju, kod koje su kapisla, barutno punjenje i zrno bili objedinjeni u metalnoj čauri tako da su se odmah mogli puniti pomoću zatvarača.

Fišeklija - kožna ili metalna kutija za municiju.

Flisa (*Flissah, Flyssa*) – tradicionalno oružje berber-skih plemena – kabila, sa sjećivom sličnim onom na jataganu.

Glava, kapa drške, balčaka – metalni završetak rukohvata koji je služio za ojačanje kao i za zakivanje sjećiva za rukohvat ili pričvršćivanje pomoću specijalnog zavrtnja.

Handžar (*hajar*) –nož sa dvooštaričnim zakrivljenim sjećivom i vrhom u osi, karakterističan po dršci sa završetkom u obliku slova T. Regularno oružje osmanske pješadije – janičara.

Harbija (*arbija*) - šipka za nabijanje baruta i zrna u cijev puške ili pištolja. Balkan, XIX vijek. Postoji i harbija sa šupljom šipkom u kojoj se drže mašice za žar ili olovo.

Haršma – metalna traka koja spaja dvije polovine korica rukohvata.

Hrt otporne ploče – stari crnogorski termin za zadnu ploču na ramu revolvera, sa otvorima za glavnu osovinu i udarnu iglu.

Izolučiti – ozlijebiti, urezati spiralne žljebove u kanalu cijevi oružja koji daju obrtni moment kretanju zrna.

Jatagan – dugi nož za sječu i bod sa konveksno-konkavnim (dvostrukom povijenim) sjećivom i rašljastim završetkom drške.

Jednometne ostraguše – ručno vatreno oružje koje se može puniti sa zadnje strane cijevi, pomoću specijalnog zatvarača, samo ručno, metak po metak za svako opaljenje.

Jezičak (na kaniji, koricama) – metalni ispust u vidu bademastog ili kružnog jezička koji je služio za učvršćenje noža – bajoneta u kožnom visku (navlaci) koji je visio o pojusu (opasaču).

Kabze – korice od drveta, roga ili metala na rukohvatu sablje ili jatagana.

Kajasi – kaiševi o koje je kačena sablja za pojас.

Kanija – metalni ili kožom obloženi drveni zaštitnik (futrola) sjećiva hladnog oružja.

Kapak prozora, zatvorac – obrtni poklopac sa desne strane rama koji se podizao radi ubacivanja metaka u ležišta cilindra i izvijanja ispucanih čaura.

Kapisla, kapsla, kapsula – bakarno ili mesingano čanče ispunjeno detonirajućom smješom koja je palila barut u čauri ili, kod starijih sprijedpunečih sistema, barut u komori.

Kita– temnjak (*темљак, Faustriemen*), kožna ili svilena kružna traka spojena ukrasnim viskom na kraju. Prvobitna namjena je bila da se kroz omču prvuće ruka kojom se drži sablja kako oružje u borbi ne bi moglo biti izbijeno iz šake i izgubljeno; kod oficirskog oružja prvenstveno ima dekorativnu namjenu, a katkad i oznaku roda vojske i čina.

Kita (na trubi) – svileni ili vuneni gajtan omotan oko gornje i donje cijevi (kao ukras), a služi za vješanje instrumenta oko vrata ili o rame.

K'lič (*Kılıç*) – u Osmanskom carstvu uopšteni naziv za svaku sablju; tačnije, označava tursko, široko sječivo sa jakim telućem (hrbatom, tupom, udubljenom stranom), sa ojačanim (proširenim) vrhom.

Konkusioni upaljač – udarni upaljač.

Kore, korice – drvene obloge rukohvata pištolja ili revolvera.

Kremenjače – sprijedpuneće ručno vatreno oružje kod koga se opaljivanje vrši udacem kremena stegnutog u čeljusti oroza o ocilo koje je ujedno bilo i pokrivač čanka (posudice za barutnu pripalu). Izazvana varnica je palila pripalu, plamen se prenosio kroz falju (otvor koji je kroz cijev spajao čanak i barutnu komoru) i dovodio do detonacije osnovnog barutnog punjenja.

Krsnica (trn) – produžetak sječiva na koji se navlačio rukohvat.

Kubura – iskvareni naziv za sprijedpuneći pištolj, nastao prema futroli u kojoj je nošen – kuburluku.

Laboratorijumska rota – pirotehnička četa, u suštini, radnici vojnog zavoda u Kragujevcu, Srbija, koji su radili na spravljanju municije.

Laborisana municija – kompletiranje metka, punjenje čaure barutom, umetanje nove kapisle i olovног zrna sa čepom od filca.

Madrica – matrica, šablon, kalup.

Mazalica – kutija za namašćenu krpu za čišćenje i podmazivanje oružja.

Mehanički mitraljezi – višemetno oružje kod koga se municija iz okvira ili pantlike ubacuje mehanički, manuelnim okretanjem poluge na zatvaraču.

Militarska bajuneta – vojnički nož (bajonet) za pušku.

Mitraljez (automatski, raznih sistema poput mak-sima, švarclozea, kolt-brauninga) – višemetno automatsko oružje kod koga se otvaranje zatvarača, izbacivanje prazne čaure, uvođene novog metka i opaljenje vrši iskorišćavanjem pritiska barutnih gasova.

Mjed – mesing.

Nakrsnica – branik ruke, dio balčaka u obliku šipke ili višegrane korpe postavljen poprečno u odosu na sječivo i njegov produžetak – krsnicu.

Ostragpuneća puška, pištolj, ostraguša – puni sjeđinjenim metkom sa zadnje strane, pomoću više vrsta zatvarača.

Parazvana – metalni dio koji spaja sve elemente rukohvata jatagana sa sječivom.

Perkusione oružje – kapislare, iniciranje na udar (perkusiju). Kod sprijedpunećeg oružja na zadnjem dijelu cijevi se nalazio piston (sisak, zarubljena šuplja kupa) na koji se postavljala kapisla. Udarcem oroza o kapislu, eksplozija inicijalne smješe je prenosila plamen kroz kanal pistona-siska do osnovnog barutnog punjenja u cijevi i vršila opaljenje.

Petica osnovice cijevi – donji produžetak cijevi za smještaj šipke izbijanja čaura, koji se završavao proširenjem (peticom) za prolaz zavrtnja kojim je cijev vezivana za ram revolvera.

Piston – sisak, šuplja cjevčica, zarubljena šuplja kupa.

Portepe – kaiš o koji je kačena sablja.

Potprišnica – posuda za posipanje baruta u čanak i falju pištolja.

Pripojasnica – kutija za sitnice koja se nosi o pojasu ili remenu.

Sablja – hladno oružje sa povijenim, jednoštričnim sječivom, dvoostričnim vrhom, nakrsnicom (branikom), drškom i koricama (kanijama). Prvenstveno namijenjeno sjeći.

Šamšir (*şemşir, şimşir*) – persijski tip sablje sa uskim sječivom koje se ravnomjerno sužava ka vrhu. Naziv je dobio po tome što asocira na „lavljji rep“.

Šaska – u originalu, kavkaski tip sablje bez branika

(nakrsnice). Nakon osvajanja Kavkaza, ruska vojska je, prvenstveno zbog pogodnog oblika i kvaliteta sjećiva, kao i načina nošenja oružja o kaišu preko rameна, tako da je ispupčena strana bila okrenuta nagore, za cijelu vojsku usvojila sablje sličnog tipa. One su, bez obzira da li su imale branik ili ne – nazvane šaškama.

Špagica – manji pištolj, u gornjoj Hercegovini nazi- van samokresom, špagicom ili špagaricom, zato što se mogao nositi u džepu (*špág*).

Sprjedpuneća puška, pistol, sprednjača – ručno vatreno oružje koje se puni sa usta cijevi, sipanjem baruta, umetanjem zrna sa zaptivkom i nabijanjem šipkom-arbijom do barutne komore na dnu cijevi.

Štuc – u starijoj, domaćoj terminologiji – sprjedpu- neća puška za žlijebljеним kanakom cijevi; u XIX vi-

jeku u austrijskoj vojnoj terminologiji (*Stutz*) – kratka puška, namijenjena specijalnim jedinicama pješadije.

Šušta – opruga.

Teluće – tupa strana sjećiva, suprotno od oštice.

Tenećak – lim.

Tomentačni metak – metak za ispitivanje oružja, metak kod koga je pritisak barutnih gasova najmanje za 30% veći od barutnog pritiska normalnog metka.

Tripod – tronožno sklapajuće postolje za mitraljez.

Tuč – bronza.

Višemetne ostraguše – ručno vatreno oružje sna- bdjeveno magacinom u kome je smješteno više me- taka; otvaranjem i zatvaranjem zatvarača u ležište se, nakon opaljenja, uvodi sljedeći metak.

*Registar
ličnih imena i geografskih pojmova*

A

- Abdulkerim Nadir-paša (Abdükerim Nâdir Paşa) 133, 135, 159
 Ahmet Hamdi-paša (Ahmet Hamdi Paşa) 138
Ak-Palanka (Bela Palanka) 135
Albanija (Albania) 233
 Aleksandrović, Nikolaj II (Николай II Александрович) 154
 Ali Saib-paša (Gürcü Ali Saib Paşa) 135
 Andraši grof, Julius (Julius Graf Andrassy von Csík-Szent-Király und Kraszna-Horka) 76
 Andre Luj (Louis Joseph Nicolas André) 63
 Anosov, Petrovič Pavel (Павел Петрович Аносов) 50
Antivari (Bar) 197, 200
 Aristahi-bej (Gregory "Ligor" Aristarchis, Aristarchi Bey) 118
 Arsenjev, Vasiljevič Sergej (Сергей Васильевич Арсеньев) 18
 Auersperg von, Adolf Karl Daniel (Adolf Carl Daniel von Auersperg) 76

B

- Ban Marko (Marko Ban) 155
Banjaluša (Banaluka) 134
 Baranov, Mihajlović Nikolaj (Николай Михайлович Баранов) 120
 Bart Anton Bruno (Bruno Anton Barth) 121
 Barton Džejms (James Henry Burton) 155
Beč (Wien) 25, 26, 29, 30, 67, 69, 70, 71, 76, 85, 90, 93, 103, 104, 114, 122, 125, 127, 146, 157, 160, 191, 200, 206, 248, 250, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263

Beljaev, Aleksejevič Mihail (Михаил Алексеевич Беляев) 184

Benet Lorens (Laurence Vincent Benet) 195

Berane kaza 84

Berat 134

Berdan Hajram (Hiram Berdan) 155

Berlin 98, 118, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 208, 209, 212, 221

Bezdin 134

Bikford Vilijem (William Bickford) 225

Biland-Rajd Artur (Artur Maximilian von Bylandt-Rheidt) 146

Biljderling, Aleksandrović Petar (Петр Александрович Бильдерлинг) 155

Bitolj (Monastir) 133, 134

Bizmark, Oto fon, (Otto von Bismarck-Schönhausen) 118

Bogoljubov, Andrejevič Andrej (Андрей Андреевич Боголюбов) 238

Bojst Fridrih fon, (Friedrich Ferdinand Graf von Beust) 125

Bosna Eyaleti, Bosna Vilayeti 132

Brauning Džon (John Moses Browning) 215

Bronjevskij, Bogdanović Vladimir (Владимир Богданович Броневский) 31

Bue Ami (Ami Boué) 36

C

Čarikov, Valjerjević Nikolaj (Николай Валерьевич Чарыков) 169

Celebrovskij, Platonović Vitalij (Виталий Платонович Целебровский) 99

D

- Debar (Debre, Debrei Bâlă Sancagi)** 86
 Delari Anri (Henri Delarue) 37
 Delgorg Fransoa (Delegorgue François Joseph Augustin) 40
 Delkase Teofil (Théophile Delcassé) 63
 Derviš-bej, kajmakam (Derviš Bey kaymakam) 132
 Dmitrijev-Petković (Дмитриев-Петкович) 110
 Doson Artur Trevor (Arthur Trevor Dawson) 196
 Dževdet-paša (Lofçalı Ahmed Cevdet Paşa) 132

E

- Ekar Luis (Hyacinthe Louis Hecquard) 38
 Enver-paša (Enver Paşa) 186

F

- Filipenko, Ivanovič Ilja (Илья Иванович Филиппенко) 238
 Franc Jozef I (Franz Joseph I) 107
 Frili Gabriel (Gabriel Frilley) 235

G

- Gaser (Gasser) 5, 41, 52, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 86, 91, 92, 93, 95, 103, 104, 127, 170, 173, 174, 176, 237, 253, 255
 Gaser Johan (Johann Gasser) 78, 103
 Gaser Leopold (Leopold Gasser) 77, 86, 88, 91, 93, 96, 103
 Georg Luger 170, 195, 204, 208, 255
 Skajler Džordž (George Lee Schuyler) 112
 Girs, Karlovič Nikolaj (Николай Карлович Гирс) 61
 Gontard Paul Teodor Eduard fon, (Paul Theodor Eduard von Gontard) 199
 Gorčakov, Mihailovič Aleksandar (Александар Михайлович Горчаков) 74
 Gorlov, Pavlovič Aleksandar (Александар Павлович Горлов) 50
 Grah Viljem (William Grah) 131, 141
 Grejg, Aleksejevič Samuil (Самуил Алексеевич Грейг) 146
 Gubastov, Arkadjevič Konstantin (Константин Аркадьевич Губастов) 98
Gusinje, Kosovski vilajet (Gosine kazâ, Kosova vilâyeti) 85

H

- Halmajer Karl Jozef (Karl Josef Hallmayer) 46

Halmajer Rozalija (Rosalie Hallmayer), 46

Hamburg 64, 112

Han, fon, Fjodorovič Teokar (Теокар Фёдорович фон Хан) 118

Hartvig, Henrikovič Nikolaj (Николай Генрикович Хартвиг) 130

Helman (Rajmond) Raimond Hellman 149

Hercegovina (Hersek Sancagi) 132

Hetcendorf Franc (Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorf) 182

Hohenbruk fon, Eduard (Eduard Schwäger Freiherr von Hohenbruck) 121

Holub Karl (Karl Holub) 147

Hoven fon der, Ivanovič Aleksandr (Александар Иванович фондер Ховен) 130

I

Ibrahim Halil-paša (İbrahim Halil Paşa) 191

Ignatjev, Pavlovič Nikolaj (Николай Павлович Игнатьев) 80

J

Janjina (Yanya) 134

Jaroslav (Ярославль) 152

Jegorjev, Nikolajevič Vladimir (Владимир Николаевич Егорьев) 18

Jeni (Novi) Pazar (Yeni Pazar) 134

Jon von, Karl Frajher (Carl Freiherr von John) 147

Jonin, Semjonovič Aleksandar (Александар Семёнович Ионин) 61

Jozef II (Joseph II) 34

Judenič, Nikolajevič Nikolaj (Николай Николаевич Юденич) 186

Jung Eduard 48

Jung Franc (Jung M. G., Franz) 48

K

Kameron Sajmon (Simon Cameron) 112

Kapnist, Aleksejevič Dmitrij (Дмитрий Алексеевич Капнист) 152

Karačan, Rafailovič Ivan (Иван Рафаилович Каракан) 185

Kardif (Cardiff) 152

Kaulbars Vasiljevič Aleksandar (Александар Васильевич Каульбарс) 144

Kerhnave Hugo (Hugo Kerchnawe) 25

Keršl Rihard (Richard Kerschl) 149

Kobencl Johan (Johann Ludwig Graf von Cobenzl) 34

- Korjeniči (Korenici nahiye)** 132
 Kormar Konrad fon, (Konrad Ritter von Kromar) 83
 Kosegarten Maks (Max Kosegarten) 199
Kosovski vilajet (Kosova Vilayeti) 131
Krezo (Creusot) 215
 Krnka Silvestr (Silvestr Krnka) 118
 Krup (Krupp) 130
 Ksimenes Eduardo (Eduardo Ximenes) 17, 18
 Kubek fon, (Baron von Kubek) 233
Kula 134
 Kulakov, Ivanovič Konstantin (Константин Иванович Кулаков) 224
 Kuropatkin, Nikolajevič Aleksej (Алексей Николаевич Куропаткин) 99
- L**
- Lamzdorf, Nikolajevič Vladimir (Владимир Николаевич Ламздорф) 96
Lavov, Ljov (Львов) 184
Lemberg 184
 Lešhorn Johan Martin (Johann Martin Leschorn) 46
 Lešhorn Johan Martin (Leschhorn Johann Martin) 46, 48
Libava, Lijepaja (Лиепая) 168
 Ličovaha, Mihajlovič Vladimir (Владимир Михайлович Лицковаха) 164
Lids (Leeds) 155
 Lišin Stepanovič Nikolaj (Николай Степанович Линшин) 223
 Lorenz Jozef fon, (Josef von Lorenz) 107
 Lube Emil (Émile Loubet) 64
- M**
- Maksim (Maxim) 5, 30, 172, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 212, 213, 221, 253, 255, 260
 Maksimov, Mihajlovič Petar (Пётр Васильевич Максимов) 98
 Manlicher (Mannlicher) 177, 178, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 253, 255
 Martin 46, 48, 142, 253
 Mauzer (Mauser) 132, 136, 142, 143, 170, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 186, 187, 189, 253, 255, 259
Medova (San Giovanni di Medua) 186
Medova (Shëngjin) 186
 Mehmed Fuad, vezir (Vezir-i A'zam Mehmed Fuad) 132
 Meklinton Robert (Robert Lyle McClintock) 225
- Mel Alfred (Alfred Mell) 25
 Mensdorf-Pulji Aleksander (Mensdorf-Pulji Alexander Graf von Mensdorff-Pouilly) 107
 Mersje Anri (Henri A. Mercié) 195
 Mig Armand (Armand Mieg) 182
 Mil Rudolf (Rudolf Mühl) 26
Milas 134
 Miljutin, Aleksejevič Dmitrij (Дмитрий Алексеевич Милютин) 129
 Mini, Klod-Etjen (Claude-Etienne Minié) 37
 Montebelo Luj-Gistav (Louis-Gustave Lannes de Montebello) 63
Montenegro 11, 12, 13, 17, 20, 23, 24, 25, 28, 38, 41, 67, 68, 88, 91, 93, 125, 221, 248, 249, 255, 259, 260, 262, 263
 Mrazek August (August Mrazek) 182
Mugla (Muğla) 134
 Mulač Anton (Mulacz Anton) 125
 Muraviov, Nikolajevič Mihail (Михаил Николаевич Муравьев) 163
 Mustafa Asım Turgut 18
- N**
- Nagan (Nagant) 96, 102, 253, 255
 Nelidov Ivanovič Aleksandar (Александар Иванович Нелидов) 152
 Nikolajevič II Aleksandar (Александар II Николаевич) 74
 Nikšić i Kolašin (Nikşic ve Kolaşin Kazası) 132
 Nobel Ludvig (Людвиг Нобель) 156, 194
Nojstrellic (Neustrelitz) 206
 Nordenfeld Torsten (Thorsten Nordenfelt) 198
 Novak Miloš (Милош Новак) 42
- O**
- Obnorskij, Aleksandrovič Nikolaj (Николай Александрович Обнорский) 18
 Odkolek Adolf (Adolf Freiherr Odkolek von Újezd) 195
Ohrid (Ohri) 134
 Omer-paša Latas, Latas Mihailo (Ömer Lütfi Paşa, Mihailo Latas) 37
 Orleanski, Ferdinand-Filip (Ferdinand-Philippe d'Orléans) 65
 Orlov, Konstantinovič Tihon (Тихон Константинович Орлов) 185
 Ozereckovskij, Nikolajevič Jakov (Яков Николаевич Озерецковский) 16

P

- Palicin, Fjodorovič Fjodor (Фёдор Фёдорович Палицын) 168, 195
 Panjutin, Fjodorovič Stepan (Степан Фёдорович Панютин) 129
Pariz (Paris) 32, 39, 68, 71, 112, 115, 157, 159, 200, 201, 221, 249, 250, 257, 259, 260, 263
 Paulić Franc fon, (Franz von Paulich) 34
 Pelerin, artiljerijski kapetan (Pellerin, capitaine d'artillerie) 165
Pibodi (Peabody) 113, 132, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 156, 159, 178, 179, 189, 253, 255
Pljevlja (Taşlıca Sancağı) 85
 Poćorek Oskar (Oskar Potiorek) 182
 Potapov, Mihajlovič Nikolaj (Николай Михайлович Потапов) 18
 Praunsperger von, Hanibal (Hannibal von Praunsperger) 24
Priština (Prištine) 134
Prizren Vilayeti 86
 Prokeš, Osten Anton fon (Anton Prokesch von Osten) 107

R

- Raš Gustav (Gustav Heinrich Wilhelm Rasch) 16
 Rdultovskij, Josifovič Vladimir (Владимир Иосифович Рдуловский) 223
 Rekser (Rexer) 196
 Roskijević Johan (Johann Roskiewicz) 108
 Rot Johan (Johann Roth) 149

S

- Sarkotić Stefan fon Lovćen (Stephan Freiherr Sarkotić von Lovćen) 22
 Šarl Irijat (Charles Yriarte) 138
 Sauervald Vilhelm (Wilhelm Sauerwald, Ritter von Hochland) 40
 Sazonov, Dmitrijevič Sergej (Сергей Дмитриевич Сазонов) 185
 Šćeglov, Nikolajević Aleksandar (Александар Николаевич Щеглов) 98
 Šćeglovskij (Щегловский) 169
 Sederl Tomas (Thomas Sederl) 44, 49, 81, 82, 86, 109, 110, 125, 157, 233
 Sen Deni (Saint-Denis) 195
 Senjavin, Nikolajević Dmitrij (Дмитрий Николаевич Сенявин) 31

Ser (Serez) 134

Širović i Damjanović (Sirovich e Damianovich) 84, 148

Skadar (İşkodra, İşkodra Vilayeti) 85, 86, 135**Skoplje (İpek, İpek Sancağı)** 84, 86**Skoplje (Üsküp)** 134**Smirna, Izmir (İzmir)** 134

Sologub, Aleksandrovič Vladimir (Владимир Александрович Соллогуб) 144

Springfild, Masačusets (Springfield, Massachusetts, USA) 101**Štajer (Steyr)** 145

Štakeljberg, Gustavovoč Ernest (Эрнест Густавович Штакельберг) 110

Štejn, Fedorovič Jevgenij (Евгений Федорович Штейн) 168

Stiglic Hajnrih (Stieglitz, Heinrich Wilhelm August) 16

Štirh Jozef fon, (Joseph Graf von Stürgkh) 182

Suar Ferand (Fernand-Arthur Souhart) 63

Suhomlinov, Aleksandrovič Vladimir (Владимир Александрович Сухомлинов) 184

Šulc Anton (Anton Schultz) 236

Sulejman Hisni-paša (Süleyman Hüsnü Paşa) 138, 142

Sumarokov, Sergejevič Nikolaj (Николай Сергеевич Сумароков) 96

Šupić (Schuppich) 22, 24

Šupić Johan (Johann Schuppich) 22

Švarcloze (Schwarzlose) 5, 218, 219, 220, 253, 255

Švarcloze Andreas (Andreas Wilhelm Schwarzlose) 220

Švarc-Senborn Vilhelm fon, (Wilhelm Freiherr von Schwarz-Senborn) 76

T

Temel Gustav fon, (Gustav Freiherr von Thömel) 76

Toptani, Esad-paša (Esad Paşa Toptani) 177

Toriđani Pijetro (Pierro Torrigiani) 18

Travnik 134**Trst (Trieste)** 84, 148, 172, 176, 200**U**

Ubri, Petrovič Pavel (Павел Петрович Убри) 146

Ulcinj (Dulcigno) 93

Ulrich Leopold (Leopold Ulrich) 86, 103

V

Vanovskij, Semjonovič Pjotr (Пётр Семёнович Ванновский) 152
Vebenau Viktor Marija fon Vebenau (Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau) 22, 29
Veber Viktor fon, (Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau) 24
Vencl (Wänzl) 5, 113, 128, 129, 130, 131, 237
Verndl (Werndl) 5, 26, 30, 41, 46, 61, 62, 65, 77, 92, 104, 113, 125, 144, 145, 146, 151, 173, 174, 180, 237
Verndl Jozef (Josef Werndl) 144, 146

Veson, Danijel (Daniel Baird Wesson) 100
Vidin 134
Vikers, Albert (Albert Wickers) 198
Vilhelm I Fridrih Ludvig (Wilhelm I Friedrich Ludwig von Preußen) 118
Vilhelmina (Wilhelmine Leschorn) 46
Vilkinson Džon Gardner ser, Sir John Gardner Wilkinson 31
Vinčester (Winchester) 113, 132, 137, 138, 139, 143, 159, 253, 255
Vlasov, Mihajlovič Petar (Пётр Михайлович Власов) 96

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-7664-197-0
COBISS.CG-ID 15024388

99. ORDNANCE.

[105] Machine Guns.

Reclassified March 8' 1865

16th

81L

No 47631.

R.J. Gatling

B

Battery Gun.

Patented May 9 1865.
1½ Inch to 1 Ft.

47 631

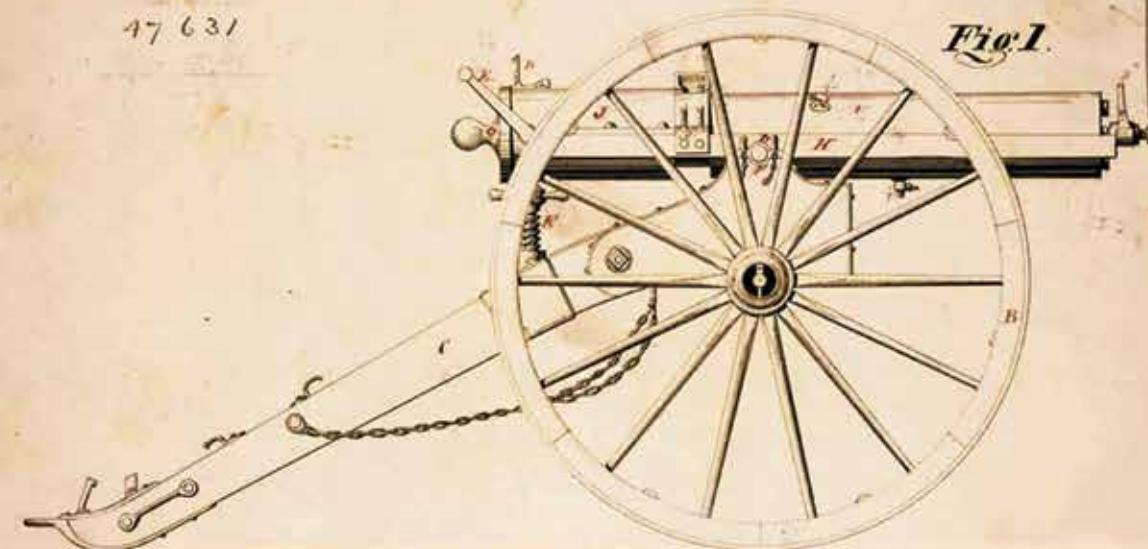

Fig. 1.

P.O.
C. & G. Office 12/1865

Richard J. Gatling

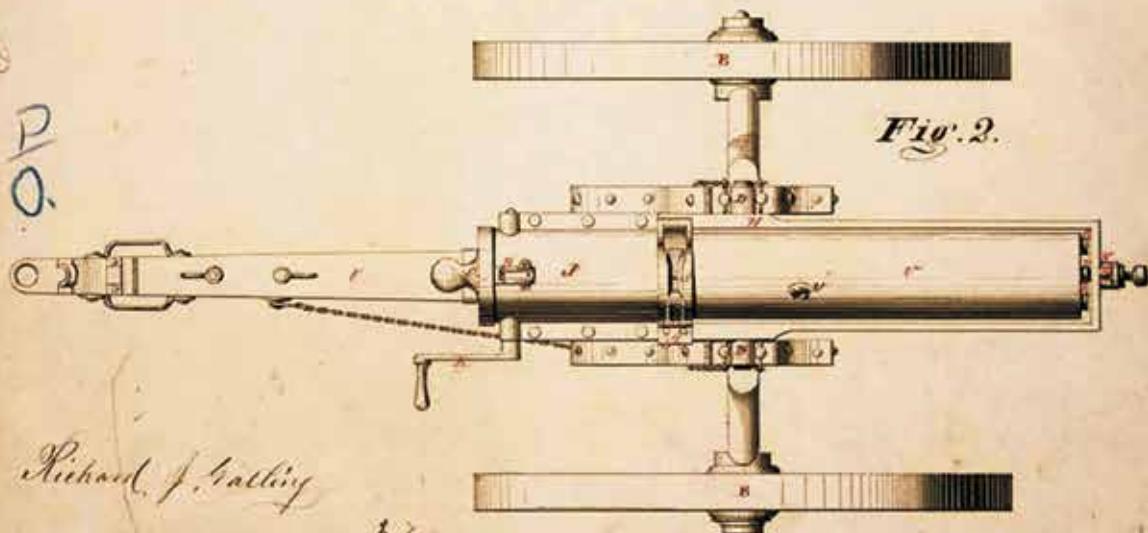

Fig. 2.

Witnesses
Edward H. Knights
Maj. S. L. Moulton

2 Mch 1865

Ordnance

